

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

SZÁZHUSZONHARMADIK KÖTET.

(343. 344. 345. SZÁM)

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1905.

542/24
més kére
260
2175

TARTALOM.

CCCXLIII. SZÁM.

	Lap
A HADI TAKTIKA ÚJABB FEJLŐDÉSÉRŐL. — B. K.-tól	1
A DUNÁNTÚLI KIVÁNDORLÁS ÉS SZLAVONIAI MAGYARSÁG. (II.) — Hegedűs Loránttól	11
MILLERAND MŰVE. (II.) — Joób Lajostól	53
A MEZŐGAZDASÁGI MUNKÁS- ÉS CSELEDSEGÉLYPÉNZTÁR. — Návay Lajostól	76
A MAGA EMBERSÉGÉBŐL. (VII.) — Regény. — Patapenko N. J. után, oroszról — Ambrozovics Dezsőtől	96
KÖLTEMÉNYEK: 1. <i>Csermely</i> . — Lévy Józseftől. — 2. <i>A sellők</i> . — Heine után, németből — Lehr Alberttől	124
SAND GEORGE TÁRSADALMI ESZMÉI. — Szabó Károlytól	127
AZ AKADÉMIAI PÁLYADÍJAKRÓL. — n-től	140

CCCXLIV. SZÁM.

A NŐ AZ EGÉSZSÉGÜGY SZOLGÁLATÁBAN. — Dr. Farkas Lászlótól	161
A DUNÁNTÚLI KIVÁNDORLÁS ÉS A SZLAVONIAI MAGYARSÁG. (III.) — Hegedűs Loránttól	178
MAGYAROK MÁRIA TERÉZIA 1743. ÉVI PRÁGAI KORONÁZÁ- SÁN. — R. Kiss Istvántól	203
A MAGA EMBERSÉGÉBŐL. (VIII.) Regény. — Patapenko N. J. után, oroszról — Ambrozovics Dezsőtől	217
A PEHELYRUHA. — Költemény. — Japánból. — Balogh Benedektől	260
JAVAL EMIL ÚJ KÖNYVE. — Francziából — dr. Siklóssy Gyulától	274
TAINÉ ÉS A COMMUNE. — Berkovics Miklóstól	294
ÉRTESÍTŐ: Marczali Henrik: <i>A nemzetiség történetbölcsészeti szempont- ból</i> . — K. B.-tól. — Salgó Jakab: <i>A szellemi élet hygiénája</i> . — m. l.-tól. — Ricketts S. S.: <i>The Prado and its Masterpieces</i> . — i. m.-tól. — 1. Holz-	

1884 61

hausen P.: <i>Heinrich Heine und Napoleon I. — 2. Bonaparte, Byron und die Briten.</i> — Rácz Lajostól. — Robertson G.: <i>Schiller after a century.</i> — Yolland Arthurtól. — <i>Újabb művek a japánokról.</i> — Ágner Lajostól. — <i>Új magyar könyvek</i>	300
--	-----

CCCXLV. SZÁM.

A KESZTHELYI HELIKON. — Váczy Jánostól	321
NYELVÉSZETI TANULMÁNYUTAM AZ ÉJSZAKI OSZTJÁKOK FÖLDJÉN. — Pápay Józseftől	354
A BUDAPESTI NEMZETKÖZI BÜNTETŐJOGI CONGRESSUS. — Balogh Jenőtől	396
A MAGA EMBERSEGÉBŐL. (IX.) — Regény. — Patapenko N. J. után, oroszról — Ambrozovics Dezsőtől	410
KÖLTEMÉNYEK : <i>Kérletés.</i> — Lévy Józseftől. — <i>Heinéből.</i> (I—II). — Lehr Alberttől	437
BEKSICS ÚJ RÖPIRATA. — d.-től	441
TIBETRŐL. — Kropf Lajostól	449
ÉRTESITŐ: Alba Nevis: <i>A hét csoda.</i> — y.-től. — Marquart J.: <i>Ost-europäische und ostasiatische Streifzüge.</i> — K. L.-től. — Merlant J.: <i>Le roman personnel de Rousseau à Fromentin.</i> — m. b.-től. — 1. Rodocanachi E.: <i>Le Capitole Romain, Antique et Moderne.</i> 2. Burton-Brown N.: <i>Recent Excavations in the Roman Forum, 1898—1904.</i> — i. m.-től. — <i>Külföldi kézikönyvek rólunk.</i> — s.-től. — <i>Nyílt levél a szerkesztőhöz.</i> — Marczali Henriktől. — <i>Új magyar könyvek</i>	457

A HADI TAKTIKA ÚJABB FEJLŐDÉSÉRŐL.

«A háború művészete: sphinx, melynek kedve telik benne, hogy elrejtőzzék az elől, a ki kérdezősködik utána s maga nem tudja megoldani rejtélyét». Ez von der Goltz tábornok mondása s a ki idézte a minap, több jeltől kitetszőleg maga is tábornok. Egyébként hasonlít a háborúnak fönt jellemzett sphinxéhez, mert kérdezősködésünkre sem árulta el titkát. Nem közölhetjük tehát, kit fed a három csillag, mely nem nyalka századosok gallérján ragyog ezúttal, hanem egy komoly hadtörténeti cikk alatt a *Revue des deux Mondes* hasábjain.

A ritka nagyérdekű tanulmány azon tétel körül forog, hogy az 1870—71-iki háború tanulságai alapján Franciaországban egy új hadi taktika bontakozott ki, a mely befogadta azokat az elveket, melyekről úgy látszott, hogy többé sohasem lesznek mellőzhetők. Nem úgy történt. Ezeket az elveket Franciaországban egy új korszak sutba dobta, holott — és ez a tanulmány sarkköve, — a lezajlott délafrikai háború minden látszólagos újítása ezeknek az elveknek szentesítését tartalmazza.

Nem csekélység tehát, a mire a háromcsillagos szerző tör. Nemzetének tulajdonítja azt, hogy harmincz év előtt megalkotta azt a harcászati irányt, mely búr földön diadalmaszkodott. (Kissé különös, hogy épen a Moltkétól oly iszonyuan megvert grande armée tábornokait illetné meg a modern hadi taktika megalapításának elsősege, de hát francziát nem képzelhetünk el nemzeti elfogultság nélkül s ha egyebekben tanulságot nyujt dolgozata, ezért még nem kell félredobnunk.)

Ezenkívül van egy másik, amannál rejtettebb célja is, a mely viszont tájékoztat, merre kell keresnünk a munka szerzőjét. Nem általánosságban szól a francia hadi taktika

újjafejlődéséről a háború után, hanem megjelöli, hogy ezt az eszményi tökéletességet 1875 június 12-én érte el. Ekkor, sem előbb, sem később? Ugyan miféle világgrázó fordulat történt ezen a napon? Egy katonatiszti bizottság átadott egy memorandumot a hadügyminiszternek, észrevételeket a lefolyt évi hadgyakorlatokról. Ebben a munkálatban látja szerzőnk a búrok forradalmat jelentő harci újításait tudományos thesisekbe öltöztetve.

Egyelméleti kis Napoleon ez, vagy annak nagyon közeli hozzátartozója, a kinek az lett tragikuma, hogy a vezérkarban nem jutott kellő érvényesüléshez s most minden exotikus diadalban saját el nem ismert lángelméjének plagiumát pillantja meg. Ha e cikk nem most, hanem egy év múlva lát világot, épen oly joggal fűzte volna e reflexiókat a japáni fegyverek győzelméhez.

E személyes motivumot nem tekintve, nem kevésbé figyelemreméltó a francia katona munkája. Nagy olvasottsággal vizsgálja a század hadi fejlődését; a németek sztratégiai irodalmát (a komoly munkákat s a phantastikus hadi regényeket) különös lelkiismeretességgel tanulmányozza.

Forrásairól higgadtan ítélkezik; a hol mint láttuk, nem érdekelt fél: ott szavának kiváló súlya van. Munkájával hasznos foglalkoznunk, mert tárgyról ritka, áttekinthető képet nyújt.

Pedig reánk fér, hogy a háború életbevágó problémáit ne intézzük el évenként a hadi költségvetés ötletéből pártunk állása szerint egy-egy elkopott szólammal; ne é^rjük be tengerentúli háborúk borzalmainak kiszínezett leírásával, hanem igyekezzünk e rejtelmeknek mélyére is betekinteni.

Szerzőnk a jövőendő háború fő ismertető jelét abban látja, hogy láthatatlan ellenség ellen kell harcolni. Az angolok tapasztalták ezt legutóbb. A puska^lövés iránya nem vehető észre a harcban. A golyó, a mint közel ér, nem sⁱvít, hanem pattog, mint az ostor s azt a benyomást kelti, hogy az ellenség egészen más irányban van, mint valójában. Pár száz méterrel távolabb nem is hallatszik az elsülés, kivált ha szél fú. Az eredmény aztán az, hogy a föld^lerítésre küldött lovasság rögtön megakad, mihelyst érintkezik az ellenséggel. A lövések száma sem világosítja föl, mert néhány ember, ha

van elég töltése, könnyen keltheti a tüzelés gyorsaságával a nagy szám illúzióját. De még ez nem elég: más a gyalogos katona helyzete, a ki rejtekhelyén láthatatlannak érzi magát a biztonság öntudatával s más a lovas emberé. Amaz hidegvérrel czéloz. Így a két ellenfél közt nem egyenlő a verseny. A lovas katona minden mozdulatát nyíltan teszi. Minthogy oldalfegyverét nem használhatja, kénytelen fordítani taktikáján. Ha azután nem igazodhatik el azon, a mit lát, karabélyára kell magát bíznia.

Legyünk ott gondolatban egy ilyen összecsapás kezdeténél. Midőn a puskalövést hallják s azt sem tudják, honnan jön: vége a földerítésnek, védekezésre kell gondolni. Egy részök leszáll a lóról. Mégis egy ember négy közül lovon marad. A többi három lovat az elsőhöz kötik, melynek gazdája galoppban viheti azokat bármikor lovasukhoz. Rendesen vadászkatonák ezek, a kik bokortól bokorhoz lopóznak s közelednek lövés nélkül azon irány felé, a hol az ellenség valószínűleg tartózkodik. Oldalról biztosítják őket lovon maradt társaik. Ha amazok el tudnak érni egy pontot, a honnan messze terülő kilátás nyílik s a hol nem lőnek megint rájuk: lovaik egy jelre utánok vágatnak s az előremozdulás sikerült. Meglehet, hogy az ellenségnek csak néhány járőre volt ott. De távolabb, midőn ugyanezt ismétlik, megint lövést hallanak. Ez alkalommal már, tekintve a kis távolságot, alig tudnak számot adni a tüzelés eredetéről. Tehát a csapat nem száll le a lóról, hanem igyekszik valamiképen megragadni az ellenség szárnyát s ha sikerül, támad.

Támadás a szárny ellen, kombinálva egy fronttámadással: rendszeren meghajlítja az ellenség vonalát s a mint egyre közelebb érnek, sokkal veszedelmesebb helyzet bontakozik ki. Míg a kis földerítő csapat az ellenség megfordulását vizsgálja, egyszerre azon veszi észre magát, hogy tüzelnek rá. Most beavatkoznak az erősebb egységek is, esetleg az ágyúval, valahányszor csak kéznél van ez. Ezek az ellenségnek vagy a szárnyára vetik magokat, vagy ha szabad tér kínálkozik, benyomúlnak s az ellenség oldalát, a mely az arcvonalban le van kötve, hátulról támadják meg.

Ha — a mint legtöbbször történik, — a földerítő lovaságnak olyan ellenségre kell számítani, a mely akár menetel, akár áll, áthatolhatatlan lepellel van burkolva, akkor csak a

körvonalakat jelentheti, azt is csak a napnak abban a bizonyos órájában, de se a sereg összeállítását, se erejét nem határozhatja meg.

Nem is lehet többet kívánni tőle. Ha tudja, hogy az ellenség ezt vagy azt a pontot elfoglalva tartja, ez bizonyára elég értékes fölvilágosítás, a mit a lovasság nyújthat.

Ezt az eredményt lehet elérni a lovasság korlátoltabb számával is, föltéve, hogy a lovasok mozgékonyak, lovukra és lövőképességekre nincs panasz.

Lehet-e azt mondani, kérdi szerzőnk, hogy a francia lovasság kelleténél nagyobb számú? Épen ellenkezőleg. A lovasság arra van hivatva, hogy a jövőben sokkal nagyobb szerepet játszszen, mint a múltban. Századunkban, a hol a gyorsaság fokozásának törvénye uralkodik, a lovasság eddig nem is gyanított jelentőségre tesz szert. Csak így válik lehetővé, hogy egy tábornok, kinek csapatai az egész arcvonalban igénybe vannak véve s a kit az a veszély fenyeget, hogy oldalt vagy hátul egy mozdulattal bekerítik, időről időre lovascsapatokat küldjön tüzerekkel és géppuskákkal a támadó elé s késleltesse annak menetét, ekként kiragadva kezéből a győzelmet.

Csak lovassággal lehet késedelem nélkül kihasználni az ellenség arcvonalában netán történt rést, hirtelen hátul támadván vagy bekerítvén az egyik szárnyat. Ez a vasútvonalak elleni vállalatnak is eszköze; ha mindjárt kis erődök vagy még olyan számos gyalogság védi is, a lovasság elvághatja a vasutat, melynek szerepe az egész háborúra döntő lehet.

Tagadhatatlan, hogy a lovasság most jelzett föladatainak betöltésében gyakran jöhet összeütközésbe az ellenfél lovasságával. Azonban épen ezért kell tisztázni azt az elvet, mely a mai taktikát megkülönbözteti a régitől: nem szabad engedni, hogy az egész hadseregek összeütközését lovas ütközetek előzzék meg. Mert az ellenkező taktika oda vezetne, hogy a lovasság mihamar elpusztulna tiszta veszteségképen, mert a mi földérintést nyújthat, azt megtenné néhány jól képzett járőr is.

Ha másrészt megfontoljuk, hogy a lovasságot minden fegyvernem közt a legnehezebb pótolni a háborúban, látható, mennyire fontos azt gazdaságosabban berendezni s nem tenni ki haszontalan pusztulásnak.

Ez okból elévült és elvetendő az az áldozat, melyet a lovasságra szerettek kiróni, hogy visszavonulás esetén az fedezze a hadsereg többi részét. A lovasságtól pedig sohasem kell azt kívánni, hogy magát áldozza föl, hanem hogy az ellenséget pusztítsa. Az 1870-diki háború megmutatta annak a hivatásnak hiábavalóságát. Néhány gyalogos csapat tüzeinek fedezetével külön hatást ér el, mint ezek a halálbarohanások.

Hadd jöjjön aztán egy több napi csata, mely az ellenségnél gyakran az ellenállási erőt aláássa, pánikot idéz elő s teljes fölbomlásra vezet: ekkor kerül sor megint a lovasság működésére. Hirtelen kardot ránthat a lovascsapat, melyet föláldozás helyett még harczképesebbé tettek. Miután a tűzvonál közelében lesben állva megfigyelhették a küzdelem váltakozó fordulóit, most küzdelemhez és érvényesüléshez juthatnak.

Így keletkezhetik az az eredmény, melyet Napoleon lángelméje egy lélektani mozzanat figyelembevételével oly szabatosan tudott előidézni. Mert azokra a csapatokra nézve, a melyek órák hosszat küzdöttek, mindig megdöbbentő hatással lesz, midőn egyszerre megharsan hátuk mögött az ágyúdörej. Ezt az eredményt akarja minden erőfeszítéssel elérni a vezér s a jövő lovassága tüzi fegyverzetével és könnyedségével lehetővé is teszi ezt.

A czikkíró azután ismét visszatér azokra a nehézségekre, a melyekkel a földéritő szolgálat jár. A francia hadsereg szolgálati utasításai szerint a csatához szükséges földéritő szolgálatot részint maga a vezér, részint tisztek vagy járőrök, kémelő csapatok, léghajósok szerzik. De arról hallgat az utasítás, hogyan kell működniök e hírszerző szerveknek. Mindezekre számítani, egyes kivételes eseteket nem véve figyelembe, aligha lehet. Hát akkor hogyan lehet kifürkészni «az ellenséges had kiterjedését, annak gyöngéit, azon terepnek, mely a helyzet kulcsának tekinthető, a támadásra leginkább alkalmas oldalát, stb.»

Csak egy megoldás van: a harcz. Napoleon mondta: «Közéje vágok s akkor aztán — látok, a mit látni kell». Az elv helyes, de alkalmazása nagyon nehéz.

A földerítéssel kapcsolatos a *leplezés* kérdése és ez a czikkíró fejtegetésének legérdekesebb része. Ez a lepel

gyengébb erejű csapatokból alakul, mindenesetre képviselve van benne kellően mind a három fegyvernem, a mint a terep és egyéb körülmények kívánják. Ez a lepel aztán végighúzódik az egész úthálózaton az ellenséggel szemben és saját hadseregét egy igen tágas biztonsági övvel veszi körül, a melyen belül a hadvezetőség tetszése szerint tudja elhelyezni csapatait, változtathatja tervbe vett útirányát, egyszerűen manőverezhet a nélkül, hogy arról az ellenfelének számot kellene adnia.

Ebből látjuk, hogy e lepel kettős föladatot teljesít: eltakarja a hadi készületet s önállóan fürkészi az ellenséget, a kívül alkalom adtán apró csatározásba is ereszkedhetik.

Ezen a ponton meg kell állanunk. Nevezetes különbség van ugyanis a régi és az új harczmodor közt. Ezelőtt a hadoszlopokhoz valósággal hozzá voltak kötve az elővédjeik (avant-gardes). Ha az támadott vagy megtámadták: szükségképen magával rántotta a főszereget. Nem így van és nem is lehet így ma. Azok a kisebb seregrészek, melyek az oszlopokat fedezik, függetlenek az őket követő haderőtől. A vezénylő tiszt a kapott utasítás szerint jár el, de a legtágabb kezdeménynyel.

Úgy látszik, mintha ez az erők elforgácsolását idézné elő. Igen, ha e csapatok tömören és mereven volnának alkotva, de láttuk, hogy fölhasználásuk ma okvetetlenül a legnagyobb könnyedséget kívánja. Nem az erők megoszlásának, hanem gazdaságos beosztásának elve ez.

«De hát nem olyan újság ez a strategiai és taktikai elfüggönyzés — kiált föl az író, — mint a hogy a fejleményekből gondolnók!» S tételének igazolására nem talál alkalmasabb példát a mi szabadságharcunk egy dicső fejezeténél. Ide iktatjuk tanulmányának ezt a részét, mely tárgyilagoss, tudományos hangján érdekes méltatása az 1849-iki hadműveleteknek.

«A Duna medre itt, a hol e harczműveletek folynak, nyugatról egyenesen keletnek tart Komáromtól Váczig, mintegy 75 kilométer távolságban. Váczott a folyam derékszögben délnek fordul s onnan 35 kilométernyire érinti Pestet.

Az isaszegi vereség után (e község körülbelül 70 kilométernyire van Pesttől keletre) ide vonultak vissza az osztrákok s a Duna vonalát őrizték Váczig.

Görgei tábornok, a győzelmes hadsereg vezére elhatározta, hogy elhítteti az osztrákokkal, hogy ő neki semmi egyéb gondja nincs, mint Pest fölszabadítása, holott valójában meg akarta kerülni északon a Duna könyökét Vácznál, hogy aztán nyugatnak fordulva fölszabadíthassa az ostromlott Komárom várát, a hol egy kis magyar csapat tartózkodott még.

E czélból Gáspár és Aulich tábornokok hadtestét a Dunához irányította, Vác és Pest közé, mialatt ő megmaradt két hadtestével északnak tartott Vác felé. Miután ezt bevette, a Duna alsó folyásán csak Aulich tábornok hadtestét hagyta meg Gáspár tábornok három hadosztályának egyikével, hogy stratégiai leplet alkossanak».

Itt aztán a többit Görgei emlékirataiból idézi: «csak azt kellett megvárni, hogy az osztrák fővezér belefáradva a mindennapi tüntetésekbé, melyekben Aulich részesítette, átmegy a védelemből a támadásba, hogy egyszerre véget vessen minden kellemetlenségnek.

«A megállapított hadi tervvel egyezően Vác bevétele után hadseregünk zöme haladéktalanul Léva felé igyekezett, a mely 80 kilométernyire van északra Komáromtól a Garam völgyében. Fedeznie kellett egyrészt a hadsereg balszárnyát, mely észak felé tartott s védni másrészt a Gáspár tábornok hadtestének Váczon maradt részét egy a Duna mentén föl-felé jövő esetleges támadás ellen. Egy csapat, mely négy huszár századból állott és két ágyúval volt ellátva, kivonattott a hetedik hadtestből (Gáspár) s azt a megbízást nyerte, hogy a Dunán menjen föl egészen a Garam torkolatáig. Jobb szárnyunk védelmével megbízta bátyámat, Görgei Ármin honvéd-örnagyt, hogy egy hadoszloppal tartson Selmecztől észak felé (taktikai függöny).

A magyar hadsereg egyesülvén Léva mellett, átkelt a Garamon, (bár elég nehézséggel járt) és e folyó jobb partján megütközött az osztrák csapatokkal s azokat visszaverte a Dunától északra. Ebben az ütközetben, folytatja Görgei, szerepelt a vácsi mozgó csapat is a Duna bal partja mentén. A Garam bal partján nyomon követte a másik parton vonuló ellenséget s rájok sütötte két ágyúját »

Egy francia tábornok, a ma is élő Pieron ehhez a hadművelethez ezt a megjegyzést fűzi: «Görgei szép művelete

mutatja, hogyan lehet egy szárny vonulását leleplezni csapatokból alakított függőnyvel, mely egyszersmind kemény páncél az ellenséggel szemben».

A mi czikkirónk szerint Görgei példája két irányban is szemléltető. Egyfelől mutatja, milyen szerepet játszik ez a függöny, mikor nem talál maga előtt semmit, másfelől azt is, hogyan működhetik együtt szomszédos csapatokkal.

Nagyon érdekes, a mit szerzőnk a tüzelés zónájáról ír. Meglehetősen pessimistikusan ítéli meg a katonák lélekjelenlétét — ha még oly iskolázottak is — mikor először mennek tüzzel szembe. Száz ember közül nem becsüli ötnél-hatnál többre azoknak számát, a kik szabatosan tudnak löni. A többinek a puskája nem is arra hajlik, a merre kellene. S hogy ezt a számarányt ne értsék csak a francia hadsereg, rögtön idéz egy német tanulmányt (*Sommernachts-traum*. 1888 Berlin), melyben egy német kapitány fejezi ki ugyanezen tapasztalatát.

Óriási fontosságot tulajdonít a lövésbeli képzettség fejlesztésének. Az a nemzet, úgymond, a mely komoly hadsereget kíván, nem hozhat e cél elérésére elegendő áldozatot. Az a katona, a ki jól lő, nyeri vissza leghamarább hidegvérét. (Mert elveszteni az is elveszti az első csatában.)

A legnehezebb harczy föladat, a melynél egyszersmind a legnagyobb erőkifejtés szükséges: a tűzvonala megerősítése. A tűzvonala meghajlásának sokszor nincs egyéb oka, mint az, hogy a küldött kisegítő csapat, mielőtt oda ért volna, desorganisálódott. De ha aztán oda ér a megerősítés, kipótolja a veszteséget s növeli a fegyverek számát. A tüzelés, mely azelőtt gyenge volt az ellenállásra, most még intensivebb lesz.

Szellemes párhuzamot von a vezér egykori és jelenlegi szerepe között. Elmúlt az az idő, mikor a fővezér rámutathatott egy tájra: «Itt fogom megverni az ellenséget!» Ma minden a csatában bontakozik ki. Hát még ezután, mikor a színtér 40—50 kilométernyire terjed el s a harc lefolyása napokig tarthat. Mely fővezér tudhatja előre, — különösen a földterít szolgáltnak fontosabb vázolt növekedő akadályai közt, — hogy hol a harczytérnek, mely részén kell erőit összehívni?

Errő azt mondják a doctrinairek: a ki lassanként lát a dologhoz, azt lassanként meg is verik. A szavaknak,

kivált ha csábító formába öltöznek, nagy a hatalmuk. Ennek köszönheti az elébbi kijelentés is, hogy sokan restelvé a körülményesebb puhatolódzást, magokévá tették. Pedig igaz is, nem is, a szerint, a mint az eset alakul. Ha mindig igaz volna, akkor az következnek belőle, hogy támadásnál a csapatokat okvetlenül sorban egymás mögé kellene fölállítani (úgynevezett mélységben tagozás). Pedig akkor az ellenség minden golyója találna. A melyik az első sort eltéveszti, találna a másodikban. A legöntudatlanabb golyó is biztossá válnék.

Ilyen esetben a fokozatos haladás még nem lassúság; a helyes elv az, hogy a csapatok tartalékban maradjanak és csak ha rájuk kerül a sor, akkor ereszszerk őket harcztvonalba. A hadseregek nagy számbeli kiterjedésének következténye, hogy sokkal nagyobb tartalékkal kell számolni, mint régen. S a mi fő: sokkal gondosabban kell elrejténi őket az ellenség elől. — Végül a tüzérségre is van megjegyzése. Ennek a fejlődése párhuzamos a többiekével. A sok ágyúból álló nehézt csapatok helyt adtak kisebb csoportoknak, melyeknek jelentősége a körülményektől, főleg a tereptől függ. A tüzérség fontos föladata, hogy a gyalogságot kísérvé annak haladását könnyítse. Az erre szánt haderő száma nem egyforma, sőt napról napra is változhatik az adott viszonyok szerint.

Ha látjuk, minő alakulásokon ment keresztül a hadviselés, fogalmat szereztünk arról, milyen változások garmadája előtt állunk még csak most. A fejlődés nem kerül el a rombolás sphaeráját sem. Az angolok, kik Délafrikában nem szereztek túlon-túl nagy dicsőséget nevtöknek, azzal dicsekedhetnek, hogy övék a villamosan világított háború föltalálásának dicsősége. Óriás fénytztóróik vannak s azzal a legsötétebb éjtszakában is följújíthatják a nappali harczt borzalmait. Számbeli túlsúly mellett ennek biztos a sikere. Ha beáll az este, az ellenfélnek nincs módja új erőt gyűjténi másnapra. Uncle Sam nem enged, megnyom egy gombot s villamfénytben úszik a csatatér, új tartalékt csapat jelen meg s megkaparítja a diadalt, ha csak az ellenség nem gondoskodik valami még biztosabb elektromos ellenszerről.

B. K.

A DUNÁNTÚLI KIVÁNDORLÁS ÉS A SZLAVONIAI MAGYARSÁG.

Második közlemény.*)

II.

A kivándorlás visszahatása. — A dunántúli kivándorlás okai. —
A munkabér problémája.

A beteg ember forog ágyában. Néha előre tudja, hogy ez a forgolódás semmit sem fog könnyíteni baján. Azért csak változtatja helyét — hátha, hátha mégis csak jobban lenne. Vagy nem is reménykedik, hanem csak változást akar. Hányszor hallottam a mi népüktől azt, hogy «változást» kíván, maga sem tudja, hogy merre-mire; csak változást! Változást minden áron, mint a hogy a beteg ember szokta. Járva a kivándorlás faluit, megyéit, mindegyre új meg új hang szólal meg: csak változást! Mire egy-egy kutató utunk végére kanyarog, egész symphoniája zeng már köröttünk ennek a szólamnak, a sóhajtások és kiabálások skáláján keresztül.

A forgolódó betegnek ebből a philosophiájából találtam sokat abban a népmozgalomban is, mely a Dunántúl népét Amerikába hordja ki.

Nagy dolog ez. Különös, hogy annyira hozzá tudtunk szokni az egész kivándorláshoz. Mert már hozzá szoktunk. A nép megindulása foly mind nagyobb hullámveréssel s Amerika épen oly közel van a «kékbeli» parasztnak, mint a milyen távol van az amerikai gondolkodásmód a mi felsőbb-

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1905. évi 342. számában.

és középosztályunk megszokásaitól. E kettős ok miatt van az, hogy nem látjuk meg a különös jelenségben a csodálatost és belenyugszunk csöndesen abba a végzetbe, hogy a ki változtatni akar sorsán, synylődésén, annak azt a változást más hazában kell keresnie.

Az olvasó most azt kérdezi tőlem, hogy Magyarország alkalmas-e arra, hogy megállítsa ezt a hömpölygő folyamatot, megakaszsa a népnek idegenbe fordulását? Erre a kérdésre úgy akarnék megfelelni, hogy dunántúli tanulságaink domborodjanak ki a válaszból.

Az bizonyos, hogy az amerikai kivándorlás nem a mi elszigetelt jelenségünk. Oly világtörténeti néphúzódas ez, melyhez fogható a középkor népvándorlása óta nem volt, s melynek eredménye egy új világrésznek új nemzete és új culturája lesz. Ennek a magikus vonzásnak sodrába jutotunk bele mi. Talán el sem kerülhattük, de bizonyos, hogy egészen hatalma alatt vagyunk. Sopánkodással ezen nem segítünk. Miután az amerikai bevándorlás mind jobban a földművelő országok közül toborozza emberanyagát, az is világos, hogy a mi kivándorlásunk is folyton emelkedik. Az amerikai statistika szerint az 1871—80. évtizedben az északi (főként német és skandináv országok) 2.329,381 új embert adtak az Uniónak s ugyanazon tíz esztendő alatt Ausztria-Magyarország, Olasz- és Oroszország s a kisebb délkeleti országok 2.812,191 bevándorlóval szerepeltek; tehát körülbelül egyenlőn állott a két állam-csoport ember-veszteségi számlája. De 1891-től 1900-ig Európa északi országaiból már összesen csak 1.500,000 ember ment Amerikába, ellenben a mi csoportunk ez idő alatt már 3,687.564 emberét küldte el az Újvilágba. 1903-ban — Olaszország után — monarchiánk 206.031 kivándorlójával a második helyre jutott az Egyesült Államok kimutatásában. Láttuk, hogy 1903-ban csak Magyarországból s csak a tengerentúli kivándorlás 119.921 lelket vihetett el. Tehát a többi, extensive gondolkodó országokkal, helyesebben szólva Oroszországgal s Ausztriának és Olaszonnak extensive művelt részeivel van közös sorsa a mi kivándorlásunknak. Itt sem vagyunk hát elszigetelve.

Az következik ezekből, hogy a kivándorlás ellen valamely csoda-gyógymódot nem lehet kitalálni. Voltak kuruzslók, a kik ily útlevél- és csendőr-gyógymódokat ajánlgattak, de előre

megmondtuk, hogy csak el fogják mérgesíteni a symptomákat. Megfigyelésünkéből az is következik, hogy rohamosan semmiféle gyógyszer sem fog használni, mert ha egy néphullámszáz fokozatosan és törvényszerűleg nő, azt csak fokozatosan s törvényszerűleg lehet visszafejleszteni. Következik az is, hogy soha sem fog sikerülnünk a dolgokat visszacsavarni oda, a hol a kivándorlás előtt állottak, — pedig ez a phantom még ma is sok írástudó gondolatai között kísért. A mai közlekedés mellett valószínűleg mindig lesznek Amerikába járkáló tömegeink s a beszívárgott «amerikanismus»-t csak vezető osztályaink modernebb gondolkodásmódja paraliszálhatja. Mindez következik a kivándorlás valóságaiból, törvényeiből. De azután több nem is következik s legkevésbé foly belőlök a végzetes belétörődés.

A számvetés egyszerű. Ha van a föld hátán ország, a melynek sikerült az ő nagy amerikai kivándorlását megszüntetnie, akkor nekünk is sikerülhet csökkenteni a magyarság embervesztését. Ha másutt, kedvezőbb körülmények között, aránylag gyorsan, százezreket tudtak visszamarasztani az elbujdosástól, akkor nekünk, kedvezőtlenebb viszonyok mellett is tudnunk kell megállítani a kiáramlás rohamos növekedését és aránylag lassabban, de sikerülnünk fog leszállítani az elkiváncozók, az idegenbe fordulók számát. Ez nem utópia, nem is hasztalan hadakozás az emberfölötti áramlatokkal, — de viszont nem is lemondó semmittevés. Bizonyos, hogy ingyen nem fogják adni a gyógyítási szabadalmat, de az is bizonyos, hogy szembe lehet szállani a kórral. Tőlünk függ.

A példa nincs is olyan messze. Németországnak a hetvenes évek végén több mint 200.000 lakosa vándorolt Amerikába. 1883-ban még 159.894 német ment ki*) az Egyesült-Államokba s 1902-ben már csak 29.211. Összes kivándorlójának száma nem volt több 32.098-nál, tehát majdnem csak egy negyede a tengerentúli magyar kivándorlásnak. Pedig a német birodalom lakossága az utolsó harmincz év alatt harmincz százalékkal növekedett s így ma százezer lakosra csak 56 kivándorló jut (ebből 51 amerikai), a magyar hazában pedig (1903) százezerből elindult 627 (hatszázhuszonhét). Az

*) *Statistisches Jahrbuch für des Deutsche Reich.* 1903. 27. 1.

Ausztriába és Romániába bujdosók számát nem is mertem hozzáadni. Hiszen a zuhanó pöröly nem üthet siketítőbb hangot, mint ezeknek a számoknak összezsugorodása. Nem szabad kétségünknek lenni abban, hogy ennek a két számadatnak ijesztő dysharmoniáját ki lehet egyenlíteni. A míg ez meg nem történik, addig nem lankadhat el a kutatás, addig minden típusunkat, minden megfigyelésünket okára kell fejtenünk s kitenni igazságainkat bátran a közpiacra. Hadd harcolják meg a csatát.

A dunántúli kivándorlás típusai, melyeket az előbbi fejezetben gyűjtöttünk, különösen biztatnak azzal, hogy a javításnak néhány nagyjelentőségű vonását, ha csak körvonalaiiban is, de föl fogjuk ismerni. A baj mélyebb gyökérszála jobban és — ez a fontos — kapcsolatosabban látszik. A felvidéki és székely kivándorlások felkutatása után nemcsak az összehasonlítás anyaga gyűlt meg, melylyel megvilágíthatjuk a túladunai viszonyokat. Hanem a Dunántúl világosabban, még nemzetiségi vonatkozásokkal is kevésbé árnyékolva, emelkednek fel láthatárunkon oly határozott körvonalak, melyek a másik két kivándorlási területen csak homályosan, megszakgatva mutatkoztak. Ezért alig voltak lerajzolhatók. E harmadik országrészen azonban kutatásunk állandóbb kapcsolatokat figyelhet meg. Ha egymásután végig vándorolt velem az olvasó a felvidéki, a székely s most a dunántúli terepen, oly formán leszünk, mint mikor az Oezeántjáró hajón a szárazföld felbukkanását várják. Először felhős vonalak mutatkoznak a láthatáron; azután szakgatott, szilárd sávokat lát a szem; lassan lesz ebből előttünk összeérő föld, mely a vizek fölé emelkedik. Így érkezünk mi is, hosszú úton, határozottabb következtetések törvényeihez.

Nem lehet előttünk titok az sem, hogy miért épen a Dunántúl az, mely a kivándorlás kérdésében eddig juttat. Most hallottuk, hogy azért növekszik oly mérhetetlenül kivándorlásunk, mert egy vonalban, egy sorban vagyunk az extensive gazdálkodó országokkal. A kivándorlási hajlandóság nagysága és a belterjes gazdálkodás hiánya lépést tartanak abban a körzetben, melyben az Újvilág delejes vonzóereje uralkodik. Abban a földrajzi sávban, melyet a világtörténetnek ez a golf-áramlata foglalt le, az extensív, túlnyomólag földmives gazdálkodás és a rohamos kibujdosás

oly tökéletesen egyet jelentenek, hogy még Németországban is (természetesen a kikötő-városokat kivéve) Westpreussen és Pomerania, ez agrár-tartományok 125 és 207 kivándorlót adnak százezerre, tehát messzire kiütik fejüket az (56) átlagból.*) A német közgazdaságnak éppen ebből az extensív, kezdetleges állapotból sikerült nagy és okos gazdasági politikával kiemelkednie s ezért maradt el kivándorlása. A mint Florida partjain látjuk a homokrétegeken, hogy a félsziget lassú fölemelkedése következtében, a tenger fokról fokra lehúzódtott, úgy jelzik a német kivándorlási statistika számoszlopai, leszálló mércéjökkel, a német közgazdasági életnek intenzívebb emelkedését. És a mi Dunántúlunk, országunk többi részei között, éppen az, mely legközelebb van ahhoz, legjobban elébe értett annak, hogy az intenzív gazdálkodás felé történő emelkedésben részt vegyen. Sőt az extensív kultúrából való kiemelésre — már csak az osztrák példa hatása alatt is — meg is tették itt a kísérleteket. Valóban nem a kísérleteken múlt tehát, hanem szerves bajokon. Ezek a bajok másutt is lappanghatnak — és lappanganak is — de a félhomályból csak ott kerülnek a világosság elé, hol éppen a megérett, küszöbön álló továbbfejlődésbe kapaszkodnak bele s azt lerántják magokhoz. Így vagyunk éppen a túladunai részekkel. Itt érkezett el az a pillanat, mikor az általános okoknak fokozott és közvetlen hatása kerül napvilágra. És mert ezek az akadályok más szóval a kivándorlás okait jelentik, azért az egész kivándorlási problema itt bizonyos gyúpontra került bele.

Ezért nem elégedhetünk meg azzal, hogy a kivándorlás legtipikusabb jelenségeit fölszedegettük, hanem, a mennyire csak ilyen nehéz terepen lehetséges, az amerikanizmus visszavetődő világosságát oknyomozásra kell felhasználnunk.

A Dunántúl kivándorlását nagyon jellemzi az az erős visszahatás, melyet Amerikából kapott és kap folyton. Az I. fejezetben látta az olvasó, hogy mennyire rajta van Amerika hatása a népen, ellenére annak, hogy itt nem szerepelnek azok a panszláv kötelékek, melyek a Felvidéket nemzetiségileg kötögetik az Újvilághoz. Itt másról van szó. A Dunántúl számára Amerika munkatadó közgazdasága van

*) *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich.* 1903. 28. 1.

oly közel, mint a hogy a székely előtt belföld Románia. Ez a közelség van bent a koponyákban. Ezért mutatták typusaink azt a nagy érdeklődést az Unió-viszonyai iránt. Ezért tartanak ott telepeket faluk szerint. Számítgatják az elnök-választás esélyeit — míg a magyar miniszter-változások csak futó érdeklődést keltenek bennök, vagy semmilyen. Az amerikai conjuncturák föllendülését vagy leszállását nézik a strike-okból s nem az itteni változásokat. Mikor az ugodi asszony már arra készül, hogy ott kint egy-egy ételért 10 centet szed és kifőzést tart, mikor rábaszentmihályi emberem az *Amerikai Magyar Hirnököt* járátja s a vaszari magyarok lapja a clevelandi *Szabadság*, olvasmánya a hajójegyek összehasonlítása: akkor Amerika nagyon közel van.

Az amerikai kivándorlás visszahatása a Dunántúlra más jelekben is mutatkozik. Láttuk, hogy különféle alakban hozunk be vállalkozási vagy legalább próbálgatási szellemet az óceán másik partjáról. Még nagyobb bevitelünk van a kívül felkeltett nyugtalankodásban, mely idehaza elégedetlenséggé tömörül. Azok a györmegyei községek, melyeket az I. fejezet felsorolt, nagy részben a kézi napszám drágulásáról vagy épen munkaliányról szólnak. Nagyétsfalun például a kivándorlás miatt a szőlőművelésnek sok az akadály a Somlóhegy körül (Veszprémmegye) ez erősebben ismétlődik. A pápai szövőgyár egyik tractusában meg kell állítani a gépeket, mert nincs hozzájuk dolgozó kéz s aratás felé a szövőszékektől az érett gabona elviszi a munkásokat. A fokozódó cselédbajok ismeretesek. Ennél azonban különösebb és váratlanabb az, hogy például Vas megye egyes kivándorló részeiben a bevándorló pénz meggyülik és bajt okoz, a helyett, hogy hasznót teremtene. Azért tartom ezt igen nevezetes jelnek, mert ez a sociologiai tünet semmi más, mint azon élettani kísérlet megismétlése, a mikor az emberi vérerekbe idegen vértestecseket akartak tolni. Az eredmény az volt, hogy, noha a bárány vértestecsei eléggé hasonlítottak az emberéhez, a vérerek még sem birták felhasználni az idegen vért; csak meggyülemlett az, de nem pótolhatta saját termelését, melyet a szervezet maga készített. Így jártunk itt a kivándorlási pénz visszahatásával is: nyilván először a szervezetet magát kell átalakítani.

Mindezen visszahatások elősorolása közt azonban megint

arra a pontra kell visszatérnünk, hogy Amerika oly igen közel van a mi embereink fejében. Mert épen e közelség miatt keresik Amerikában azt a «változást», mely után áhitanak. S azért nekünk nem is kell egyebet keresnünk, hanem csak azt, hogy micsoda összehasonlítások járhatnak embereink agyában akkor, a mikor elszakítják magokat hazulról s odavetik erejüket és családokat a nagy tengernek és az Újvilágnak. Valószínű, hogy nem tudunk minden összehasonlításra rátalálni, mely gondolkodásukban néha felig öntudatlanul tükröződik. De a hányra rá tudunk akadni, annyi okát tudjuk meg a kivándorlásnak.

A boros-gödöri hiencz hazatérve Amerikából, részletesen előadta nekünk, ott az iskola termében, hogy mily különös dolog történt velök Pennsylvaniában. Rájok, a külföldi munkásokra, külön adót vetettek ki. Tudjuk, hogy ez az a híres adó, a mely az Egyesült-Államok legfelső bírósága elé került azon az okon, hogy nem ütközik-e az alkotmány alapjaiba. A mi hienczünk persze nem ezt tudja a tőle követelt járulék-ról, hanem csak azt, hogy adót akartak tőle szedni, mikor oly ritkán lehet odaát adószedővel találkozni. A nagy vámokban s a fogyasztási cikkekben úgy sem fedezi föl a munkás az adót. De itthon annál világosabban és annál többféle alakban látja a maga közterhét. Abban a rendezetlen összehasonlításban, mely a kivándorló fejében támad, ez a rubrika nem marad ki. Legjobban a rendkívüli követelések lódtják meg őket. Azt már sohasem felejtik el (erre is a Dunántúlról szedtem kitünő példát), hogy templomszenteléskor nagy lakomát rendezett az egyház s bár csak a bíró volt ott a mándlisok közül, mégis az ünnep kiadásait kivetették a falura. Az ilyen mulatságot igen ki lehet aztán festeni — Amerikában. Arról is tud beszélni a kivándorlás, a mikor a községi sikasztás miatt a falun kell ujfent megvenni az adót. Külön üllepedik meg a község «közvéleményében» itt meg ott az a benyomás, hogy megint vége az ex-lexnek és nagy hátralékban leszünk. Pedig már el is kezdtük felejtetni. Mikor ebből föl kell neszelni, akkor megint csak Amerika fúj végig a paraszti szobákon.

A kivándorlás adó-rugóit még hosszan megszerezhetném. De az adóreform kérdését itt most lehetetlen felölelnünk. Nem is az volt a cél, hogy abba beléhatoljunk, csak az, hogy

meglessük ezt a pontját is annak a gondolkodásnak, mely elindítja a Dunántúl népét. Mikor a régi haza és az az Amerika ide-oda hánykolódnak fejében, olyan példák villannak föl előtte, a minőket most elmondtam. Mert annak föl- ismeréséhez, hogy mi tényleg erősen le vagyunk nyomva közterhekkel Amerikával való versenyünkben: ennek föl- ismeréséhez már statistika kell. Ebben a formában a zsellér vagy paraszt soha sem tudja meg azt. A magunk okulására azonban néhány számot, a melyeket legujabban adtak közre, fölírok, mert velők a közterhek súlyainak lenyomatát kapom. Az államok «handicap» versenyében így jobban megértjük a mi túlterhelésünket.

Fejér-, Győr-, Vas- és Veszprémmegyék adóösszegeivel a következőképen állunk. (1898-ról szóló adatok; *) a törvényhatósági joggal fölruházott városok mellőzésével.) Azon állami adóknak összege, melyek a községi adók kivetésének alapjául szolgáltak,**) kitett:

Fejérmegyében	— — — —	1.091,611 K-t
Győrmegyében	— — — —	326,299 „
Vasmegyében	— — — —	1.359,095 „
Veszprémmegyében	— — — —	890,932 „

Az összes községi pótagók főösszege: és hátraléka:

Fejérmegye	— — —	238,251 K	31,726 K
Győrmegye	— — —	95,529 „	15,772 „
Vasmegye	— — —	371,945 „	50,776 „
Veszprémmegye	— — —	220,855 „	63,014 „

Ezek a pótagók községek szerint egész létrát alkotnak százalék-számokban. Az országos átlag tudvalevőleg kis- és nagyközségekben 1898-ban 27·5%, 1899-ben 27·7% volt, a község minden tagját illető kiadások terhéből 30·9%, azaz 31·9%. Ez az utóbbi adózás túl a Dunán akként alakul, hogy a legjobban megterhelt község e czímen Fejérben 63%-ot, Győrben 49%-ot, Vasvármegyében 95-öt, Veszprémben pedig

*) Magyarország az állami egyenes adók alapján kivetett vármegyei és községi adók statistikája, az 1898—1899. évekről. Kiadja a pénzügyministerium. (1904.)

**) Az 1886: XXII. t.-cz. 130. §-ának ötödik bekezdésében említett önálló puszta stb. adóján kívül.

83-at fizet. A tájékozódást azzal tehetjük teljesebbé, ha a vármegyei pótagókat¹⁾ is beléiktatjuk, volt pedig (1899):

Fejérmegyében	— — — —	11,515	korona	megyei pótagó	= 5 %
Győrmegyében	— — — —	3,318	"	"	= 0.5 %
Vas megyében	— — — —	14,850	"	"	= 1 %
Veszprémmegyében	— — — —	32,507	"	"	= 2 %

Mindezekhez a súlyos, nagy alapot az állami adók adják, melyek főösszege volt (1901) Fejérmegyében 3.651,880 korona, Győrvármegye területén 1.684,723 K, Vasban 2.937,642 K és végül Veszprémben 2.618,085 K.²⁾ (L. a mellékelt táblázatot a 19. és 20. lapon.) Kisebb adók (útadó, fegyveradó, betegápolási díj stb.) itt nem is szerepelnek. Még így is a három adóztató hatalom, állam, vármegye és község, egyenes adóban a fejérmegyeikre 3.901,646 K, Győrmegyére 1.783,120 K, Vas lakosságára 3.324,437 K s Veszprémére 2.871,427 K adósúlyt rak. Ez azt jelenti, hogy ebből a közfizetésből Fejérmegyében fejenként 18 K 88 fil.-t, Győrben 18 K 38 fil.-t, Vasban 7 K 80 fil.-t s Veszprémben 13 koronát kell hordozniok. De a kivándorlásnál első sorban a kereső néprétegekkel számolunk; ha a négy vármegye kereső lakossága³⁾ közt osztjuk meg a táblázatok adóbeli eredményét, akkor azt találjuk, hogy ezekből az adókból minden kereső lélek Fejérben 47 K-val, Győrmegyében 44 K 90 fil.-rel, Vas területén 16 K-val s Veszprém vármegyében 29 K-val terheltetik, minden esztendőben.

Positiv súlyokat találtunk ezen a módon, melyek nehezzé teszik a kivándorló batyuját és könnyűvé elmenetelét. E számok vetített képe már azokat a körvonalakat mutatja, melyek között kiformalódik a kivándorlási gondolat. Csak a körvonalakat. Mert ezekre a meglátolható adósúlyokra még rájuk kellene raknunk a kisebb járulékokat, melyek útadó, betegápolási, gyermekvédelmi pótagó stb. köntösében jelennek meg. Meg kellene szereznünk az egyházi adók súlyával

¹⁾ Id. statistika 16-ik kimutatása 1825-ik lapon.

²⁾ Az adatok a pénzügyministerium által kiadott *Egyenesadó statistika* V-ik (1901.) és VI-ik (1902.) kötetéből állítottatott egybe. A népességi számok az 1902. statistikai évkönyvből.

³⁾ *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*. II. rész a népesség foglalkozása községenként. (1904.) 26. lapon.

*Állami, községi és megyei adóteher. (1901.)

(Táblázat; melléklet a 18. laphoz.)

	Fejérmegye átlag holdanként	Győrmegye holdanként
Földadó — — — —	2.023,039 K	2.99 K
I. oszt. kereseti adó		606,909 K
a) b) c) és g) alosztálya	57,596 „	2.47 K
I. oszt. kereseti adó		
d) e) f) alosztálya —	24,713 „	30,143 „
II. oszt. kereseti adó	166,052 „	14,647 „
III. oszt. kereseti adó		110,562 „
a) családfőre — — —	250,247 „	178,171 „
b) családtagra — — —	1,454 „	5,553 „
III. oszt. kereseti adó		
ált.jövedelmi pótdója	67,140 „	50,195 „
IV. oszt. kereseti adó		
a) családfőre — — —	42,495 „	41,871 „
b) családtagra — — —	1,584 „	1,836 „
a IV. oszt. kereseti adót		
terhelő jöv. pótdó —	3,751 „	5,296 „
Nyilv. számadásra köte-		
lezett vállalatok adója	49,087 „	28,694 „
ennek jöv. pótdója	14,743 „	8,614 „
Bányaadó — — — —	— „	— „
ennek jöv. pótdója	— „	— „
Tőkekamatadó — — —	41,715 „	35,038 „
ennek jöv. pótdója	14,944 „	12,584 „
Házadó — — — —	344,002 „	298,806 „
Ált. jöv. pótdó, mely a		
föld- és házadót terheli	499,721 „	224,078 „
Hadmentességi díj —	59,597 „	31,280 „
Állami adók összege —	3.651,880 K	1.684,273 K
Községi adók — — —	238,251 „	95,529 „
Vármegyei pótdók — —	11,515 „	3,318 „
Adóteher — — — —	3.901,648 K	1.783,120 K
Népesség (polgári) —	203,694 fő	97,045 lélek
Fejenként adóteher —	18 K 88 f	18 K 38 f
Kereső lakosság — —	82,766	39,749

Adóteher. (1901.)

	Vasmegye	Veszprémmegye
	holdanként	holdanként
Földadó — — — —	1.676,234 K	1.265,300 K
I. oszt. kereseti adó		1.97 K
a) b) c) és g) alosztálya	49,353 «	43,069 «
I. oszt. kereseti adó		
d) e) f) alosztálya —	40,950 «	27,079 «
II. oszt. kereseti adó	394,506 «	127,378 «
III. oszt. kereseti adó		
a) családfőre — —	321,470 «	215,592 «
b) családtagra —	5,786 «	3,408 «
III. oszt. kereseti adó		
ált.jövedelmi pótdója	80,818 «	57,790 «
IV. oszt. kereseti adó		
a) családfőre — —	53,319 «	32,979 «
b) családtagra —	6,114 «	1,722 «
a IV. oszt. kereseti adót		
terhelő jöv. pótdó —	2,589 «	2,848 «
Nyilv. számadásra köte-		
lezett vállalatok adója	86,280 «	40,750 «
ennek jöv. pótdója	25,907 «	12,235 «
Bán्याadó — — — —	505 «	5,888 «
ennek jöv. pótdója	177 «	2,061 «
Tőkekamatadó — — —	80,687 «	55,695 «
ennek jöv. pótdója	29,398 «	19,914 «
Házadó — — — —	446,112 «	283,236 «
Ált. jöv. pótdó, mely a		
föld- és házadót terhel	520,968 «	362,828 «
Hadmentességi díj —	116,469 «	58,393 «
Állami adók összege —	2.937,642 K	2.618,085 K
Községi adók — — —	371,945 «	220,835 «
Vármegyei pótdók —	14,850 «	32,507 «
Adóteher — — — —	3.324,437 K	2.871.427 K
Népesség (polgári) —	416,492 lélek	221,049 lélek
Fejenként adóteher —	7 K 80 f	13 K
Kereső lakosság — —	194,857	97,101

s ha például a Rábaszabályozási járulékokat is melléjük tesszem, több mint kétszeres-háromszorosra, de följebb szökik egész faluszámra, a 16—47 K. Egyszer-egyszer szinte phantastikus alakjai jelentkeznek az adótorlódásnak. Kivált ha közigazgatási rendetlenség jön segítségül. Így lesz világra szóló nevezetesség az az eset, hogy hivatalos kimutatás szerint, Veszprémmvármegyének egy községében 4252 *százalékra* rúg az adóhátralék.¹⁾

Az egyenes adóknak ilyen nyomása, mely sokszor a közigazgatási rendetlenség szűrös burkolatában jelen meg, belevette magát a fészkelődő ember gondolkörébe. Nem is kell a fogyasztási adóknak terhét (melyek az állami egyenes adókhoz úgy viszonylanak, mint hatvan a negyvenhez, tehát egyötöddel nagyobbak) számba vennünk. Nem is elméleti összehasonlítást irunk, hanem az Amerikába indulás rugóit szedjük széjjel. E látható adókkal szemben csalogatja őket az a közel férközött, pénzeket küldő Újvilág. Odaát úgy összezsugorodnak az adógondok, hogy Massachusetts állam Bureau of Laborja, mikor a 300 dolláros s 400 dolláros évi munkás-jövedelmet számon tartja, a munkás-budgetben nem is vesz föl külön adó-rovatot. Nagyon valószínűtlen, hogy a «general property tax»-ba belé fognak ütközni, mert hiszen évről-évre jobban kisiklik az alól minden «személyes» vagyon.²⁾ Az a 10%-os, igaz hogy csak papiron lévő adókulcs, mely nálunk törvényben van s az általános jövedelmi pótagóval 13%-ra rúg, csak a polgárháború éveiben jelent meg Amerikában. Azóta úgy eltűnt, hogy a jövedelmi adónak 1895-iki kísérlete már 4000 dolláron felül kezdte a megadóztatást.³⁾ Az egyes államok változó helyi adói közt könnyen el fog bujkálni emberünk s igen csodálkozik, ha — mint Pennsylvániában a hiencz — valóságos adóra akad. — Így forgolódik fejében ez meg az a hallomás, és sodródik, sodródik mind közelebb a kivándorlás árjához.

«Változás kell, változás minden áron». Ezt mondja magában emberünk. Terhe után nézi keresetét. Itt akad belé a

¹⁾ *Jelentése a m. kir. pénzügyministernek az országgyűléshez az ország több vármegyéjének több községében fennálló nagymérvű adóhátralékok rendezése tárgyában.* 1904. június 30.

²⁾ E. Seligman: *Essays in Taxation.* (1895.) 27. l.

³⁾ Bastable: *Public Finance.* (3-ik kiadás 1903.) 488. l.

nagy horog, mely — Turgenjeff gyönyörű szólása szerint — egész életén hurczolja az embernek fiát.

A dunántúli kivándorlás típusai, melyek az I. fejezetben egymásután megszólaltak, beszéltek az amerikai munkabérekről, beszéltek a próbálkozók eltérő szerencséjéről is. De a postai küldemények is hallatták pengő hangjokat. A dél-amerikai kiábránduláson kívül a többi sikertelenséget, csalódást, rendesen elmosta a tenger. A galvestoni vihar áldozatairól vagy egy-egy pennsylvaniani tárna szörnyű pusztulásáról alig hallok ott a faluban, a honnét halálba mentek emberek, asszonyok. Nagyon rövid az ilyen emlékezés; csak egy-egy sóhajtás hallik s az is elmarad. Mert közben megint újak indultak el és új dollárok érkeztek haza.

Új kereset! Ettől a szótól gyulad ki a tűz a boszorkányüst alatt s a fölszálló párák kavargásából születik meg magyarjaink fejében Amerika, az ő Amerikájok. Eddig csak igen közel volt, de most már egészen megérkezik. Hiszik, hogy az ölükbe fog hullani és ezt a hiedelmet, ha egyszer megfogant, többé se ember, se balhir nem tudja kiirtani.

Carnegie szerint, pedig neki tudnia kell, az Egyesült Államokban «a munkások tömegeinek jövedelme, összevéve tanultakat és képzetleneket (skilled and unskilled), évenként 300—600 dollárra megy».*) Ez 720—1440 forintot, ezernégyszáznegyven—kétezernyolczszáznyolczvan koronát tesz; legrosszabb esetben tehát két forintot naponként. Az amerikai munkabérstatistika nagyszerű kiadványa szerint az átlagos férfi munkabér 7—17 dollár volt hetenként s csak a butoriparban találjuk azt, hogy a tanuló-segédek (apprentice) közepesen 5 dollár «alacsony» hetibért, tehát naponként még ők is 4 koronát kaptak (hat nap).**) Ezért a főfontosságu dologért vettem magamra azt a sok kellemetlenkedő támadást akkor, mikor az Országos Magyar Gazdasági Egyesület négy nagy kivándorlási congressusáról (1902) a munkabérek kérdését mertem számon kérni. Ezért írtam le akkor s most megismétlem, hogy «Amerikának óriás munkabér-előnyeit, melyekkel elszívja a vérünket, kellett

*) Carnegie: *The Empire of Business*. 247. lapon.

**) *Twelfth Census. Employees and Wages*. By Davis Dewey. (1903.) CI. oldalon.

volna ellensúlyozni egyben-másban; ezt kellett volna legelőször megtanácskozni. Ám üres kézzel távozunk a congressusokról».*)

Amerika már igéző erővel vonzza a kérges tenyereket. Mit állítunk mi vele szembe ellensúly gyanánt? *Alacsony munkabéreket* — mondja a munkás. *Munkáshiányt* — mondja a föld birtokosa, bérlője. E kétfelé hangzó feleletben torlódott össze a kivándorlási gondolat. Itt gyúlad ki a baj emésztő forrósággal, mert e két igazság összeütközése közt a kivezető utat a Nagy Oczeánt járó társaságok hajójegyei mutatják meg aztán. Legvilágosabban, legszembeszökőbben azért látjuk meg ezt a dunántúli kivándorlásban, mert, a mint főntebb megállapíthattuk, a túladunai részek azok, hol az intensív gazdasági módok felé haladva, minden akadály s a kivándorlásnak minden oka kettős erővel jelentkezik. Semmi kétségünk sem lehet az iránt, hogy ez akadályok, ez okok között a munkás-kereset dolga legelső a döntő tényezők során.

A Duna jobb partján a mezőgazdasági férfimunkás napszámbére évi átlagban ellátással 92 fillért, ellátás nélkül 123 fillért teszen. A mi 180—190 forintot mond egy évre (háromszáz napra). Még az országos átlagot sem éri el, mely napi 93 s 128 fillér; a mi négy megyénk valamivel az átlag fölé jutott, kivéve azt, hogy Vasban a statistika a férfinapszámot, ellátás nélkül, 92 fillérre tette. (L. a táblázatot.**)

Évi átlag	Fejér-	Győr- m e g y e	Vas-	Veszprém-
		f i l l é r e k b e n		
Férfi napszám ellátással — —	95	99	92	95
ellátás nélkül — — — —	129	132	133	133
Női napszám ellátással — —	65	63	65	62
ellátás nélkül — — — —	95	85	89	92
Gyermek napszám ellátással —	44	45	46	46
ellátás nélkül — — — —	66	69	65	74

*) Hegedüs Loránt: *A kivándorlási congressusok eredménye. A Budapesti Szemle 1904. évfolyamában.*

**) A táblázatba az átlagos napszámbérek évi és időszaki átlaga az 1902-iki *statistikai évkönyvből* (98—99. lap.), a szántás díja a *Mezőgazdasági munkabérek Magyarországon 1901. évben cz. kiadványból* vétetett.

	Fejér-	Győr- m e g y e f i l l é r e k b e n	Vas-	Veszprém-
Férfi napsz. (tavaszi) ellátással	74	60	87	81
ellátás nélkül	109	94	125	116
Férfi napsz. (nyári) ellátással	151	153	118	128
ellátás nélkül	195	206	187	195
Férfi napsz. (ősz) ellátással	78	113	88	105
ellátás nélkül	121	144	123	180
Férfi napsz. (téli) ellátással	61	55	71	62
ellátás nélkül	91	84	96	90
Női napsz. (tavaszi) ellátással	56	47	63	55
ellátás nélkül	84	77	83	83
Női napsz. (nyári) ellátással	90	97	81	81
ellátás nélkül	127	134	116	116
Női napsz. (ősz) ellátással	61	66	63	65
ellátás nélkül	91	93	87	99
Női napsz. (téli) ellátással	47	35	51	42
ellátás nélkül	68	63	68	70
Gyermek napszám (tavaszi) el- látással	39	37	40	44
ellátás nélkül	57	58	59	66
Gyermek napszám (nyári) el- látással	61	63	61	58
ellátás nélkül	85	94	87	92
Gyermek napsz. (ősz) ellátással	43	48	42	49
ellátás nélkül	67	71	65	79
Gyermek napsz. (téli) ellátással	28	27	36	32
ellátás nélkül	47	49	49	55
Szántás díja kat. holdanként fillérekben	574	600	718	604

A maximumot a férfimunkás napi keresete Győrme gyében (nyáron) éri el, conventio nélkül 2 koronán felül 6 fillérrel; de a legkisebbet télen is ez a vármegye adja 55, illetőleg 84 fillérrel. A női munkás keresete Veszprém-ben télen napi 21 krajczár-ra száll, ellátással; conventio nélkül pedig 35 krajczár. Ha a jó férfimunkások mindenütt s egész esztendőben a győrme gyei (legmagasabb) nyári napszámot kaphatnák, akkor se érnék el az amerikai férfimunkabér — felét. De mert Amerikában gyakori a strike és lock-out s mert épen a be-vándorlók nem kapnak mindig állandó keresetet, azért elé-gedjünk meg azzal, hogy a két koronás napszámbér lenne, legalább a mezőgazdaságban, az átlagfizetés s a többit úgy, a hogy, a gyárak kipótolnák.

Megbirnák-e ezt ma a mi földbirtokosaink? Ha valamely

törvényhozási rendelkezés ma arra szorítaná gazdáinkat, hogy 2 korona évi átlagos napszámot fizessenek (míg az iparra hagyná az amerikai bér további megközelítését): egészen bizonyos, hogy gazdáink ma kivándorolhatnának. Nem azt teszi ez, hogy a munkabérek a mezőgazdaságban elérték volna a megkapható maximumot s különösen, hogy ezt elérték volna mindenütt. Hiszen maga a kivándorlás visszahatása már emelte a munkabéreket. Még csak néhány esztendővel ezelőtt Veszprémmegye járásaiban tavaszi munkára 60—80 fillért kértek, nyáron pedig 1—1 korona 20 fillér mellett dolgoztak, s ezzel szemben ma közel 50%-os azóta az emelkedés. Ugyanez az eset Vasvármegye kis-czelli, mura-szombati járásaiban, de egyébütt is. A nagyobb emelkedés sem ritkaság, hanem akkor menten meg is jelennek következményei. A pápai járás főszolgabírójának jelentése szerint «a kivándorlással a rendelkezésre állott napszámmunka kevesbedik s ez kár különösen a kisebb gazdákra, középbirtokosokra nézve, mert míg azelőtt a napszám ilyen időszakban (junius) 80—100 fillér volt csak, most 1 korona 60 fillér—2 korona, sőt 2 korona 40 fillér is, és így ezek jövedelmeikkel arányban nem álló nagyobb napszámot kénytelenek fizetni». Ennek a munkabér-emelkedésnek oka tehát az a munkás-hiány volt, mely az egész kivándorlási területen folyton jobban veszélyezteti a gazdát. Ilyen állandó, fokozódó munkás-hiány és növekvő bizonytalanság mellett józan ember el nem képzelheti azt, hogy a mezőgazdasági munkabér kérdésében úgy biztosítani tudjuk a munkásosztály fölemelkedését, hogy az amerikai munka-viszonyokat ellensúlyozhassuk. Ha pedig ellensúlyozásról nem gondoskodunk, akkor a kivándorlás sorvasztó vérvesztését megállítani lehetetlen.

Így záródik be a megbüvölt kör. A munkásnak nincs elég munkabére, a gazdának nincs elég munkása s e kettős czölöp között ömlik egyre, ömlik mindig jobban a magyarság Amerikába. Ez a varázslat fogja le rejtett karmaival a Dunántúlt abban a korszakban, a mikor az intensív gazdálkodás felé kiemelkednék épen, a mikor megtenné azt a próbát, a melyet Németország elének állított, kimenekedvén — a kivándorlásból.

A megbüvölt kör, a melyhez útunk elsegített, csakugyan a kegyetlen, csupasz igazságnak egész valóságával jelentke-

zett. A kivándorlásnak több gyökere van (mint kutatásainkban kimutattuk), de mindegyikbe ebből a főgyökérből szivárog be a méreg. A kérdés csak az, hogy van-e bátorságunk megtörni az összefogódzó kör varázslatát és kiásni ezt a gyökeret? Módját megtalálhatjuk, úgy hiszem.

Nagy és gyorsan fejlesztett gyáripár nélkül el sem képzelhetjük a Dunántúl jövődjét. Ez az az intenzív gazdálkodás, mely Németországban megfojtotta a kivándorlást, s megakaszthatja nálunk is. Oly truizmus ez, mely szerte jár az országban, s csak akkor szeretjük elfeledni, a mikor erőt kellene adni a szónak, vagy az épen áldozatra hív. Ha valaki látta (a mint épen a Dunántúl szedtem erre nem egy és sokszor keserves tapasztalatot), hogy micsoda nehézség egy gyárat meggyökereztetni, az tudni fogja, hogy mondatom nem ok nélkül való. De tudni fogja azt is, hogy épen a Dunántúlnak e kivándorló megyéiben, melyekről most beszédünk van, úgy szólván minden új gyár körül, mily ádáz csaták dűlnak gyáros és gazdák között a munkás kezekért. Az a fönti példám, hol a szövöszékek dologtalanul állnak, több, mint érdekes különösség; az aratási időben elszökő gyári munkás pedig állandó típus. Megint a gazdák nagyobbak és nagyobbak látják a munkás-hiányt s ezért nem egy helyütt vet az egész környék gáncsot a készülődő gyárnak. Ne tagadjuk el, mert így van s vonjuk le kényszerítő következtetését. A mint a kivándorlási gondolat megszületését néztük: a munkabér-kérdését találtuk meg, leglelke gyanánt. A hogy a kiszabadulás módjára térünk: megint fölüti fejét egy kiáltó problema. Ha jól megnézzük: a kettő ugyanaz. Szálljunk magunkba s ismerjük meg, hogy azt az ígézetet, mely hatalma alatt tart minket, s mely kivándorlásnak is neveztetik, itt kell áttörni. E nélkül taposó malomban jár dalunk, honnét nincs menekvés; pedig a kimenekvés életkérdése országunknak és népünknek.

A Dunántúl népe, hallottuk, sóvárog a változás után. De e sóhajtó, jajgató és fenyegető hangokon keresztül egy határozottabb vágyódás tünetei is megütötték fülünket. Men-nél több falu és megye ad adatot, mentől több típust szó-laltatunk meg: annál tisztábban vehetjük ki azt az öntudatlan törekvést, mely dolgozatunk I. fejezetében is fokról fokra törtet előre és meghallgattatást követel. Ha újra végig

tekintünk az életből vett typusunkon és nem csukjuk be erőszakkal szemünket, azt kell mondanunk, hogy a nép maga keres-kutat egy módot, melylyel fő-főkérdését, a munkabér-kérdést megoldathatná. A felkavart és útrakész áradat, melyet már — láttuk — megszállott Amerika közelsége, önmagát hajlandó lekötni akkor, ha földdarabokhoz juthatna. Ösztönszerűleg keresi az ellensúlyt ebben a módban, mely a kizöldelő rög erejével köti le a családokat. Az idefűzött családok adnák meg nemcsak a zsellérség boldogulását, hanem megadnák azt a munkás-erőt is a családtagokban, mely a gyárakat megtöltheti és — ha megfizettetik — a földbirtokost is ellátja.

A ki érezte azt a perzselő hevet, melylyel a földéhség tör ki népünkől, a ki föld-daraboláskor látta, hogy nem csak az Újvilágtól fogja vissza, de onnét a nagy messzeségből is hazahozza őt (l. I. fejezet) a felszabadult határ: annak nem szabad kételkednie. Az út világos: meg kell kísérelni az előnyomulást. Nincs tapasztalat, mely ellene szólna, de ezer meg ezer élő adat kívánja megvalósítását. Tegyük hát meg a próbát, először a kutatás keretében, még pedig kettős arcz-él felé.

Első próbatételünk szól magának a népnek kísérletéről. Azok a dunántúli vármegyék, melyek a Balatontól délre terülnek el, már egyszer valósággal megindultak a föld-hódítás útján. A szlavoniai kivándorlás erről beszél. Igazibb, érdekfeszítőbb bizonyítékokra, mint a szlavoniai magyar telepek eleven igazsága, semmiféle reform-tervezés nem támaszkodhatik. Őket fogjuk tehát szóhoz juttatni a következő (III.) fejezetben.

Második próbánk *) a kivándorlási kutatás eredményeinek egybevetése lesz. Az a terep, melyet évek során át bejárt vizsgálható útunk, elég kiterjedtnek tetszik ahhoz, hogy az adatok és benyomások változatos sodrából kiemeljük azt, a mi állandó meggyőződéssé erősödött. És ha ebben a meggyőződésben — talán — lesz egy szemernyi a kibujdosó népnek élő igazából: akkor meg kell annak valósulnia. El kell tüntetni akkor azokat az akadályokat, melyek ezer és ezer munkásnak ide kötését meghiúsítják s ha ez megsz,

*) L. IV. fejezetet.

akkor nemcsak a munkás-hiány szűnik meg, hanem meg van teremtve az az alap, melyen gyárpar és mezőgazdaság együtt oldják meg a munkabér problémáját.

III.

A szlavoniai magyarság. — Magyar telepek Pozsega, Szerém és Verőcze megyékben. — Szláv motivumok. — A magyarság különös helyzete.

A hivatalos statistika 1902-re Fejér, Győr, Vas és Veszprém megyékből 3689 kivándorlót mutat ki; ellenben Baranya, Somogy, Tolna és Zala csoportja együtt ugyanakkor csak 747 kivándorlót adott. Szembeszökő a nagy különbség. Tüstént azt kérdezzük magunktól: vajon mi oka lehet ennek? Nincsen-e itt oly termelő talaja a kivándorlásnak? Nem indult e vármegyékből is népáramlás vagy az talán más kaput talált magának?

A felelet a Dráva túlsó partjairól szól felénk. Belovár-Kőrös megyét 14,047, Pozsegát 13,710, Szerém vármegyét 22,657, Verőczét 30,983 magyar üli. Ez a négy megye Eszéknek 2212 magyar ajkú lakosával 83,609 főnyi magyarságot ad. A népességnek 3·2%-tól kezdve, melyet Belovár-Kőrös területén találunk, Pozsega 4·6%, és Szerém 6·1 százalékán át fajunk aránya Eszéken 7%-ig emelkedik, Verőczében pedig 12·8%-ra rúg. E számok mögé kell bepillantnunk, mert úgy tetszik, hogy különös, fajunkat érdeklő jelenségek várokoznak a kárpit mögött.

Oly nagy, oly jelentős elcsuszamlásáról van szó a magyar népnek, melyet csak dagadó folyamatok mellett látunk, mikor hatalmas sodrúkkal az egyik partról tömegben tépik-török rétegről rétegre a földet, hogy a másik parton új meg új területet teremtsenek vele. Ehhez a geológiai átalakuláshoz hasonlít legjobban — nagyjában — a szlavoniai bevándorlás. Ezért legsajátságosabb részlete kivándorlásunknak s épen a dunántúlinak. De több ennél. Próbája azoknak a kivándorlási okoknak, melyekről típusaink és adataink beszéltek, olyan próba, melyet sem Amerika, sem Románia tanulása nem pótolhat. Próbát saját vérünk magának csinált meg életöszönétől hajtva, — a sociológiai laboratoriumnak egy ritka kísérlete. De több a kivándorlási kuta-

tásnál és több a próbatételnél is. A magyarságnak oly rendkívüli képletére bukkanunk itt, mely elfeledett gyarmatossá teszi őt saját államában. Hasonlót, megközelítőt ehhez az egész földtekén hiában keresünk.

Nézzük meg a főtelepeket, elfogulatlanul, a mennyire csak tőlünk telik. Ha nehéz is néha megküzdeni a multak hibájával, a jelennek fonákságaival: mégis félre kell tolnunk minden hangulatot; itt most csak a szlavoniai magyarság egyszerű áttekintéséről lehet szó s másról semmiről. Mennél csendesebb lesz objectivitásunk, annál erősebb lehet a reményem, hogy annyi félreértés és izgalom között sértetlenül közeledhetünk az igazság felé. Erre az igazságra pedig szüksége lehet nemcsak a kivándorlás kutatójának, hanem nemzetiségi politikánknak is.

A pozsegai hegyek egymásra torlódnak, megrakva sudár tölgy- és szilerdőkkel; tavaszi rügyezéskor alig tud betelni az ember levegőjökkel, mely tele van nehéz, mámorító szaggal. Közöttök, gazdag meleg források mellett ül Daruvár: a mint innét fordulnak a völgyek, úgy húzódnak el bennök a magyarságnak szétdobált csatárlánczai. Vasárnap a daruvári piacon tarka himzések különböztetik meg a horvát, szerb, sváb, magyar gyülekezőket, a mint a harangszót várják. A szerb templomon nem egyszer a szerb zászló is megjelen, míg a magyar magánosoknak lassanként el kellett szokni a mi színeink kitűzésétől. A Tüköry-uradalom magyar cselédsége a katolikus templomba oszik; a plébános horvát, de a magyart is megtanulta. A református hívők bevonulnak az újra támadt kis templomba, melyet olvasókörrrel gondoz Földváry Jenő lelkész, de iskolája nincs. Hanem ide kapcsolódik még négy főegyház és 27 szórvány, együttesen 1200 lélekkel. A szórványok oly messzire hullottak, hogy a pap négy helyen egy-egy magyar parasztot bizott meg a káté-tanítással s ez olyan jól bevált, hogy Basztajin (l. alább) a német protestáns gyermekek is, bár övük a többség, oda gyülekeznek a magyar zsoltár-olvasásra.

Mióta a vörös-fehér-kék paraszti gombok divatba jöttek, azóta a nemzetiségi torzsalkodás is hamarabb tanyát üt a piacon s választásokkor fölgyúlad a szenvedély. Az ágáló, beszélgető magyarok jobbára vinczellérek. Történetök Somogyban, Tolnában, Baranyában kezdődik (egyik volt csak

Győrmegyébe való) s a hatvanas évektől kezdve szálltak át Szlavóniába; otthon eladták 1—2 holdjokat s abból a pénzből itt 10—20 hold tellett. Utánok a gyöngébb munkások is átjöttek s a szőlőhegyekben telepedtek le. Egyik beszélgető emberemnek fia már itt született, a horvát iskolában tanult, (mely igen szép, erős állami épület), azután otthon a maga emberségéből kipótolta a magyar betűt. De már újabban az iskolában az uradalmi alkalmazottak gyermekei is elhorvátosodtak, nemegy horvát nevet váltott. A piacon gyűlö-osladozó népség leginkább azt emlegeti, hogy a főszolgabíró azelőtt értett magyarul, ma nem tud, a bíróságoknál nem szívelik a beszédjüket s azt sem értik, hogy a kórházban miért veszik föl őket horvátokul. De hát ez így van, s a mint visszamennék a vasárnapi gyülekezés után falvaikba, mind érzi a sok fonákságot, de alig tudja okát, rendjét adni. Csak magában tartja.

A környékbeli faluk azután, csodálatosan összegyűrt népelemeikkel, újabb meg újabb érdekességeket rejtegetnek. Mert Daruvárott a reformátusok is csak 1885-ben tömörültek egyházzá: a súlypont mindig a falvakon volt. Ha Basztajiról veszem az első fölvételt (melyről már előbb szoltam), ott csak a postamester horvát, a lakosság cseh, magyar német és szerb; úgy hallom, hogy legjobban megértik egymást a református magyarok s a szerbség. Itt és a szomszéd Korenicsán kezdődött 1864-ben Somogyból az áthúzóadás, föld-és ház-szerzés. Az egyik «rácz» házból (szerbek építették, a mint a formáján látszik), kiszól a gazdája s megérttem a szavából hogy egy veszprémmegyei tanár-ismerősöm rokonsága, a ki évtizedek óta nem látta familiáját, mert ide vonzotta a szlavon föld. A másik kimeszelt rácz portán (ez már Koreniczán van), üldögél a tisztes, jóképű Móricz gazda. Lassan ejti a szót, de nagy szívelességgel: Somogyból jött cselédül a «Lippi herczeghez» (Schaumburg-Lippe), azután itt három holdat vett. Jöttek utána a többi magyarok, míg a nyolczvanas évek végén megszűnt az ideszállingózás. Az ő története a telep története is: szolgálai sorból lettek földbíró parasztokká. Mikor megérkeztek: a «ráczok» lompossága következtében temérdek «erdei adó» (vagyis: adóhátralék) feküdt a falun; ők akkor kitisztázták; új renddel, új szorgalommal nevelték a falut. S a ki szerb megmaradt, az már tőlök tanult, attól

már nem lehet se házat, se földet venni. Ebben az életrajzban van meg Korenicsának és szomszédságának története és megvan benne a kivándorlási «járványnak» életerős tanulsága.

Még tovább is van. A magyarság most kezd csak egy kicsit szervezkedni, református egyháza által. Az újonnan épült kis kalvinista templom körül összegyűlekeztek a magyarok s a papjok (Földváry) iskolára gyűjtötte őket. (Ez az iskola meg is nyílt 1904/5-ben 30 gyerekkel, egy tanítóval). Összeirtak 18 református és 16 katolikus gyermeket magok közt. Hogy hány maradt magyar tanítás nélkül eddig, a mikor a magyar bevándorlás megkezdése után negyven esztendő mult el s csak most kezdődik a szervezés — erre nem lehet, de talán nem is lenne jó feleletet kapni. Elég, ha fölvételünk megmarad a pillanat-fényképénél.

Basztajból 4—5 évvel ezelőtt Amerika felé kezdődött a kivándorlás. Most harmincznál többen vannak kint, de azután a környék is megindult. Korenicsán már megtért amerikanusokkal beszélhettem, s így Daruvárott meg sem lephetett az, hogy bolt-diszűl Alleghany füstölgő látképét látom. Az amerikai kivándorlás újabb keletű itt, mint a Dunántúl s mindenféle nemzetiséget egybekever. Hanem bevallott nevezetessége az, hogy akkor született, mikor könnyen már nem volt «rác» ház és föld szerezhető s minden eredménye abban mutatkozik, hogy lehetőleg hamar visszatérnek és megint annak a földnek árát hajtják följobb-följobb. Így lesz a 40 frtos holdból Basztajin 200 frtos és Korenicsán a 300 forintoshól hatszáz. Így készülődik egy második kivándorlás az első letelepedés után — ugyanazért a drága földért. A mágnes mindig ugyanaz maradt, — csak nekünk nem kellett volna azt elfelednünk, odaát a Dráva fölött.

Maradjon hát emlékezetünkben ennek a magyar gyarmatosításnak példája. Forgassuk magunkban földből fakadt bizonyosságait, míg átkanyargunk a régi szerb falukon, melyekben még a házközösség nyomait találjuk pusztulóban. Szurtos faházak, szalmatetővel, kémény nélkül, mert sváb vagy magyar, cseh, vend telepések ide nem érkeztek.

A pozsegai magyarságnak legerősebb körzetébe vonulunk most ki Daruvárról: a megyének egész nyugoti fertályát lepte meg fajunk beszivárgása. A magyar karéj eltart egészen Pakrácz-Lipikig, a hol 63 reformatus, ugyanannyi

lutheránus és jóval több katolikus magyarságot jegyezhetünk föl. Odább a hegytetőn, egy irtózatós kaptató útnak tetejében, a brekinskai új magyar református templom emelkedik, mint első jele a magyarság ébredésének. Klippel Lajos derék magyar lelkész kis iskolájába csak 29 gyereket tudott begyűjteni, mert a katolikus magyarság (a község 300 magyar lelkéből 170 református és 130 katolikus) a horvát iskolába jár. A ki Brekinskáról egyszer körülnézett és egy csöppnyi sociologiai érdeklődés van a szíve fenekén: lehetetlenség, hogy el tudja feledni ezt a környéket. Messze utazók nem hozhatnak oly különösségeket, mint a minőket a magyar állam tetőzete alatt fedezhetünk föl a valóságos magyar gyarmatosok között.

Először Brekinska népe. Kemény magyar, még pedig somogyi, de katolikusok jöttek Győr és Sopron vármegyékből is. Két nagy hullám hozta őket: a hatvanas, s megint a nyolczvanas évek elején, azóta sem szűnt még egészen Somogygyal az ember-csere. Az anyakönyvben 1868-at találtam kezdőévül, de erősebben 1878-ban tudott a magyarság itt gyökeret verni, a mikor a horvátok innét lehúzódtak az elokkupált Boszniába. Egy horvát kivándorlás nyomába lépett a magyar telepedés s e kettős mozgalom fölé most négy éve került a harmadik: az Amerikába utazás. A nép-réteg tehát ugyancsak csuszamlós; semmi megállapodottság. Fiatal, tengerentúli gyarmatokban látni ily laza kötésű társadalmi alakulásokat; s mi most valóságos magyar gyarmat-formatióra találunk — itthon.

Körülnézegetve Brekinskán, járva a csűrök és porták között, — egy-egy jó gazda fél-jobbágytelket, tizenkét holdat kerekített ki magának — különös tapasztalatok rajzanak körül. Az még hagyján, hogy a fiatal legény, kivel beszélek, öt friss golyót visel magában, a hatodik a torkán megakadt a gombban, csak az ütődése látszik. Ezeket a gáji korcsmában szerezte, hol rakja-ivás közben, a tikász vásárlásán szóvita támadt a szerbekkel, s azok nemzetiségi indulata mindjárt fejsze, puská után kapott. Ilyen nemzetiségi üszkők hevernek szerteszét. De furcsább, mikor a pompás faragású botról, melyet kezembe fogok, hallok, hogy ezeket az eredeti kacskaringókat a faragója Somogyban tanulta, tíz évi fegyházban; igaz, most már nem csinálhat újat, mert azóta le-

ütötték épen a jobb karját. Ide-oda kérdezősködve, új meg új házakról hallom, hogy gazdájok több esztendőt ült odaát a Dráván tul. Végül látogatom meg a legtekintélyesebb gazdát. 1868-ban jött ki Somogyból, 800 forintján itt 14 holdat szerzett akkor s mégér ez ma 3000 forintot, de egyéb vagyonka is szépen van hozzá. Tisztességét, igazmondását ismeri minden lélek. Otthon mégis véletlen finanszírozásért (valami kis csempészet lehetett a dologban) három esztendőre marasztalták.

Mit jelent mindez? Mit szól a brekinskai gyarmat? Annyit, és nem többet, hogy a «somogyi bicskások»-ból itt lett földet bíró paraszt. Birótól, börtöntől, verekedő társtól, sok más hatalmasságtól menekedtek ide. És az az olesó föld megkötötte őket, jobban odalánczolta a tisztességhez, szerző munkához, mint akármilyen bilincs. Mert erős, gyarmatos munkába fogtak szerzett földjökön, csak úgy, mint az ausztráliai föld-feszegetők. Elmondják, hogy a «ráczok» tőlök tanultak meg kenyeret enni, ekével gazdálkodni, sőt eleintén még magyarul is tanultak tőlök. Annyira mégis sohasem került, hogy ők a szerbekkel összeházasodtak volna. Most is a falu nagy része vállalkozott egy erdőréssz kiirtására, melyet az uraságtól (Biedermann-család) vett meg egy bácskai sváb; az irtásért jár nekik az ág, a gyökér, két évre a föld kukoriczára és a harmadik évben felesre. Az üttörő munka tehát foly, míg tart benne, s míg föld kapható, mert a kiszorultakat azután viszi el Amerika, mely a filiale felől kezdett ide nyúlni, Gájon volt az ügynöke. Azért ki-kitör duhaj természetök. Ha gyűlésre hívják őket (például a presbiteriumban), megátalkodott hallgatásuk, mely az «urak előtt» nem akar semmiről megnyilatkozni: ez a régi cselédek bizalmatlansága, mely nemzedékeken át tart. Ezek a maradványok, de kóbor, rendbontó élet helyett rájuk szállt a szerzés; a szilaj vér építő telepe ssé lett a maga munkáján. És az a nagy mágus, mely igézete alatt tartja őket rendes időben: az a tulajdon, a föld. Hatalma azonban csak addig terjed, míg szűkké nem válik a határ.

A brekinskai magyar telep az elmondottakon fölül azért is érdekes, mert példáján látszik, hogy hányszor elmulasztottuk a magyarság szervezését. Mint mondtam, most készült el a magyar templom, melyre Amerikából is küldtek 311 ko-

ronát az atyafiak s a horvát országos kormány, miután a tervek bemutatattak, háromezer koronát adott. Ez mutatja, hogy jóakarattal s körültekintéssel a magyarság jogos szervezése keresztül vihető. Mégis a bevándorlás első éveiben — a mint az anyakönyvből kiírtam — csak Krób Ferencz praëorans érkezett itt, még pedig, mert nem volt lelkészi képesítése, esketett «a főtisztelendő egyházkerület jóváhagyása reményében». 1870-ben jött a rendes lelkész, ám iskola csak 1891-től kezdve tartatott, akkor is csak három évig volt rendes tanító; azután csöndesen megszűnt a tanítás, mert a környéken is megnyitlak a nagy, szép horvát iskolák.

Brekinska után tartsunk még szemlét a pozsegai magyarság többi tanulsága fölött. Kutina, Popovác ugyan azelőtt ide tartoztak (Belovár m.), de most már a zágrábi lutheránus pap köre terjed ki rájuk, pedig — ha jól tudom — nem ért magyarul; így maradt ki a magyar egyház alól Popováczon 200 magyar (ebből 120 református, a többi katolikus hitű). Ellenben egészen a brekinskai typust látom Govodje Poljén. Bevert ablakot és bevert fejet itt is, valamint Gájon (ezt főntebb emlitém) eleget találni. A magyarok nagy bizalmatlansággal panaszkodkodtak az ellenök szervezkedő más nemzetiségek ellen. Hogy mely verekedésre, hogyan, miért, kik készülődtek: nem az én dolgom. De új, friss nemzetiségi bizalmatlanság hangulatát tapasztalom. Szitják-e, nem tudom. De a közigazgatásnak nagy jó indulatot és óvatosságot ajánlanék, mert mikor a paraszt azon tüzel, hogy a «právat», az erdei jogot, melyik fél-falu vegye el erőszakkal a másiktól: akkor könnyen kiesap a faji háború. Ilyenkor a földvágj bujik bele a nemzetiségi köntösbe s abból égő veszedelem lehet. Azt látom, hogy ez a «prava»-mozgalom terjed, harapódzik a közeli filiákban is. Jamaricván, a hol 270 magyart számlálunk, s ebből 100 volt katolikus és 170 református hiten, nem egyszer fejszével, puskával őrzik magokat az egy fajtabeliek, mintha állig fegyverben kellene védeni a «pravá-t» és a békességet. A jamariczaiak márczius 15-iki ünnepélyt is tartottak, olvassák a földmívelési ministerium *Néplapját*, s minthogy nincs iskolájok, így mégis hallanak arról a Magyarországról, mely a horvát iskolai térképen nincs beleírva a mappába. Igen messze lehet.

Legpuhábbnak, egészen porhanyónak találom a magyar-

ságot Desanovácson. Itt a folytonos szlavoniai nép-gyűremlés is újabb szintet kap: tudniillik erről a csehek szorították ki a szerbeket. Azt a nevet olvasom még, hogy «Julius Terek» s csakugyan kisért, hogy a magyaroknak «hivatalosan» kell írni neveiket s úgy meghorvátosodik a nevök-szokásuk, hogy utóbb abban is maradnak aztán. A postamesternő, ki tiszta magyar születésű, már vonakodik a magyar kérdésre feleletet adni. Nevezetes telepünk Krestelovác, a hol 332 lélekkel vagyunk képviselve (179 férfi, 153 nő; legtöbb katolikus), iskolásgyermek volna ötven, de magyar iskola 1904-ig nem volt. (Az iskola csakugyan megindult 1904/5-ben 50 tanulóval). Pedig időnk itt is lett volna hozzá, mivel 1860- és 69-iki bevándorlásból született meg a telep; ma már nincs hazulról beszivárgás, inkább, a csehek kezdésére, Amerikába próbálkoztak néhányan. A magyarság összetartásának itt erős gyökere lenne a vagyonosságban. Épen azért nem értem, hogy mikor legtehetősebb magyarunknál meglátom a millenniumi kiállítás oklevelét a falon, miért van az horvátosan «Pavas Horvát»-nak czimezve. A bemutatások sorát befejezhetném Ivanopolyeival, annak bizonyosságául, hogy az itt dolgozó negyven német munkás tudott német iskolához jutni és megtetézhetném még egy pár kisebb község nevével, honnét szintén somogyi kanászok kerülnének szemünk elé. Nagy multat vonszol némelyik maga után, míg ide lecsúszhatott, magyar colonistának. Mert azok.

A pozsegai magyarságnak még egy typus-csoportjával kell megismerkednünk, hogy a képet összeállíthassuk. De a csoport már összefog a verőczei településsel. Azért e Gyulavészt, Kis-Czepüdlakot, Czepüdlakot összefoglalom a virovíticzai Terezovácczal s ezen megyünk tovább. Gyulavész ma veszprémmegyei németek telepe; annyira német, hogy a mint tapasztaltuk, a közjök tévedt magyar is elnémetesedett itt szlapon földön s közel a Drávához. Kis-Czepüdlakon sincs sok nevezetesség: húsz sopronmegyei magyar család tanyázik itt, svábokkal vegyest s mindössze azon panaszkodnak, hogy míg a templomban horvátul is, németül is hirdetik az ígét, magyar prädicatiót nem hallanak. De ezután löcsös szekéren, rettentő vízmosásos dűlön megyünk föl a hegytetőre, az erdő sűrűségébe. Fönt van: Czepüdlak.

Mikor Dél-Californiában jártam az ős-erdők s a fekete

levelű, vörösbélű óriás fák között, nagy magasságú hegyen megcsillant az erdőirtó pionerek tüze s a nagy fejszékkel élénk jöttek: épen ilyen érzésem volt. A rügyező, mézgátcsöpögő erdőből kijutva, vöröses fatönkők között ott álltak a kemény magyar pionerek; mögöttök, a hegyi tisztásra rejtve az irtás-falu, Czepüdlak. Húsz éve jöttek Somogyból, Tolnából e bozótba s azóta szekerczével teremtették magoknak a szántóföldet. Ötszáz holdat irtottak ki. A mi legelő, ugar-föld akkor itt romlásban volt, azt harmincz holdban ezer forintért megvették, adóhátralékból kiváltották. «Akkor a vadak voltak itt» — így jellemzik nekem a bennszülött szerbeket. A «vadak» gyümölesfaágakat hasogattak le, 12 holdból egyet kerítették be vetés alá. Most, a ki megmaradt közülök, annak több mérője terem, mint azelőtt az egész falunak. Így lett itt cultura a magyarok irtása nyomán.

És mi Californiáról többet hallunk, mint a mi fajunknak úttörő vállalatáról — idehaza. Tökéletesen elfeledkeztünk rólok. Csak a szomszéd «obscsina» horvát jegyzője tart írást rólok, a ki alig felejtette el, hogy 1848-ban apja ellenünk pusztult el. Felnőtt, 19—21 éves fiatalokat találok itt, kik se írni, se olvasni nem tanulhattak, mert csak az jutott betűhöz közülök, a kiket hazaküldhettek Magyarországra, a melynek oly közel kellene lenni és mégis oly igen messze van. A gyerek, ki most innen lejár horvát iskolába, hóviz idején veszélyes szakadékokon bukdácsol át; néha haza sem tud jönni a kis cseléd. Pedig 70 házzal, hatvannégy gyerekkel 50 magyar család lakik itten. Harmincz magyar embert gyűjtöttünk össze, azok mutatták, hogy a régi ordonáncz ház romjai mellett a Tüköry-uradalom adna telket s oda kerülhetne az iskola. De elmondták azt is, hogy veszendőnek látják kis telepöket, mert a föld bérét s az irtását fölemelték, úgy hogy most nem vehették ki bérbe «és potyára maradt». Ez aggodások között vitt el a lödörgös szekér Czepüdlakról. Órákig hajtottunk a nagyszerű erdőn. Órákig akkor, sokáig aztán kergetett az a tőprengés, hogy mikor lesz egyszer a magyarságnak jó kedve ahhoz, hogy fölfedezze saját, vérbeli pionerjait?

Érkeztünk Trezovácra, Viroviticza zsupánságban. Abban a nagy kigyózásban, melyet e csücskétől kezdve a Dráva

Eszékig leír, sok magyarságra akadunk. Egészen világosan látszik a túlról áthordott népréteg lerakódása. Cabuna Gradina, Lukács, Suhopolja, Bukovicza és maga Verőcze mind ezen felül adnak magyart.*) Odább Miholjac gornijt 1026 magyar lakja a szlatinai járásban, alsó Miholjac pedig 4800 lakosából 700-zal szerepel. A nagy uradalmak tisztika, legjobb vinczellérei sok magyart kötöttek itt le. Hiszen a miholjáczi és valpói kerületek történeti jogon a pécsi püspökség alesperességei. Valahányszor nálunk a Muraközről beszélnek, melybe a horvát clerus nyúlik át, mindannyiszor az a felelet, hogy viszont magyar püspökség főnhatósága alatt van ez a Drávamellék. Ez igaz. Az is igaz, hogy a Muraköz kap horvát papokat és horvát iskolákat. De akármerre kérdezősködtem, sehol sem tudott róla senki, hogy a szlavoniai parochiákba magyar pap jött volna. A katolikus magyarság ott omlik szervezetlenül, csak néha könyörül meg rajtok egy-egy uradalom, hol — mint Cabunán és Theresienfelden — urasági iskola áll (gróf Jankovich) magyarhorvát tanítóval.

Nehéz így lelkesedni fajunk bölcseségeért. De vegyünk innen is próbafölvételt s azután Eszék körül újabb híradás vár ránk.

Terezováczt mintegy száz magyar lakja, de a környékbeli pusztákkal (Detkovác stb.) több száz főre megy a magyar település; az uradalom (gróf Jankovich Aladár és Jankovich Elemér) kitűnő magyar bérlői s a magyar cselédség nagy sort tesznek ebben. Itt is 1864—68-ban jött be a legtöbb magyar, mert 30 forintért volt egy hold föld vehető a horvátoktól — ma 200—300 pengő az ára. A paraszti bevándorláson kívül, melyet az urasági cselédek letelepülése erősített, utóbb kisiparosok is tértek ide s ez a bevonulás még ma sem szakadt meg egészen. Ha még hozzá teszem ehhez azt, hogy a kik

*) Verőczei járás: Cabuna 1605, Gradina 1889, Lukács 1478, Pionica 130, Suhopolje 1442, Bukovica 1294, Verőcze 1157 magyarral; a járás 36,370 főnyi lakosságából 8995 magyar.

Slatinai járás: Bukovicanova 979, Drenovac 665, Miholjac gornij 1014, Sladojevci 282, Slatina 621, Sopje 702, Vocsin 839 bevallott magyarral; 33858 lakosból 5102.

Alsómiholjáczi járás: Marjanci 225, Miholjec dolnij 700, Moslavina 516, Podgajci podravski 218, Sljivosevci 415, Viljeva 633 magyarral.

közben eladósodtak, azok az utóbbi négy esztendőben innen Amerikába állnak tovább: akkor megismerjük, hogy itt ismét egy újabb vegyülése állott elő a vándorlási folyamatnak. Ezt a vegyületet legélesebben egy kisiparos család személyesíthetné meg, élvén Terezovácson ekképen: apa — bevándorolt magyar mesterember, az anya idevaló német; az egyik leány cseh emberhez ment férjhez, jólétben él, rosszul beszél magyarul; a másik leány Barcsen tanult, jól beszéli nyelvünket; a nagyobbik fiú Verőczén járt polgári iskolába, ott elhorvátosodott és városi hivatalnok lett; a legkisebb fiú még itthon van s magyar iskolába járna — ha lenne iskolánk. Ez a család-typusom személy szerint is ott él Terezovácson, társaival. A magyar iskolának, a pusztákkal együtt, begyülne vagy száz kis növendéke; sőt a horvátok és zsidók közül is akadna, a ki magyarul is megtaníttatná gyermekét. De most a horvát községi iskola adóját mindegyikök köteles befizetni s ezért kevés kárpótlás annyi, hogy a nagy, két-tornyú templomban az egy Szent István napján magyar a prædicatio. Református missio van azonban szervezve 1889, illetőleg 1886 óta Körmeny Sándor és Miklós Ödön lelkeszi buzgólkodása következtében. A folytonos nép-keveredés között nem emelheti a magyarság öntudatát, ha azt érzi, hogy nem barátságos az obscsina (község ház) levegője. Vagy a tűzoltóegylet magyar szalagjáért már csúnya perpatvar kél. Vagy a községi legelőnél, vagy bíróválasztásnál hátrátételt érnek. És mig itt is, a környéken is, úgy kerengenek — látjuk — a lerakódó nép-elemek, mint a levegőben a leszálló hamu, addig mindig kisebb lesz az a tiszta felület, a hol a magyarság maga összegyűlhetne, s mindig nagyobb a valószínűség, hogy a mi fajunk egészen eltűnik a porhanyó talajban, a melyhez hozzátapad.

Dolgozatomnak kerete nem engedi meg, hogy ugyanezt a typust mindenütt újra lefessek ott, a hol elég csak a statisztikai számokkal jelezni (l. fentebb) az ismétlődést. De ha az óriás mocsaras területen át bemegyünk Eszékre itt is, környéken is új benyomások szállnak felénk. A szlapon főváros ma is szép és forgalmas, de nagyszerű jövőt biztosíthatna magának, ha földrajzi helyzetét kihasználná. Még nagyobb örömmel nézhetnénk fejlődése elé, ha néhány év óta a «Narodna obrana» vezetése alatt nem folya személyeket szurkáló

nemzetiségi izgatás, melyet túlzó iskolák és túlzó papok bizonyosan nem enyhítenek. Ezt az izgatást leghamarabb a magyarság érzi meg saját bőrén, de a németekre is szépen rákerül a sor. Eszék- és környékének magyar társadalmát három elem alkotná — ha megalkotná. A legújabb köztők: a Magyar Államvasutak népe: szép iskolájokban 130 gyermek tanul (Nasiczig és Vinkovczéig terjed az iskola vonalszakasza), de a tágas kertben még egy kisededovó is elférne, sőt a városból 260—270 magyar gyerek jöhetne össze, ha a horvát hatóságokkal rendbe hoztuk volna a dolgot. A másik elem: az eszékalvárosi (Gornij grad) parti munkások sora, kiket csak úgy dobál ide-oda a nemzetiségi áradás, mint a parti kavicsot, ők tennék a zömét annak a 380 református magyarnak, kiket az egész környékről kimutatnak. Jobban megállapodott a harmadik réteg: a régebbi zsidó kereskedők, kik még nem tették le a magyar nevű czégtáblát s a Baranyából bejövő vásárosokkal magyarul beszélnek. (Mert hogy a «Gostierna Balogho-va», vagy a horvát keresztnévű Péntes, Kovács, valaha nem szégyelte a magyar fölirást, csak most röstelli, az világos.) De legmélyebb rétegét geológiai fölvételünknek abban a százados, autochthon magyar településben találjuk, mely Eszéknek közvetlen s távolabbi környékét oly sajátságosan nevezetessé teszi reánk nézve. A moldovai csángó falukhoz hasonló, messzeségbe tűnő formálódásait látjuk telepes fajunknak. Eszékkal összenöve, beléhalva a Dráva vizébe, van első ily szállásunk: Rétfalu.

Rétfalu, igazábban Révfalu, harmadik helyen van itt, mert mióta a töröktől nádasokba bujt a magyarság, nemcsak a portyázó csapatok, hanem a Dráva is — mely folyton medret változtatott — mindig háborgatták. Mai helyét kétszáz év óta tartja, s anyakönyvét 1758 óta vezeti. Tele van ez az anyakönyv érdekességekkel: a vízzel és földesurasággal folytatott küzdelmekkel. Legnagyobb érdekességét 159-dik lapján olvasom, hogy: tizennyolcz magyar egyház volt eredetileg itten. Ezek közül tizenöt úgy elpusztult, hogy csak neveik élnek elhorvátosítva, a dülőkben. Petriről (ma Petrivác), Pusztalakról, Talmányról, Györgyfalváról «kiknek magok nyelveken tanító papjok volt», azt betűzöm ki, hogy: «már most ezek fogyogatnak». De még hogy fogyogattak azóta!

Úgy nézem, hogy a rétfalvi telep megérteti velünk a következőket, azért így fogom össze tudósítását: 1763-ban iskolát építenek, — ma: újra építik az iskolát a dunántúli ref. egyházkerület segélyével, jár bele 59 gyerek, de a szám felszökhetik duplára, leszállhat felére a szerint, hogy a Dráva typhushozó kiöntései hogyan dézsmálják meg az évjáró nemzedéket. A templomot 1770-ben rakták s falában ma is egy rész sövényből van tartva, azért, mert József császár idején a kőtemplomokat elvették a protestánsoktól s csak a sövényoldalúakat hagyták nekik. Azért a rétfalusiak azt tartják, hogy ha megint olyan idő jönne, megint ez a sövénydarab az ő bizonyáguk. Ilyen eredeti a mi gyarmatos népünk emlékezete. A templom ékessége egy különös szűr-tulipántos diszítés, mely a szószék koronáján így szólal meg: «Asztalos Botos János két keze munkája 1776.» Ma: Józan Dániel pap szorgoskodik a magyarság csöndes, békés fajtája között, pedig fizetése nemcsak hogy kevés, hanem egyúttal az adókivetési rendszereknek csodálatos cifrázata. Leirom: járandósága lukma és stóla. A lukma minden confirmált lélek után egy liter buza, fél liter zab, tíz krajczár és az egész községtől százhusz forint fa-járandóság. A stóla keresztelőnél egy tyúk, 20 krajczár és koma-garas (hat peták).

Az egyik jómódú gazdánál Budapest képét látom a falon, magyar naptár van asztalán s borozgatás közben mondja el, hogy Baranyában van szőlője, mustot, bort ad el belőle — épen ott tartotta zálogul egyik vevőjének a szürét. Ámde egészben a magyarság romlik — ma még 608-an vannak — s helyettök a svábság lépesedik. Úgy mondják, hogy ebben egy-egy hatóságnak is van része, kik jobban szeretik a svábot, mert az fiát már horvát névvel hívja. De még nevezetesebb és népünk igazi lelkét tárja ki az a jellemvonása, hogy a ki eladósodik a magyarok közül, szégyenli azt magyarnak mondani s azért titokban adja el telkét új, jövevény svábnak. Pedig egyre szaporodnak az ilyen szégyenlős eladások s embereink jobban «fogyognak».

Ugyanazon Asztalos Botos János faragását látom a második ősi maradvány faluban, Harasztiban (ma Harasztin). Útközben Antinovácson laknak magyarok, papjuk nincsen. Harasztiban a zsuppos házakon másként is sok a faragás, de legsajátságosabb az a beosztásuk, hogy a tiszta szobán

kívül van az «ól», mely apróbb házacska annyi hálókamrával, a hány pár lakik a portán. Azt hiszem, helyesen magyarázom, hogy a házközösség (zadruga) építkezésébe szlávósodtak bele a mi magyarjaink. Mert romlott, lepuhult e régi községünk. A mint «Mosoni György prédikátor úr írásaiból vett tudósítás» mutatja, ideig (1714) való szállása volt az eklézsiának Kapornán (ma Koprivne, tiszttára szerb) s ott prédikált vala Szentesi Mihály 1659-ben. Onnan útra kelt a falu s 1714-ben letelepedett a régi Harasztiban s megint tovább jött 1754-ben mostani helyére, hol is földásatások, sánczok voltak. 1809-ben még az anyakönyv szerint 772 lélek volt, ma 596. Az 1873-diki cholera után a szegénység is tizedelt, elszéledtek a pusztákra szegődve. De nemcsak számban kisebbedtek. A falubelieknek eredetileg 2000 hold földjük volt, de először úgy belelustultak a környezetbe, hogy a bógáncsot meghagyták; 1848-ban az úrbéri ajánlatot nem fogadták el s utóbb beadósodtak egy ügynöknél, a ki mikor száz holdat összekaparintott, kihasította a legelő illetményt s azzal kirántotta alólok a zöldet. Ma 600 holdra teszik a magyar határt szántóban, 200-ra legelőben; a kinek legtöbbje van, 96 holdas, de az is tele adóssággal. Így megrokantak.

A sociologia tanítása szerint így oszlanak el az elfeledett népszigetek — és ugyan mikor emlékeztünk mi megkomolyan a harashti magyar-maradványról? Még ők emlékeztek arról, hogy 1792-ben templomot építettek, hol Nagy-Szabó Zoltán lelkész úr gondozta őket. Újabban talpra állt az iskola, 67 gyermeket találtam benne s a vékony hangocskák a *Szózatot* kezdték. Hozzátartozik a képhez az is, hogy a tiszta magyar községben a jegyző ma egy szót sem tud a mi nyelvünkön. Ugyanez a tapasztalat, a verőcse-megyei harmadik maradvány faluban. Szent Lászlón (Lászlócvce), egy községi tisztviselő sem ért meg minket.

Szent Lászlóra a megyei monographia szerint (Sisics: Zupanji Viroviticka u Prolistici) már a tatárjáráskor szöktek ide a magyarok. Annyi bizonyos, hogy ők mindig nagyra voltak régiségökkel, még pedig annyira, hogy az 1809-diki inventariumkor még nem egyen azt erősítették, hogy a régi formájú templomban Szent Pál prédikált és Paksi János hátrahagyta a régi matrikulának azt a mondá-

sát, hogy 1218-ban jött be Szent Lászlóra a reformatio! A magyarság református része (830) szép nagy templommal s jó tanítóval, jó iskolával (puskacíon) van meg; 97 az iskolába járó gyermek. A katolikus magyarság, mely leginkább a pusztákról telepedett be, de van köztök elmagyarosodott cigány is, nincsen gondozva. Pedig régi magyar sánczhely az mindenképen, nemcsak azért, mert a várhely nyomait ma is mutogatják a vének. Vasárnaponként a férfiaszeret még, ha teheti, fekete magyarba öltözni. Csakhogy már nem sok teheti. Azelőtt 1500 holdon felül volt a magyar határ, de egyrészt elvittek a svábok, mert a szegénylős magyar itt is idegennek adja el, hát-mögött, a házikót. A másrészt elvitte a többféle (liszt-) uzsora, tagosítási finták, és az, hogy — fuvaros nép lévén — sokat jártak be Eszékre s ott «sokat viszketett a szájak». (Néhány év óta hitelszövetkezet próbálkozik a segítséssel, eddig szép eredménnyel.) A szláv hatást még erősebben látom abban, hogy fölírásban «Kováč Pál»-t olvasok, több szláv szó forog a beszédben s különösen, hogy a magyar hangsúly egészen eltűnik s ugyanazt a vontatott beszédet hallom, mint Székelyföld határán, a moldvai csángók között. (Észem egy römzsē (morzsa) kenyéret, meg egy kap (csöpp) vizēt.) Itt is, ott is, úgy tetszett nekem, mintha a környező idegen nyelv súlya nyomta volna le a magyar beszéd határozottságát.

Rétfalu, Haraszi és Szent László verőczemegyei maradvány falvaktól nem vághatjuk el Korodjot, noha Szerém vármegyébe esik. De alig van már egy puskalövésnyire s épen befejezi ezt a magyar gyarmat-csoportot. Legnagyobb falunk itt: ezer reformátussal. De voltak a XIX-ik század derekán 1300-an s csak úgy tódultak az akkori kis templomba; mióta 1869-ben elkészült az új egyház (sok Paprika nevű presbyter neve van a falán), azóta egyre jobban kong. Van magyar iskola is (igaz, hogy a hatvan discipulus közül igen kevesen voltak benne, mert kukoriczavetés ideje volt), sőt, ha jól tudom, a szerémi szolgabíró magyar beszédű községi jegyzőt is engedett, mégis a leromlásnak, elhanyagoltságnak, maga-elhagyásnak keserves benyomását teszi Korodj. Ősisége, 1754 óta rendszeren vezetett anyakönyve (akkor Oroszi Dániel volt a prédikátor s először latinul leltem írást), iskolája, nem tudják megkötni a süppedő talajt; legkevésbé jó

öreg papjok, a ki már negyven év óta ül itten, de belefáradhatott. A magyarságnak ebben az ősi fészkében alig tudtak újjal kimutatni 8—10 jó gazdát, azok is többnyire fertálytelkesek. Ellenben az erkölcsi lazaság úgy a lábukon lóg, hogy mindig lefelé huzza őket. Miért van az, hogy mikor itt ennyi vérünket együtt találjuk, nem erős szigeten érezzük magunkat, melyet a magyarságnak építettek, hanem zsombékok közt járunk, a hol észrevétlenül tűnik el egy-egy maradék s a hol czölöpöt verünk le, az is megsülyed nagyhamar. Mert a magyar virtus miben tör ki rajtok? Abban, hogy képviselőválasztáskor, ámbár Pestről is megmagyarázták nekik a dolgok állását, a korodjiak voltak azok, kik a magyar-barát jelölttel szemközt a túlzó horvátra szavaztak le, — mivelhogy az mégis ellenzéki. Igaz, hogy azért — kormánypárti tollal vonultak föl a szavazáshoz.

Verőcze zsupánság magyarságát, az ősi telepeken kívül, Eszékről széjjel nézve, sokféle változatban, sokféle elszóródottságban vehetjük észre. Pontos katasztert multról és jelenről egy olyan munkálat adhatna, mely a magyarság adatait kivonatolná azokból az Anmeldungs-Tabelléből, melyeket az abszolút kormány az 1848-iki urbéri állapotra nézve 1854-ben az egész Horvát-Szlavonország területéről készített. Ezek a táblázatok tudtommal a zágrábi földtehermentesítési igazgatóságnál őriztetnek; ha ebből a fölvételből a magyar dülők és magyar birtokosok sorát kiszednék, akkor épen az a geológiai keresztmetszetünk lenne meg, a melynek hiánya most lépten-nyomon megbénítja a kutatót. Nemcsak a mai állapottal lenne mit összehasonlitanunk, hanem azt mutathatnók ki, hogy mily történeti rétegei és történeti jelentősége van a szlavoniai magyarságnak. Míg azonban el nem készül ez az országos kimutatás — hiszen a munkálat megindítva sincsen — addig csak az egyes régi szigeteket jelölhetjük ki, vagy az újabb telepek egy-egy nevezetességét mutathatjuk be. De egyikünk sem tud választ adni, mikor arra kellene megfelelni, hogy hova lettek az öszszekötő-vonalak, hol sülyedtek el?

Csak természetes, hogy mikor a nép kialakulásának rajza még ennyire hátra van s viszont az egész vegyülés annyira kevert, a lerakódás minden tekintetben annyira szakgatott (mint a hogy láttuk): akkor a bevándorlás egyes hullámain

is igen nehéz egymástól megkülönböztetni. Eddigi típusaink ekes bizonyosságai ennek a sokszerűségnek s ezután sem várhatunk más valóságot. Hogy például Verőczemegye szemléjét befejezzük: egészen egyszerű esetek azok, mikor a Majláth-uradalomban jó magyar gazdatiszteket találunk, vagy a belistyei gyártelep bevonzza a magyar munkásokat. (Az uradalom tulajdonosa bizonyosan segítséget adna egy magyar iskolának, ha ide terveznék.) Adolffhof (Pejachevics birtok), Erdészlak, Zorgerpuszta (azelőtt Laczháza), Csepin (ősi neve Csapa) mind mutat efféle beszivárgást, de már régebbi vándorlásokkal tarkítva. Más szint ad a képnek, a hol ilyen szórványokra lejárnak a magyarországi aratók («rissari»). Erduton már valószínűleg megvan a történelmi háttér is, s abba illeszkedtek bele a zombori magyarok, de már az övék sem mondható friss bevándorlásnak. (433 magyar). Külön áll Ernestinovo telepe, a hol a mieinknek erősen fölébe nő lassan a svábság (1043 magyar, 1452 német találtatott 1900-ban). Megint a kis Nabradján 15 házat tartanak a magyarok s Páljevinán felében vannak a horvátokkal, mint hallom, igen jó egyetértésben. De — Eszéket nem is véve föl példának újra — mindig kevertebb és bonyolultabb lesz a sociologiai képlet, mennél közelebb jutunk Djakovár felé. Nemcsak a változatosság nő s új meg új sávok villannak bele a nép spectral-analysisébe, hanem mindig jobban és mindig gyorsabban forognak egymásba újra meg újra ugyanazok az elemek is. Csak kialakulóban lévő, készülő népnél látni ilyen változékony állhatatlanságot.

A mint a djakovoi hatalmas székesegyház, melyet — felírása szerint — saját nemzete szeretetéért — emelt Strossmayer püspök — a mint a nagy vörös tornyok végig tekintenek a szlapon térségen, mindenféle sodródását láthatják a nemzetiségeknek. Megtaláljuk a gáji magyart, ki már a Pozsegába települt somogyi kanásznak lejjebb hullott ivadéka; bejönnek a selczeiek, kik néha otthon még magyarul is olvasgatják gyermekeiket, de túlról horvát gunyában, horvátos bajszszal alig ismerjük meg a másik magyart, ki szívesebben beszél már horvátul, tizenhárom munkásával együtt. A drenjei szőlőkből idetérők (130 magyar családot számolnak ott a környéken) bácskai eredettel, inkább németet kevernek horvátval. Igaz, hogy az ivanovczei horvát kortes is megtanult

magyarul, a drávántúli bevándorlók miatt, de teljes bizonyítékom van arra, hogy a magyar gyorsabban horvátosodik a svábnál, azon egyszerű okból, mert a hivatalnok a némettel anyanyelvén tud beszélni, de a magyarral csak horvátul. A szőlők magyar vinczellérei 5—6 év alatt eltűntek, talán politikai okok sem voltak ártatlanok ebben. De a Bácskából még egyre jönnek be más-más népelemek; közé ékelődnek a szerbnek, horvátnak, csehnek; hozzátelepednek a különkorú magyar szigetekhez; és foly ez egyre, mindenféle változtatban. A megjöttek megint fölkerelkednek, (épen most van rá példa a djakovói kerületben), hogy nyereséggel újabb földet vehessenek s más jövevények jussanak helyökbé. A kevergő alakulás habja Amerika felé is kifut. — Mato Vuksan kerületi főnök úr (kotarski predstojnik) szíves adatai szerint most 83 lehetnek kint (1903) s 38,179 koronát küldtek be. Egy friss néperjedésnek minden jele itt van — s nem lenne-e már egyszer ideje, hogy azon gondolkozzunk: mily szerepet fog játszani ebben a mi magyarságunk?

Djakovót nem szabad ezutánra sem elfelednünk. De megbővül e sajátos kialakulás jelentősége és érdekessége leőttünk, ha Szeréms megyének televény földjén is számba vesszük a magyarságot.

A székvárosban, Vukovárott — hol a régi lábas házak legtöbbször márványtábla jelenti a Paunovics-család tulajdonát — a magyar vendégnek jóleső öröme a főispáni háznak (Hideghéty) és a királyi közigyzőnek (Kelecsényi Zádor) igaz magyarsága. Ha az uradalmak ma a kidőlő magyar gazdatiszteket megint magyar családokkal pótolnák s nem hoznának helyökbé cseheket: akkor főispánunk és közigyzőnk köré olyan vezető magyarság szövődött volna egybe, mely megbírná nagy feladatát. Megbírná azt is, hogy kihúzná mindenütt (városban, pénzintézetekben, újabban a németiség körében) az ellenséges izgatás tüskéit s lelohasztaná a gyuladást; megbírná azt is, hogy e készülő társadalmat biztos, nyugodt kézzel vezetné keresztül mai erjedésén. De mi erről a segítségről megint elfelejtettünk gondoskodni.

Így Vukovárott a magyarság egészen megszaggatott formatiót mutat: középső rétege hiányzik. A ki kereskedőül a városban telepedett meg — a mint czégtáblája s beszéde mutatja — már fiában elszerbesedett. (Például: Halász i Szini.)

A ki a németekkel tartott a gyöngébb horvátokkal szemben, ma jórészt elvesztette ezt a támaszát, mert a papságnak sikerült a németek egy részét is velünk szembe állítani. Maradt, a ki maradt, legkivált a szőlőhegyekben, magyarnak; számuk a statistika szerint (1900) 770 lenne, de tudtommal csak felők érintkezik a városi magyarokkal. Ezek közt a százhatvan református a kis zsinagógát megvette 1000 forintot s most (1904) nyílt meg iskolájok — igaz, hogy mindjárt meg is kellett védelmezni egy tetteleges «nemzeti támadás»-tól. A szép szőlők új művelése óta az ujjvidéki vin-czellérek még egyre vándorolnak be.

A vukovári járásnak legkeservesebb látványossága Petrovcezi falu. A statistika azt írja, hogy csak 14 magyart fogunk találni. Ma már csak tizennégyet. Odaérünk: egyebet sem olvasunk, hallunk, csak tősgyökeres magyar neveket: Kerékgyártó, Kállay, Lábás, Dorogházy, papjok épen Szegedi. A kapu fölött: Gyura Barna, Málly. Csakhogy a Málly nevét már cyrill betűkkel írja; papjuk — orthodox pap; a házak, duczok, kapubálványok szlávós színekkel kímázolva. Kettős keresztel a bejáró fölött. Az iskola — orosz (ruthén) iskola; egy magyar nevű emberem sem ért meg, csak ha oroszul köszöntöm. Mi történt itten? A Bácskában eloroszosodott ez a magyar falu (mintegy 800 lélek) s akkor áttelepedtek ide. A fiatal, most alakuló Szlavonia kiforrásakor, akkor, mikor nekünk kellene az erjesztést irányítanunk: átültettünk a termékeny talajra orosz-ruthéneket, a kik magyarból lettek azzá...

És a nemzetiségek ember-szöttese mindig tarkább lesz, a mint szétterül Szlavonián. Jankovezén háromezernégyszáz lakosból 715 magyart számoltak meg az 1900-diki népfelvételekor. Mivel katolikus s csak mindig horvát papot küldtek rájuk: megvetették végre is a lábukat s a falu ki akart térni. Különösképen szlavon neve van soknak, s mind harisnyában és papucsban járnak; mégis nyelvöket, nyelvünket meg akarták őrizni. Régi szokás is köti őket hozzá, mert 1837 óta jöttek be öregapjaik — azelőtt svábok gazdálkodtak erre. Új érkezők is elkövetkeznek még mindig, hogy 600 forintért vegyenek egy «házat» földet (2000 öl²), ha hozzá juthatnak s az újak is, talán a közeli Duna is eszökben tartották az otthoni hazát. Azért nyugtalanul kérték a ma-

gyar papot a horvátosító egyházi hatóságtól. A küzdelem és kavarodás vége az lett, hogy csakugyan jött magyarországi pap, Székesfehérvárról, de a mint idekerült, horvátul folytatta dolgát s nagy huzás-halasztásra nyerték a jankovezeiek azt az engedelmet, hogy újhold vasárnapján a hajnali misén ők magok magyarul énekelhetnek, azonképen a magok fizette temetéseken is. Ez volt a magyarság nemzeti vívmánya. Még jó, hogy a tanító szegődése szerint szívesen adja hetenként két magyar óráját; ha kissé nagyobb bátorságot látnának a mi részünkről, még több sváb s horvát szülő engedné magyar leczkére is a gyermekét. (Az 1904/5-ik tanév elején a magyar tanítás megkezdése nagy agyarkodások és verekedések közt történt.) A jankovezei magyarok jól szerző emberek, szülővel is próbálkoznak s azért nem könnyen hajlítják be sem a derekukat, sem a magyarságukat. A vánkosokban magyar szalagot, a falon «házi áldás»-t, a szobákban bent magyar lapot nem egyet találok, igaz, hogy kint meg, a házfalára (még pedig a legszebb hajlékra) oda van festve a horvát zászló. Ilyen az ő természetök. Mégis bizonyos, hogy ők többször készülődnek fel Budapestre, mint a hányan innen kíváncsiak rájuk.

Legnagyobb magyar gyarmatunk Csakoveze, egy erős horvát (Svinjarevci) és egy erős sváb (Berák, azért ebben is 170 vallotta magát magyarnak) község mellett. 625 magyarunk van itt, tehát magában a faluban (nem politikai közösségi kört értve) a 996 főnyi lakosságnak nagy többsége. Jó magyar neveket olvasunk: Korsós János, Kis János, Barna János, de még a sváb is magyar renddel írja ki falára: Kliszt Fillöp. Próbálkoznak magyar tanítással is, de csak úgy félve, mintha tiltott dolgot cselekednék, ki azzal él. Nem lehet tudni — mondják egymásnak — hátha «kijön valami». Mivel katolikusok, magyar prædicatiójuk sincs, hanem mikor a szerb pap kijár ide, annak költségeit nekik is meg kell fizetni.

Nézzünk még körül Szerémnek gazdag televény Délvidéken. Csakugyan friss humusa, melyet még nem élhetett ki a művelés, mintha új népelemet tudna felnöveszteni. Próbálkozóknak sincs hiány, mert épen legerősebb magyar telepünk mellett (India, 1676 magyar), Kumán különös önállóságra vergődött a németiség. A *Deutsches Volksblatt für*

Syrmien a németiség külön összetartását szervezi s még kivándorlási hirdetéssel is tartja Németországgal összeköttetését. *) A német tűzoltó-egylet listáján két magyar nevet is találók: Stefan Almási és József Hunyadi. A többi magyar (pedig 400-on felül lennének) Amerika felé gondolkozik, míg a piacon lézeng, vagy ha boltot nyithat, cyrill betűvel írja ki címét.

De elkerülve minden ismétlést, typusaink közé soroljuk be azt a két magyar megszállást, melyet Nikincze körzete s főntebb Maradék s Beska adnak.

Nikincze sokat szerepelt a budapesti lapokban: a magyarság (számát a statistika 807-re teszi; oda lent magok ezerre becsülik), az újabb bevándorlók indítványára magyar *prædicatiót* kértek. Nem kapták meg. Erre 1901-ben megtörtént a szakadás s a magyarság egy része áttért a református hitre, mely magyar lelkészt és tanítót küldött nekik. **) Platicson az 500 magyar közül vagy húsz, Hrtkovezből (hét és félszáz magyar) 60 csatlakozott az új egyházhoz. Így juthatott csak nemzetiségünk nemzeti szervezethez. Csodálatos alakokat találtam ebben a gyarmatunkban, mely duhaj albánok (Clementek) közé települt. Mert a falu 200 év előtt született s a magyarok a 60-as évek legelején hureczolkodtak be. A meglépesedett gazda elmondja, hogy az a föld húzta ide őket, melyet olykor 3 forintért vagy két liter borért is meg lehetett kapni. Arra jöttek ők, de most a svábok kezdik leszorítani a magyarokat, mivel albánok, ráczok egyet-mást megtanultak ugyan a magyartól, de emezek meg tőlök szerették meg tamburicza mellett a borozást. Itt van egy régi juhász előttünk, ma már nagy portája, sok juha, de beszédjén, ostort-szorongatva még mindig megtartá a régi jó számadó cseléd figuráját. Földes gazdává emelte az ide vándorlás: s ez volt a vágya; így lett új paraszti rajnak első indítója. Egy tisztas asszony nép, az áttértek közül való, oly erős

*) A *Deutsches Volksblatt für Syrmien* 1904 (I. évfolyam) 17-ik számában a «Deutsche Ansiedler und Feldarbeiter Centrale, Berlin, Behrenstrasse 14—16» hirdetése közvetít munkásokat. Ugyanebben a számban «Mathias Vasas, Ruma» hirdetése. A melléklet Stuttgartban nyomtatott. A tárcza: Lucznek Brünbnben tartott pangermán fölolvasása *Die deutschen in Ungarn*.

**) Hegedüs Ferencz lelkész, Szabó tanító voltak a buzgó úttörők.

hittel beszél a bibliáról, mintha a hitújító vitatkozást hallanám. «Ő szomjuhozta a bibliát, azért érzett nyugtalanságot, de most csöndesség szállott életére s maga nem vet hurkot (keresztet), sőt meggyőzte vejét, családját».

Fényszároséknál (Platicson) megint az asszony és fiai tértek ki, történetök annyi, hogy tíz éve jöttek Zentáról, azóta már mind a három fiúnak külön házat építettek s most nézegetik, hogy jönnek még hazulról «újabb szállítások», egyre «hulldogálván még ide a magyarok». — Megint más alak: egy volt cseh polgár, ki most a magyar református mozgalom élére állott. — Bevégzik a sort azok a küldöttek, kik 25 itteni magyar gazda képében ötször-hatszor föntjártak már Abauj-Tornában, mert meghallották, hogy ott olcsóbb földet lehet parcellákban kapni. Mikor e sorokat írom, már csakugyan határozott alakot is vett tervök, mert az ide vándorlottak között megint megjelent ezzel a magyarság hullámozásának örökös mágnese: a föld, a tulajdon föld.

A nikinczei szakadás megtépte természetesen a nyugalmat. Időbe fog kerülni, míg az új egyensúly elhelyezkedik. Addig tüntetések, kelletlenségek érik a magyarságot s a hatóságok éber védelmére szükségök lesz. Se szeri, se száma az ujjhúzási kalandoknak — ezekben itthon is nagyok vagyunk, hát még idegenben. (Amerikai magyar csetepaték!) A helyzetet persze még fonákabbá teszi az, hogy hol a régi «zadruga»-intézmény furcsaságai szólnak bele a döntésekbe (így például egy emberünk három és fél holdat hagyott harang okából az eklézsiának, de mivel nem iratkozott ki a házközösségből, visszaszállt oda az adomány), hol egy-egy albán furkós bot vagy szekercze dobátik bele a vitába. Eredményül állapodjunk meg azonban abban, hogy mégis van most a nikinczeieknek magyar papjok, a templomra már 29.000 korona gyűjtésök, kicsi kis magyar iskolájok. Volt ebben az iskolában már 60 gyerek is, de a visszatérítettek megint elvitték a felét. Tudjunk még arról is, hogy a szakadásnak volt visszahatása is: most már a (horvát) olvasókör: *Narodna Citaciona* járat két magyar lapot és a horvát (katholikus) iskolában is kezdtek magyar könyveket osztani, de mindjárt abban maradt, mihelyest megszűntek az áttérések. — A platicsi jegyző magyarul is beszél, ellenben Nikinczén bíró és jegyző szerbül s németül tudnak; a katolikus

iskola tanítónője is tud magyarul, de a magyar tanítás nincs a tanrendjében.

Sok vonással domboríthatnám ki azt a képet, de végezzük utunkat: Maradékon s Beskán. Hagyományuk szerint a maradékiak a XVII-ik században menekültek ide s egyetlen maradékai annak a seregnek, melyet Pétervárad vagy Karlócza ostrománál vert széjjel a török. Úgy bújtak itt el a hegykaptatóján; annyi bizonyos, hogy erősen elszakadhattak, mert többek családjában a forradalomkor a magyarok ellen fogtak fegyvert. A hatvanas évek elején azonban megint friss vér kezdett ide csörgedezni, ki a Bácskából, ki Tolnából vagy éppen Csongrádból, magyarok. Meglepték a földet, mert 50 forint volt egy holdja. Akkortájt úgy megpezsdültek ezek a magyar maradékok, hogy — emlékezetők szerint — az iskolában is tanítottak magyarul. De lassan abban maradt a beszállingás; a ki most költözik ide, az bizonyosan valamelyik szerb községből jön át, mert ott nem jól érzi magát. Így van ma 839 magyar. (A járásban még négy erősebb magyar telep van: Ireg 638, Neradin 291, Vrdnik 250, Kamenicza 174 fővel.)

Most már ez a magyar maradékság mindenféle instanciát megjárt, hogy hátha magyar papot, tanítót kaphatnának — a magyar állam területén. Kértek feles istentiszteletet, hetenként két magyar órás tanítást. Volt népgyűlés az esperessel, conventio beigérése a káplánnak, ha magyarul lesz, huzakodás az iregiekkel, szavazás. A jelszó e közben mindig a magyar tanító volt. Bizony ritkán hallottam kivándorló telepeinken ennyi jóakaró nemzeti buzgólkodást. Vége itt is az lett, hogy tisztára a nyelvök védelméért áttértek a református hitre, kezdetben harminczan. 1900-ban már 217 református volt s azóta nem állott meg a szám. Széles Sándor református lelkész derekasan őrzi őket. Ha tornyos templomot tudnának építeni s állandó tanítást kapnának «nem lennének pogányok», még erősebbé lenne a magyar mozgalom. Nem felejttem el, hogy a horvátok közül is sok érti beszédünket. A tanítókérdés azonban látogatásom idején (1904 április) még csak annyira volt, hogy a községi tanító hetenként mindösszesen — egy órát tanít magyart, de maga sem igen tud magyarul, a református gyermekekkel a lelkész és neje foglalatostkodnak. A jegyző itt sem érti nyelvünket, a mi annál

nagyobb baj, mert sajnos, igen gyakran változtatták (eddig hatszor) a református papot s az ilyen ingadozások mindig megtámadják azt a gyöngye plántáját fajunknak, mely lassan emelné föl újra fejét.

Maradék alatt, már lefelé húzódva a dús síkságra, (az uradalmakban mindenfelé elszórt bevándorlóink), még Beskát említem. Ki kell egészítenem vele typusainknak sorozatát azért, mert bár alig van nyolczvan magyarja, a nagy lutheránus német gyarmat oly jól meg van velők, hogy kitünő lelkészek, Schneider Pál, minden másod vasárnap magyar beszédet tarthat s az emberséges svábok is bemennek énekelni ahhoz.

Így jártuk meg az utat a szlavoniai magyarság között. Csak töredékes lehetett gyűjtögetésem is, eredménye is. Hanem mennél jobban ereszkedtünk le Szlavonia friss, erős televény földjére, annál inkább körülvelt egy folyton-folyvást fővő nép-kialakulásnak erjedése. Olyan új még a sociologiai képlet, sőt készen sincsen: most készül. Szerb, horvát, cseh, albán, ruthén, különféle német nemzetiségek jönnek, telepednek, egymást kergetik, egymást beolvasztják. És köztök a magyar. Ő is benne van az ember-forgatagban, ebben a nép-születésben. Ezen az új terepen dolgozik a mi fajunk élet-ereje is: hol a régi menekülők sáncaiban, hol az erdőt döntögető pionírek közt, hol uradalomban, hol az államvasút szolgálatában. Mindig a mi vérünk az, mely a nagy forrási folyamatban ott kavarog. Látványnak is oly nagyszerű ez, hogy csak az tudja elfelejteni, a ki készakarva közönyös fajtája iránt.

Mennél többet néztem a gomolygást, a népelemeknek ezt a teremtés-szerű kiforrását, annál megrázóbban emelkedett föl jelentősége. Arról van szó Szlavóniában, hogy a magyar korona földjén, kevert és készületlen népdarabokból új tömeg, új demos van születőben. Az éledő anyagban száz és száz módon, ezer és ezer emberrel vagyunk ott mi is: és ezért tőlünk is függ, nekünk is életkérdés, hogy mi lesz a a jövőendő a mi három régi vármegyénkben.

A szerencse úgy akarta, hogy éppen akkor jártam Gyakovárott, mikor a nagy országos vásár tartatott. Festő rajzolja le, hogy micsoda pompás színvegyülés támad, mikor a hatalmas szláv székesegyházzal szemben, a dombháton,

sátrat ver öt—hatezer vásáros. Kábító kevergése a tarkáló nemzetiségeknek bosnyáktól, albántól, cigánytól, a szlávok és németek sorozatán keresztül ősi vagy bevándorló magyaromig. És ha kérjük őket: elkábulunk attól, hogy hányféle telepben éldegélnek s hány változtatta meg gunyáját, bajuszviseletét, nevét és nyelvét. Mindig erősebb és állhatatlanabb lesz a nemzetiségi részecskék kerengése, mintha a társadalmat képző forgatagnak közepébe jutottunk volna bele. Szinte a könyökünkkel érezzük, hogy egy nagy népkészülődéshez értünk.

Most még önkéntelen mozgás az egész, koronként fölszálló buborékokkal. Ma még a messzenéző, milliós szláv cathedralis körül, rendetlenül üldögélnek ott sok fajta népeink az üstök mellett. Hol megidegenednek egymástól, hol megint összetörődnek; de egyre változnak: vajon merre haladhatnak ők?

A nagy sokaságból fölszálló füstökben, a mint megsűrűsödnek, a középkori magusok bizonyosan nagy, rejtélyes alakokat tudtak volna mutatni: kik erejük erejével vinni és összegyűrni fogják ezt a sokrétű, sokfajú nemzetséget — köztök a mi véreinket is. A mai egyszerű sociologiai kutatás ezt nem tudja megtenni. Nem lát a füstön át s az elkövetkeztetőkről, készülő népszervezésekről csak sejtéseket mer megkockáztatni. De annyi jogának e sejtései alapján mégis kell lennie, hogy rámutasson ottan a magyarság szerepére s hogy ne engedje elfelejteni itthon azt a magyarságot, mely ily nevezetes körülmények közt lakja, a magyar államban, Szlavoniát.

HEGEDÜS LORÁNT.

MILLERAND MŰVE. *)

Második és utolsó közlemény.

VIL

Millerand a munkával összekötött kockázatok enyhítése, a betegség és a balesetek kockázatának megelőzése, a munkások egészségügye és biztossága terén is tevékenységet fejtett ki, a mennyiben az idevágó törvények alkalmazása körül a felügyeletet lelkiismeretesen gyakorolta.

A munkások baleseteinek enyhítése körüli intézkedések közt figyelemre méltó, a mit az 1898. évi ápril 9-iki törvény alkalmazása tárgyában tett. 1899. évi augusztus 24-ikén kelt és a megyefőnökökhöz intézett körözüvénye egyike legelső és legfontosabb intézkedéseinek. A megyefőnökök kötelességévé tette a törvény ismeretének terjesztését, a kötelességek és következményeiknek megismertetését azokkal, a kik megkísérlenék a törvény kijátszását, rosszindulatból vagy tudatlanságból. A Code Civil 138. §-a értelmében az, a kit baleset ért, csak úgy kap kárpótlást, ha bebizonyítja a gazda hibáját. Ez pedig nehéz dolog; mert a bizonyítás igen meg van nehezítve, tanukat ritkán kapni, minthogy rendesen vonakodnak gazdájok ellen vallani. Így a munkás tíz eset közül átlag egyben, legfeljebb kettőben jut kárpótláshoz és áldozata marad saját meg gondolatlanságának, ha ugyan meg gondolatlanságoknak nevezhetni azokat az eseteket, melyeket a veszély megszokottsága és a munkának növekvő intensivitása okoz. Más a helyzet, ha a szakszerű foglalkozással együtt-

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1905. évi 342. számában.

járónak tekintjük a baleset okozta kárpótlási költségeket, vagyis, ha azokat a termelési költségekhez számítjuk. A mint a munkást tevékenysége a bér hitelezőjévé, úgy a munka balesete a kártalanítási összeg hitelezőjévé. E fölfogásból indult ki Millerand körözüvényében. Az új törvényhozás, az előbbihez képest, sok könnyítést létesített. Ilyenek: halál vagy állandó munkaképtelenség esetén egyeztető eljárás a béke-bíró közvetítésével, sommás eljárás a bíróság előtt, fölebbe-zések korlátozása, ítélethozatal a megszabott határidőn belül, bírói segély közvetlen alkalmazása, bélyegmentesség.

A törvény 3. §-a, mely a kártalanítási összeg kiszámításának törvényes alapjaival foglalkozik, sok támadásnak volt kitéve. Millerand ezt szükségesnek látta körözüvényében behatón magyarázni. Vasárnap, ünnep és munkanap, irta, a kiszámításnál egyforma szempont alá esik. A törvényszakasz nem jelent præmiumot a nőtlen vagy a külföldi munkások részére. A felelősség, a balesetek kártalanítása szempontjából kizáróan a vállalat fejének terhére esik és a kártalanítási összeg czimén a bért leszállítani nem szabad; ez a törvénybe ütköznék. Ha a munkás nem vesz is részt a balesetek elleni biztosítás költségeiben, nem kell azzal törődnie, hogyan biztosítja magát a munkaadó.

Millerand, a törvényes szabványok ismeretének jobb terjesztése céljából egy füzetbe gyűjtette össze a törvényt, a rendeleteket, a körözüvényeket magyarázataikkal együtt és szétosztatta a munkabörzékben és a syndicatusokban. A bíróságok döntvényeit is összegyűjtette; négy füzet jelent meg belőlök. A tisztviselők részére, a szolgálat könnyítése és egyszerűsítése érdekében, irománymintákat is állíttatott össze és adatott ki.

Az 1899. évi ápril 9-iki törvény tökéletlenségei hamar nyilvánultak és már sok reformjavaslat halmozódott össze a kamara irodájában. Millerand, az eddigi eredményeket kockára tenni nem akarván, tartózkodott a törvény gyökeres átalakításától, mely még alig élte volt belé magát a köztudatba. Mindazonáltal némely pontjának módosítását szükségesnek tartotta. A kamara 1901. évi június utolsó napján egyhangúlag hozzájárult Millerand módosításaihoz. A módosítások a következők voltak. Balesetek dolgában a felelőviteli határidőt 15 napról 30 napra emelte. Kimondta, hogy

a kártalanítás vasárnapokra és ünnepnapokra épen úgy jár, mint munkanapokra. A kártalanítási igény nemcsak a munkaképtelenség ötödik napjától jár, mint eddig, hanem mindjárt első napjától. Baleset következtében az elhunytnek atyja és anyja szintén részesülnek kártalanításban, mintha az elhunyt terhén volnának. A károsult idegen munkás jogutódjai kártalanításban részesülnek, még ha külföldön laknak is, föltéve ha igazolják, hogy hazájok törvényei a francia munkásokra nézve nem kedvezőtlenebbek. A balesetet szenvedett maga választja az orvost és a gyógyszerért. A kórházi költségek a tulajdonos terhére esnek, a nélkül, hogy ezzel a napi kártalanítási összeg csökkenne. A kártalanítási összeg megállapítására a békebíró illetékes. A napi kártalanítás addig tart, a mikor a járadékszerű kártalanítás kezdődik. A munkás, hogy járatlanságán segítve legyen, az egyezkedés stadiumától kezdve magát nemcsak ügyvéddel képviseltetheti, hanem olyan személylyel is, a ki az iparágat gyakorolja vagy gyakorolta; ilyen lehet például a syndicatus titkára is. Ezzel a munkás a syndicatus szervezetében új támogatást talál.

Ezek a főbb reformok; a kamara egyhangúan elfogadta. Millerand nagyobb reformokat nem indítványozott; mert ismerve a körülményeket, méltán attól tarthatott, hogy sok controversiát fog kelteni és nem akarta a törvénynek eddig tapasztalt előnyeit kockáztatni.

Millerand a munkaadók és munkások közti viszályok kiegyenlítése szempontjából a bizalmiférfiak törvényhozását is reformálta. A bizalmiférfiak tanácsa (conseil de prud'hommes) intézményének tanulmányozása végett vissza kell menni a múlt század elejéig. Egy sereg törvény és decretum van, melyek keltjei szét vannak szórva a múlt század eleje és vége közt; magokban foglalják a szöveget, mely az intézményt teremtette, szervezte, szabályozta. Az ezekben nyilvánult törvényhozás nem felel meg a munkás-osztályok mai igényeinek. Az 1848. évi május 27-iki decretum a méltányosság elvén alapszik ugyan, t. i. azon, hogy a munkások bizalmi embereinek száma egyenlő legyen a munkaadók bizalmi embereinek számával, de maga a rendszer laza és szűk, azért jótékony hatást nem gyakorolhat. Millerand a bizalmiférfiak tanácsát szélesebb alapokra fektette; reformjának alapelve, hogy az elítélendők magok válaszszaak bíráikat. A bizalmi-

férfiak illetékességét kiterjesztette; a választói és választható jogot szabadelvű szellemben módosította; behozta a nők választói és választható szabadságát; reformálta a felelbbvitelt és az egész anyagot czélszerűen codificálta. Az eljárást egyszerűvé tette és szinte költségtelessé. Mielőtt az ügy a törvényhozás elé került, Millerand a felső munkatanács véleményét hallgatta meg. Enquête-et tartatott és előkészítésül kimerítő kérdőívet terjesztett a bizalmiférfiak tanácsa, a szaksyndicatusok, a kereskedelmi törvényszék és kereskedelmi kamarák, valamint a művészetek és kézműiparok kamarái elé. Az egész anyag formaszerű codexet tesz ki; a javaslatot a képviselőház, a bizottság és Millerand ajánlása következtében, elfogadta.

VIII.

A munkáskérdések sarkpontja azok a viszályok, melyek munkások és munkaadók közt föl szoktak merülni; mert e viszályokban nyilatkoznak azok a körülmények, melyek a kereslet és kínálat közti viszonyra, a munkabér alakulására és az életföltételre mérvadó árképződésekre befolyást gyakorolnak. A munkaföltételekre vonatkozó különbözetek békés kiegyenlítését czélozta az a törvényjavaslat, melyet Waldeck-Rousseau és Millerand 1900. évi november 15-ikén nyújtottak be. Ez a törvényjavaslat a creusoti munkaszüntetés kiegyenlítésének alapeszméjét általánosítja. Alapeszméül szolgál oly intézmény létesítése, mely a közös érdekek fontolgatását lehetővé teszi, a kívánalmakat a munkások képviselőivel az igazgatóságnak tudomására juttatja és így a néma elégtelenségnek természetes nyilatkozást és lefolyást biztosít. A delegált munkások intézménye az, mely a creusoti munkaszüntetésben érvényesült és e téren Francziaország kezdeményező szerepét inaugurálta. Célja volt a munkások közt a solidaritás szellemét uralomra juttatni és a kisebbséget a többség akaratának alávetni. A törvényjavaslat ilyen intézmény létesítését kísérelte meg.★)

★) A törvényjavaslat címe: *Sur le règlement annable de différends relatifs aux conditions du travail.*

Millerand ez ügyben több beszédet mondott mindenfelé. Szerinte az intézménynek kettős célja van: az egyik, a viszályok kitörését megelőzni, folyton tartó békés irányú megvitatás által; a másik a viszályt, ha mégis kitört, erőszak kizárásával megoldás felé vinni; a törvény megállapította békéltető eljárás útján. Mind a két esetben a többség akarata emelkednék törvényes érvényre. A törvényjavaslat szövege, indokolása és a Millerandtól különféle helyeken mondott beszédek együttesen világos képet nyújtanak a törvényjavaslat intencióiról.

A törvényjavaslat szerint a vállalatok munkásai állandó delegáltakat választanak, kiknek hivatása a munkások és alkalmazottak panaszait a főnökök elé terjeszteni. Ha komoly különbözések merülnek fel, melyeket a delegáltak elintézni nem bírnak, a felek választott bírakat állítanak. Ha a felek a bíróválasztást elutasítják vagy ha a választott bírák határozatát bizonyos határidő alatt nem fogadosítják, az érdekeltek többsége titkos szavazással kimondhatja a szüntetést. A munkaszüntetésből kifolyó munkaszünet megrövidítése végett a munkatanács az ügyet közvetlenül és hivatalból illetékes szentesítése elé vonja és arbitralis határozattal dönti el.

Minden munkás, a mikor a vállalatba lép, nyomtatott figyelmeztetést kap az iránt, hogy a munkaadó és a munkások közti szerződés őt is kötelezi, melynek értelmében kinyilatkoztatja, hogy magát a törvénytől megalkotott választott bíróságnak aláveti. Rövid határidő lejárta után a szerződéshez hallgatagon hozzájárultnak tekintik.

Az államra, mint munkaadóra, kötelező az új törvény; az állam minden szerződésében a kötelező feltételek közé felveszi. A megyékre és a községekre nem kötelező, de felvehetik szerződéseikbe. Magán vállalatokban, melyekben ötven munkásnál több van, a törvényjavaslat szerint, a szerződés megkötésekor formailag ki kell nyilvánítni: hozzájárul-e a vállalat a föltételhez, vagy pedig elutasítja-e azt. Világos, hogy a viszályok rendszerint nagy vállalatokban ütnek ki; kis vállalatokban és a kisiparban nincs a formászerű kötelezésre szükség, nincs is belőle előny. A közvetítőknak pedig ott van nagyobb szerepök, a hol több a munkás; a hol kevesebb a munkás, ott a munkaadó könnyen érintkezhetik közvetlenül munkásaival. Ezért tesz különbséget a törvény-

javaslat legalább ötven munkással bíró üzletek és ennél kevesebb munkással bíró üzletek közt.

A többség votuma, a törvényjavaslat szerint, minden hetednap megváltoztatható; ezzel mód nyílik arra, hogy a kisebbség a megszabott határidőn belül a többséggel szemben, kölcsönös rábeszélés útján érvényesülhessen. A viszály kibonyolódása választott bírósági eljárás (arbitrage) révén várható. Az arbitrage nem mehet annyira, hogy a szüntetést elfojtsa. A coalitio jogának elnyomása lépés volna visszafelé és a személyes szabadság elnyomását jelentené. Az arbitrage akkor lép közbe, miután a felek magok közt már megalkultak és a békés kiegyenlítés nem sikerült.

A szerződéses megállapodás sanctiója csak polgári. A szerződés megszegése a választói és választhatói jogosítványok megszorításával jár, a munkaügy minden képviselőjében. Büntény jellegével bíró kihágásoknál, például erőszakosság és fenyegetés eseteiben, a mikor ezek mások tevékenységének megakadályozására vezetnek, birság és fogság büntetése szabható ki.

A törvényjavaslat benyújtása óta Millerand egyetlen egy alkalmat sem mulasztott el a törvényjavaslat elleni aggályok eloszlatására és kijelentette, hogy, bár föntartja a javaslat alapelveit, kész minden indokolt módosítást elfogadni. Jellemző, mennyi nehézséggel találkozott Millerand minden részről! A munkaadók neheztelték, hogy a szüntetést jogosultnak ismeri el és pártfogásába veszi. Pedig világos, hogy ha nagy hasonlattal szabad élni, a szüntetés olyan mint a háborús állapot: minthogy a háborút eltörölni nem lehet, emberséges dolgot mivel az, a ki szabályozza és kitörésének esélyeit ritkává teszi. Millerand minden párt érdekében járt el; a szüntetést szabályozni törekedett, nem akarván azt eddigi szervezetlen lefolyására bízni, nem akarván a munkaadót otthon, a munkást pedig az utcán magára hagyni.

A munkások is sok észrevételt tettek Millerand törvényjavaslatára. Korlátolt belátásra vall az az ellenvetés, hogy a törvényjavaslat csökkentené a munkások syndicatusainak tekintélyét és hogy elveszi tevékenységeikből a rögtönösséget és az előre láthatatlant, a mely őket ellenállhatatlannokká teszi. A törvényjavaslat azon alapszik, hogy a munkás a munkások testületével egyetértsen és hogy az egyetértés tartós legyen.

Másfelől pedig éppen az az előnye a törvényjavaslatnak, a mit sokan, a szélsők, hátrányának mondanak. Éppen az az előnye, hogy általa a munkások elhatározása megfontolttá válik és a többség akaratának van alávetve. A törvényjavaslat a munkás jogának elismerését jelenti; a jog gyakorlása szempontjából pedig, magas hasonlaltal élve, az üzemben az absolutismusnak helyettesítését az alkotmányossággal. Persze itt föl kell tenni, hogy a többség akaratában a nyugodtabb, a józanabb fölfogás jut érvényre, mert ha a nyugtalanabb, kevésbé belátó elemek fölfogása vergődne túlsúlyra, ez tömeguralomra vezetne. Tagadhatatlan, hogy ilyes reformok mindig jókora veszélyt rejtenek magokban és ez az, a mitől sokan tartanak és nem alaptalanul. Ez azonban nem lehet ok a reform elodázására vagy éppen mellőzésére; mert a szervezett, a rendezett állapot mindig üdvösebb a szervezetlen, a rendetlen állapotnál, melyben a tömegek szenvedélye minden vezérlő elv, minden mérséklő elem nélkül hömpölyög tova és minduntalan veszélyezteti a társadalmi békét. A veszély tulajdonképen nem is a reformban, hanem az érdekek összeütközésében rejlik, melyet a reform éppen elhárítani vagy legalább mérsékelni szándékozik.

A munkaadók azért is hevesen ellenezték az újítást, mert tűrhetetlennek mondták és a munka szabadsága elleni támadásnak azt, hogy a munkások többsége határozhassa el a munka megszüntetését. Ez az ellenvetés alaposnak látszik ugyan, de lényegében tarthatatlan. Ha a munkaszünet kitörésre érett, ez bizonyára a munkásosztály általános körállapotának kifejezője és a szüntetés előnyei általánosságban csak az egész munkásosztálynak javára szolgálhatnak. Csak ritka kivétel az — és ilyenek lehetnek és vannak, — hogy egyes vállalatokban a munkásoknak olyan előnyös a helyzete, hogy a legkedvezőbb kimenetű szüntetéssel sem érhetni el előnyösebbet. De ilyen kivétel csak erősíti a szabályt.

A szüntetés háború. Szívesen kell fogadni az arbitraget, mely a pártatlanság lehető biztosítékaival van körüvezve és barátságos egyetértés útján véget vethet az izgatottságnak és fejtelenségnek. Ha a Millerand törvényjavaslata ellen felhozott észrevételeket latba vetjük az ellenérvekkel, be kell vallanunk, hogy amazok elerőtlenülnek emezek mellett. Csak sajnálni lehet, hogy a törvényjavaslat a váltakozó pártpoli-

tikai viszonyok mellett, melyek a kormány bukását eredményezték, törvénynyé nem válhatott.

IX.

A munkaszünet balkövetkezményeinek megelőzésére és orvoslására szolgál a törekvés: munkakereslet és munkakinálat közt arányosságot létesíteni. Nehéz dolog, mert természetes, hogy ha valahol a munka felhalmozódik, hamar felszaporodik a munkások száma, de a munkások nagy részökben munkátlanokká lesznek, mihelyt a fölhalmozva volt munka megapadt vagy megszűnt. Ily helyzet állott elő az utolsó párisi világtárlat után, a mikor nagymérvű munkaszünetről tartottak. Millerand a munkaerő célszerű alkalmazása és fölosztása céljából nemzeti munkastatistikai és elhelyező hivatalt tervezett. Minden munkabörze hetenként jelentést tenne a munkabörzék szövetségének Párisba arról, mily iparágakban van munkáshiány és mily ágakban túlsok a munkás és ezáltal előidézné a létező munkának megfelelőleg a munkások arányos megoszlását az országban. Ezeket az értesítéseket nagy falragaszokban összefognák és minden munkabörzének, sőt kívánság szerint, mérsékelt áron minden syndicatusnak megküldénék. Millerand szándéka azonban csak terv maradt, mint sok más. A munkaszünet elleni segélyező pénztárak alkotását is tervbe vette, municipalis és syndicalis pénztárakét. E célból 1900-ban a felső munkatanácshoz intézett megkeresésében az ügy tárgyalását napirendre is tűzette. De ez is csak mozgalomba hozott eszme maradt.

Előbbre tudta vinni Millerand az elhelyező hivatalok reformját. Eddig az 1852. évi márczius 25-iki decretum volt érvényben, melynek 4. és 5. §§-ai sanctiókat tartalmaznak bizonyos visszaélésekre vonatkozólag az elhelyező hivatalok ügyvitelében. De Millerandnak igaza van abban, hogy a büntetések illusoriusok ott, a hol az áldozatok magok is büntársak. A kamara 1900. évi november 15., 22. és 29. napjain tartott ülésezés után, 306 szavazattal 242 szavazat ellenében, törvényt fogadott el, mely az ingyenes elhelyező hivatalok bátorítását tárgyalja. E törvény értelmében azok az ingyenes elhelyező hivatalok, melyeket a törvényhatóságok, a munkások

szaksyndicatusai, akár patronalisok akár vegyesek, a munkabörzék, a kölcsönös segélyző egyletek és más törvényesen alakult szövetkezetek állítanak, semmiféle különös felhatalmazást nem igényelnek. Sőt a 10,000 lakoson felüli községek kötelesek, a munkások elhelyezése céljából, hatósági irodát tartani. Az elhelyező hivatal tisztviselője, a ki a munkástól vagy az alkalmazottól az elhelyezésért jutalmat fogad el, büntetés alá esik. A községi hatóság örködik az elhelyező hivatalok fölött, ügyviteli, rendészeti egészségi tekintetben. Fogadás, korcsmáros, italárus üzletéhez elhelyező hivatalt nem csatolhat. A szabályzat megsértése 6—100 frankig terjedő bírsággal, hat naptól hat hónapig terjedő elzárással, a büntetések egyikével vagy mind a kettővel, fenyíthető. A maximummal bűnhődik az, a ki az előző tizenkét hónapban a törvény megszegéseért már büntetve volt. A törvény azt is kimondja, hogy kihirdetése után fizetési elhelyező hivatal jogosítványt nem kap. Az ingyenes elhelyező hivatal lévén elvként megállapítva, a törvény azt is elhatározza, hogy kihirdetése után a községi hatóságok kárpótlás mellett megszüntethetik a fizetési hivatalokat. Ha a kárpótlás megállapítása egyezmény útján nem sikerült, a megyefőnöki tanács, az 1852. évi márczius 25-iki törvény alapján, kártalanítási összeget állapíthat meg. Öt év elmúltával föl vannak jogosítva a községi hatóságok a fizetési elhelyező hivatalokat kárpótlás nélkül megszüntetni.

Ezek a törvény fő szabványai. Millerand célzatát, szokása szerint, alkalmilag tartott beszédekben fejtette ki. Az elhelyezés körül három rendszert mondott lehetségesnek. Első, a szabad ipar rendszere, mely azonban a torlódásokat nem előzi meg, nem egyenlíti ki; második a fizetési rendszer, följogosítás alapján és kellő ellenőrzéssel, mely azonban épen nagy munkaszünetek idején a legterhesebb, különösen a munkásokra nézve; harmadik az ingyenes rendszer, mely átmenetileg a fizetési rendszerrel szerzett jogokat tisztelőben tartja, kiméli. A harmadik rendszer a legcélszerűbb és azzal az előnnyel is jár, hogy azalatt, míg a fizetési hivatalok méltányosan, lassanként megszűnnek, az ingyenesek kifejlődhetnek és erősödhetnek. Oly ingyenes rendszerre, mely mellett a fizetési intézetek kárpótlás nélkül megszűnnének, Millerand nem is gondolt, minthogy jogfosztást létesíteni nem akart.

Jellemzi a socialis reformator óvatos és körültekintő gondolkodását.

X.

Millerand a munkások nyugdíjazásáról törvényjavaslatot terjesztett be, mely mélyreható reformokat tartalmaz és a munkások aggodalmait eltudja oszlatni, a nélkül, hogy különösen legyezne kényelmöket.*) Kiinduló pontját az az elv teszi, hogy minden fizetéses franczia egyén, kivéve a házi szolgálkat és a 4000 franknál többel bíró alkalmazottakat, 65 éves korában számot tarthat öregségi ellátásra, nyugdíjra (*retraite de vieillesse*), vagy előbb is, esetleg rokkantsági járadékra (*rente d'invalidité*). A nyugdíj az alkalmazók és az alkalmazottak egyenlő és kötelező járulékaiból alakul. A járulékok három categoriára oszlanak: az első, naponként 5 cent, ha a bér 2 frankot nem ér el; a második 10 cent, ha a bér 2 és 5 franc közt váltakozik és a harmadik 15 cent, ha a bér 5 franknyi vagy ezen felül van. Mindenki 65 éves korában élvezi a nevére írott járulékok hozadékát és az állam a számlájára történt fizetések 3%-aért kezeskedik. A munkás nem akarja járadékát támogatásképen, hanem biztosítási összeképen; ez követelése, melylyel a szegénység bizonyítása nincs összekötve. A rendes állapot ez és erkölcsileg emelő jellege van. Ettől eltér a munkások két categoriája. Az egyik categoriába tartoznak azok, kik a törvény életbe léptekor 65 évesek vagy azon túl vannak; a másik categoriába azok, kik a törvény életbe léptekor 35 és 65 év között állván, nem volt elég idejük, hogy számbavehető járulékokat fizethessenek. Az első categoriába tartozók kapnak évenként 100 franknyi maximumot, 50 franknyi minimumot. Ez a nyugdíjasok száma és a pénzalap nagysága szerint váltakozik. Az alaphoz az állam évenként 15 millióval járul és a munkaadók minden külföldi munkás után naponként 25 centet fizetnek. Ezeken kívül a birságok is táplálják a munkaalapot. A második categoriába tartozó munkások, tudniillik a kik 35—65 év között vannak, mihelyt a 65. életévet elérik, föltéve, hogy ha mint az első categoriába tartozó munkások, 30 munkaévet igazolnak és ha 250 járulé-

*) A törvényjavaslat czíme: *Le projet de loi sur les retraites ouvrières.*

kot fizettek, még ha ezt egyetlen egy évben fizették is, koruk szerint 100—180 francnyi nyugdíjat követelhetnek.

Az állam pénzügyi hozzájárulása abban áll, hogy a teljesített fizetések 3%-áért kezeskedik és a rokkantsági járadékért is. A rokkantsági járadék az, melyet a munkás baleset bekövetkezte okából 65. éve előtt kap, miután 2000 munkanapot, vagyis nyolcz munkaévet átlag betöltött. A megye és község egyaránt hivatva vannak az állammal együtt részt venni a rokkantsági járadék biztosításában, olyformán, hogy az állam a szükséglet 75 %-át, a megye 15 %-át, a község 10 %-át nyújtja. A megyének és a községnek részvételét az is indokolja, hogy a munkaképtelenségi bizonyítványok kiállítása körül visszaélések ne történjenek. A rokkantsági járadék 100 frankig terjedhet; ha csak a munkás személyes járuléka vagy egyéb jövedelmei révén nem bír magának 200 franknyi járadékot biztosítani. Kiszámították, hogy a törvény alá körülbelől 9,500,000 hatvanöt éves egyén esik és ezen a koron felüli egyén van körülbelől 500,000. Ez átlagos létszámon alapszik az egész rendszer.

Sokan nehezteltek, hogy a törvényjavaslat nem terjeszkedik ki részletesen a munkások minden categoriájára, hogy a nyugdíjat a munkaidő teljesítésének bizonyos tartamára szorítja, hogy továbbá a számítás alapjai sokban bizonytalanok és ingadozók és hogy a személyekre vonatkozó statisztikai adatok sem mindig megbízhatók. Ez ellenvetések bizonyára a törvényjavaslat egyes hézagaira utalnak, de nem lenne indokolt azért semmit sem tenni, ha mindent tenni nem lehet. A törvényjavaslat bizonyos önmérsékletet tanusít, a mikor a túlnagy járadékok nyújtásától óvakodik és a létező, habár hiányos adatokhoz simul, a mikor a létező statisztikai adatokra van fölépítve.

Ezen általános ellenvetéseken kívül három különös észrevételt hangoztattak a javaslat ellenzői. Az első az, hogy az állam nem fogja elbírní a terhet; erre Millerand azzal válaszolt, hogy kimutatta az iparnak és forgalomnak roppant haladását Franciaországban. A második ellenvetés az, hogy oly roppant tőkék nehezen lesznek elhelyezhetők; erre Millerand azt válaszolta, hogy a caisse nationale következetesen és mintegy automatice helyettesíteni fogja a fölmutatóra szóló járadékcímleteket. A harmadik ellenvetés, hogy a termelés korára

milliárdok lesznek lekötve; ennek czáfolatát a második ellenvetésre adott válasz tartalmazza magában, minthogy a milyen arányban a felmutatóra szóló czimletek eltűnnek, olyan arányban fognak a tőkék a kereskedelem és ipar számára rendelkezésre állani.

A törvényjavaslat tárgyalása közben a kamara szükségesnek látta még egy enquête-et összehívatni. Millerand ezt nem ellenezte és a helyett, hogy a javaslat tárgyalását tovább erőltette volna, arra az esélyre is, hogy elfogadását hátráltatja, és a kormány, valamint a bizottság ellenvetései ellenére is, enquête-et hívott össze a munkaadó, a munkás, az ipari, a kereskedelmi és a mezőgazdasági szövetkezetek tagjaiból. Millerand a kamarának kijelentette, hogy a törvényjavaslatot az enquête tárgyalásai után sürgős tárgyalás végett újból előterjeszti. A gyors letárgyalás óhaja keresztülvillant az enquête közleményei 2400 lapján végig. Az enquête eredményeként a minster a képviselőházi bizottság 1901. évi december 17-iki ülésén kijelentette, hogy habár a törvényjavaslat általános és lényeges intézkedéseit fönntartja is, három iránybeli módosítást és kiegészítést tart lényegesnek; ezek:

1. a munkás, mihelyt járuléka a nyugdíj minimumát eléri, a járulékok többletét neki tetsző használatra fordíthatja;

2. a közigazgatási ellenőrzés nehézségeinek enyhítése végett, az egyéni kártyákat helyettesíteni lehet központosított egyéni számlákra szóló bélyeges jegyekkel; és

3. a kölcsönös segélyező társaságokon kívül szaporítani kell az engedélyezett társaságok számát, melyek munkások nyugdíjazásával foglalkoznak. Ilyenek: a patronalis és a syndicalis pénztárak, a kölcsönös biztosító társaságok, életbiztosító szövetkezetek stb. Ezek a társaságok is foglalkozhatnak munkások ellátási, nyugdíjazási ügyeivel, föltéve, hogy oly ellenőrzés alatt állnak, a milyent a törvényjavaslat a munkások balesetei tárgyában megállapít.

Az enquête tárgyalásai nyomán módosítás mutatkozott szükségesnek abban az irányban is, hogy a járulékok megállapításában nem a munkanap veendő alapul, hanem a közóhajnak megfelelőleg, a befizetések kamatozása. A kamatláb munkásokra és munkaadókra egyaránt 2% lenne. Módosítás lenne az is, hogy a munkásnak nyolcz évi befizetés helyett már két évi befizetés után lesz joga rokkantsági járadékra;

ez a járadék 100 franknyi maximumra emelkedhetik. Megemlítendő az is, hogy kiegészítő pénzalap alkotását tartották szükségesnek az enquête-en, nehogy a nyugdíjak járadéka csökkenjen a teljesítések apadásából keletkezhető hiány miatt; ezt a pénzalapot táplálnák a munkaadóktól külföldi munkásokért teljesített fizetések és a szabadalmi adóra kivetendő pótlékos taksa. A kisegítő alap jövőben a kis nyugdíjak szaporítására és jelenleg a 15 milliónyi dotatióval együtt a 65 éven felüli munkások nyugdíjának fedezésére szolgálna.

Ha végül még megemlítem, hogy a törvényjavaslat részben a mezőgazdasági munkásokra is kiterjed, a mennyiben a mezőgazdasági munkások közül csak az állandón alkalmazottak vannak a kötelező rendszernek alávetve, míg a többiek csak facultative vesznek részt benne, — ezzel kimerítettem volna a tervezett nyugdíjazási rendszernek fő elveit.

A javaslat nem vált törvéynyé, minthogy Milleranddal az egész kormány néhány héttel az utolsó bizottsági ülés után visszavonult. De, úgy látszik, hogy a törvényjavaslat amúgy sem volt még érett az elfogadásra. Az alapját tevő pénzügyi terv egészséges elveken alapszik ugyan, de szinte élére van állítva, a mennyiben valamennyi tényező kedvező összeműködését teszi föl. A rendszer statisztikai alapja ingadozó, a mint az nem is lehet másképen a javaslat alá eső egyének nagy száma mellett, kiknek tömegei térben és időben folytonos hullámnak vannak alávetve. Az átlagos számítás biztos alapot nem nyújthat. Az ilyen nagyszabású törvényjavaslat részletei hosszabb idejű tapasztalatokon nyugvó számvetést, elvei több felőli megvitátást kívánnak. Az ilyes reformokra a folyton váltakozó pártviszonyokon alapuló parlamentarismus sem igen alkalmas. Nagy reformokra vagy hosszabb tartamú, megszilárdult párturalom szükséges vagy központosított erő, mely, rövid tartama mellett is, ellenállhatatlan lendülettel hat keresztül. De azért nem mondhatni, hogy Millerand fáradozása e téren is kárba vészett volna: a kérdés föl van állítva, egyes részletei tisztázva is vannak és összességökben oly anyagot képviselnek, mely alkalom adtán, kedvezőbb pártviszonyok közt, hihetőleg emberére fog találni.

XI.

Millerand a kamarának 1900. évi július elsei ülésén egy interpellációra válaszolva kijelentette, hogy adminisztrációjának vezéreszméje mindent tenni ahhoz, hogy előidézze, megkönnyítse a syndicatusok és a munkabörzék törvényes szervezkedését. A munkások emancipációja, mondá, a munkások önnön munkája. A kormánynak csak az lehet földadata, hogy a munkások jóakarátának segítségére jöjjön és hogy a syndicatusoknak, valamint a munkásszövetkezeteknek új mozzanatokat adjon és táplálja tevékenységüket. A kormány kövessen el mindent, hogy a munkások csoportokká alakuljanak és hogy a szövetkezéssel hatalmok és felelősségek tudatára jussanak.

A munkások Millerand tevékenysége következtében szerepet játszanak a munka felügyeletére, a munkafelügyelők osztályozásának bizottságában, a felső munkatanácsban, a munka megyei bizottságaiban és a munka tanácsaiban, szóval mindenütt, a hol törvényes és szükséges, hogy a munka fölvilágosítólag és befolyásosan működjék.

Az 1884. évi márczius 24-iki törvény a szaksyndicatusoknak igen szűk hatáskört ad, a syndicatusok unióinak még szűkebbet. A törvénynek az is hiánya, hogy a szakszerű érdekek tanulmányozása és védelme szempontjából, a syndicatussá alakulás joga nincs eléggé biztosítva a munkaadók ellenző törekvéseivel szemben, a kik hajlandók voltak a syndicatusok használatát a munkásokra veszélyessé tenni azért, hogy a syndicált munkások elbocsátásával vagy azok mellőzésével fenyegetődztek. E kettős hiányon akart Millerand segíteni azzal a törvényjavaslattal, melyet 1899. évi november 14-ikén a kamara elé terjesztett. Az 1884. évi márczius 21-iki törvény az első állomást jelentette a szakszerű csoportozatok szabad társulásának alkalmazásában. Az új törvényjavaslat ennél tovább ment: célja a syndicatusok alkalmazását, hatáskörét kiterjeszteni és a törvénynek oly sanctiót adni, melyet a tapasztalás törvényesnek és szükségesnek vél. A törvényjavaslat nem vet határt a szaksyndicatusok hatáskörének. Elismeri jogukat, hogy akár terhes, akár ingyenes czímen, ingó vagy ingatlan tulajdont szerezzenek.

Vállalhatnak különös kötelezettségeket, köthetnek kereskedelmi ügyleteket és ez által jövedelmi forrásaikat kifejthetik és gyümölcsöztethetik.

Millerand erőyes ösztönzése gyors lendületet adott a syndicalis mozgalomnak és mutatja, hogy a socialista miniszternek célja már kezd megvalósulni. Ezt számok bizonyítják. A munkássyndicatusok száma 1899. január 1-én volt 2361; 1901 január 1-én már 3287-re emelkedett. A tagok száma 1899. január 1-én volt 419.761; 1901 január 1-én már 588.832. 1899 január 1-én 76 munkás syndicatusi unio volt 1132 syndicatussal; 1901 január 1-én 1533 syndicatus 95 unióban csoportosult. Ezekben az uniókban 1899. évi január 1-én volt 312,185 munkás; 1901. évi január 1-én 533,575 munkás. 1899 óta azoknak a véleményeknek száma is szaporodott, melyeket a syndicatusok, a munka igazgatóságának felhívására adtak; jeléül, hogy a syndicatusok nemcsak számban, hanem tevékenységben is emelkedtek.

A munkabörzék is szaporodtak számban és tagokban, Millerand pártoló működése következtében. Különösen egyé, a párisi munkabörze függetlensége növekedett, szervezete javult.

A megyei munkabörzék önmagokat adminisztrálták; a párisi munkabörze a szajnai megyefőnök alá tartozott. Létezett ugyan a párisi munkabörzében egy bizottság vagy a hozzátartozó syndicatusok, melyek választott tagokból alakultak, de e bizottságok attributumai csupán tanácsadók voltak. Másrészt a tagoknak csak fele (10) volt a syndicatusok választottja, míg másik feléből 6 a közsegi tanács tagja volt, kettő pedig a megyefőnököt, más kettő a ministertől kijelölt munkahivatalt képviselte. 1900 februárjában a syndicatusok, egyetértve a municipalis tanácsokkal, a rendszer megváltoztatását kívánták; még pedig azt kívánták, hogy szabadon adminisztrálhassák ügyeiket, szóval, hogy urak legyenek otthon. Ez óhajnak tett eleget Millerand 1900. évi július 17-iki decretumában.

A decretum szerint nem tartozott ezentúl a megyefőnök hatáskörébe annak eldöntése, kit bocsássanak a munkabörzéhez. A megyefőnök tudomásul vette a kívánalmakat és áttette egy újonnan szervezett bizottsághoz, melynek jogává lett a kívánalmakat teljesíteni vagy visszavetni. A bizottság

15 tagból alakul, kiket évenként a börzéhez bocsátott syndicusok delegáltjai választanak. A bizottság ügykörét, mely hasonlíthatatlanul tágabb, mint a régi tanácsadó bizottságé, a decretum 10. fejezete így definiálja: «a bizottság a munkabörze általános administratióját végzi és vizsgálja valamennyi hozzátartozó ügyeket, dönt a syndicatusok elismerése vagy kizárása tárgyában, határoz a helyiségek fölosztása, a munkabörzébe fölveendő személyek panaszai- és reclamatióiról, szabályozza a syndicatusi kamarák subventióinak fölosztását, intézi a statisztikai és a könyvtári szolgálatot, biztosítja a börze évkönyvének és bulletinjeinek megjelenését, határozatainak másolatát a szajnai megyefőnökhöz juttatja, évenként jelentést tesz neki az intézmény tevékenységéről és helyzetéről, végre évenként költségvetést terjeszt a községi tanács elé». Ily módon megszilárdult a párisi munkabörze autonómiaja.

Minél inkább szaporodtak a munkásviszonyokat szabályozó rendszabályok, annál inkább szükségesnek ítélte Millerand ezeket hozzáférhetőkké tenni, nem csupán úgy, hogy összegyűjtse, hanem hogy egyszersmind formászerű codexbe összeolvaszsza azokat. 1901. évi november 27-iki elhatározással codificationalis bizottságot állított össze, melynek tagjai képviselők, senatorok, jogtudósok és a törvények alkalmazására hivatott administratív hivatalok főnökei voltak. Hivatása volt a bizottságnak, a mint az elnöklő Millerand bevezető beszédében kiemelte, rendszeres törvénykönyvet összeállítani a törvényes szabványokból és a mennyiben hiányokat, ellenmondásokat találna, a megfelelő szöveget megállapítani és a végleges szöveget jóváhagyás végett a parlament elé terjeszteni. De ennyire nem fejtett a dolog, mert Millerand a következő év januárjában kormánytársaival együtt megvált a hatalomtól.

XII.

Millerand tárczája más ágaiban is érvényesítette társadalmi nézeteit. Bajos is egy vezérlő eszmét elszigetelten szűk körre szorítani. A nagy eszme olyan, mint valamely terebélyes élőfa gyökere: messzire szétágazik a föld mélyében

és összenő más élőfák gyökerével. Messzire vezetne azokat az intézkedéseket felsorolni, melyeket Millerand egyéb ágakban, különösen a kereskedelem és a külföldi forgalom, a kereskedelem és ipar, valamint a kereskedelmi és ipari szakoktatás érdekében tett. Ezek az intézkedések Millerand socialis irányával közvetett, még pedig olyan kapcsolatban állnak, hogy általok a kereskedelem és ipar ügyét, a bennök működő személyzet helyzetét és tekintélyét emelte. Megvilágítja ezt a költségvetésre vetett egyetlen egy pillantás. A szakoktatás céljából Millerand az 1899. évi költségvetésben, kerek összegben, 868,000 frankot, 1900-ban 4,108,000 francot, 1901-ben 4,429,000 frankot vett igénybe; 1902-ben a hitel 5 milliónál kevesebbet nem volt kiteendő. A szakoktatás intézeteiben a növendékek száma 1899-ben 9315 volt, ma körülbelől 14,400-at tesz ki.

Behatóbban kell még foglalkozni a postai szakkal és a vele ugyanegy szempont alá eső távirdai és telephoni szakkal, illetőleg ezek személyes ügyeivel. Ezek Millerand socialista rendszerével szorosan összetartoznak, ennek egyik tagját tesszik. Ebbeli tevékenységében egyfelől az alkalmazottak helyzetének javítására, másfelől a közönség érdekében magának az intézménynek javítására törekedett. Ez a kettős irányu tevékenység tulajdonképen egymástól elválaszthatlan, a mint Millerand egy alkalommal, a posták és a távirdák syndicált munkásaihoz intézett beszédjében mondotta, hogy a személyzet helyzetének javítása elengedhetlen föltétele a szolgálat jó menetének. Millerand a posta, a távirda és a telephon munkásai iránti tevékenységében a munkaadó állam személyesítőjeként szerepelt, azért itt nagyobb határköre volt, mint a magán vállalkozás munkásaival szemben. Bőségesen igénybe vette a parlament hozzájárulását a költsékezés szempontjából. A költségvetési nehézségek ellenére is abban a három költségvetésben, melyet alkalma volt előterjeszteni, hétszer akkora hitelek vett igénybe, mint a mennyit az előző öt év költségvetései kitétek. Kijelentése szerint az államnak mintaszerű munkaadónak kell lennie; különösen a köztársasági államnak példát kell adnia a magán iparnak. A köztársasági kormánynak hogy a munkaadók legjobbjának, legigazságosabbjának és legemberségesebbjének kell lennie, mondá.

Az 1900. évi november 30-iki törvény fokonként egyen-

geti az utat a socialista program lényeges elve, a nyolcz órai munka felé. Millerand ezt fokenként a postai szolgálatban is meg akarta honosítani, melynek munkásai naponként 10—12 órát dolgoztak. A nyolcz órai munkát Millerand Páris egyes postaállomásaiban és műhelyeiben, eleinte kísérletképen, egymás után behozta. Vidéken egyes helyeken 11 órai munkát hozott be, betudván a jövet és menet idejét. Az átlagos munkaidő nyolcz óra, telente hét óra is. Hozzáfogott a postai munkások bérminimumának megállapításához. Szervezte a postai munkások helyzetét annyiban is, hogy lassanként megszüntette az ideiglenes, segédkező állásokat és kinevezéshez kötötte. Fontos reform, ha megfontoljuk, hogy így a munkások a szünnapokra és betegségek idejére is fizetéshez jutottak, a mi a munkásosztály régi kívánsága.

Millerand szervezetében ezentúl kétféle állás volt: végleges és ideiglenes. Az utóbbiból az alkalmazott 25 éves korában, két évi szolgálat után, kinevezés útján véglegesítéséhez jut. A véglegesített munkások állományában hat categoria van, ügyesség és teljesített munka minősége szerint. A fizetés minimuma naponként 4.50 frank, maximuma 10 frank. A napidijas munkások bére 5 és 8 frank közt váltakozik. A konstruáló műhelyek, az anyag javításának és a postabélyeg gyártásának munkásai naponként 8 frank minimumnyi bért kapnak, mely 12 franknyi maximumig emelkedhetik.

Ha a postamunkást munka közben baleset éri és ez ideiglenes munkaképtelenségét eredményezi, az egész bért kapja, míg a képtelenség megszűnik. Tartós munkaképtelenség esetén szintén az egész bért kapja, a nyugdíj kiutalványozásának napjáig. Ha a kinevezett munkás kórházba kerül, a gyógyítási költség az adminisztrációt terheli, de e mellett a munkás megkapja bérét. Ideiglenes munkás a baleset következményeinek idejére megkapja bérét, mely 3 franknál kevesebb nem lehet. Visszavonulás esetén a férfi munkás 60 éves korában, a női munkás 55 éves korában lesz nyugdíjképes. Minden munkás bérének 4 %-át a nyugdíj alapjához fizeti, ugyanannyit az állam.

Millerand a postai altisztek érdekében is intézkedett. Az 1899. évi augusztus 24-iki decretummal a gyakorlatba vitte ki a parlamentnek azt a határozatát, hogy a következő szeptember elsejétől kezdve fix díjazás (*traitement fixe*) lép-

jen a kilométeres díjazás (*traitement kilométrique*) helyébe, úgy a helyi, mint a vidéki küldönczök számára. Ennek az a kettős célja, hogy a küldönczök ne keressék az erejüket meghaladó utakat és lehetőleg kerüljék hivatalos székhelyök változtatását. A fix fizetés 50 franknyi fokozatokban, 650 franktól, a szajnai megye néhány helységében és Párisban 800 franktól 1150 frankig emelkedik. A küldönczök, a helyiek úgy, mint a vidékiek, nem tehetnek naponként 9 $\frac{1}{2}$ óránál nagyobb utakat, csak kivételes esetekben.

Ismeretesek a mozgó postának szolgálatai, melyek éjjelnappal, 14—15 óráig tartanak. A szolgálat kényelmetlen, egészségtelen és rögtönös. Millerand kezdetben 1.742,000 franknyi hitelt vett igénybe, tágasabb, kényelmesebb és jobb beosztásu vagonok beszerzésére. Az 1900. évi költségvetésbe 200,000 franknyi hitelt vétetett föl, az altisztek járulékainak javítása czímén, a pihenő idő szaporítása czéljából. Ily módon az altisztek évenként 6—12 napi szabadságot kaphatnak és helyettesítők fönnakadást nem szenvedhet. A vasárnapi munkaszünet szempontjából Millerand 1900 évi december elsejétől elrendelte, hogy a postahivatalok délutáni négy óra helyett már délben zárhatók.

A főtisztek érdekében Millerand az 1899. évi október 24-iki decretummal elrendelte, hogy a diplomával nem bíró főtisztek is elérhessék a magasabb állásokat, ezek számának feléig, ha a szolgálatban beválnak. Eddig az alfelügyelői állástól fölfelé csak oly egyének voltak magasabb állásokra kinevezhetők, kik a postai és távirdai felső szakiskolából diplomát szereztek. Ez ujtás tért adott az érdemnek. Az intézkedésnek vannak előnyei és bizonyos, hogy olyan gyakorlati jellegű szolgálatban, a milyen a postai és a távirdai, az egyéni életrevalóság és fürgeség gyakran többet ér egy-egy elméleti vizsgálatnál. De tény az is, hogy visszaélésnek is tért nyit az intézkedés, míg az elméleti készség hiányán gyakorlati vizsgálat által is sokat lehetne segíteni.

A főtisztek administratív úton sok mellékesnek látszó előnyökben részesültek, melyeket azok tudnak leginkább becsülni, a kiket érintenek. Az 1901. évi április 30-iki körövénynyel eleget tett a főtisztek szövetezete abbeli óhájának, hogy hetenként egy szabad napot kapjanak, melyet nem tudnak be az évi szabadságba. A vasárnapi munka is lényegesen

könnyült az által, hogy csak legszükségesebb küldeményeket kell vasárnap kézbesíteni.

A főtisztek fizetését is rendezte, illetőleg emelte Millerand. 1900-tól kezdve a rendes alkalmazott személyes fizetése évi 3600 frankra emelkedhetik, az eddigi 3300 frank helyett. Épen úgy a női alkalmazottak személyes fizetése is 2000 frank maximumig emelkedhetik, az eddigi 1800 frank maximum helyett. A pénztárnokok személyzetében az első osztályuak fizetése 4500 frankra emelkedhetik, eddig 4000 frank volt; a második osztályuaké 3000 frankra, az eddigi 2700 frank helyett. Ezen kívül még egy új fokozat létesült, a mennyiben a pénztárnokok fizetése még további 200—400 frankkal emelhető.

Társadalmi rendszerének egyik nagy alapelvehez híven, a reformator minister a postai, a távirdai és a távbeszélői személyzetet szövetkezésre buzdította és ebbeli törekvéseit elősegítette. A kölcsönös érdekek megbeszélése, a közös kívánságok megvitatása, még ha közbe-közbe az elégtelenség hangjai nyilatkoznak is, erkölcsi erőt ad az egyénnek és testületnek egyaránt; a közügynek is inkább válik javára, mint az elfojtott duzzogás, az elnyomott elégtelenség, melyet a fegyelem vaskeze tart elnyomva. 1899. évi december 27-ikén Millerand a postai, a távirdai és a telephoni munkások syndicatusát alapította. Gyakran érintkezett a munkásokkal, jó példát kívánva adni a magán munkaadóknak. Támogatásban részesítette Millerand az altiszti syndicatus is, mely szövetkezet 1900. év végén, az altisztek gazdasági érdekeinek előmozdítására alakult. 1901 márcziusában már 5500 tagja volt. 1900 végén Millerand erkölcsi támogatásával létesült a főtisztek általános szövetkezete; tizenkét hónap alatt 8000 tagot számlált. Ugyanez évben létesült a női pénztárnokok és alkalmazottak szövetkezete is.

A postai és a rokon jellegű alkalmazottak helyzetének megszilárdításánál Millerand socialista rendszerének egyik sarkkővét rakta le. De az igazat megvallva, a reform e téren nem sok nehézségbe ütközött. Egy az, hogy maga az intézmény, a nagy közönség legaprólékosabb igényeivel számolván, az államnak talán legnépszerűbb intézménye. A másik körülmény meg az, hogy a közgazdaság elvei szerint, a postai és távirdai szolgálat nem öncél, hanem eszköz a

legnagyobb mérvű forgalom megteremtésére és legombolyítására. Tőlök az állam nagy nyereséget nem vár és megelégszik azzal, ha önnön költségeket behozzák. Ez a nagyobb mérvű befektetéseket is könnyen elviselhetőkké teszi.

Millerandnak a tágabb értelemben vett munkásosztály érdekében tett intézkedései önmagokban hordják a magyarázatot, sok elméleti fejtegetésre nem szorítkoznak. Bátran néz szemébe socialista eszményének, de a megvalósításnál békülékeny irányt követve, óvakodik a szélsőségtől. A munkaidő tartamának megállapításában, ennek megrövidítésére törekszik, de távol áll a szélsők eszméjétől, a mennyiben a nyolcz órai munkaidő merev behozatalától tartózkodik. A dolgok természetes fejlődésére, a munkaszükséglet körülményeinek alakulására bizza a végleges formálódást. A munkát a belterjeség szempontjából fogva föl, az kényszeri nem ismer és habár menyiségére külső körülmények gyakorolnak mérvadó befolyást, a szükségelt munkamennyiség teljesítése egyaránt a munkaadók és a munkások erkölcsi tényezőitől függ. Midőn tehát Millerand a munkaidő tartamának alakulását jórészt a természetes fejlődésre bizza, ebben helyes belátásról és bölcs önmérséklésről tanuskodik.

Ugyanez a mérsékelttség nyilatkozik a viszályok kiegyenlítésének ügyében is. Kényszer tulajdonképen csak az államtól kiadott munkálatokban van. Es, — felfogás dolga, — talán a békés kiegyenlítés kényszerét mindennemű munkákra ki lehetett volna mondani. Csakhogy a socialista miniszternek valamennyi pártra, különösen a szélső táborok híveire kellett gondolnia és így nem akarhatott mindent, csakhogy valamit keresztülviessen. Az államnak, mely valamennyi érdekkörök fölött áll, objectiv álláspontjáról könnyebb a méltányosság legszélsőbb határáig elmenni, könnyebb időleges előnyökről lemondani, mint más munkaadónak, különösen a magán vállalkozóknak, kiknek gyakran egész vagyonuk, életsorsuk forog a vállalat adta nyereségén. De a kényszer helyén sem volna ott, a hol a béke megalkotásáról van szó; mert valamint a békétlenséget a veszélyeztetett önérdek okozta elégtelenség szüli, melyet a szenvedélyek fellobbanó lángja táplál, úgy a békétlenséget valójában csak az önérdek biztossága fölötti megnyugvás és a szenvedélyek lelohadása oszlathatja el. Erre azonban a törvény kényszere nem képes; sőt ellenkezőleg a

kíméletlen kényszer még jobban felszítja a lángot és erőszakos kitörést eredményezhet. Nézetem szerint tehát Millerand helyesen cselekedett, a mikor munkaszünetítés esetére a békés kiegyenlítést általánosságban követendő elvül tűzte ugyan ki, de a kibékülést az érdekeltek szabad belátásától tette függővé és helyesen cselekedett abban is, hogy mint ultima ratiót a szünetetést törvényes eszköznek ismerte el.

A munkás osztályok megnyugvása eszményi cél, melyet azonban teljesen elérni soha sem lehet. A tenger sem nyugodt mindig, gyakran magasra csapkodó hullámok dűlják föl síma felületet; de örvényeiben gyakran áramlatok kavarnak akkor is, a mikor felülete síma és derűs. A munkás osztályok elégtelenségét és nyugalmát, a mily mértékben az az emberi lelkület mozgalmas és változékony természeténél fogva egyáltalában megszerezhető, két körülmény szerezheti meg. Az első az a helyes belátás, hogy a legjobb az, a mi elérhető. Erre a helyes belátásra, erre az érett álláspontra a munkás osztályok leginkább azzal emelkedhetnek, hogy nekik mennél több módot és alkalmat nyujtsanak saját ügyeik vezetésére személyes és közvetlen befolyást gyakorolni. Erre Millerand minden alkalommal törekedett, a mint a munkás osztályok bevonása a vezető tevékenység körébe socialista elméletének egyik sarkköve. A másik hatalmas eszköz a munkások elégtelenségére az, hogy megnyugtattva legyenek a jövő esélyeivel szemben. Kétségtelen dolog, hogy a napról napra kereső munkások helyzetében önmagában véve nem sok a megnyugtató. Egyik gyógyszerül kívánta a socialista miniszter a nyugdíjazási rendszert létesíteni. A rendszer megvalósulásának sok a nehézsége nemcsak Francziországban, hanem másutt is; sőt másutt, különösen szegényebb országokban és ott, a hol az ipar még nem általános fejlettségű, még aránytalanul több a nehézsége. A nyugdíjalapnak elvileg a munkaadók és a munkások járulékaiból kell alakulnia; ezt kívánja az intézmény erkölcsi természete, de különben is nem képzelhető olyan gazdag állam, mely akkora nagy és állandó terhet elbirna. De másfelől kétségtelen az is, hogy az intézmény az államnak nagymérvű támogatását nem nélkülözheti; minthogy az érdekeltek járulékaik csak csekélyek lehetnek és a megkívántató óriás alapnak táplálására nyilván elégtelenek. A munkás osztályok nyugalma és ellátásuk munkaképtelenség idején

két oly dolog, melyek közt benső kapcsolat létezik, kölcsönösen támogatják és indokolják egymást. A közgazdaság tudománya már régóta elítéli a munkások nyugdíjazási rendszerét és irtózik az általános nyugdíj-államtól. De az élet nem törődik a dogmákká merevült elvekkel és különben is észlelhető, hogy, legalább Európában, minden érdekeltségi kör nyugdíjazási intézmény létesítésére törekszik. Lehetnek a nézetek bármily szétágazók, mégis mondhatni, hogy ez a munkások szempontjából is oly problema, mely nagy kérdőjel gyanánt kimered a jövőbe.

JOÓB LAJOS.

A MEZŐGAZDASÁGI MUNKÁS- ÉS CSELÉD- SEGÉLY-PÉNZTÁR.

(1900 : XVI. — 1902 : XIV. törvényczikk.)

I.

A kilenczvenes évek végén mindinkább jelentkező agrár-socialis mozgalmak egyik természetszerű következménye volt a törvényhozásnak és közigazgatásnak socialpolitikai tevékenysége. Dicséretére legyen mondva az akkori kormányzat vezető férfiainak, hogy e nagy és sok tekintetben új feladat megoldásában általában véve a helyzet magaslatán állottak. Erdemök annál nagyobb, mennél inkább úttörő volt az a működésük, melylyel egyrészt a törvényes jogrendet biztosítaniok és megvédeniök, másrészt pedig a munkásosztály jogos sérelmeit orvosolniok kellett. Mert hisz döreség lett volna azt hinni, hogy az addig békében, helyesebben látszólagos megelégedésben élő munkások izgalma és nagyobb mérvű mozgolódása egyesegyedül a külső izgatásnak lettek volna eredményei, holott az elfogulatlanul bírálni tudó előtt nyilvánvalónak kellett lennie annak, hogy a mozgalom egy hosszú fejlődésnek volt folyamánya, illetve kitörése, melyet az izgatás kétségkívül szíthattott, de csak azért, mivel e mozgalomnak rugói megvoltak a munkásnép lelkületében. Sok tényleges vagy vélt sérelem miatti titkos elkeseredés jött ekkor napfényre és évek óta gyűjtött gyulékony anyag lobbant lángra akkor, a midőn a mélyebben gondolkozni nem tudók előtt a magyar munkásnép sorsa még mindig teljesen kielégítőnek, ha már nemis épen irigyléseméltónak látszott. A kormány férfiái jóformán tehát saját böles belátásukra és tapintatukra voltak utalva abban, hogy

miként is kellene a mozgalom tovaterjedésének gátat vetni, a mihez okvetlenül a mozgalom indító okainak felismerése volt szükséges. Az azóta elmúlt évek és az ezek alatt szerzett tapasztalatok kellőképen tanúskodnak az akkor követett politika helyessége mellett s habár ma sem állíthatja senki, hogy az eddigi törvényhozási és kormányzati intézkedések bármily irányban is a végleges megoldást jelentenék, tény azonban, hogy ez intézkedések a magok összességökben a helyes irány megjelölését jelentik s mint ilyenek a jövőben is figyelmet érdemelnek, valahányszor az agrársocialis kérdések újabb jelenségeivel találkozánk. Az eddigi törvényhozási intézkedések között különös figyelmet érdemel az, a mely a munkások segélyezését és anyagi támogatását arra az időpontra biztosítja, a melyben a munkás időleges vagy végleges keresetképtelenség miatt megélhetésében látszik veszélyeztetve. A mezőgazdasági munkások biztosítása az 1900 : XVI. törvénycikk megalkotása előtt teljesen ismeretlen fogalom volt és míg az 1891 : XIV., illetve 1893 : XXVIII. törvénycikk gondoskodott az ipari és gyári munkások és alkalmazottak segélyezéséről és baleset elleni biztosításáról, addig a mezőgazdasági munkások sorsa a legbizonytalanabb volt, illetve egyes-egyedül a véletlentől függött és különösen időelőtti keresetképtelenség vagy huzamosabb betegség esetén gyakran a munkás és családja nyomorával volt egyértelmű. A mily nagy és kiváló jelentőségű volt a mezőgazdasági munkások biztosításának megoldása, épen oly nehéz és nagy körütekintést igénylő feladat is volt. Számolni kellett első sorban szűkös anyagi erőinkkel, melyek egy oly irányú alkotást, mint például a Német Birodalomban van, «ab ovo» kizártak. De számolni kellett továbbá magokkal a biztosítandókkal is, még pedig nemcsak abban az irányban, hogy keresetők mai fogyatéksága mellett az önbiztosítás anyagi áldozataira még a legszerényebb mértékben is gyakran képtelenek lehetnek, hanem a bizalmatlanság és tartózkodás miatt is, melyekkel mint a magyar köznép egyik jellegzetes sajátjával lépten-nyomon találkozhatunk. Az 1900 : XVI. törvénycikk, illetve az 1902 : XIV. törvénycikkkel elért eredmények különösen az említett nehézségeket tekintve, ép ezért kielégítőknak mondhatók, mert noha még távol vagyunk is attól, hogy a mezőgazdasági munkások és cselédek bizto-

sítása általánosnak volna mondható, de a körülmény, hogy e biztosítás ma már az ország valamennyi részébe eljutott, továbbá, hogy egyes vidékeken a biztosított munkások száma már is jelentékeny, azt a reményt ébreszti bennünk, hogy az elvetett mag kellő ápolás esetén mindenütt csiraképesnek fog bizonyulni s hogy ez által az 1900 : XVI. törvényczikk szerénynek látszó kezdeménye egy nagy jelentőségű és fontosságú socialpolitikai activ kiindulási pontjaként fog jelentkezni.

Mielőtt a pénztárral eddig elért eredményeink ismeretetésére áttérnénk, szükségesnek véljük, hogy néhány szóval megemlékezzünk a pénztár szervezetéről is, illetve a pénztár általános igazgatásáról. A pénztár igazgatása erősen központosított, a mennyiben a pénztár vidéki szervei — nevezetesen az úgynevezett «helyi bizottságok» — részint alakulatuknál, részint nagyon is korlátozott hatásköröknél fogva nem látszanak arra alkalmasaknak, hogy a pénztár igazgatásában hatékonyabb részt vegyenek s így a pénztár egész igazgatását a Budapesten székelő központi igazgatóság látja el. Nem tagadjuk, hogy részünkről az igazgatásnak e nemét több tekintetből kifogásoljuk, de ha egyébert nem is, azért azonban mindenesetre, hogy a túlságos központosítás miatt az intézmény nem tudott a néplélek közvetlen közelségébe férközni, s hogy falu helyen az intézmény a nagyközönség túlnyomó része előtt ma is épen oly ismeretlen, mint volt évekkel ezelőtt. E tekintetben a tagok növekedő létszáma sem lehet czáfolat, mert hisz e tagok számában az önként jelentkezők vajmi csekély százalékot képviselnek, s e jelentkezés ma még inkább annak kifejezője, hogy egyes vidékeken a hatóságok több buzgalommal karolták föl a pénztár intézményét, mint egyebütt, mi által a taggyűjtés is aránylag kedvezőbb eredménnyel végződött. És nem véletlenül használtuk e kifejezést, hogy «taggyűjtés», mert tényleg gyűjteni, toborozni kell a pénztár tagjait, a mi pedig fölöslegessé válnék, mihelyt a nép szélesebb rétegeiben a pénztár intézménye valódi népszerűségnek örvendhetne. Ez azonban egyelőre kizártnak látszik nemcsak azért, mivel a pénztár jótékony hatása csak bizonyos idő múltával juthat teljes kifejezésre, de ismételten azért is, mivel a Budapesten igazgatott pénztár X. Y. község mindennapi életén kívül esik s így

a vidék túlnyomó részére nézve ma is egy teljesen idegen fogalom. E hiányt nem pótolhatták a pénztár úgynevezett népszerűsítésére czélzó felhívások, ismertetések, helylyelközzel, sőt reclaimszerű ajánlatok sem, ellenkezőleg a népskeptikus hajlamai sok helyütt visszautasították a reclamat és megmosolyogtatták a pesti urak erőlködését, a mint iparkodtak lehetően népies nyelven a tősgyökeres magyar néphez szólani. Több ilyen füzet fordult meg a mi kezeink között is, és bizony egy perczig sem kételkedhattunk abban, hogy a füzetke István vagy János bácsija igazi István vagy János bácsit vajmi ritkán láthatott, nem csoda tehát, hogy X. Y. község Pistái és Jancsijai sem hallgattak valami túlságosan a füzetkének mesterkelt hangú buzdítására. Nézetünk szerint helyesebb lett volna a pénztárnak vidéki szerveit is megteremteni és a merev központosítás helyett a biztosítottakkal közvetlenebb érintkezésbe hozható kerületi rendszert itt is életbe léptetni, mely esetben a központ mint ellenőrző főhatóság sok olyan aprólékos ügy elintézésétől lett volna megkímélhető, mely ma hatáskörébe tartozik, noha ez ügyek központi elintézése felette nehézkes és késedelmes is. Pedig ha valahol, úgy e pénztár igazgatásában volna indokolt és szükséges a gyors és a formások békóitól lehetően mentesített elintézési mód, a mivel a pénztár népszerűsége semmi által sem veszélyeztetik annyira, mintha a tagok jogos igényeinek kielégítése halasztást kénytelen szenvedni, a mi pedig a központi ügyvezetés minden jóakarata és szorgalma mellett is elkerülhetetlen lesz ott, hol ez igény bejelentésétől a segély folyósításáig különböző hatósági közegek közreműködése a közvetlenül érdekelt tagot a segélyt megállapító és folyósító pénztártól elválasztja. Dicséretére legyen mondvá a jelenlegi ügyvezetés lelkiismeretes buzgalmának, hogy a törvény e nehézkessége mellett is a tagok igényeinek kielégítése körül nagyobb panasz csak ritkán fordult elő, s hogy az igazgatóság méltányos eljárása a legtöbb esetben lehetővé tette a bejelentett panaszok hatékony orvoslását. De ott, hol az ország minden részében elszórt tagok ügyes-bajos dolgát Budapestről kell elintézni, ott hol a vidéki (községi) közigazgatás minden fogyatékoságát közbeeső intézkedésekkel a központból kell pótolgatni, ott gyors intézkedést várni nem is lehet, mivel ennek feltételei magából

a rendszerből jóformán teljesen hiányzanak. Kétségtelennek véljük ezért, hogy a pénztár mai szervezete előbb vagy utóbb javításra fog szorulni, s hogy a központosítás túlzott mértékét itt is fel fogja váltani a szabad mozgásnak és terjedő életerőnek inkább megfelelő decentralisativ, illetve hatékonyabb önkormányzat. A törvény szervezeti részének ezen nézetünk szerint határozott fogyatkozását érintvén, térjünk át a törvény lényegének, azaz socialpolitikai jelentőségének méltatására.

II.

Az 1900. évi XVI. törvényezikk az önszegélyezés elvén épült föl, azaz hogy a munkások belépését teljesen szabad belátásukra bízta, és a járulékok kényszerű voltát csupán a cselédet tartó gazdákra terjesztette ki, még pedig évenként és cselédenként 1 korona 20 fillérben. A törvény életbeléptetése után meglehetősen lassan gyarapodtak a jelentkező tagok, úgy hogy az igazgatóság meglehetősen tágan értelmetzte a törvény 2. §-át, mely szerint a pénztárnak tagja lehet «minden gazdasággal foglalkozó egyén, ki a belépéskor 14. életévét betöltötte, de a 35. évet még nem haladta túl.» Így a törvény tulajdonképeni rendeltetése ellenére lehetővé tette, hogy a pénztár tagjai sorába olyanok is fölvétessenek, kik mint a községi honoratiorok, bár mellékesen foglalkoznak is gazdasággal, mégis semminemű kapcsolatban nem állanak azzal a társadalmi osztálylyal, melynek érdekében a törvény meghozatott. Igaz, hogy e belépéseknek helylyel-közzel megvolt az a közvetett eredménye, hogy jó például szolgálván a munkások beiratkozására, serkentettek és így a pénztár intézményének népszerűsítésével socialpolitikai célzt szolgáltak. Mindazonáltal csak helyeselni tudjuk, hogy e kezdetleges gyakorlattól az igazgatóság azóta már jórészt visszatért, úgy hogy a pénztár «munkás» jellege már a tagok fölvételénél is mindinkább kidomborodik. A mi a munkások beiratkozását illeti: a törvény életbelépte óta a lefolyt négy év alatt mégis örvendetes emelkedés tapasztalható, habár az összes igazolványos munkások számát tekintve, a beiratkozott munkások száma ma is csak egy csekély százalékának felel meg.

Ugyanis I. csoportbeli — azaz évi 10 korona 40 fillér járulékkal terhelt — tagja volt a pénztárnak: 1901. év végén 5695, 1902. év végén 12,105, 1903. év végén 15.348, 1904. év végén 18,192; II. csoportbeli — azaz évi 5 korona 72 fillér járulékkal terhelt — tagja pedig 386, 1762, 2626, illetve 3493. Jellemző, hogy a munkások aránytalanul jobban pártolják az I. csoportot, mint a II. csoportot, miből azon következtetés is vonható, hogy a munkások nagyobb-mérvű beiratkozásának nem annyira a tagsági teher aránylagos magas volta, mintsem inkább a már érintett egyéb körülmények voltak az okai. És ezért nem is kételkedünk abban, hogy mihelyt a pénztár előnyei a szélesebb körben ismert segélyek nyújtása és folyósítása útján a köztudatba átmennek, azon perczen tetemesen gyarapodni fognak az önként jelentkezők is, kik a munkaképes kort terhelő évi 10 korona 40 fillér járulékkal szívesen fogják megváltani a pénztár által nyújtott tetemes előnyöket. Ez előnyök több rendbeliek; a mennyiben a munkást nemcsak a baleset, hanem a rokkantság és aggság esetére is biztosítják, sőt temetési (halálozási) segély nyújtásával a pénztár bizonyos mérvig a biztosított hátramaradottjairól is gondoskodik. Baleset alkalmából a sérültet a pénztár orvosa a pénztár terhére gyógykezeli, szintűgy a pénztár fizeti meg, illetve téríti meg a gyógyszerek, kötszerek és műszerek árát is. Ha pedig a baleset miatt a tag egy hétnél hosszabb időre oly mértékben válik munkaképtelenné, hogy egy helybeli gazdasági munkás rendes keresetének a felerészét sem tudja megkeresni, részére a pénztár legfőljebb 60 napi időre naponként 1 korona segélyt ad. Ezen 60 napi idő elteltével, a mennyiben a munkás munkaképessége még mindig nem állott volna helyre, a munkás rokkantnak tekintetik és rokkantságának tartama alatt havi 10 korona rokkantsági segélyben részesül.

Ha végül a tag a baleset következtében meghal, úgy hátramaradott családjának a pénztár egyszersmindenkorra 400 korona segélyt ad, illetve, ha a halál házastárs vagy gyermek hátrahagyása nélkül következik be, úgy a pénztár 100 korona temetési segélyt ad. Baleseti segélyre a tagnak joga belépésével kezdődik, azaz e segélyre való igény nincs a tagság bizonyos számú éveikhez kötve, sőt e segély teljes

mérvére nemcsak az I. és II. csoportbeli tagok, hanem a pénztár azon tagjai is jogosultak, kik évi 1 korona tagdíjjal a pénztár rendkívüli tagjai sorába belépnek.

A baleseti segélyen kívül a pénztár I. és II. csoportbeli tagjainak, még pedig az utóbbiaknak, az I. csoportbeli tagok részére megállapított összegeknek felében, segélyt nyújt rokkantság esetében, feltéve, hogy a rokkantság (nem baleset miatt állott elő) a pénztárnak olyan tagját éri, ki a pénztárnak már 10 év óta tagja, ha e tag munkaképességét bármely okból előre láthatólag mindenkorra és oly mértékben vesztette el, hogy e fogyatkozás következtében felét sem képes évenként megkeresni annak, a mennyi egy helybeli gazdasági munkás évi átlagos keresménye. A rokkantsági segély az I. csoportbeli tagokra nézve évi 120 korona, a II. csoportbeliekre nézve (kiknek évi tagsági díja 5 korona 72 fillér) évi 60 korona. A 65. életkor elérését a pénztár rendes tagjainál, külön jutalomban is részesíti, a mennyiben azon tagnak, ki ez életkort eléri a nélkül, hogy rokkantsági segélyben részesült volna, illetve részesülne, egyéb segélyre biztosított igényeinek épségben tartásával 100, illetve a II. csoportnál 50 koronát fizet ki.

A mi végül a fönnebb említett halálozási segélyt illeti, úgy kifejezésre jut ez abban, hogy a pénztár azon tag családjának, ki nem baleset következtében hal meg (lásd «baleseti segély»), ha az elhunyt a pénztárnak 5 évig volt tagja, évi 200 korona, ha már 10 évig volt tagja, 250 korona, ha pedig már legalább 15 évig volt tagja, 270 korona egyszer s mindenkorra szóló segélyt ad (a II-ik csoportbeliek itt is fél segélyben részesülnek), fönnmaradván az igazgatóságnak azon humanus joga, hogy a háromnál több kiskorú hátrahagyásával elhunytak segélyét arányosan fölemelheti. Házastárs vagy leszármazók hátrahagyása nélkül elhaltnak a segélyezés itt is, mint a baleset folytán beállott halálnál 100 korona temetési segély.

Mínthogy pedig a törvény megengedi, hogy egy-egy tag öt tagsági könyvet is válthasson, sőt az igazgatóság külön engedelmével a tagsági könyvek tízig is szaporíthatók, a netalán tehetősebb tagoknak módjukban áll a többszörös tagdíj arányában a segélyezések mérvét is azok ötszörös, illetve tízszeres összegéig fokozni. Így például állandó

rokkantság esetére a havi 10 korona helyett 50, sőt esetleg 100 korona segélyt is igényelni.

Nem kevésbé lényeges a törvény azon intézkedése is, melylyel a cselédek segélyezését, illetve nyugdíjazását, megoldani igyekszik és ezzel a gazda-cseléd viszonyba egy nagyon is fontos socialpolitikai momentumot vezet be, mely remélhetőleg javítólag fog hatni ott is, hol a régi idők bensőbb kapcsának lazulásával a gazda és cselédjei között a fokozatos elidegenedés bekövetkezett. Nem szándékunk ezuttal az elidegenedés lélektani okainak bővebb kutatásával foglalkozni és csak egyszerűen annak megállapítására szorítunk, hogy a jó cselédnek egyik alapföltétele az emberies, jóindulatú gazda és ezért a törvénynek azon intézkedése, melylyel a gazdát minden cselédje után évenként kötelezetten kivetett 1 korona 20 fillér járulékkal, cselédjeit illetőleg mintegy a pénztár tagjai közé sorolja és ennek fejében minden cselédet a pénztár rendkívüli tagjai módjára baleset ellen (a gazda terhére) biztosítani rendel, kétségkívül hozzá fog járulni ahhoz, hogy a gazda humanus kötelességeinek előtérbe állításával a szolgálati viszony értékét a cselédek szemében is emelje. De az 1902 : XIV. törvenyzikk, mint az 1900 : XVI. törvenyzikk pótlója és kiegészítője, még ennél is tovább megy, a mennyiben a cselédeknek a pénztár rendes tagjaiként való biztosítását a gazda érdekeinek figyelembe vételével még különösen is szabályozza. Mig ugyanis az 1900 : XVI. törvenyzikk e tekintetben kivételt nem tett és csupán annyit engedett meg, hogy a gazda cselédjei részére a pénztár tagsági könyveit is válthatja, a mely esetben, ha a tagsági díjak felét a gazda fizette, föltéve, hogy a gazda a pénztár alapító tagja volt (egyszersmindenkorra 50 korona). A gazda e biztosított cselédje után az évi 1 korona hozzájárulástól mentesített. A cseléd egyébként a pénztár rendes tagjai sorába lépett, a tagsági könyvet magánál tartotta és általában tagsági jogai és kötelezettségei a szolgálati viszonytól teljesen függetlenek voltak. A törvény ez intézkedése az életben annyiban nem vált be, hogy a szolgálati viszony értékét a biztosítás révén elég hatékonyan nem emelte, a mennyiben tulajdonképen nem a cselédet, hanem az egyént biztosította. Több gazda kifejezett óhaját figyelembe véve, az 1900 : XVI. törvenyzikket módo-

sító 1902 : XIV. törvényzikk a cselédek biztosítását különösen és részletesen is szabályozza. E törvény. 20 §-a ugyanis kimondja, ha a gazda a központi Igazgatósághoz benyújtott nyilatkozatban magát arra kötelezi, hogy az évi 120 filléres hozzájáruláson felül cselédje után a szolgálat tartama alatt a bérbe való betudás nélkül a rendes tagok bármely csoportjában a tagsági díjakat évenként előre maga fizeti, úgy a pénztár a befizetett összegeket külön kezeli s azokat a cseléd javára csak akkor számítja, ha a cseléd az illető gazda szolgálatában a tizedik évet már betöltötte, vagy ha a cseléd a szolgálat ideje alatt rokkanttá lett vagy meghalt. A tizedik szolgálati év betöltése előtt a szolgálatból kilépett cseléd javára a befizetett összegek csak akkor számíttatnak, ha a kilépéstől számított 8 napon belül a volt cseléd a gazda javára a kötelező visszatérítéseket teljesítette. E visszatérítések összege a szolgálat tartama szerint aránylagosan változik, még pedig akként, hogy két evnél kevesebb ideig tartó szolgálat után a cseléd helyett befizetett összes díjak visszatérítendőek, kettőnél több, de négy évnél kevesebb ideig tartó szolgálat után a díjak 60 százaléka, — legalább négy évi, de hat évnél kevesebb szolgálat után azok 30 százaléka, — végül hat évnél több, de tíz évnél kevesebb ideig tartó szolgálat után a díjak 15 százaléka. E rendelkezéstől eltérő megállapodást a törvény csakis a cseléd előnyére engedélyez. Tovább menve, a törvény 21. §-a kimondja azt is, hogy a mennyiben a kilépő cseléd a helyette befizetett tagsági díjakat nem térítené meg, úgy elveszti azon jogát is, hogy a befizetések az ő javára számíttassanak, viszont (s a biztosításnak különleges jellege ebben domborodik ki) a gazdának joga van a kilépéstől számított egy éven belül a kilépett cselédje helyébe egy másik cselédjét fölvétetni. E fölvétel esetén a gazdától kilépett cselédje után befizetett díjak, az előzetesen netalán már eszközölt segélyezések levonásával, az újonnan fölfogadott, illetve bejelentett cseléd tagsági díjainak fedezésére beszámítandók. Mint látjuk, az újabb törvény e módosításai nagyon is mélyrehatók és jóval közelebb érintik azon czélt, melyet a cselédbiztosításnak föltétlenül szolgálnia kell s mely cél a hosszú és hűséges szolgálatnak lehető jutalmazásával, a gazda és cseléd közti viszonyt bensőségében fokozni. Ép ezért hiszszük, hogy

a törvény idézett szakaszai, bár első pillanatban a gazdákra nézve némileg talán kedvezőtlenebbeknek látszanak is, mint az 1900 : XVI. törvenyzikk megfelelő intézkedései, nevezetesen mivel a cselédek biztosítása esetére sem mentesítik a gazdát a 120 filléres általános hozzájárulás fizetése alól, végeredményben mégis a gazdák érdekeit inkább szolgálják, mivel módot nyújtanak a cselédek nyugdíjazási alapjának az országos pénztár keretén belül való megteremtésére és ezt aránylag oly csekély áldozatokkal egybekötöttén, hogy ez által a kisebb birtokú gazdák is képesítve látszanak e nagyjelentőségű reformot saját anyagi erejükhöz mérten megvalósítani. S ha mégis azt tapasztaljuk, hogy az 1905. év elejéig mindössze csak 259 gazda élt a biztosítás e módjával és az ekként biztosított cselédek száma csak 7254-et tett ki, úgy ezen aránylag kedvezőtlen eredménytől nem a törvény czélszerűségének hiányára következtetünk, mintsem inkább arra, hogy gazdáink nagy része még idegenkedik egy újabb tehertől, a mely pedig, a szolgálati viszony várható javulása révén túlzottnak semmikép sem nevezhető s ezért a cselédbiztosításnak fokozatos terjedését nemcsak kívánatossá, hanem valószínűvé is teszi.

A cselédbiztosítást nem tekintve, az 1902 : XVI. törvenyzikk még többrendbeli üdvös módosítást is tartalmaz. Így mindenekelőtt ki kell emelnünk a törvény azon intézkedését, a mely a balesetre leginkább kitett munkásoknál a kényszerbiztosítás egy nemét behozza azzal, hogy kimondja, miszerint ha a cséplőgép, illetve szecskavágó gép tulajdonosa a gépénél alkalmazott etetőket, fűtőket és a gépen álló kéveadogatókat a pénztárnál baleset ellen nem biztosítaná, úgy e mulasztásából eredő teljes kárért az érdekelteknek, illetőleg jogutódaiknak felelősséggel minden esetben, tehát akkor is tartozik, ha a baleset körül vétkes gondatlanság egyébként nem is terhelné. Ezzel szemben s hogy a törvény ezen szakaszának rendelkezései alá eső munkások biztosításait a géptulajdonos munkaadóra nézve megkönnyítse, a törvény 25. §-a fölhatalmazza az Igazgatóságot arra, hogy e munkások biztosítására nézve a munkaadókkal, illetve géptulajdonosokkal külön biztosítási szerződéseket köthessen. Ezen fölhatalmazás alapján az Igazgatóság részint a veszély valószínűségének aránylagos tekintetbevételével, részint pedig a

gép nagyságára és így a gépnél alkalmazott munkások számára való tekintettel átalány-díjtételeket szabott meg, melyek alapján nemcsak a törvényben felsorolt munkások, hanem a díjtétel mérsékelt fokozásával a gépnél alkalmazott összes munkások is biztosíthatók. A biztosításnak e neme ép a törvényben kifejezésre jutó közvetett kényszer miatt eléggé elterjedt, a rendelkezésünkre álló adatok szerint eddig 4576 géptulajdonos élt a biztosítás ezen módjával és tette lehetővé, hogy 6739 gépnél a munkások baleset ellen biztosítva voltak.

Mindaz, ki gazdasági munkásaink helyzetével az élet közvetlen tapasztalatai révén ismerős, tudni fogja, hogy a munkáscsaládok többségének megélhetése első sorban a nyári (aratási) kereset kedvező voltától függ.

A kereset ez egyoldalúsága mint mezőgazdasági munkásviszonyainknak egyik jellemző visszássága már az 1898 : II. törvénycikk megalkotásánál is teljes kifejezésre jutott azzal, hogy e törvény a nyári munkák legkisebb biztosított keresetét a hányados munkákra nézve szerződésileg kötelezően megállapíttatni rendeli. Hasonlókép a nyári kereset életföntartó jellegének fölismerése tette indokolttá azok óhaját is, kik már az 1900 : XVI. törvénycikk megalkotásánál is kívánták volna, hogy a biztosítás keretén belül a nyári keresetnek betegség miatt való elmaradása esetén a munkás segélyben, illetve kárpótlásban részesüljön. Mert hisz hány eset van arra, hogy a munkás megköti az aratási szerződést és azután vagy közvetlenül a munka megkezdése előtt vagy pedig a munka folyama alatt megbetegszik s így önhibáján kívül a szerződés előnyeitől végkép vagy nagyrészen eszik. Szerintünk talán sehol sem oly indokolt a védelem, mint ép ez eshetőség ellen, s ezért örömmel fogadtuk annak idején az 1902 : XIV. törvénycikk azon módosító, illetve pótló intézkedését, melylyel lehetővé tette, hogy az Igazgatóság különös méltánylást érdemlő esetekben a külön tartalékalap jövedelméből 300 koronáig terjedhető rendkívüli segélyt adhat annak az első vagy második csoportbeli rendes tagnak, a kit tartós betegség képtelenné tett arra, hogy valamely szabályszerű szerződéssel elvállalt munkáját teljesítse s e miatt magát és családját eltartani sem tudja. (5. §.)

Az 1902 : XIV. törvényezikk végül a tagoknak még két külön csoportját léptette életbe. Nevezetesen mint harmadik csoportot azon tagokét, a kik haláluk esetére családjuk javára külön segélyt biztosítani óhajtanak. Az e csoportbeli tagok évi tagsági díja, melyet a belépéstől kezdve a tag haláláig kell fizetni, evenként 2 korona 60 fillér, és minden tagnak joga van két tagsági könyvnek váltására is, mi által a segély kétszeresét biztosíthatja. A korhatár a betöltött 50-ik év. Azon csoportbeli tag részére, ki előzetes orvosi vizsgálat alapján vétetett föl a tagok közé, a segély már az első esedékes résznek megfizetése után folyósítandó, ellentétben azzal a taggal, a ki orvosi vizsgálat nélkül lépett be s kinek családja részére a segély csak akkor folyósítható, ha a tag a belépéstől számított legalább két éven át tagsági kötelezettségének megfelelt, illetve ha a tag halála csak két év elteltével következik be. Két éven belül az ilyen tag családja csupán a már befizetett díjnak kamat nélküli visszautalására tarthat igényt. A biztosított segély mérve a tag belépési korától függ és 200 korona maximum és 60 korona minimum közt ennek megfelelően aránylagosan változik.

A törvény e csoport életbeléptetésével első sorban arra törekedett, hogy az egyes vidékeken nagyon elterjedt, de sok esetben megbízható igazgatásnak nem örvendő temetkezési egyletek bevonásával kitűzött czélt az országos pénztár biztos révében a tagok javára tényleg meg is valósítsa. E törekvés kellő kifejezésre jut a törvény 27. §-ában, a mely a föloszlott temetkezési stb. egyletek ügyvitelének átvételéről intézkedik.

A népünket jellemző conservatismus eddig útját állotta még, hogy a harmadik csoport hivatásának kellőképen meg is feleljen, és a gyakran a községi érdekkörök szövetkezésén alapult temetkezési egyletek továbbra is működnek, ellenére annak, hogy ez egyleteknél gyakran előforduló kezelési szabálytalanságok és az ezekkel kapcsolatos bukások nem látszhatnak is alkalmasaknak arra, hogy egy nagy országos intézménnyel szemben a temetkezési egyletek népszerűségét föntartsák. Valószínű azonban, hogy az országos pénztárnak túlzott központosítása itt is egyik oka a kisközségi népszerűségnek, mivel magában véve népünk sajátos conservatismusa még nem tehetné érthetővé az eddigi siker-

telenségét, mely e csoportnál a tagok föltünően csekély voltában (összesen 145) oly határozott kifejezésre talál.

Némileg kedvezőbb az eredmény a pénztár negyedik csoportjánál, melynél 1904 végéig a tagok száma 1539-et tett ki. E csoport az önbiztosítás egy nemét lépteti életbe azzal, hogy a csoport tagjai részére lehetővé teszi, hogy egy bizonyos előre meghatározott kor elérésekor magoknak vagy hozzátartozóiknak egyszersmindenkorra egy fix segélyösszeget kössenek ki, mely segély aránylagos nagysága itt attól függ, vajon a tag a belépéstől számítva hány év alatt éri el a kitűzött életkort. E segélyösszeg legkisebb mérve a 65 korona és ezt éri a tag, ha a belépéstől számítva a kitűzött életkort 10 év elteltével tölti be, legnagyobb mérve pedig 215 korona, ha a kitűzött életkorig a belépéstől még 24 év választ el. E két szélső határon belül a segélyösszeg mérve évről évre emelkedik. E csoportba nemre és korra való tekintet nélkül bárki fölvehető, szintűgy minden belépő tagnak joga van a tagsági könyvek számának tetszés szerinti fokozásával a segélyösszeget is önmaga, illetve más számára többszörösen biztosítani. Így például ha valaki 10 tagsági könyv váltása által magának oly formán biztosít segélyt, hogy a kitűzött életkort 24 év alatt éri el (például ha valaki 20 éves, úgy a 44-ik életév elérését), úgy a törvény 15. §-ában felsorolt segély tizszeresére, azaz $215 \times 10 = 2150$ koronára tarthat számot. Minthogy pedig a negyedik csoportbeli tag rendes tagsági díja évi 5 korona 20 fillér, úgy a fönnebbi tizszeres segély biztosítása végett a tag évenként e díjtétel tizszeresét, tehát 52 koronát tartozik fizetni. Ha a tag, ki a segélyt magának biztosította, a segély esedékességének kitűzött időpontja előtt meghal: a pénztár a befizetett tagsági díjakat, ezen felül pedig a befizetett díjak összegének 15%-át a tag jogutódainak visszafizeti, föltéve, hogy a tag halála három év eltelte után következik be, ellenkező esetben a pénztár csak a tényleg befizetett tagsági díjakat fizeti vissza. (17. §.) Ha viszont az olyan tag, ki a segélyt nem magának, hanem másnak biztosította, a segély esedékességének időpontja előtt hal meg, akkor a befizetést az elhalt tag helyett bárki (tehát esetleg az is, kinek javára a biztosítás eredetileg történt) továbbra is teljesítheti (18. §.). Ha végül az esedékesség időpontja előtt az hal meg, kinek

javára a tag a segélyt biztosította, úgy a tagsági díjak a 17. §-ban megjelölt módon visszafizettetnek.

Mint látható, e csoport nem kizárólag a munkásosztály, hanem a társadalom tehetősebb elemeinek érdekeit is szolgálja, a mennyiben a tagsági könyvek számának tetszés szerinti fokozásával a segélynek oly mérve biztosítható, mely különösen a vidéki honoratioroknál hivatva látszik a gyermekek kiházasítását, a fiúk katonai szolgálatát stb. a pénztár keretében ápolni. E csoportbeli tagok nagyobb része csakugyan a társadalom ez elemeiből került ki és ezért e csoport socialpolitikai jelentőségét aránylag a legkevesebbre is becsüljük.

III.

Ezek után vizsgáljuk, hogy fönnállása óta miként működött a pénztár, vajon lényegesen javított-e a munkások helyzetén, azaz vajon a pénztártól nyújtott segélyek összértéke fölér-e azokkal áldozatokkal, melyeket első sorban magok a tagok, de másodsorban a munkaadó gazdák, végül maga az állam is — évi 150,000 korona hozzájárulással — a pénztár érdekében hoznak?

A pénztárnak összes tagjai 1904. év végével kitettek :

I.	csoportbeli	rendes	tag	évi	10	K	40	f.	díjjal	=	18,181
II.	"	"	"	"	5	"	72	"	"	=	3,463
III.	"	"	"	"	2	"	60	"	"	=	145
IV.	"	"	"	"	5	"	20	"	"	=	1,539

rendes tagok összege a négy csoportban 23,288

Ehhez 1 koronás rendkívüli tag, s mint ilyen,

baleset ellen biztosítva — — — — — 42,053

Végül 259 gazdától biztosított — — — — — 7,254 cseléd

és 4,576 géptulajdonostól munkás biztosítással dol-

gozó — — — — — 6,739 gép

A törvényhozásilag megállapított állami hozzájáruláson kívül, mely az 1902 : XIV. törvényezikk 28. §-a szerint évi 150,000 koronának felel meg, a pénztár bevételei az 1904-ik évben kitettek fölvételi díjakban (tagonként 2-, illetve 4 korona) 14,977 koronát, tagdíjakban 200,189 koronát, rendkívüli (1 koronás) tagdíjakban 40,880 koronát, gépmunkás-díjakban 61,993 koronát. Visszamenő tagdíjakban (azaz oly

tagok után, kik belépésök alkalmából, élve a törvény kedvezményével, több évre egyszerre fizettek vissza, hogy ekként a segélyt magoknak előbb biztosítsák) 10,280 korona. Fillek betudásával az összegek mindössze 411,934 koronát tettek ki. Bevétele volt ezenkívül a pénztárnak a cselédtartó gazdák évi 1 korona 20 fillér járulékából tényleg befolyt 252,833 korona, mely a gazdákra cselédjük után kivetett összegnek mintegy 55%-át teszi, míg ez összegnek 45%-a még december 31-én mint hátralék szerepelt.

Ezzel szemben és nem tekintve az állam, illetve a földművelésügyi ministeriumtól átvállalt igazgatási kiadásoktól (melyek a múlt évben 98,727 koronáig emelkedtek), a pénztár 1904. évben segélyezések czímén kiadott 271,252 koronát, mely összeg az egyes segélyezési ágak között a következőkép oszlott meg: a) orvosi és gyógykiadásokra 108,101 korona; b) időleges munkaképtelenség (napi 1 korona [segélyeire] 60 napi időtartamig) 89,915 korona; c) halálozási (temetkezési) segély 44,880 korona; d) rokkantsági segély (mi, tekintve, hogy a pénztár főnnállása óta csak 4 év telt el, kizáróan csak még a baleset miatt előállott rokkantsági eseteket érdekli) 25,107 korona; e) rendkívüli segélyre mindössze csak 444 korona; végül f) tagdíj visszafizetésekre (az 1902: XIV. törvényczikk 3. és 4. §§-ai, illetve 17. és 18. §§-ai alapján, ha tudniillik a tag előbb válnék munkaképtelenné, illetve előbb halna meg, mintsem néki, illetve családjának segélyre joga lehetne): 2803 korona.

Magától értetődik, hogy a segélyezési összegek lényegesen emelkedni fognak, mihelyt a törvény életbeléptetésétől számítandó 10 év elteltével az I. és II. csoportbeli tagok általános rokkantsági igénye is föléled, és a midőn a ma majdnem kizárólag baleset elleni segélyezés és biztosítás mellett a pénztárnak aggsági és rokkantsági jellege is kellő kifejezésre találhat. De a pénztár már eddigi, tehát szükségképen még korlátolt működéséből is megállapítható a pénztárnak nagy socialpolitikai jelentősége, mely ép ezért mindenképen arra látszik hivatottnak, hogy a társadalom szélesebb köreiben is a pénztár intézményének üdvös propagandát csináljon, s hogy különösen az ország egyes vidékein még tapasztalható közönyt itt is a jobbak okvetlenül sikerre vezető érdeklődése váltsa föl. Egy pénztár, a mely már fönn-

állásának első négy évében 742,061 korona tekintélyes összeggel enyhítette a magyar munkásnép nyomorát, a mely különösen 13,393 esetben oldalánál állott a magyar munkásnak akkor, a midőn baleset miatt munkaképtelenné vált, a midőn tehát a kereset teljes hiánya nemcsak a beteg gyógyítását tette fölötté nehézze, hanem sok esetben a család megélhetését is komolyan fenyegette, oldalánál állott pedig akként, hogy a gyógyköltségeken kívül a beteget (60 napig) napi 1 korona tápdíjban részesztette, s e czímen 4 év alatt nem kevesebbet, mint 526,795 koronát folyósított, socialis életünkben igen jelentős szerepre hivatott. Annál föltünőbb tehát a helylyel-közzel elenyésző csekély érdeklődés, melylyel a pénztár intézménye az ország egyes vidékein eddig találkozott, s mely csekély érdeklődésben kétségkívül a mai szervezet egyes, már jelzett hiányai mellett lényeges része van a társadalom vezető elemei közönyének is. Tanulságos e tekintetben a pénztár tagjainak megyénként való csoportosítása, mely a kedvezőtlen eredmények mellett is arról tesz bizonyosságot, hogy ott, hol a társadalom, illetve a közigazgatás vezetői a kezdet nehézségeit komoly és cél-tudatos törekvéseikkel leküzdeni iparkodtak, a törekvés nem maradt meddő, s az elért eredmény viszonylagosan legalább igen kedvező. A pénztár működése 1904. év végéig az ország 2671 községére terjedt ki, még pedig csakis a pénztár rendes tagjait véve tekintetbe. A mi a megyéket illeti, a tagok absolut létszámát is tekintve, első helyen áll a kicsiny Csanádmegye, melyben a pénztárnak a megye valamennyi községében (28) van tagja, még pedig I. csoportbeli tag 2188, II-ik csoportbeli 218, III-ik csoportbeli 6, IV-ik csoportbeli 73. A négy csoportban együtt 3196 rendes tag. Van e megyében ezenkívül 4104 rendkívüli tag (ennél több csupán Máramarosban, tudniillik 6042 rendkívüli tag), 544 biztosított cseléd (köztük a mezőhegyesi ménésbirtok biztosítottjai) és 107 géptulajdonosnak 155 biztosított gépe. És ha tekintetbe vesszük, hogy a pénztárnak az egész országban mindössze csak 23,328 rendes tagja van, akkor e számadatok alapján megállapíthatjuk, hogy ez időszerint a területileg kicsiny Csanádvármegyére az összes rendes tagok 13%-a esik. Sajátos, hogy a szomszédos és meglehetősen hasonló viszonyok közt élő Békésmegyében az

összes rendes tagok száma csak 488-at, Csongrádmegyében 441-et, a terjedelmes Jásznagykunszolnokmegyében pedig 674-et tesz és így tovább. Elég jó az eredmény továbbá Somogy megyében (1235 taggal), Pestvármegyében (1201 taggal), Bács-Bodrogmegyében (1937 taggal) és Komárommegyében (722 taggal), viszont legkedvezőtlenebb Ugocsában (6 taggal), Ungban (11 taggal), Árva megyében (28 taggal), Besztercze-Naszódmegyében (24 taggal), Beregmegyében (50 taggal), Hunyadmegyében (53 taggal), Sárosmegyében (53 taggal), Mosonmegyében (98 taggal), Hajdúmegyében (86 taggal), különösen pedig nagyságukat, részben pedig culturalis fejlettségüket tekintve Biharmegyében (264 taggal), Aradmegyében (242 taggal), illetve Borsodmegyében (167 taggal), Esztergom megyében (104 taggal), Gömörmegyében (139 taggal), Hevesmegyében (140 taggal). E közötti adatok fölötté tanulságosak, különösen abból a szempontból, ha a pénztár intézményének fejlődőképességére az eddig elért legkedvezőbb eredményből akarunk következtetést vonni. Mert ha a Csanádmegyében elért eredmény néhány év múlva megszűnnék föltűnővé lenni, azaz ha az intézmény a vármegyék túlnyomó részében is hasonlóképen elterjedne, akkor a törvényhozástól kitűzött cél legalább is megközelítenék és a mezőgazdasági munkások egy tekintélyes számának biztosításával a socialpolitika terén egy jelentős lépéssel előre jutnánk. Pedig a Csanádmegyében elért eredmény biztosítható lenne mindenütt, hol a társadalom felsőbb és vagyonosabb elemei, így első sorban a vármegye közönsége és a községek is kellő áldozatkészséggel lehetővé tennék a tagok belépését, illetve a belépés megkönnyítésével megküzdének azzal a visszatartással, melylyel a munkásnép széles rétegeinél ma még általában találkozunk. E tekintetben Csanádmegye sem lehet kivétel s ha itt is néhány, többé-kevésbé látogatott fölolvadásra szorítkoztak volna, ha a propaganda itt is az ismertető füzetek szétosztásában merült volna ki, bizonyára itt sem lenne nagyobb az eredmény, mint például Csongrád- vagy Békésmegyékben. Mert az elért eredmény titka egyedül annak fölismerésében rejlik, hogy mindaddig, a míg a pénztár áldásai és jótékony hatása közvetlen tapasztalat útján széles körben föl-, illetve elismeretek nem lesznek, addig az önként jelentkezők száma min-

denkor csekély lesz. A pénztár intézménye népszerűvé csak a gyakorlati megismerés útján lehet, a mi pedig szükségképen hosszabb időt kíván. Addig pedig egyedül a jobbmódúak közvetlen támogatása nyújthat kellő támpontot a tagok nagyobb számú fölvételére, még pedig az által, ha a tagok után díjakat részben vagy egészben saját áldozatkészségéből fedezi. Csupán ez által érhető el, hogy egy megye valamennyi községében, úgy mint Csanádban, legyen a pénztárnak néhány tagja, ki annak idején a leghivatottabb, a legbuzdítóbb példa lesz arra, hogy a pénztár tagjai sorába a község munkásai nagyobb számban, önkéntes elhatározással, mert kellő belátással, beiratkozzanak. Mihelyt az 1900: XVI. törvényezikk életbe lépett, Csanádmegye községei utasítottak, hogy az 1898: II. törvényezikkal szervezett községi munkássegély-alapok jövedelmeinek fölhasználásával a munkások biztosítását a tagdíjfizetések részleges átvállalásával lehetőleg megkönnyítsék és előmozdítsák. Megjegyzendő, hogy Csanádmegyében a munkássegély-alapok a községek részéről a munkások számához, illetve a községek anyagi erejéhez mérten évi hozzájárulásban kezdettől fogva részesültek, még pedig átlagosan 1% pótdadó mérvének megfelelően. Ily formán tehát a községek rendelkeztek már oly alapok felett, a melyek rokontermészetöknél fogva mintegy hivatottaknak látszottak arra, hogy a munkások biztosítását fölkarolják, illetve, hogy e biztosításban lássák a segélyezésnek egyik legczéltudatosabb módját. Nehogy pedig a segélyalapok ily irányú támogatását kizáróan egyesek élvezzék, gondoskodás történt, hogy a segélyalapot kezelő bizottság e segélyek nyújtásánál félévenként esetről esetre oly formán határozzon, hogy az esedékes tagdíj részletfizetését a pénztár csupán azon tagjainál vállalja át, kik e segélyért külön folyamodva, arra való igényöket kellőképen igazolni is tudják. Ez intézkedés a megye legtöbb községében célravezetőnek bizonyult, a mennyiben az 1901-ik év tavaszán a megye egyik községében a helyi bizottság 50 tag beiratkozásával már meg volt alakítható, a többi községben pedig 10—15 rendes tag jelentkezett, mi által a segélypénztár intézménye már a törvény alkotását követő első félévben is, a megye területén szélesebb körben ismertté vált. Az első kísérlet kedvező eredményének beha-

tása alatt azután a vármegye közönsége volt az, a melynek nemeslelkű áldozatkészsége lehetővé tette, hogy a segély-pénztár intézménye a megyében biztos alapokra helyeztetésük akként, hogy a bizottság élve az önmegadóztatás jogával, 1902-ben elhatározta, hogy a segélypénztár támogatására 1903. évtől kezdve évi $\frac{1}{2}$ % megyei pótdadót vet ki. A megye bizottságának e határozata számokban kifejezve annyit jelentett, hogy a megye közönsége évi 7500 koronával járul a tagdíjak fedezéséhez, azaz hogy a tagdíjakat körülbelül 720 rendes I. csoportbeli tag után a vármegye közönsége magára vállalja. A megyének ehhez a határozatához képest e pótdadó évi összege a községek segélyalapjai között aránylagosan szétosztván, minden községben bizonyos számú tag a nyert adomány erejéig a pénztár rendes tagjai sorába fölvetetett. Ez adományösszeg fölhasználásánál már el kellett térni a községi segélyalapoktól nyújtott segélyezés módjától, a mennyiben ez évi összeg erejéig bizonyos számú munkást irtak be a megye adományának terhére, még pedig névszerint. Kétségtelen, hogy e beiratás az illetőkre nézve igen nagy kedvezmény s hogy bármily pártatlanul történjék is e kiváltságoltak kijelölése, már maga a kiváltság természete az, mely a szoros értelemben vett osztó igazsággal némiképen mindig ellenkezik. Viszont azonban, ha tekintetbe vesszük a nemes végcélzt, melyet a megye áldozatkészsége szolgál, s mely a pénztár áldásos intézményének lehető széles körben való megismerhetése, e fogyatkozást bátran mellőzhetjük, és a megye intézkedését a maga egészében csak helyesnek és üdvösnek, és célra-vezetőnek jelezhetjük. Ha mindjárt némi kiváltság árán is, de Csanádvármegye valamennyi községében már nem idegen fogalom többé a rokkant, vagy elaggott munkások biztosítása, nem idegen tehát többé a gondoskodás sem, melylyel az állam, és a társadalom jobbmódú elemei a munkásosztály irányában tartoznak.

E gondoskodás pedig méltónak nagy kötelességeihez addig nem lesz mondható, míg egy becsületes és szorgalmas munkálkodásban eltöltött élet után, a keresetképtelenné vált munkás fenyegető nyomorában egyedül az útszéli alamizsnára van utalva. Hogy e nagy socialpolitikai kötelességet fölismerte, ez nagy dicsérete az 1900 : XVI. törvényczikk-

nek. Ámde a törvény intézkedéseibe lelket csupán a társadalom arra hivatott elemei önthetnek, ha fölismerve az útmutatást, melyet számukra a törvény nyújt, ennek alapján a törvény végcélját megközelíteni segítenek. Az 1900: XVI. törvényczikk az önkéntes önbiztosítás elvén épült föl és lehetően szűkre mérte a társadalom kényszer-hozzájárulásainak mértékét. De a midőn ezt tette, úgy egyuttal tág teret is biztosított az emberbaráti kötelességek önkéntes megnyilvánulásának, hogy ép ezzel emelje a törvény erkölcsi jelentőségét. És a törvény életbelépte óta eltelt négy esztendő elegendő volt, hogy immár pozitív eredmények birtokában egyenesen ráutaljunk arra, hogy a munkásbiztosításról szóló törvény sikeres végrehajtása érdekében mit kell a társadalomnak tennie.

Társadalmunknak a megyei élet önkormányzatában egy gen becses szerve van arra nézve, hogy a socialpolitikai czélokat a gyakorlati lehetőségek határain belül szolgálja és előmozdítsa. S bár távol áll tőlünk, hogy a megyei élet politikai jelentőségét ez által bármi tekintetben is kicsinyíteni akarók, mégsem hallgathatjuk el azt a meggyőződésünket, hogy az untalanig vitt politisálás nem teheti a modern önkormányzat legfőbb feladatát, hogy ellenkezőleg az alkotmány egykori védőbástyáinak a jelenben elismerést és jelentőséget első sorban is azon közhasznú tevékenykedések biztosíthat, melyet távol a pártpolitika ádáz küzdelmeitől, az emberiség általános nagy érdekei szolgálatában folytatnak. Ennek fölismerése az önkormányzat minden igaz barátját mielőbb a komoly, socialpolitikai tevékenykedésre fogja bizonyára serkenteni. S ha ez így lesz, akkor az elérendő eredmények a megyei élet újjászületését is létrehozni fogják.

NÁVAY LAJOS.

A MAGA EMBERSÉGÉBŐL.

Hetedik közlemény.*)

MÁSODIK RÉSZ.

I.

Az idő fáradhatatlan munkás. Ezer meg ezer láthatatlan szerszám éjjel-nappal végzi a maga munkáját az emberi lelkekben. Szekerczék, kalapácsok, fűrészek, gyaluk és a legfinomabb orvosi műszerek... S észre sem veszed, a mint a természettől megteremtett durva anyagból előáll a kifaragott, kicsiszolt, kisimított finom lélek. Viszont alig múlik el egy hónap vagy egy év, ... s kiirt belőle minden tartalmat, s a szegény lélek, mely csak az imént még tele volt reménynyel, elszánt törekvésekkel és esztelen tervekkel, ott áll pusztán és üresen. És ezt a munkát senki sem látja; senki sem hallja a kalapács és a szekercze ütéseit, a fűrész zsákgóását s a fúró sipoló zaját. És senki sem tudja, hogyan és miért változnak meg a lelkek, s miért lesznek az emberek ellenségeivé önmagoknak, a mint voltak azelőtt.

A falusi élet most Szareptov Mihailra nézve talán életének leggyötrelmesebb időszaka volt. Pedig tömérdek szórákozás kínálkozott körülötte s bizonyos fokig csábította is őt. Minden este zene Pavlovszkban, ladikázás a parkban, lovaglás... mindez rendelkezésére állott, de nem kellett neki.

Czarszkojében három iskolatársa is lakott, a kik vele

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1905. évi 337., 338., 339., 340., 341. és 342. számában.

együtt jutottak el az egyetem küszöbére. Ezek vidám fiuk voltak, a kik hanyatt-homlok rávetették magokat azokra az élvezetekre, a melyek a diák-ruha révén kínálkoztak nekik. Kirándulásokat, asszonyokkal vagy asszonyok nélkül piknikeket rendeztek, s mindannyiszor meghívták Mihailt is, a ki azonban komoran visszautasította meghívásukat.

Azok után, a mik családjában történtek, a gyors egymásutánban bekövetkezett veszteségek után mély gyászban volt a lelke.

Nagy ritkán Mihajlovics Arkadij is kinézett Czarszkojéba, de az ő látogatásai legkevésbé sem élénkitették föl őt. Aztán meg hogyan hogyan nem úgy esett, hogy épen megérkezése napján Mihail rendesen elkalandozott valahol az erdőben s így csak futólag találkozott vele. Mihail ezt maga sem tudta, de ha mélyebben vizsgálta volna a kérdést, kisült volna, hogy szándékosan maradozott el az erdőben. Nehezebbre esett hosszabb időt tölteni együtt apjával. Bár megvolt benne a legőszintébb akarat, még sem tudott soha teljesen kibékülni vele.

Augusztus elején történt. Mihajlovics Arkadij egy ízben nem a megszokott napon és órában érkezett Czarszkojéba. Rendesen szombaton este, vagy vasárnap reggel szokott jönni. Hétköznapokon el volt foglalva. De ezúttal kedden délután egy óra tájban érkezett meg, a mikor valamennyien villásreggelinél ültek.

Megreggelizett velök, azután Mihailhoz fordulva így szólt:

— Nem jönne ki velem a parkba?

Ez az ajánlat annyira váratlanul jött, hogy Mihail nem lévén rá elkészülve, kifogások hiján így felelt:

— Tüstént, csak elhozom a sipkámat.

Kimentek.

A parkig alig volt több száz lépésnél. Mihajlovics Arkadij pompás hangulatban volt, s a mint az utcán ment, játszott botjával: könnyedén föl-földobta s el-elkapta azt, sőt még halkan füttyörészett is, a mi sehogyan sem illett se szigorú és száraz alakjához, se társadalmi állásához.

— Vajon mért olyan jókedvű apám? — gondolta magában Mihail, s nem kezdett el beszélni, meg lévén győződve arról, hogy majd elkezdí az apja, ha szükségesnek látja.

— Te persze unatkozol itt? — kérdezte Mihajlovics

Arkadij, mikor a poros kocsúton át menve a parkhoz értek, mely már messziről csábította őket sűrű zöldjével.

— Bizony, alaposan... — felelt Mihail mogorván.

— Tehát nem igen találkozol pajtásaiddal?

— Nagyon hozzá szoktam, hogy mindig Andrejjel legyek együtt.

— Hja, lelkem, — jegyezte meg Mihajlovics Arkadij némi boszúsággal, — az ember nem maradhat meg örökké régi szokásainak hatalmában. Ez már rég elmúlt, s így új szokásokat kell teremtened magadnak. Egyáltalában a szokásokat csinálni kell, jól megválogatván, hogy mi jobb, mi előnyösebb, s nem szabad engedni, hogy úrrá legyenek az ember fölött. Az élet csak akkor elégítheti ki az embert igazán.

S ezt nem azon a szokott szárazon oktató hangon mondotta, a melyen a gyerekekkel rendszerint beszélni szokott. Mintha valami megváltozott volna benne. Valami olyan egyszerűség mutatkozott nála, a melynek pedig mindig híjával volt. Valósággal idegenszerű volt, ettől az embertől, a ki megszokta, hogy mindig résen legyen, minden szót jól megfontoljon és egyáltalában másoknak «példányképül» szolgáljon, — a «derék ficzko» hangját hallani.

— Lehet, hogy úgy van, — mondotta Mihail — de mindezt előbb meg kell tanulni.

— Igaz. De ahhoz, hogy az ember megtanulhassa, föltétlenül szükséges, hogy egyszer jól megrázza magát és ledobja magáról azokat a kötelékeket, a melyekkel a mult behálózta, és kezdje újra a dolgot.

— Újra? — kérdezte Mihail és kérdő pillantást vetett apjára. Ez az «új» mélységes titok volt előtte. Az egész élet, mely előtte állott, új és titokzatos volt reá nézve.

Azután Mihajlovics Arkadij nem beszélt többet róla, s elejtett néhány megjegyzést a parkról és a benne sétáló közönségről. A parkot száraznak, a közönséget pedig nagyon is közönségesnek találta. Az előbbi években, mint ő mondta, Czarszkoje a legválogatottabb közönség találkozó helye volt, s akkoriban vásárolták itt nyári lakásukat is. De most kereskedők és polgárok, kis hivatalnokok lepték el az egész környéket, úgy hogy az itt tartózkodás már korántsem olyan élvezetes, mint volt azelőtt. Ma már itt sem pihennek az emberek, hanem ellenkezőleg minden erejüket megfeszí-

tik, iparkodvan tarkán és izléstelenül öltözködni s lehetőleg túltenni egymáson.

Pavlovszkban a zene sem volt igen inyére. Úgy találta, hogy elég a zenéből télen: nyáron be kellene érni a természet zenéjével, a lombok suttogásával, a madarak énekével.

Már vagy egy fertályóra óta sétáltak a parkban és Mihail nem tudta elgondolni, vajon apja miért hívta őt magával. A megelőző hónapokban szinte alig vett tudomást róla, sőt határozottan neheztelt rá, nyilván még a nagy események idejéből megmaradt elkeseredésből.

— Ülünk le, — mondotta Mihajlovics Arkadij, megállván egy üres pad előtt. Leültek. — Lásd én azért jöttem, hogy elcsábítsalak téged Mihail, — tette hozzá.

— Engem? — kérdezte Mihail s csodálkozó pillantást vetett rá.

— Igen. Bizonyára csodálkozol is rajta, hogy én, olyan pontos tisztviselő létemre, hétköznapon jöttem ki ide. De ennek nagyon egyszerű a nyitja. Szabadságot kértem.

— Hosszabb időre? — kérdezte Mihail gépiesen, mert tulajdonképen egyáltalában nem érdekelte ez a kérdés.

— Huszonnyolcz napra. Ez nem valami nagy, de azért elég hosszú idő, persze annak, a kinek nincs rá szüksége, hogy valami fürdőhelyen gúnyaszszon és holmi ásványvíznek nevezett utálatosságot igyék. Nekem, hál'istennek semmi ilyesmire nincs szükségem és neked sem.

— Nekem? — kiáltott föl Mihail még mindig álmélkodva.

— No igen. Lásd én el akarlak téged csábítani. Holnapután külföldre utazom. Gyerünk együtt!?

— Külföldre? — Mihail sehogysem tudta megérteni, honnan támadt egyszerre az apjának ez a gondolata. Soha eddig még csak esze ágába sem jutott az a gondolat, hogy apjával bárhova is mehessen, és még hozzá külföldre.

— Igen. De hát mi van ebben különös? Te felnőttél, elvégezted középiskoláidat, egyetemi hallgatóvá lettél, de az életet épenséggel nem ismered. Megboldogult édesanyád nagyon is szűk pórázon tartott. Épen azért, noha már férfi vagy, még mindig rajtad van a gyermekkor bélyege; innen származik a te kedvetlenséged, határozatlanságod, a tünődésre, a magányra való hajlandóságod.

— De apám, hiszen még fogalmam sincs szülőházamról... Mért menjek hát először külföldre.

— Eh, badarság. Majd megismered hazádat is. Akad majd erre is alkalom. Most azonban pompás alkalom kínálkozik arra, hogy külföldre menj: apáddal mehetsz... Sokat tanulhatsz az úton, elmegyünk Olaszországba. Persze az egész világon a legérdekesebb pont Páris. De először is most augusztusban Párisban senki sincs, unalmas és meleg van benne, azután meg mindjárt előszörre ilyen hatalmas benyomások esetleg ártalmadra is lehetnének. Megzavarnák lelked egyensúlyát, pedig az egyensúly az életben a legfontosabb dolog. Nos, beleegyezel?

— Igazán nem tudom... Egyáltalában nem is gondoltam erre soha.

— Nos hát gondolkozzál rajta. Sőt tudod mit: ne is gondolkozzál. Egyszerűen tedd meg az én kedvemért. Nagyon kérek erre a szívessegre. Lásd, mi ketten eddig még semmit sem tettünk egymás kedvéért, pedig hát apa és fiú vagyunk. Kezdjük el hát ezzel. Egymást kissé közelebből is meg kell ismerjünk. Engem nagyon is lefoglálnak ügyeim meg a hivatalom, de az utazás alatt szabad leszek, s így együtt élvezhetjük ezt a kis kirándulást. Tehát beleegyezel? Megvallom, már az útleveledet is kiváltottam.

— Ám, ha már kiváltotta, — mondotta Mihail zavarosan s tisztán érezte, hogy ebben a pillanatban erőszakot követnek el akarátán, s hogy mindamellett nincs ereje ahhoz, hogy nemet mondjon — jól van hát, megyek.

— No lásd, köszönöm! Ezzel már egy nagy lépést tettél előre a mi közeledésünk útján. Én csakis ezért jöttem ki ma. Most tüstént visszamegyek, tömérdek olyan apró elintézni valóm van, a mi sokkal több időt vesz igénybe, mint a nagy dolgok. Te pedig csomagoldtasd össze, a mire szükséged van, s jőj be vele holnap Pétervárra, — holnapután délben azután utazunk.

Mihajlovics Arkadij, jelét akarván adni annak az öröme, melyet neki beleegyezésével szerzett, könnyedén megveregette a vállát. Fölkeltek és kimentek a parkból. Mihajlovics Arkadij azután hamarosan elbúcsúzott fiától és kiment a pályaudvarra.

S csak mikor már elment, Mihail akkor kezdett komolyan gondolkodni azon a lépésen, melyet az imént tett. Atyja

jelenlétében annak ellenállhatatlan befolyása alatt érezte magát. Ha többet lettek volna együtt és Mihajlovics Arkadij sokszor gyakorolt volna rá ilyen nyomást, alkalmasint már megszokta volna, sőt talán képes lett volna ellenkezni is vele. De nem úgy volt.

Így tehát külföldre fog utazni. Ez valami új, a mi olyasmivel kecsegteti, a mit még nem ismer. Ez talán eloszlatja lelkéről azt a gyilkos bánatot, a melytől szinte elsorvad itt Czarszkojében.

Csakhogy apjával fog utazni s azt sehogy sem tudja elképzelni. Négy álló héten keresztül állandóan szemtől szembe fog állani vele, s megosztja vele az utazás minden kellemességét és minden benyomását.

Apja közeledni akar hozzá. Hiszen ez egészen rendén van. Lehet, hogy végre már ideje is erre is gondolni. Csakhogy ez a közeledés nehéznek tűnt föl előtte. S a küszöbönálló egész utazás sötét színekkel, az elkényszeredettség, a mesterkéltség mezében rajzolódott előtte.

De azért most már le nem mondhatott, nemcsak azért, mert már megigérte és útlevele is megvan, hanem legfőképen azért, mert apja olyan nagyon akarja. A közeledést keresi. Ennek pedig örülnie kell. Családjok amúgy is széthullott teljesen. Egyikök sem mutat hajlandóságot arra, hogy egymáshoz közelebb jussanak s hogy csak egy lépést is tegyenek az általános béke érdekében. S ime végre apja, a kit a meghasonlás főkozójának tartott, egyszerre fölszólítja őt a közeledésre. Lehetséges-e hát, hogy ő, a ki annyira szomjazza a békét, erre visszhangot ne adjon?

Mikor a parkban tett séta után apja elutazott és Mihail hazatért, találkozott Katjával, a ki nem nézett ugyan szemébe, de azért határozottan érezte, hogy a leány valamit vár tőle. Az a körülmény, hogy Mihajlovics Arkadij sétálni hívta Mihailt a parkba, az ő figyelmét sem kerülte el, s így joga volt hozzá, hogy fölvilágosítást kérjen tőle.

Mihail elismerte, hogy Katya teljes joggal sértve érezhetné magát, ha ilyen fontos dologban nem kapna fölvilágosítást; de meg hiszen amúgy is csak kellett mondani valamit neki a küszöbön álló utazásról.

— Egy teljesen váratlan ajánlat, — mondotta alig észrevehető gúnynyal.

— Ajánlat? — kérdezte Katya.

— Igen, apám holnapután külföldre utazik és hív, hogy menjek vele.

— Külföldre? Elmég?

— Nehéz lett volna nemet mondanom. Aztán meg határozottan kívánja, már útlevelemet is kiváltotta.

— Tehát elmég?

— Igen, Katya. Kénytelen vagyok elmenni... Te talán nem helyesled?

Katya elpirult.

— Debogy, miért. Mért ne mennél? Csak menj, legalább látsz egy kis világot.

Remegett a hangja. Elfordult az ablak felé. Mihail érezte, hogy valamivel megsértette, hogy fájdalmat okozott neki, csak azt nem tudta, mivel. Egy darabig mind a ketten hallgattak. Azután Mihail közelebb húzódott hozzá.

— Katya, te el vagy keseredve?

Még közelebb ment az ablakhoz és makacsul hallgatott.

— Mi az, nem akarsz felelni? Mondd meg őszintén és nyíltan. Mi nem tetszik neked ebben a dologban?

Katya egyszerre odafordult feléje és valami különös tekintettel nézett rá: soha még nem látta ilyeneknek szemeit és szinte meghökkent tőlök.

— Fáj a szívem, — mondotta Katya kifejező és különös hangon.

— A szived, hogy-hogy... miért?

— Nem tudom... Olyan messze estünk... szinte elidegenedtünk egymástól... Én ezt gondolom, te azt... Most azután elutazol és végképen elidegenedel tőlem...

— Ugyan már, Katya! Soha, soha...

Megfogta kezét, s mint azelőtt, egy kis testvéri gyöngédséget akart mutatni iránta. De Katya összerezzen, elkapta kezét és megint elfordult tőle.

— Katya, én nem értelek. Miért vagy ilyen? Talán bizony ellenségek vagyunk...

Megint rápillantott, de ezúttal rémülettel.

— Ellenségek? Mihail, Mihail, mit beszélsz... hát lehetséges volna az, hogy mi ellenségek legyünk. Hat még ez is bekövetkezhetnék valamikor?

Egész testében remegett a rémülettől.

— Katya, mi van veled, nem ismerek rád. Mi lett?

— Jaj én nem tudom, nem tudom, nem tudom! ...
mondotta Katya, minden egyes szót idegesen hangsúlyozva. —
Valami történik velem. Valami boldogtalanság fészkel itt
bennem. Valami rettenetesnek kell történnie ...

— No nyugodjál meg ... Nyugodjál meg, Katya ... Nem
fog történni semmi sem ... Csak ne fordulj el úgy tőlem ...
Hiszen nem is látom az arcodat. Gyere hát ide hozzám.

A fejére tette a kezét és elkezdte simogatni.

— Oh Katya, Katya, milyen is vagy te! ...

Katya ott állott mellette és Mihail látta, hogy arca
tűzben ég, szemeiben szikrák villognak és egész testében
remeg. S egyszerre mintha szemeinek égő szikrái átsaptak
volna az ő szemeibe és ott lánggra lobbantak volna; rette-
netesen dobogott a szíve, s maga se tudta, hogyan és miért,
egyszerre átölelte és magához szorította őt; és Katya nem
tiltakozva, nem ellenkezve oda simúlt hozzá.

Az előszobából léptek zaja hallatszott, a melytől föl-
ocsúdtak. De nem jött be senki, a lépések lassan távolod-
tak. Mindamellett félrehúzódtak egymástól. Katjának olyan
rémült volt az arca, mintha valami rettenetes dolog történt
volna. Mihailnak pedig idegesen rángatóztak a szemöldökei.

Elmúlt egy perc. Katya nem nézett rá. Mihail egyszerre
fogta sipkáját, lehet, hogy csak azért, hogy úgy lássék,
mintha menni akarna és odalépett hozzá.

— Tudd meg, Katya, hogy én soha sem szakadok el tőled,
soha sem leszek hozzád idegen, — mondotta. — Tudd meg
ezt és tartsd eszedben. Erre esküszöm neked, Katya ...
Most pedig ... most pedig még talán jobb is, hogy elmegyek
apámmal.

Megsókolta a fejét és gyorsan kiment a szobából, Katya
pedig leült egy székre s mozdulatlanul ült ott vagy két óra
hosszat.

Semmit sem értett abból, a mi az imént történt. Egyéb-
iránt abból sem értett semmit, a mi az utolsó héten vele tör-
tént. Andrejjel való találkozása után türelmetlenül várt valami
hírt tőle, s miután jó ideig nem jött semmi, már-már készült
őt másodszor is meglátogatni, mikor egyszerre kapott tőle egy
rövid levelet, mely meg is nyugtatta, de el is keserítette.

Andrej ezt írta: «Ne aggódjál sorsomon. A nyomorú-

ságnak vége. Ne feledkezzél meg rólam, de ne is keress föl. Ha eljön az ideje, eljövök magam. Andrej».

Igen, a nyomorúságnak vége, ez nagyon szép. Ezért hála Istennek. Hiszen ez minden, a mit Andrejnek kívánt. De miért tiltja meg neki, hogy fölkeresse őt? Tehát nem akarja látni, nincsen rá szüksége.

A nyomorúságnak vége s most nyilván találkozott új emberekkel, a kik pótolják neki régi barátait, a kikre többé rá sem hederít. Katya mélységesen elhagyatottnak érezte magát.

Mihailtól ő maga távolodott el. Az igaz, hogy a külső érintkezésben nem igen volt észrevehető ez az eltávolodás, de ő maga érezte, hogy Andrejjel való titkos találkozása mély barázdát szántott kettőjük közé. S ő eltitkolt előtte egy ilyen fontos dolgot! Mi is lehetett volna fontosabb ennél?

Sokszor szinte alig tudott Mihail szeme közé nézni, s időnként olyan hangulat vett rajta erőt, hogy már-már kész lett volna neki mindent elmondani. De eszébe jutott Andrej tilalma és nem szólt semmit.

Mihail pedig mindig olyan gyöngéd volt iránta, úgy iparkodott kedvében járni, őt szórakoztatni, mikor erőt vett rajta a komor hangulat. Véghetetlenül lekötöztettnak érezte magát iránta s ez csak növelte lelki szenvedéseit.

De az utóbbi időben lehet, hogy Mihail is észrevett valami titkolózást szemeiben, mert maga is kezdte elszigetelni magát tőle. Ettől azután még jobban megrémült. Folyton úgy tetszett neki, hogy ő távolította s idegenítette el őt magától, s ilyenkor úgy érezte, hogy az ő barátságának elvesztésével szívéből veszít el egy darabot.

Gyakorta nehéz álmai voltak. Mindig egy és ugyanaz az álom volt, de a legkülönbözőbb formában. Azt álmodta, hogy kéz a kézben megy Mihaillal a virágokkal és zöld pázsittal elborított mezőn, egyszerre zivatar támad és elszakítja őket egymástól, leszáll a sötétség s ő keresi őt a homályban, karjait nyújtogatja felé, lerogy a földre, s vadul dobogó szívvel, könyekben ázva zokog utána. Ilyenkor azután ébren is szeretné, ha tüstént ott teremne mellette, hogy oda simúlhatna hozzá s maga körül érezhetné őt.

Majd meg úgy tetszik neki, mintha idegen volna hozzá, sőt mintha ellensége volna, és ilyenkor bezárkózik szobájába, attól tartva, hogy találkozik vele.

De mindegy. Így vagy úgy, de állandóan ő rá gondol s gyakran, mikor rajta kapja magát ezeken a gondolatokon, szemrehányásokat tesz magának azért, hogy olyan keveset gondol Andrejre. Ekkor azonban megtalálja a mentséget is. «Hiszen ő maga sem akarja, hogy fölkeressem őt. Kerüli a velem való találkozást. Ő maga az, a ki elidegenít engem magától.»

Ilyenkor Andrejt erősnek, nagynak és hatalmasnak, de hidegnek és durvának látja. Mihailt pedig gyöngédnek, szelidnek, jószívűnek és vigasztalónak.

Így gyötrődött heteken át, nem tudván miben keressen megnyugvást. S ime most egyszerre Mihail is elutazik... Hirtelen úgy érezte, hogy teljesen magára marad és el fog pusztulni nélküle. Megrezzent a szíve és elkezdett vágyakozni utána. Szükségét érezte valami olyan gyöngédségnek, mely kárpótolja őt hosszú távolléteért.

De hogy miként esett az, hogy egyszerre úgy odasimúlt hozzá és keblére borult, azt sehogyan se tudta megérteni.

Valami rettenetes történt Katya lelkében. Valami nagy és teljesen új jelent meg benne. A szó szoros értelmében megnőtt és másnak tetszett még maga előtt is. S mikor Mihail oda jött hozzá és azt mondotta, hogy rá nézve jobb lesz, ha elutazik, ő maga is azt gondolta: «Igen jobb lesz, sőt el is kell mennie.»

De mikor később Marfusa, a kit mód fölött meglepett és elkeserített Mihail elutazása, elkezdte mogorván csomagolni holmiját, Katya nem ment ki hozzá és nem segített neki. Ott ült szobájában és egész idő alatt gondolataival gyötrődött.

De hát hogy történt ez? Hiszen Mihail egyszerre közelebb férközött hozzá, még Andrejnél is közelebb; igen, igen, ez tagadhatatlan, mondotta magában és pirosság futotta el arczát. És nem szerette volna, hogy Andrej hallja gondolatait és lássa szemeit.

Igen, mindenkinél közelebb. És ime, ő meg éppen most utazik el, elutazik messzire és hosszú időre, s az ő szívében meg itt marad valami, a mi titok előtte. Ez most szinte hihetetlennek látszott előtte. Átengedni szívét, — mert hiszen abban a pillanatban, a mikor ott az ablakban odasimult hozzá és keblére borult, átengedte neki szívét, — át-

engedni szívét s egy titkot mégis megőrizni benne . . . Mi ez? Mi ez?

S a mint közeledett Mihail elutazásának ideje, mind nehezebb és nehezebb lett a szíve.

Eljött az este. Együtt theáztak, de Marfusa egész idő alatt velök volt. Most már teljesen átvette a háziasszony tisztét. De nem is lehetett másként, mert hiszen az egész háztartás tényleg az ő kezében volt; és minthogy kitünően elvégzett és ellátott mindent, Mihajlovics Arkadij megadta neki ezt az előléptetést.

Nemcsak kiosztotta nekik a theát, hanem együtt is theázott velök, a mit azelőtt sohasem mert megcselekedni. Csak mikor Mihajlovics Arkadij jött, akkor tért vissza a régi szokáshoz, s csak azután theázott, miután ők már elvégezték.

Thea után még elüldögéltek, hosszasan beszélgettek az utazásról és azokról az országokról, a melyeket Mihail meg fog látni, azután visszavonultak, kiki a maga szobájába.

Másnap Katya korán kelt. Rosszúl aludt az éjjel, s csak reggel felé szunnyadt el. De csakhamar fölébresztette az az elhatározás, hogy a szívével együtt átengedi Mihailnak — titkát is.

«Andrej azt mondotta: ne szólj neki. De Andrej tévedésben van, és rossz véleményt táplál Mihailról, pedig Mihail erre nem szolgált rá, s később, majd ha Andrej megint találkozik Mihaillal, ő maga is át fogja látni, hogy nem volt igaza.»

Így okoskodott most Katya az ő fiatal, homályos, de erőteljes érzésének befolyása alatt. Korán kiment a kertbe és várt. Mihailnak szokása volt reggelenként theázás előtt egyet sétálni a kertben. Ezt ő tudta.

Úgy nyolcz óra tájban csakugyan megjelent az erkélyen Mihail alakja. Lejött a kertbe. Katya az erkélynél kezdődő hosszú és egyenes fasornak végén volt. Mihail azonnal észrevette őt és egyenesen felé tartott.

— Te már fölkelteél? — kérdezte vidáman, s örült neki, hogy az ő elutazása miatt a szokottnál korábban kelt föl. — Nézd csak, nekem egy pompás ötletem van!

— Micsoda? — kérdezte Katya leplezett izgatottsággal, mert mostanában valósággal irtózott minden új ötlettől.

— Gyerünk be együtt Pétervárra. Holmimat a pályaudvarról egyenesen elküldjük haza, mi pedig meglátogatjuk a nagymamát. Hiszen csak meg kell mondanom neki, hogy elutazom és elbúcsúzom tőle. Jó lesz?

Katyának ragyogott az arcza. Lám, ezzel egyszerűen csak meg akarta hosszabbítani a vele való együttlétet. Neki meg drága volt minden pillanat.

— Hogy ne! — kiáltott föl. — Amúgy is már nagyon régen nem voltunk a nagymamánál.

Ösztönszerűen iparkodott az örömét a nagymama nevével elleplezni, mintha az egészben a nagymama lett volna a fő.

— No, ez derék. Akkor hát így csináljuk a dolgot. Azután együtt ebédelünk Pétervárott, te meg estefelé visszatérsz ide.

— Jöhetek én holnap is. Elkísérlek téged, — mondotta Katya hirtelen.

— No persze, persze. Meghálhatsz Pétervárott. Így még jobb. Minek is jönnél ki ide éjszakára. Mi délben utazunk el, s te a moszkvai pályaudvarról egyenesen átmehetsz a czarszkoszjelszkijre.

A mint ebben a tervben megállapodtak, Katyának vallo-mása természetesen halasztást szenvedett. Most nem volt ok rá, hogy siessen. Elég idő állott rendelkezésére.

Azután meg attól tartott, hogy ha ily hosszú titkolózás után most elmondja Mihailnak Andrejjel való találkozását, ezzel csak elkeseríti őt. Már pedig nem szerette volna meg-rontani azt a rendelkezésökre álló pár órát.

Theázás után úgy tiz óra tájban, Mihail elbúcsúzott Mar-fusától, a kit nagyon meglepett Katyának az az elhatározása, hogy ő is bemegy Pétervárra.

Marfusának a magok helyén voltak a szemei, s így ő is észrevette azt a változást, a mely Katyában az utolsó hetek alatt végbement. Már az egymaga is, hogy mind ritkábban és ritkábban emlegette Andrejt, szöveget ütött fejébe. De nem kerülték el figyelmét azok a futó pillantások sem, a melyeket Katya Mihailra vetett, s az öröm, a mikor megjelent, s a bánat, a mikor távol volt.

Mindezt nagyon jól látta Marfusa, s arra a következtetésre jutott, hogy itt valami változás történt. S ezzel egy új lapja készült el annak a regénynek, a melyet az ő képzelete alkotott és buzgón szövögetett. S természetesen min-

den rokonszenve a hős, vagyis Andrej felé vonzotta őt, a ki teljes elhagyatottságban él valahol, küzködik és szörnyetegekkkel viaskodik, és sejtelve sincs azokról az ármányokról, a melyeket itt szőnek ellene.

— Ugyan hova megy és minek, — mondotta Katjának korholó hangon.

— A nagymamához megyünk, Marfusa, — felelt Katya, s bár öntudatlanul, de itt is a nagymama mögé rejtette homályos érzéseit.

— No lám! Jól eltalálták az időt a nagymamához menni. Most, mikor olyan rettenetes forróság van a városban... agyoncsigázzák magokat...

Mindamellett Marfusa gondosan becsomagolta Mihail holmiját, sőt külön még egy ruhát is tett mellé Katya számára, hogy másnap átöltözhessék a városban. Hamarosan elbúcsúztak egymástól és kimentek a pályaudvarra.

Pétervárott úgy cselekedtek, a mint előre megállapították. A fogat már reggel tíz óra óta várta Mihailt a pályaudvaron. Mihajlovics Arkadijnak teljesen mindegy volt, hogy Mihail mikor érkezik meg.

Holmijokat a fogaton elküldték haza, ők pedig kocsit fogadtak és elhajtattak a Vasziljevskij szigetre. Forró nap volt. Czarszkoje Szjelo aránylagos csöndje és tiszta levegője után a pétervári nyomasztó levegő valóságos pokolnak látszott előttük; Katya különösen irtózott attól a gondolattól, hogy nemsokára megint be kell költöznie ide.

II.

Ez a nap csupa új élvezetet hozott Katjának. Valósággal mintha egy addig nem ismert, új világ tárult volna föl előtte. Élvezet volt már az is, hogy együtt utazott Mihaillal vasúton, és le nem vette róla szemét az egész úton. Élvezet volt a bérkocsiban szorosan mellette ülni és a nagymamához hajtatni, élvezet volt a levegőt szivni és a világon élni.

Mindaz, a mi a tegnapi napig, addig az ablaknál lejátsozódott jelenetig, a melyről még csak álmodni sem mert volna soha, titkon rejtőzött benne, mindaz most iparkodott kivenni a maga részét az életből, s az a gondolat, hogy hol-

nap délben mindennek vége szakad, hogy az a vonat, mely Mihailt viszi, mindjobban távolodik tőle, talán kétségbe ejthette volna őt, ha ugyan ez az érzés most helyet talált volna ujjongó szívében.

De boldogsága végtelennek, megzavarhatatlannak látszott előtte: nem is gondolt a holnapi napra és az elválásra, teljesen a mai napnak és annak a közelségnek élt, a melyet élvezni ma még módjában állott.

Úgy egy óra tájban érkeztek a Vasziljevskij sziget jól ismert, félreeső utcájába. A kapus már régóta ismerte, és rendkívül szívesen fogadta őket. A «mi jóltevőnk» kegyei alkalmasint őt is megihlették.

— Jó régen nem voltak itt méltóságok!

Tudta, hogy Szareptov tábornoki rangban van, s ezt átvitte Mihailra és Katyára is.

— Már szinte aggódni is kezdtünk...

Mihail és Katya az oldalkapun bementek az udvarra, onnan a kertbe s fölmentek az új lépcsőn a szárnyépület második emeletére. Itt megpillantotta őket Nasztaszja és megállt.

— Itthon van a nagymama? — kérdezte tőle Katya.

— Itthon, de nincs egészen jól!

— A nagymama beteg? — kérdezte Katya ijedten.

— No nincsen semmi veszedelem... Csak úgy... nem jól érzi magát.

«A nagymama beteg. Mi három hét óta nem voltunk nála és ő beteg», — gondolta magában Katya szemrehányóan és odasietett a lakása ajtajához.

Nem is kopogtak, csak kinyitották az ajtót és beléptek. Nasztaszja aggasztó értesítése után el voltak készülve arra, hogy a nagymama nagy lázzal hálósobájában az ágyban fekszik, s rendkívül meglepte őket, mikor ott találták őt egy karosszékekben ülve az első szobában. Lábai plaiddal voltak letakarva, a vállán meg egy kötött kendő, a melybe jól beburkolózott. Katya odafutott hozzá és megcsókolta az arcát.

— Nagymama, édes, mi van önnel? Csakugyan beteg — kérdezte aggódva.

— És neked ugyan mi közöd hozzá? — felelt Viktorovna Jevpraxia félig tréfás, félig szemrehányó hangon, duzzogva és szelíden egyszerre.

Ezalatt Mihail is odajött hozzá és üdvözölte őt. Viktorovna Jevpraxia az előbbi hangon folytatta:

— Minek azt nektek tudni? Egészséges-e a nagymama, vagy beteg: él-e hal-e? Kinek mi köze hozzá? A nagymama nines, a nagymamát ti már egészen elfelejtettétek.

Természetesen mindaketten erőlesen kezdtek tiltakozni.

— Ugyan mit beszél nagymama, ki felejtette el! Az igaz, hogy már régen nem voltunk itt, de ez azért van, mert falun lakunk. De hát mi baja, nagymama?

— Meghültem. Hiszen az én koromban már olyan könnyű meghülni. A napokban a templomból jöttem, és az a bolond kapus ott lenn, fogta magát és kitárta mind a két kaput, az utcára is, meg a kertre is: szellőzni akart, és épen jókor, — itt aztán meghültem. Lázam van és köhögök.

És Viktorovna Jevpraxia, szavainak a bizonyságául elkezdett kissé köhécselni.

— De hogyan eshetett ez! — kiáltott föl Katya. — Nem kellene orvost hívni?

— Volt itt már, volt ... Talán bizony azt hiszitek, hogy rajtatok kívül senkinek sincsen gondja rám? Volt itt, orvosságot is írt. Lásd, ott az ablakon áll egy kis üveg, már be is vettem. Azt mondta az orvos: vigyázzon kérem, nehogy a tüdejére vetődjek; de nekem bizony nem igen van kedvem olyan nagyon vigyázni. Minek? Minél előbb meghal az ember, annál kevesebb rosszban van része.

— Micsoda rosszban, nagymama? Hát ki tesz önnel rosszat?

— Micsoda rosszban? Hát talán nincsen elég? ... Hát azt hiszed talán, hogy egy olyan embernek, a ki egész életében úgy élt, a mint kell, valami kellemes dolog az életét nem a maga házában, hanem a szegény öregek menedékházában fejezni be? Hát te szerinted ez nem rossz? No persze, jól tudom, ti szerintetek a nagymamának minden jó, kiáll a nagymama mindent. Nálatok ott az egész házban mindenki így gondolkozik. Rá lehet szabadítani a nagymamára minden rosszat, kiállja!

— De nagymama, lássa, ez öntől függött. Hiszen a papának ez a legfőbb vágya, hogy ön visszatérjen hozzánk, — mondotta Mihail. — Mi pedig, Katya meg én, folyton csak erről ábrándozunk.

— Visszatérni! ... Most visszatérni hozzátok ... Nem, kérlek, csak ne is beszéljünk erről, — beszéljünk másról ... másról.

Mihail látta, hogy Viktorovna Jevpraxia betegsége nem volt valami komoly. A zsörtölődő öregek szeretik magokat és másokat kissé rémitgetni. Lehet, hogy csakugyan kissé meg volt hülve, de arra, hogy lábát plaiddal betakarja és kötött kendőbe burkolózzék aligha volt föltétlen szükség, s ez inkább csak majmolása volt annak, a mit ő is tett, a mikor komolyabban beteg volt.

Egy azonban kétségtelen volt, s ez az, hogy a nagymama most a leggyalázatosabb hangulatban van, s hogy ez a hangulat onnan származik, hogy nincsen meglegedve helyzetével. Ez az egy kétségtelen volt, és sokkal nagyobb szerepet játszott, mint a meghülés.

És csakugyan így is volt. Eleinte, mikor a menedékházba beköltözött, megnyugtatta az az érzés, hogy boszút állhatott Mihajlovics Arkadijon. Egészen ebben az érzésben élt, és ez az érzés okozta, hogy sokkal kényelmesebbnek találta az életet új otthonában s az új környezetben, a minő tulajdonképen volt. Táplálta őt az a tudat, hogy Mihajlovics Arkadij megpukkad mérgében. És várta őt, várta mindennap és minden órában, a nélkül, hogy ezt bárkinek is bevallotta volna.

És ime csakugyan eljött, és megalázta magát előtte, kérlette, s hajlandónak nyilatkozott a legmesszebbmenő engedményekre. Saját szemeivel látta elképpedését, s ez nagy örömet szerzett neki.

De akkor ő nem tudott idejében leszerelni. Miután megkapta az elégtételt, meg kellett volna állania és keresnie kellett volna a megegyezést. Az volt a baj, hogy neki mindez nem volt elég, s meg tovább is akarta élvezni a diadalát.

Meg volt róla győződve, hogy Mihajlovics Arkadij, a rá nézve kellemetlen pletykáktól ösztönözve, s a társaság véleményét nagyratartva, újra meg újra el fog jönni hozzá, s akkor majd aztán ő is megszabja föltételeit.

De nem így történt. Az igaz, hogy Mihajlovics Arkadij valósággal félt a pletykáktól, de csakhamar meggyőződött róla, hogy a félelme túlzott volt. Az emberek tulajdonképen vajmi kevésbé törődnek más emberek dolgaival és viszo-

nyaival. Viktorovna Jevpraxia már rég megszűnt tényleges szerepet játszani ismerősei körében. Mikor megtudták, hogy összeveszett vejével, elhagyta házát, s beköltözött valami menedékházba, kissé furcsának találták a dolgot, s egy ideig ferde szemmel néztek Mihajlovics Arkadijra. De soká bizony nem foglalkoztak a dologgal. Egy darabig suttoztak, de azután teljesen megfélemedtek róla. Nem mindegy-e a világra nézve, hogy hol és miképen él Szareptov úrnak anyósa? Maga Szareptov még érdekelhette a társaságot, mert szereplő egyéniség volt benne, de anyósa, egy öreg asszony, a ki a kenyere javát már megette, — ugyan kinek jutott volna eszébe?

Mihajlovics Arkádij mikor erről meggyőződött, még azt a gyöngeséget is meglazítá, a melyre elragadtatta magát, és természetesen többé nem ment el Viktorovna Jevpraxiához. Ez fájdalmas szúrást ejtett az öreg régi sebének legérzékenyebb pontján, azén a sebén, mely annyi esztendőn át fejlődött a vejével való elkeseredett ellenségeskedésnek és a hatalomért vele folytatott néma versengésnek talaján. És kezdte megérteni, hogy elszalasztotta a kellő pillanatot.

Eleinte még az a tisztos helyzet is vigasztalta, a melyet a menedékházban elfoglalt. Jól esett neki látni az általános tiszteletet, a hajlongásokat, a tiszteletteljes pillantásokat. Kellemesen csengett a fülébe az az elnevezés is: «a mi jól-tévőnk», — de hát ez sem tartott soká. Csakhamar ezzel is betelt.

Mikor az ember egyedül van, akarata ellenére is philosophus lesz belőle. És Viktorovna Jevpraxia, a mint a történtéken elmélkedett, arra a következtetésre jutott, hogy ehhez a tisztelethez, ehhez a kiváltságos helyzethez egyedül és kizárólag pénze, és azon bőkezűség révén jutott, a melylyel a pénzt kiadja.

«Ha egy kereskedőné vagy papné volna itt az én helyemben, s épen oly bőkezűen szórná a pénzt, mint én teszem, ugyanolyan tiszteletben volna része. Neki is külön adná a pap az úrvacsoráját, és őt is épen úgy elneveznék «a mi jól-tévőnk»-nek.

Mikor azután mindennek tudatára ébredt, rettenetes unalom vett rajta erőt, és olyan formán érezte magát, mintha elevenen sirba tették volna. Ennek a tudatnak az ered-

ményeképen azután jött a levertség és a beteges kételkedés. Mindig úgy tetszett neki, hogy egyszerre elkezd betegeskedni, le kell majd feküdnie és meg kell halnia rideg elhagyatottságában.

Tanu lehet rá Nasztaszja, hogy most állandóan mély sóhajtasok hallatszottak ki szobájából, hogy Viktorovna Jevpraxia állandóan ingerült volt, zsörtölődött, minden csekélységen fölháborodott, ... olyan dolgokon, a melyektől azelőtt el volt ragadtatva.

Mihail tüstént észrevette ezt a változást, s mikor eszébe jutott, hogy valahogy mégis csak említést kell tennie a nagymama előtt, küszöbön álló külföldi utazásáról, el volt rá készülve, hogy Viktorovna Jevpraxiától a legszigorúbb korholásnak egész áradatát kell majd elszenvednie.

Mindamellet, meg kellett mondania, s így kilesett egy olyan pillanatot, a mikor Viktorovna Jevpraxia egy időre abban hagyta a világ hálátlanságát korholó panaszait, és elmondta, — s hangjából kiérezhető volt annak az embernek a határozatlansága, a ki tisztában van vele, hogy azt, a mit mond, egész bizonyossággal rosszul fogják fogadni.

— Én meg nagymama, búcsúzni jöttem.

— Búcsúzni? Hát ez megint mit jelent? — kiáltott föl Viktorovna Jevpraxia. — Talán csak nem jutott eszedbe az, hogy a barátod, Andrej példáját kövesd ...?

— Nem, nem az. Holnap külföldre utazom.

Viktorovna Jevpraxia fölemelte fejét és csodálkozó pillantását végigjártatta a szobán, mintha csak mindent, a mi benne volt, tanunak hívott volna föl arra, hogy milyen különös dolgok történnek ezen a világon.

— Külföldre? No lám! Hát ez mi? Csak úgy csavargni akarsz vagy pedig művelődni?

Itt Mihail érezte, hogy elérkezett a legveszedelmesebb pillanat, mikor Mihajlovics Arkadij nevét kell említenie.

Viktorovna Jevpraxia mindig összehúzta szemöldökeit, mikor előtte ezt a nevet kimondták.

— Nem, egyszerűen a papa szabadságot kapott, elmegy pihenni, és engem is meghítt magával.

Csak rá kellett nézni Viktorovna Jevpraxia arcára, hogy az ember lássa, milyen hatást tettek rá ezek a szavak.

— Pihenni, — mondotta Viktorovna sarkastikus gúny-

nyal. — Ime egy boldog ember, a ki egész életében nem tesz egyebet, mint üdül és pihen. Akkor, Vjerocska halála után üdülni ment, s ime, alig mult el egy arasznyi idő, már kifáradt és megy pihenni. Igazán, irigylésreméltó ember. Így azután kellemes dolog kifáradni, ha ilyen nyugodtan pihenhetsz. Tehát apáddal még? Ő hívott meg téged? No ez igazán kedves és teljesen új tőle. Eddig mindig szivesebben ment egyedül. Nyilván már ráunt magára. Ám jó, csak menj. Miért is ne mennél? Hiába, ez már a világ sora, hogy az egyik ember elmegy világot látni, a másik meg itthon ül zár alatt. Mert Katyát persze nem vizitek magatokkal?

— Ugyan már hova mennék én, nagymama. Mi nem jut eszébe? — kiáltott föl Katya és szinte zavarba jött. — Én majd, nagymama, a mint ők elmentek, mindennap bejövök a városba és meglátogatom önt. Mert így egyedül nagyon elúnja magát.

Ezt Katya azért mondta, hogy kiengesztelje Viktorovna Jevpraxiát és rábírra arra, hogy enyhébben fogja föl Mihail utazását.

Viktorovna Jevpraxiának ez nagyon tetszett: nyilván már csakugyan nagyon is elúnta magát egyedül.

— No köszönöm, csak jőj, — mondotta. — De ha terhedre van, akkor inkább maradj. Itt pompásan gondomat viselik, semmi okom sincs panaszsra. Nasztaszja mindig ott áll az ajtóban, és a mint egyet köhintek, tüstént itt terem. Tehát csak jőj, csak jőj.

— El is jövök, nagymama, — ismételte Katya.

— Mi van Marfusával? Úgy látszik már esze ágába sem jut az öreg nagymama?

— Hogyis ne! — kiáltott föl Katya. — Marfusa mindig aggódik a nagymamáért. De most az egész ház a nyakán van, nem igen szabadulhat. Pedig mindig, de mindig készul ide.

— Mondd csak meg neki, hogy jöjjen el; volna egy pár szavam hozzá. Azért a ház még nem fog összedőlni, ha eljön ide. No és az a pökhendi, az a hős, az a gögös ficzko. Nem kért még kegyelmet?

— Andrejt érti? — kérdezte Mihail.

— Hát ugyan ki mást? Hiszen nincs is talán a világon még egy olyan hős.

— Mi nem tudunk róla semmit, — felelt Mihail.

— Lehetséges? Hát annyira elmerült az árba?

— Bizony nem ad magáról semmi életjelt.

— Ez is csak büszkeség. Semmi más, mint büszkeség. Ember lehetett volna belőle, s a büszkeség nyakát szegi. Bizton nyakát szegi.

Katya csak hallgatta ezt a párbeszédet és bűnösnek érezte magát Mihail előtt. Azt mondja: «mi nem tudunk róla semmit» tiszta meggyőződésében annak, hogy ez a «mi» — ő és Katya, a ki pedig tud róla, mert ott volt nála és látta őt.

S ebben a pillanatban még jobban megerősödött benne az az elhatározás, hogy fölfedezi Mihail előtt titkát, de a nagymama előtt ezt persze nem tehette meg.

Nemsokára elbúcsúztak Viktorovna Jevpraxiától. Búcsúzáskor emlékeztette Katyát.

— Aztán legyen ám gondod rám, látogass meg, mert egyszerre csak majd fölfordulok, s még tudni sem fogja közületek senki. S Marfusának se felejtsd el megmondani, hogy jöjön. Pár szavam volna vele. De így mondd meg neki: pár szavam.

Ez a «pár szó» nagyon érdekelte Katyát. Vajon mi lehetett az? Mi lehet az a nagy titok, a mit a nagymama csak Marfusának árulhat el.

De azt kitalálni teljes lehetetlenség volt, Viktorovna Jevpraxia egyetlen olyan célzást sem tett, a mi betekintést engedett volna titkába.

— Tudod, mit gondolok én, — mondotta Mihail, mikor kijöttek a menedékházból és ott mentek az utcaszélen. — Én azt gondolom, hogy a nagymama most már bánja, hogy elhagyta házunkat.

— Bizony, — hagyta jóvá Katya — elhamarkodta a dolgot.

— De most már nagyon nehéz segíteni a bajon. Az, hogy ő peditse meg a dolgot, nagyon megalázó volna rá nézve, hiszen olyan rátartós!

— Szép volna, ha Mihajlovics Arkádij még egyszer fölkeresné, és megajánlaná neki, — mondotta Katya.

— A papa? Hiszed, hogy ez lehetséges?

— Azt tudom, hogy ez nagyon nehéz. De lásd, te most

elutazol Mihajlovics Arkadijjal és hosszú időt töltesz vele. És ő ott, külföldön, alkalmasint jobb lesz, mint a milyen itt, valahogy talán mégis előhozhatnád neki egy alkalmas pillanatban.

— Oh, én el sem tudom képzelni, hogy lehetne ezt a dolgot nyélbe ütni ... Hogy is leszek én vele ott külföldön? Nem vagyok hozzászokva, hogy vele legyek.

— Hamarosan hozzászokol, Mihail. Hiszen ő apád, mi van itt megszokni való? Mégis csak szép volna, ha beszél-nél vele a nagymamáról.

— Persze, persze, magam is gondoltam erre, — mon-dotta Mihail — mindenesetre rajta is leszek. Akkor aztán talán sikerül valahogy összetákolni mindazt, a mi szerte-hullott, tette hozzá ábrándos hangon.

Katya halk sóhajtása volt a felelet ezekre a szavakra. Mihail ezt észrevette és ránézett Katyára.

— Tudom, mit gondoltál, — szólott.

— Mit? — kérdezte Katya nyugtalanul.

— Azt gondoltad: nem, akkor se mindent ... No csak valld be, arra gondoltál, hogy Andrej mi ránk nézve immár örökre elveszett.

— Nem, nem azt Mihail, de majd elmondom, hogy mit, — suttogta Katya remegő hangon. — Ez már nagyon, nagyon régóta gyötör.

— Nos, mi az? — kérdezte Mihail kíváncsian.

— Már régóta gyötrődöm. De ne haragudjál meg rám, Misa. Magam sem tudtam, mitévő legyek.

— No mi az hát, Katya? Valami titok?

— Igen, titok. Lásd, ez még akkor történt, a mikor Pé-tervárrott voltunk, azt megelőző nap, hogy falura mentünk. Én nagyon aggódtam Andrej miatt, hogy nem adott hirt ma-gáról és Marfusa szintén.

— Marfusa? Ugyan?

— Igen, ő nagy tisztelője Andrejnek ... Nos hát egy-szer csak fogta magát, elment a bejelentő hivatalba, kikutatta a címét, odaadta nekem, én meg elmentem, fölkerestem és meg is találtam őt.

— Láttad őt?

— Igen, láttam őt, Mihail. Talán bizony rosszul csele-kedtem?

— Nem, ebben semmi rossz sincs, de hogy tudtad ezt eltitkolni előttem?

Katyának egyszerre elszorúlt a szíve. Azt várta, hogy bántani fogja a dolog, úgy is lett, de ebben a pillanatban egyszerre úgy tetszett neki, hogy mindaz a kedves, az az új hangulat, mely a tegnapi nap óta közéjük beférkőzött, egyszerre eltűnt és szétfoszlott, mint valami álmokép.

Szinte bánta, hogy nem vett erőt magán és oly korán elmondott neki mindent. Lám, hiszen még teljes huszonnégy óra volt hátra az elutazásáig, s most elrontotta ezt a huszonnégy órát.

— Tudtam, hogy haragudni fogsz, — mondotta Katya halk, levert hangon.

— Eszemben sincs haragudni, Katya, — felelt Mihail — de olyan különös ez ... Neked titkod van előttem, a melyet Marfusa ösmer.

— Marfusát nem lehetett mellőzni, mert ő szerezte meg a címét ...

— Ám jó, ez igaz. De miért? Miért nem szóltál nekem? Tudod, hogy mennyire érdekel minden, a mi Andrejre vonatkozik.

— Ő nem engedte.

— Nem engedte, hogy szólj nekem?

— Nem, nemcsak neked. Azt akarta, hogy senki, épen-séggel senki ne ismerje helyzetét. Még én reám is rettenetesen megharagudott azért, hogy fölkerestem.

— Helyzetét? Hát milyen a helyzete?

— Jaj, rettenetes, Mihail, rettenetes. Ha láttad volna milyen sötét, nedves a szobája: nincsen benne semmi, még leülni sincsen hová ... Valami csizmadiánál lakik, s mikor megláttam őt, csaknem sírva fakadtam, úgy megszántam: sáppadt, lesóványodott és majd eldőlt az éhségtől ...

— Majd eldőlt ...?

— Bizony, majd eldőlt. Már egy pár nap óta nem evett semmit.

— Istenem ... És ő ennyire hagyta jutni a dolgot, tudva, hogy mi is itt vagyunk?

— Ő nagyon büszke, Mihail.

— Bizony nagyon, nagyon. Söt túlságosan ...

— Ne haragudjál rá, Mihail.

— Én értem a büszkeséget, — mondotta Mihail alig észrevehető fölindulással: — de büszkének lenni azokkal szemben, a kik nemcsak soha rosszat nem tettek vele, hanem mindig szerették ...

— Én is így gondolkozom. De azért ne haragudjál. Én fölajánlottam neki egy kis pénzt, ezen vett kolbászt és megette. Azóta nem láttam.

— Nem láttad? Igazán? — kérdezte Mihail fürkésző pillantással.

— Nem láttam, Mihail. Most már nem volnék képes rá, hogy bármit is eltitkoljak előtted. Azóta nem láttam. Akkor megkért, hogy senkinek se áruljam el lakását, meg azt, hogy éhezett, s én kénytelen voltam hallgatni, bármily nehezemre esett is.

— És most sem tudod, mi van vele?

— Rövid idővel ezelőtt kaptam tőle levelet. Ime itt van.

Odaadta neki a levelet. Mihail elolvasta és visszaadta. A levél tartalma egyszerre kibékítette őt Katyával. Azt látta belőle, hogy Katya előtt épen úgy titkolja életét, mint előtte.

— Nos hát, — mondotta, — ha vége a nyomorúságnak, úgy hála Istennek. Nem akarja, hogy beleavatkozzunk életébe, eltaszit bennünket. Erőszakot nem használhatunk.

— De nem haragszol rám, Mihail? — kérdezte Katya, szeme közé nézve.

— Hejh Katya, hát lehet-e rád haragudni? Andrej fájdalmat okozott nekem, de te ... Te nem tettél semmit, és te semminek sem vagy oka.

Katyának megkönnyebbült a szive, s most már örült, hogy végre elmondta a titkát Mihailnak. S ezek után még közelebb jutott hozzá Mihail. Ő vihart várt tőle, s ime milyenszeliden fogta föl vétkét. Ebben a pillanatban a jóság angyalát látta benne.

Eljutottak a Nikolajevszkij hídhoz, itt kocsit fogadtak és elhajtattak haza. Mikor hazaértek, Mihajlovics Arkadij még nem volt otthon. Még mindig dolgai után járt.

Katyát és Mihailt Fedor fogadta, a kinek annyira sötét volt arcza, hogy Mihailnak egyszeriben föltűnt és meg is kérdezte tőle:

— Hát te neked mi bajod?

— Semmi, — felelt Fedor komoran.

— Ábrázatod pedig olyan, mintha rettenetesen el voltál keseredve.

— Dehogy is ... Különben hiszen régi dolog ... Itthon Fedor nélkül még csak moccanni sem tudnak, de idegen országban, ott azután megy a dolog vígan.

Tiszta dolog volt, hogy Fedor arról ábrándozott, hogy majd elmegy gazdájával külföldre, most pedig lefűjták. Szenvedélye volt az utazás, és azelőtt Mihajlovics Arkadij elkövette azt a vigyázatlanságot, hogy magával vitte őt külföldre is. De a tapasztalás rávezette, hogy a saját cseléd csak nyög az úton, mert mindenütt van elég cseléd, — a ki pompásan végzi dolgát.

Az uraknak az a szokásuk, hogy magokkal vitték a cselédségöket, még a jobbágyság idejéből maradt fönn, a mikor nyomoruságos falvakban és apró városkákban kellett állomást tartani, a mikor még nem volt vasút és nem voltak kitűnően berendezett fogadók. Most azonban Fedort is elvinni, valóssággal nevetséges lett volna.

Fedor mindamellett, ifjú gazdáját látva, újra reménykedni kezdett, és rendkívül bizalmaskodó hangon így szólt Mihailhoz:

— Arkágyevics Mihail, tegye meg nekem azt a sziveséget, és szóljon az érdekemben papájának.

— Hogy-hogy?

— Hát bocsásson meg, de arról van szó, hogy az urak cseléd nélkül fognak utazni, úgy-e? No hát ez bizony kényelmetlen lesz.

— De hiszen mi fogadókba szállunk, ott pedig van cseléd bőven, — felelt Mihail.

— Már engedjen meg, de hogy lehet ezt összehasonlítani? Hát az a fogadóbeli cselédség talán tudja, hogy mit kell tenni? Az otthoni cseléd már ismeri gazdája minden legapróbb szokását: mennyi kávét, mennyi tejszínt kell tölteni neki, mennyi fénymázt kell a cipőjére kenni. Hát tudja ezt a fogadóbeli cselédség olyan pontosan elvégezni? Külföldön a fogadóbeli cselédség először is egy árva szót sem ért oroszul.

— De hát minek is tudna oroszul? Beszélünk vele a maga nyelvéen.

— No lássa. Szóval meg kell alázkodniok előtte. A saját cseléségének elegendő, ha odakiáltja: «hej, Fedor!» — s egyszeriben meg van téve minden, úgy, a mint illik. Az ottanihoz meg így kell szólni: «muszje zse vu pri» — s ha nem így szólnak hozzá, tüstént fölhúzza orrát. Tudom én jól, hogy van az, öt évvel ezelőtt utaztam én is Mihajlovics Arkadijval. Legyen a közbenjáróm, Arkágyevics Mihail.

Mihail semmiképen sem tudta ezt megígérni. Ha egyszer apja így határozta, az annyit tesz, hogy minden bizonynyal volt oka rá, s Fedornak nyilván nem sikerült öt érveivel meggyőznie. Nem is ígért meg semmit, s így Fedornak semmi oka sem volt rá, hogy sötét hangulatát megváltoztassa. Sőt ellenkezőleg, a szemöldökei még jobban összehúzódtak, s homlokán a ránczok még mélyebbekké lettek.

Hat óra tájban hazaérkezett Mihajlovics Arkádij, és nagyon meg volt lepetve, hogy Katyát is ott látta. Nem adott kifejezést elégedetlenségének, de szemein látszott, hogy nem igen van inyére a dolog. Már régóta foglalkozott azzal a kérdéssel, vajon helyénvaló-e fiának barátkozása ezzel a leánynyal. A míg gyerekek voltak, addig még csak megjárta. De most már mindaketten felnőttek voltak.

Az ilyen állandó együttélés, ebben a korban, a mikor a fejlődő emberben először ébred föl a szerelem, mikor ez az érzés még teljesen új előtte, s a mikor még nem képes bíráló szemmel nézni maga körül, könnyen olyan természetű közeledésre vezethet, mely épenséggel nem kívánatos, és mely káros hatással lehet egész életére.

Két különböző nemű fiatal teremtésnek barátságában egyáltalában nem hitt Mihajlovics Arkádij. De a mint olykor megfigyelte Katyát, szemeiben, a bennök föl-föllobbanó szikrákban, tüzes orczáiban, szenvedélyes természetnek jeleit vélte fölfödözni, s ebben Mihailra nézve veszedelmet látott. Mihail gyenge, engedelkeny és naiv. Ezenkívül megvan még benne a gyerekes meghatottság és nagylelkűség, s mikor az emberek még nem tudják bonczolgatni érzelmeiket, könnyen összezavarják őket, és nem ritkán eljárásukat a nagylelkűség nyilvánulásának minősítve, egymásnak és saját magoknak helyrehozhatatlan bajt okoznak.

S Katyának ebben a kívánságában, hogy Mihailt elki-

sérje — mert nyilván csak azért jött el vele, — már a kezdődő veszedelemnek első lépését látta.

De nem szólt semmit se neki, se Mihailnak. Föntartotta ezt későbbre. Hiszen teljes négy hetet fognak együtt tölteni. Mihail kétségkívül alárendeli magát az ő erőteljes egyéniségének, s akkor majd részletesen letárgyalják mindezeket a kérdéseket.

Egyáltalában Mihajlovics Arkadij, a közte és Mihail közt való közeledés szempontjából nagy súlyt fektetett erre az utazásra. Életének ez az oldala teljesen el volt hanyagolva, a mi onnan származott, hogy házukban nagyon is nagy szerep jutott az asszonyoknak. Ő pedig kénytelenségből túlságosan nagy befolyást engedett nekik fiára.

Ezenkívül nagyon összebonyolította a viszonyokat az elhunyt Vasziljevna Vjerának az árvák iránt tanusított szeretete, a minek az lett következménye, hogy két teljesen idegen gyermek került házukba. Ezeknek a nevelésével foglalkozni nem akart. azt pedig, hogy Mihaillal szemben valami különös viselkedést tanusítson, Vasziljevna Vjera nem engedte volna meg.

Most azonban teljesen meg van adva a lehetősége annak, hogy ezeket a hibákat jóvá tegye, s ehhez ez az utazás lesz az első lépés.

Az est az utazás előkészületeivel telt el. Ezenkívül úgy esett a dolog, hogy Mihajlovics Arkadij egész idő alatt vagy együtt volt Katyával és Mihaillal, vagy legalább ott volt a közelökben.

Mihailnak és Katyának így nem volt alkalmuk, hogy a lelkök szerint kibeszélhessék magokat. Egyébiránt Katyának nem is igen volt szüksége erre. Mit is mondhatott volna ő Mihailnak? Az ő lelkében kettőjük viszonyára nézve minden határozatlan, homályos és öntudatlan volt.

Ő teljesen boldog volt, hogy maga mellett érezte őt és látta szemeiben az iránta való hajlandóságot és bizalmat. Az, a mi tegnap történt, csak közelségök véletlen megnyilatkozásának tűnt föl előtte. Miután közelségöknek ilyen bizonyítékát táta, megnyugodott, s véget értek aggodalmas álmai.

Ő semmiféle nevet sem adott érzésének. Nem volt szüksége névre. Egyszerűen boldog volt, hogy miért, az nem is akarta tudni.

Utolsó éjszakája is minden aggodalom és gyötrődés nélkül telt el. Csak reggel, mikor fölébredt, akkor egyszerre úgy érezte, hogy ezen a napon hosszú időre elveszti azt az embert, a ki hozzá legközelebb áll. Ezt érezte, és fájdalom fogta el, de ez a fájdalom ment volt minden kétségbeeséstől.

A kétségbeesés akkor jelentkezik, a mikor megdől a hit, ő pedig hitt Mihailban, hitt őszinteségében és hűségében.

Elgondolta, hogy most egy egész hónapig egyedül lesz, de tudta, hogy azután megint együtt lesz vele.

Ezen a napon a reggeli összeolvadt a villásreggelivel. De Mihajlovics Arkádij nem volt jelen. Korán, úgy kilencz óra tájban már elment hazulról, hogy még néhány halaszt-hatatlan ügyet elintézzon, csak tizenegy órakor került haza.

A podgyászt már vitték a vasútra, a jegyeket is már megváltották, és a mogorva Fedor a végső utasításokat várva állott mellettök. Az ő ügye végképen elveszett, s most már nem lehetett semmi reménysége.

— No, ideje, hogy induljunk, — mondotta Mihajlovics Arkádij Mihailhoz fordulva, s egy futó pillantást vetve Katyára.

Ha Katya ebben a pillanatban figyelmesebb akart vagy tudott volna lenni, úgy teljesen megérthette volna ezt a pillantást, s ezt olvashatta volna ki belőle: «Arra, lelkem, hogy te is kijőj a pályaudvarra, semmi szükség sincsen. Búcsúzz csak el tőlünk itten».

De Katyának ilyesmi esze ágába se jutott, s így abból a pillantásból semmit sem olvasott ki, hanem sietve kezdte föltenni kalapját.

Mihajlovics Arkádij nem szólt neki semmit. Megengedett mindent és senkit sem akart megsérteni vagy fölizgatni. Mindent az utazás idejére tartott fönn. S így Katya kiment velök a pályaudvarra. Mihajlovics Arkádij mellett és Mihaillal szemben ült, és egész úton le nem vette róla szemét, és nem érezte valami nagyon az elválás nyomasztó érzését.

A pályaudvaron megcsókolták egymást és Katya halkan odasúgta neki: «ne felejts el». Többet egy szót sem szóltak egymáshoz.

Mihajlovics Arkádij annyira ment a leereszkedésében, hogy lehajolt és megcsókolta Katyának arczát.

Azután beültek a kocsiba. Mihajlovics Arkádij tüstént bevonult szakaszába, míg Mihail ott maradt az ajtóban.

S mikor a vonat elindult, mindaddig nézett Katya után, a mig csak látta.

A vonat eltűnt szeme elől. Katya körülnézett. A rá nézve teljesen idegen tömeg lassan széteszlott, s egyszerre hideg és aggodalom borzongott végig rajta ezeknek az ismeretlen embereknek láttára, a kiknek semmi közük sem volt hozzá, s csak most szorult össze a mélységes egyedüllét érzésétől a szíve.

Voltak neki barátai — Andrej és Mihail. Velök együtt szép volt élete. Volt ugyan bánata is, de könnyen elviselte, mikor ők vele voltak. De ime Andrej elment, s ő bánkódott utána. Mihail még közelebb vonzotta őt magához, úgy hogy most közelebb állott hozzá, mint bárki más, de az imént, azzal a nehéz, dübörgő vonattal ő is elment, s egyszerre egészen, egészen egyedül maradt.

A többiekkel együtt ő is lassan ment végig a tágas pályaudvaron, és minden lépés távolabb vitte őt valamitől, a mi neki drága volt, s mind tisztábban érezte az elhagyatottságot, s érezte azt, hogy ennek a vonatnak távozása után nagy és fontos, bár egyelőre ismeretlen változások fognak végbemenni, s hogy Mihail sem úgy fog visszatérni, mint a hogy elment.

Elűzte magától ezeket a gondolatokat, a melyek azonban makacsok voltak, minduntalan visszatértek és nem hagytak neki békét.

Fogatuk egyenesen a czarkoszjelszkij pályaudvarra vitte őt. Fölült a vonatra, mely csakhamar elindult, de gondolatai folyton gyötörték, és sehogyan sem tudott tőlök szabadulni.

— Istenem, de el van csigázva, Katya! — kiáltott rá Marfusa, mikor meglátta.

És csakugyen úgy látszott, mintha Katya ezalatt a huszonnégy óra alatt, a melyet Pétervározt töltött, megsoványodott, szinte megöregedett volna. Arcza sápadt volt, szemei szomorúak.

Bement szobájába, szeretett volna sírni, de nem tudott. Mind nehezebb lett szíve. És sokáig ült ott, bámulva ki a végtelenbe, a melyben végtelen bánatának képét látta.

PATAPENKO N. J. után, oroszról

AMBROZOVICS DEZSŐ.

CSERMELY.

Szikla keblében születtem,
Fenyvek álltak őrt felettem.
Csevegő kis csermely
Indulok nagy útra,
Elhagyott bölcsőmet
Sohse látom újra.

Erdők között a sik földig
Velem senki sem törődik,
Vad virág belőlem
Magát locsolgatja,
Röpke dalos madár
Szomját oltogatja.

Jövőről szép álmot szövök,
Utamban csak növök, növök :
Ölébe fogad sok
Idősebb testvérem,
Együtt futok velök
Míg célomat érem.

Bár a hosszú pálya mentén
Nevemet is rég elvesztém :
Ott hat létem, erőm
A tömeg árjában,
Meg nem semmisülök,
Nem élek hiában.

S mikor a hab habra torlik,
Dunánk a tengerbe omlik
S felette a haza
Búcsúfénye ragyog:
Diadallal érzem,
Hogy én is ott vagyok.

LÉVAY JÓZSEF.

A SELLŐK.

Magányos parton zsong a hab,
Feljött a hold korongja ;
Fehér fövenyen pihen a lovag,
Szines álmait szövi-fonja.

Fátyolmezü sok szép vízi leány
Odahagyja a tenger mélyét.
Halkan közelítnék az ifiúhoz,
Aluszik javába', vélék.

Egyik tapogatja kíváncsian
A tollakat süvegjén ;
Másik fegyverlánczán motoz
És vállá szijhevederjén.

A harmadik nevet és szeme gyúl ;
Kihúzza hüvelybül a kardját,
S könyökölve a penge markolatán
Elnézi örömmel a dalját.

Lebegve lejt körül a negyedik,
S szive mélyéből susogja :
«Oh, volnék bár a kedvesed,
Te édes földi rózsza!»

Kezét csókolja meg az ötödik,
S nem tud hova lenni vágyba' ;
Haboz a hatodik, s csókot nyom utóbb
Orczáira és ajakára.

Okos ám a lovag, fölnyitni szemét,
Dehogy van néki eszében ;
Szép sellők a hold fényinél,
Hogy csókolják, türi szépen.

SAND GEORGE TÁRSADALMI ESZMÉI.¹⁾

Sand Georgenak még eddig nem bírjuk teljes és kimerítő életrajzát. Az adatok hozzá bőségesen megvannak akár kiterjedt levelezésében, akár egyes önéletrajz jellegű műveiben, akár különösen a *Histoire de ma vie* négy kötetében. Ez utóbbiból merített d'Haussonville, midőn Sand George családja és ifjúsága történetét rajzolta,²⁾ valamint Caro, a ki immár harmadik kiadást ért szép tanulmányában³⁾ főként az írónőt és eszméit választotta vizsgálódása tárgyául. Csak az a kár, hogy a *Histoire de ma vie* még 1876-iki «átnézett és bővített» kiadásában sem terjed túl a negyvenes éveken, mert az utolsó kétszáz lapon, mely körülbelül az önéletrajz írásának idejét (1847—1855) öleli fel, csak nagyon rövid s hozzá nem is tömör, inkább elstetett, elnagyolt képet nyerünk Sand életének e mozgalmas és érdekes korszakáról. Természetesen nincs jogunk vádolni a szerzőt azon aránytalanság miatt, hogy míg gyermekora és ifjúsága történetének három (az első kiadásban hét) teljes kötetet szentelt, addig írói pályájának csak az utolsó, negyedik (az első kiadásban a VIII—X) kötetet hagyta meg, s hogy itt is éppen annyit mond el élete külső eseményeiből, a mennyit jónak vél és szükségesnek tart, nem igazi értelemben vett, száraz életrajzot, vagy — mint sokan várták — csattanós anekdotákat nyújtani lévén célja, mint inkább szellemi fejlődését föltüntetni. Ez önéletrajzot részben kiegészítették, részben folytatták a *Lettres d'un voyageur* (1837), *Un hiver à Majorque* (1842), *Voyages et impressions*

¹⁾ George Sand: *Souvenirs et Idées. — Ouvrage posthume.* Paris, Calmann-Lévy, éditeurs. 1904. 8-r. 281 l.

²⁾ *Études biographiques et littéraires.* Paris, 1879.

³⁾ George Sand. (*Les grands écrivains français.*) Paris, Hachette.

(1869), *Impressions et souvenirs* (1873), melyek mind ez örökké lyrai kedélyű szerző rokonszenves egyéniségét, gazdag lelki világát tükröztetik. — és még némely halála után kiadott iratai (*Dernières pages, Nouvelles lettres d'un voyageur* 1877, *Souvenirs de 1848*. 1880 stb.) különösen 1882—1900. közzétett levelezése;¹⁾ hogy azonban ez az anyag még korántsem teljes, mutatja az a két kötet, mely a múlt év közepén, Sand George születésének századik évfordulója alkalmából látott napvilágot.

Az egyikhez valóban a botrány mellékíze járult: ez a Sand George és Musset Alfréd levelezése 1833—35-ből,²⁾ melyet ez ideig csak egyes beavatottak ismertek,³⁾ s mely bizonyára jobban kielégítette a mindig éber közvélemény kíváncsiságát, mint akár az *Elle et Lui*, akár a *Confessions d'un enfant du siècle* ragyogóan egyoldalú védekezései, bár azért nem akadályozta meg, hogy a «velencei regényt» úgy a Sand, mint a Musset pártjabeliek továbbra is a magok álláspontjáról ne magyarázzák.

Hanem a fönt érintett szempontból, Sand George eszméi alakulásának szempontjából, sokkal érdekesebb a másik könyv, a *Souvenirs et Idées* című, a melylyel kiadója, a Calmann-Lévy cég ünnepelte születésének centenariumát, azonkívül, hogy tíz regényét⁴⁾ új, díszesen illusztrált kiadásban hozta forgalomba.

¹⁾ Calmann-Lévy-nél: *Correspondance*. (6 kötet) — *Correspondance de George Sand et de Gustave Flaubert*. 1882—86. — *Lettres, à Alfred de Musset et à Sainte-Beuve*. 1879. — *Lettres familières* kiadta Montague E. *Revue encyclopédique*, 1893. — D'Heylli, *La fille de George Sand, lettres inédites*. Paris, 1900.

²⁾ *Correspondance de George Sand et d'Alfred de Musset, publiée intégralement et pour la première fois d'après les documents originaux, par Félix Décori, avec dessins d'Alfred de Musset, etc.* Bruxelles, E. Deman. Ismertetését l. a *Budapesti Szemle* jelen évfolyamának 149—156. lapjain.

³⁾ L. a *Temps* 1904. jun. 8-iki számát. V. ö. még M. Clouard: *A. de Musset et G. Sand. Revue de Paris*, 1896 aug. 15. Dr. Haraszti Gyula: *Sand és Musset szerelme. Budapesti Szemle*, 1898.

⁴⁾ Indiana, Valentine, Mauprat, La mare au diable, La petite Fadette, François le Champi, Les maitres sonneurs, Elle et Lui, Le marquis de Villemer, Mademoiselle La Quintinie. — Az évfordulót egyébként is irodalmi ünneppé avatták a francziák. Születése napján (1904 július elsején) tudvalevően leleplezték Sand George márványszobrát — Sicard művét — a Luxembourg parkban, Claretie Gyula beszéde kíséretében; július 10-én sírhelyén, Nohantban ren-

Ez a kötet mintegy közvetlen folytatásként csatlakozik a *Histoire de ma vie* után s becses adalékokat szolgáltat Sand Georgenak úgynevezett socialista korszakához.

Midőn férje bántalmaitól menekülve, Sand George, kis leányával együtt, Párisba költözött, egyedül, támasz nélkül indulva neki egy bizonytalan életnek, nem sok kellett hozzá, hogy kilépjen a saját ábrándjai alkotta körből, hogy legyen gyermekes és egyébként ártatlan önzéséről, mely az *Indianától* a *Léliáig* első regényeinek sugalmazója volt, és megismerje egy kissé a mások nyomorát, átérezze az emberiség közös szenvedéseit is. Önéletírásának egy hosszú fejezete, 1833-ból,¹⁾ sejteti már ezt az átalakulást. Szelleme lassanként új fordulatot vett, melyet még jobban kifejlesztettek és tartalmasabbá tettek — ugyancsak a harminczas években — Lamennaisvel és Bourges Mihálylyal kötött ismeretségei. A *Paroles d'un croyant* szerzőjének köszönhetette azt a philosophiai irányát, melynek *Spiridionban* (1839) és *Sept cordes de la lyreben* (1840) állított emléket; míg ügyvédje, ez a heves, akaratos és meglehetősen elfogult ember, a kit önéletírásában Everardnak nevez, a politikának nyerte meg, igaz, hogy nem egykönnyen: emlékezzünk különösen arra a híres jelenetre a Saint-Pères hídján,²⁾ meg arra a másikra, mikor Bourges valószínűleg bezárta Sand Georget saját lakásán.³⁾ És mégis Sand George, a ki csak nevetett ezen a rajongón, mikor egyre «fölvetette a társadalmi kérdést», a ki váltig hajtogatta: *je ne boirai pas cette eau*, már 1834-ben, mint egyik védő, tevékeny részt vesz abban a pörben, melyet az április 9—14-iki lyoni munkáslázadás szereplői ellen emeltek.⁴⁾ Innen már csak egy lépés kellett ahhoz, hogy Leroux Péter a socialismusnak hódítsa meg őt, és Sand, a mindinkább lázasabbá váló politikai helyzetbe sodor-

deztek ünnepélyt, a melyen Prévost Marcel és Theuriet André mondtak beszédet. A Comédie Française *Claudie* című népdramájával, az Odéon a *Démon du foyer*val ünnepelte emlékezetét. A múlt év végén elhelyezték a Comédie előcsarnokában Sand George egy másik szobrát, melyet veje, Clésinger készített 1850-ben s mely addig a Louvreban élvezett vendégjogot.

¹⁾ IV. köt. 159—181. l. (az 1876-iki kiadásban).

²⁾ *Histoire de ma vie* IV. köt. 329. l.

³⁾ U. o. 343. l. (V. ö. még *Lettres d'un voyageur VI.*)

⁴⁾ U. o. Ötödik rész IX. fejezet.

tatva, elszánt meggyőződéssel küzdjön a szabadság és egyenlőség eszméiért, a februári forradalom vezetőinek sorában: ekkor írta, mint tudjuk, két levelét *A néphez*, a *Bulletin de la République* és a *Conteurs ouvriers* előszavát, lefordította Mazzininak egy alkotmánytörténeti munkáját,¹⁾ Barbèssel együtt munkatársa volt a *Commune de Paris*nak, sőt alapított egy rövid életű ujságot, *La cause du peuple* címmel²⁾ és a mellett anyai odaadással ápolta a közkórház betegeit, mint erre ma is sokan visszaemlékeznek még Párisban.

Életének ebbe a forrongó korszakába tartozik a *Souvenirs et Idées* első öt fejezete. Van ezek közt egy levél, a központi bizottsághoz intézve,³⁾ mely azonkívül, hogy érdekes adatként járul a feminista mozgalom történetéhez, jellemzően mutatja, mily forrásokból eredt Sand socialista irányja: nem egyéb az, mint első, individualista felfogásának ismétlése más formában, nem egyéb, mint az individualismus általánosítása.⁴⁾

Sand ezt a napjainkban is sokat vitatott kérdést — a nő társadalmi szerepét — nagyon józan szempontból tárgyalja. Soha sem tartotta lehetségesnek, — úgymond — hogy férfi és nő két teljesen különböző lény legyen: mert szervezetök sem különböző, csak másféle, tehát egyenlők, nem pedig hasonlók. Physiologiai szempontból a jellem alkalmazkodhatik a nemhez, nem úgy azonban az értelem; s azért szerinte a nőnek ép úgy való tudomány, művészet, hivatal, mint a férfinek, legföljebb a

¹⁾ *République et royauté en Italie* (1850 in-8°) címmel. V. ö. még *Souvenirs de 1848* és *Questions politiques et sociales* cz. köteteit.

²⁾ Miután, már 1841-ben, Leroux Péterrel megalapította a *Revue indépendantet*.

³⁾ *A propos de la femme dans la société politique*. (Lettre aux membres du Comité central.) 19—38. l.

⁴⁾ Erre már Pellissier utalt, Petit de Julleville nagy irodalomtörténetében: «Il n'y a d'opposition entre l'individualisme et le socialisme que si l'on parle d'un individualisme tout égoïste et d'un socialisme tout sectaire. Or, son individualisme a toujours eu quelque chose de largement humain... Et, quant au socialisme de George Sand, s'il consiste, non dans l'asservissement des individus, mais dans leur affranchissement, dans leur pleine et libre expansion, comment l'opposerions-nous à son individualisme?» (7. köt. 423—424. l.) — V. ö. Faguet jellemzését is, *Dix-neuvième siècle: George Sand*, 388 394. és 397 405. l.

jellemök nyilatkoznék bennök más és másféleképen, a mi még nem is volna baj. De borzasztó baj volna az, ha a nő kiszakítaná életéből és kötelességeiből a tűzhely és a család gondjait. «Sőt én szeretném számára kiterjeszteni — teszi hozzá — ezt a kört, melyet nagyon is szűknek találok. Szeretném, ha többet foglalkoznék gyermekei nevelésével: a leányáét egészen maga végezve, a fiáét pedig addig a korig, mikor azt az állam veszi kezébe.» E bevezető sorokban már előttünk áll Sand George egész egyénisége: ezen az egyetlen lapon egész életét foglalta össze, melyet nemcsak mint író, művész és részben politikus, hanem együttal mint anya és nevelő töltött el.*) De kényesebb lesz a kérdés akkor, midőn a nő politikai egyenjogúsítására kerül a sor. Erre a mi korunk még nem érett meg, feleli Sand; sokkal előbbre való most a polgári egyenlőség kérdése.

És érvelésének e legfényesebb helyei mutatják, mennyiben távolodott el a politikus Sand George az *Indiana* és *Valentine* írójától: nem sürgeti a nőemancipatiót, a házasság eltörlését és a nőközösséget, Saint-Simon, Enfantin és Fourier tanait, melyeket itt «szánalmas agyrémeknek» (déplorable fantaisie) bélyegez; azért éreztetik, de más távlatból, Sand, azaz Dudevantné egyéni élményeinek keserűségét is: fönntartja vádjait, de egy általános eszmére igyekszik visszavinni a baj okát s úgy keresni megoldását.

Szerinte a nőemancipatio egyszerűen abban állna, hogy «adják meg a nőnek azokat a polgári jogokat, melyektől csak a házasság fosztja meg s melyeket csak a célibatus tart fönön számára; ez szégyenletes hibája a mi törvényhozásunknak, mely a házasságból örökös alárendeltségi helyzetet teremt, (egészen az *Indiana* XXI. fejezetének visszhangja!) holott arra birná a legtöbb fiatal leányt, hogy sohase menjenek férjhez, ha csak némi fogalmuk van a polgári törvényhozásról, abban a korban, mikor lemondanak jogaikról».

Tehát a törvényben van a hiba, mely szabad kezét enged a férjnek a védtelen nővel szemben, a mire bőségesen idézheti

*) Ez utóbbi részletkérdéshez, mely azonban nem utolsó helyet foglalna el Sand George életrajzában, első sorban a *Histoire de ma vie*. IV. köt. Ötödik rész I., VII., XI. és XIII. fejezetei szolgálhatnak forrásul és részben szolgáltaták máris Ponroy Alfréd *Extraits éducatifs de George Sand* cz. cikkének anyagát (*Revue du Berry*, 1903 jan. 15. és febr. 15. V. ö. még *Illustration* 1904 júl. 7. sz.)

a példákat, saját 1835 - 38-iki pöre után, egy egész lapon keresztül. «Ezek a jogok — fejezi be — barbárok, szörnyetegek, embertelenek és ki merem mondani, egyedüli okai a sok hűtlenségnek, pörnek, botránynak és bünténynek, a mi olyan sokszor beszenyezte és még be fogja szennyezni a családi szentélyt...»*)

Meg kell változtatni tehát e részben a törvényhozást, föl kell emelni a nőt hivatása magaslatára, mint férjének egyenrangú és egyenjogú társát; mert másképen nincs szabadsága, nincs méltósága: a szabadság, a mihez csupán esellel juthat, a házasságtörés szabadsága; az a méltóság pedig, melyet férje tudtán kívül bitorol, mindkettőjökre csak szégyent hoz. Ennek a visszaélésnek meg kell szünni és se a jámbor férj ne legyen a bárgyúság typusa, a kit az emberek fölültetnek, és a kin, feleségével együtt, mulatnak barátai, se a gyöngéd, becsületes és kegyes asszonyt ne zsákmányolják ki; és még szükséges, hogy a nő, ha egy napon csábítás következtében vétkezett, ne hurczolják meg és ne büntessék meg nyilvánosan, ne gyalázzák meg saját gyermekei előtt, lehetetlenné téve így neki, hogy a jó útra visszatérjen s kénytelenítve őt, hogy mindörökké meggyűlölje bűnhődésének és szégyenének okozóját.

«Igen, — fordul végül honfitársnőihez, — a polgári egyenlőség, egyenlőség a házasságban, egyenlőség a családban, ez az, a mit lehet és a mit kell kérnetek, követelnetek. Ám ehhez mélyen át kell érezni a házasság, a hitvesi hűség és a családi szeretet szentségét. Akarjatok férjetekkel egyenlők lenni azért, hogy ne kelljen őket, szenvedélyeitek csábítása és családi életetek ziláltsága miatt, kijátszanotok és megesalnotok.**») Akarjatok velők egyenlők lenni azért, hogy lemondjatok arról az aljas gyönyör-

*) Különben nem titkolja Sand, hogy e fejtegetéseibe egyéni tapasztalatai is belejátszottak; a hires levél végén fölsóhajt: «Igen, én nő lévén élénken éreztem a törvények és előitéletek igazságtalanságát s nő létemre jogosan háborodom föl, látva, hogy holmi izgága kísérletek mint késleltetik a nekünk tartozó orvoslást.»

**) Ez volna az *Indiana* alapeszméje és kulcsa Sand George szerint (l. az 1852-iki kiadás előszavát), a ki tudvalevően védekezett a saint-simonismus vádjá ellen; a baj csak az, hogy ezeket az előszavakat rendesen jó későn írta műveihez, midőn kora és az újabb hatások következtében változott — s néha érettebb — nézeteit vitte vissza egyik vagy másik régebbi irányára.

ról, melyet a csellel szerzett fölény nyújtott. Akarjatok velök egyenlők lenni azért, hogy örömmel tartsátok meg a hűségi esküt, a mely a szerelem eszménye és a lelkiismeret szükséglete az egyenlőségi szerződésben. Akarjatok velök egyenlők lenni azért, hogy meg tudjátok egy napon bocsátani az eltévelyedést és viszont el tudjátok fogadni a bocsánatot, a mi jóval nehezebb dolog. Akarjatok velök egyenlők lenni ép a keresztyén alázatosság érzülete nevében, a mely csak egy útat jelöl ki: hogy tartsuk tiszteltben felebarátunk jogát.»

A míg nem adják meg a nőnek a polgári jogokat, nem lehet várni, hogy a társadalmi helyzet javuljon: és csak e kérdés elintézése után lehet szó arról, hogy a nő a politikai jogokat megkapja. Most még «gyermekes» ez a kívánság.

«Ég a házatok, veszélyben a tűzhelyetek és ti ki akarjátok magatokat tenni a tömeg gúnyjának és gyalázkodásának, mikor arról volna szó, hogy megvédjétek otthontokat s visszahelyezétek oltárukra a megcsúfolt penateseket? Miféle őrült szeszély hajt titeket a parlamenti harczokba, mikor el sem vihetitek oda a személyes függetlenség gyakorlatát? Ezen a padon ül a férjetek, a másikon talán a szeretőtök, s ti ott akarnátok képviselni valamit, mikor nem tudtok magatokért sem helyt állani!»

E levél után legjelentékenyebb a IV. fejezet,*) a nemzetgyűléshez intézett petitio — hasonló az 1834-ikihez — a guéreti mezei munkások ügyében, a kik testületi érdekek miatt összetűztek a városi munkásokkal. Sand George ezt az alkalmat ragadja meg, hogy ékesszóló lapokon fejtegesse a népnevelés égető szükségét. Ez az eset csak egy szomorú eredmény, — úgymond, — melynek oka másutt keresendő: a múltban, a múlt a hibás, a mely következetesen morális alárendeltségre ítélte a parasztot. Csoda-e aztán, ha a parasztnak az egyéni érdek a fő mozgató ereje, ha alig érti meg a köz gyűjtő eszméjét, ha közönyös a nemzeti ügy iránt, ha nincs tudatában politikai jogai fontosságának és értékének? Szóval a tudatlanság a nagy seb, ezt kell orvosolni, még pedig minél előbb.

«Legyetek nagylelkűek, — fordul a polgárokhoz, — a míg tiétek az erő, a míg ti vagytok az urak.»

És ha megszerettették a paraszttal a köztársaságot, később

*) *Petition à l'Assemblée Nationale.* 50—61. l.

majd beszélhetek a szívéhez és eszéhez a politikai nevelés útján. Mert van a parasztnak értelme, csak ki kell művelni, vannak nagy ösztönei: minta-katona lesz a hadseregben, a ki hősiiesen védi meg földjét. És akkor büntethetitek szigoruan a népszavazat szentesítette törvények minden áthágását; de ma még — «polgár urak, kegyelem a népnek, kegyelem a parasztnak!»

Két hírlapi cikke van még 1848-ból, — egyikben a szépirodalom védelmére kel, Proudhon és Janin támadásaival szemben,¹⁾ a másikban a személyeskedő vitákat itéli el,²⁾ — továbbá néhány naplójegyzete (1848 márczius 29-től április 26-ig), melyekben apróbb epizódokat beszél el a torlaszharczok idejéből.³⁾

Érdekesebbek naplójegyzetei az 1851-iki államcsinyről,⁴⁾ melyet Páris népe minden nagyobb izgalom nélkül hagyott lefolyni s ép oly nyugodt közönnyel fogadott, mint a vidék *Jacques Bonhomme*ja. Pár nappal az államcsiny előtt, (1851. nov. 26. szerda) Sand George megnézte a Gymnaseban *Le mariage de Victorine* cz. színművének premiéréjét, melynek további előadásait másféle érdekes látványosság szakította meg.

A Bourbon-palota s az utczai jelenetek, a minden oldalról szállongó, túlhajtott hírek, melyeket meg sem czáfolhattak az elnémult ujságok és még sok más, tarka esemény, — melyekben Sand már csak mint szemlélő vett részt, gyermekeiért és barátaiért aggódva, — meg a néhol hozzájuk fűzött szép reflexiók alkotják tárgyát e november 26-ikától deczember 8-ikáig terjedő naplónak.

III. Napoleon uralmának végéről is vannak e könyvben följegyzései.⁵⁾ Ezek közt első helyen állnak azok a levelei, melyeket a porosz-francia háború alatt egy Párisban élt amerikai

¹⁾ *Sur Proudhon et Jules Janin.* (A propos d'un article du journal de Proudhon sur les artistes littéraires) 39—49. l.

²⁾ *Sur la polémique* 62—72. l.

³⁾ 3—18. l. (kézirati másolat után).

⁴⁾ *Le coup d'état à Paris* (Journal de Novembre 1851. Journal de Décembre 1851.) 75—134. l.

⁵⁾ Correspondance avec un ami américain pendant la guerre. 163—233. l. Sur Mac-Mahon et Thiers. 239—244. l. Victor Hugo et «L'année terrible». 247—261. l.

barátjával, Harrisse Henry ügyvéddel váltott.¹⁾ Sand George ez időtájt már nem szívesen mozdult ki kedves Nohantjából, a hol két gyermekét s később unokáit fölnevelte és író meg művész barátait fogadta.²⁾ Harrisse értesítette őt (mint még sok vidéki ismerősét) a Párisban lefolyt eseményekről, melyekre Sand nem késett, sokszor igen találó és éleslátásra valló megjegyzéseit hozzáfűzni. Egyébiránt már a *Journal d'un voyageur pendant la guerre* (1872) után tudjuk, mint vélekedett Sand az 1870-iki háborúról, ismerjük rajongó hazaszeretetét, valamint azt is, hogy nem nagyon lelkesedett Gambettaért meg a bordeauxi követtségért. Ezeket az érzelmeket tükrözik jelen levelei és jegyzetei is. Miként volt lehetséges ez az élet-halál harc? Ha csak nem akarják megölni Franciaországot, nem kell-e Thiershez és a békepárthoz csatlakozni?³⁾ A commune borzalmai és Franciaország fenyegető bukása még nagyobb aggodalommal töltötték el nemes lelkét, mint Gambetta szereplése: hazája végpusztulásától rettegett. A mennyire rokonszenvezett s együtt tartott a juniusi fölkelőkkel, ép oly kárhóztatón emeli föl szavát az 1871-beliek ellen, teljes mértékben osztva e részben az *Année terrible* szerzőjének érzelmeit.⁴⁾ A kötet e része különben szembe-

¹⁾ Részben kiadva már Sand G. levelezésének 1882—1884 megjelent hat kötetében. (Paris, Calmann-Lévy.) — Harrisse Henry, new-yorki ügyvéd, 1866-ban érkezett Párisba s az amerikai folyóiratokba jelentős cikkeket írt a francia irodalom akkori kitünőségeiről. Renan bemutatta őt Sainte-Beuvenek, ez pedig Sand George-nak. Kettejük közt csakhamar benső barátság fejlődött ki, mely csupán Sand halálával szakadt meg.

²⁾ V. ö. Caro, *George Sand*. (Paris, 1887.) 154—203. l. G. Amic, *George Sand. Mes souvenirs*. Paris, 1893. Ed. Planchut, *Autour de Nohant*. 1899. J. Lemaitre, *Les contemporains*. IV. Paris, 1899.

³⁾ «Ceci est une première impression, ... mais fidèle à cette notion que l'homme de la France était absolument lié à l'établissement d'une République durable. *Tout ce qui nous éloignera de ce but sera une honte et une décadence*». (241. l.) És valamivel alább: «République conservatrice, trop conservatrice, peut-être, ... elle seule pouvait amener la grande liquidation des intérêts en lutte, elle seule pouvait faire de nous des citoyens, des hommes». (242. l.)

⁴⁾ V. ö. 1871 június 15-én Mme Adamhoz írt levelét: «Pleurons des larmes de sang sur nos illusions et nos erreurs! ... Nos principes peuvent et doivent rester les mêmes, mais l'application s'éloigne,

ötlő hézagokat mutat; meglehet, — véli Ledrain,¹⁾ — hogy a család s a kiadók nem merték még Sand George véleményét az 1871-iki fölkelésről a maga egészében közzétenni.

Néhány kivonat vagy töredék alkotja még a kötet tartalmát, ezekre fölösleges e helyen hosszasabban kitérnünk.

Sand George önéletírása első unokája, Clésinger Johanna halálakor (1855) zárult le,²⁾ e gyász eset keltette fájdalomát tükrözi egy ugyanazon évből származó naplótöredéke,³⁾ mely egyúttal, miként a könyv utolsó fejezete is,⁴⁾ Sand mystikus (philosophiai és lélektani) tanulmányairól tesz bizonyosságot.⁵⁾

Le théâtre et l'acteur (1858) cz. befejezetlen levelében⁶⁾ nohanti színházát írja le s tanulságos megjegyzéseket tesz a színész és a színműíró viszonyára, méltó hódolattal adózva egyebek közt Shaksperenek is, a kit különben mindig kedvelt írói közé számlált.⁷⁾

Leszámítva ezeket az apróságokat, Sand George-ot mint politikust is bővebben megismerjük ebből a kötetből. Politikai szereplése s foglalatosságai milyen befolyással voltak írói működésére?

A mi először is a socialismust illeti, talán nem sajnálhatjuk Sainte-Beuvevel, hogy Sand azt regényeibe is átvitte. Igaz, hogy ez az iránya termett olyan gyümölcsöket, melyek alig emelték írói dicsőségét, de ne feledjük, hogy a hamis heroizmusra épített *Meunier d'Angibault* (1845—46) és *Le péché de M. Antoine*

et il peut se faire que nous soyons condamnés à vouloir ce que nous ne voudrions pas». Számos rokon helyet idézhetnénk még Flaubert-hez ebben az évben írt leveiből. Tudjuk különben, hogy Sand George levelezésben állt magával III. Napoleonnal is, mikor ez még, mint trónkövetelő, kijátszani törekedett a socialisták jóhiszeműségét.

¹⁾ *Illustration* 1904 július 10. sz.

²⁾ Leánya, Solange, Clésinger szobrászhoz ment férjhez, kevés-sel a februári forradalom kitörése előtt. Fiától, Mauricétól, a ki Calamatta rézmetsző leányát vette el, két unokája maradt, Aurore és Gabrielle.

³⁾ *Après la mort de Jeanne Clésinger*. 137—150. l.

⁴⁾ *Fragment ou exposé d'une croyance spiritualiste*. 271—281. l.

⁵⁾ V. ö. még *Histoire de ma vie*, IV. köt. 254—265. l.

⁶⁾ 153—164. l.

⁷⁾ Ez időtájt (1856) dolgozta át francziára Shaksperenek *As you like it* című vígjátékát.

(1847),¹⁾ meg a többé-kevésbbé unalmas tirádák árjába fúló *Compagnon de tour de France* (1840) mellett olyan bájos idyllek írására is lelkesítette, mint a *Mare au diable* (1846), *La petite Fadette* (1849), *François le Champi* (1850), melyek minden időben a francia irodalom remekei fognak maradni, igazolva Sand két elsőrendű bírálójának véleményét, hogy Sand mindenekelőtt a szívével volt socialista, mert a jóságot tartotta vezérelvül,²⁾ s hogy következéské az ő socialismusa teljesen ártatlan, mert megszabadította az individualismus túlzásaitól s közelebb hozta az emberekhez, különösen a nép szívéhez.³⁾ Így történt, hogy a *Léone Léoni* s a *Secrétaire intime* írója, odahagyva a velencei éjek kábító világát, a békés falusi életbe tért meg, hogy halála után is a «jóságos berry-i nagyasszony» (la bonne dame berri-chonne) néven emlegessék földijeit. Később is rajzolt még vidám, napsugaras képeket nohanti környezetéből, milyen a *Maitres sonneurs* (1853) regény, s *Claudie* (1851) színmű, melyekben egy új eszmény képe domborodik ki: a szerelem megdicsőülése a házasságban. És ne feledjük még, hogy ha némely «socialista» regényét épen honfitársai nem méltányolták, annál nagyobb volt azok hatása külföldön, különösen Oroszországban, a hol ez alapján nemes, de nyugaton meglehetősen letárgyalt eszmék élénk visszhangra és tetszésre találtak: ezért nevezi Dosztojevszkij Sand-t «az emberiség jobb jövőjébe látó sibyllá»-nak *Egy író naplójában*, a hol rajongó sorokat szentel e nagy írónőnek.⁵⁾

S általában politikai foglalatosságainak annyit köszönhetett

¹⁾ Ezt az utóbbi regényét, centenariuma alkalmából, sikertelenül kísérelte meg fölújítani Jaurès socialista ujsága, a *Humanité*.

²⁾ G. Pellissier: *Le mouvement littéraire au XIXe siècle*. Paris, 1890. 237—244. l.

³⁾ F. Brunetière, *L'évolution de la poésie lyrique en France au XIXe siècle*. I. Paris, Hachette 1899. 291—326. l.

⁴⁾ L. még Caro: *George Sand*, 49. l. és Claretie J. cikkkét, Sandról a *Temps* 1904 május 13-iki számában.

⁵⁾ «Je hais le sang répandu, — írta 1871 október 21-én egyik fiatal tisztelőjének, — et je ne veux plus de cette thèse: «Faisons le mal pour amener le bien; tuons pour créer.» Non, non, ma vieillesse proteste contre la tolérance où ma jeunesse a flotté... Mandissez tous ceux qui creusent des *charniers*. La vie n'en sort pas. C'est une erreur historique dont il faut nous dégager».

Sand, hogy szelleme komolyabb irányt vett: e párttusák, melyeknek Párisba költözése óta, de kivált a negyvenes évektől, közvetlen tanuja volt, mintegy új szükségletet teremtettek számára, megnyitván előtte «a tiszta erkölcsök, a gyöngéd érzelmek és az ősi egyenlőség» perspectiváját. És ha, idealista létére, csalódott is olykor a párteberekben, a helyett, hogy kétségbeesett volna, a tévedésből is csak újabb, becsesebb tanulságokat merített.

A politikai önzés még világosabban megláttatta vele az egyéni önzést; lassanként lemond utopiáiról, józanabb, szilárdabb alapot keresve regénytárgyaihoz — s ekként nyernek életet a *Marquis de Villemér* (1861), *Jean de la Roche* (1860) nemeslelkű, önfeláldozó hősei és hősnői, innen nyomozható ki a *Dernier amour* (1867), s különösen *Mademoiselle La Quintinie* (1863) sokszor dicsért philosophiai conceptiója; máskor egyenesen megismételve, újra fölvéve egy-egy régebbi meséjét, hogy átalakult, megtisztult fölfogásában keresse a megoldást: így tön, mint tudjuk, *Valvèdreben*, mely az öngyilkos Jacques rehabilitálása, csak az a kár, hogy ez az 1861-iki kiadás egyben-másban mögötte marad az 1834-ikinek.

Politikai elfoglaltsága fejlesztette még részben történeti érzékét is és bizvást egyik oka volt, hogy némely alkotásában a történelemhez fordult, olykor meglepő elevenéggel idézve vissza, mint *Cadióban* (1868), *La dernière Aldiniben* (1857), meg a *Beaux messieurs de Bois-Doréban* (1858), mely mint színmű is (1862) nem kis tetszést aratott, rég letűnt korok, rég elfelejtett hősök képét. A negyvenes évek utáni irányára vonatkoztathatjuk Sand Georgenak Balzachoz intézett ismert szép szavait: *Vous faites la Comédie humaine, moi, je voudrais faire l'Épopée, l'Églogue humaine.*

Ezek nagyjában azok a szempontok, melyeket e posthumus kötete után bizonyára tekintetbe kell venni a jövőendő irodalom-történetíróknak, ha majd tudniillik Sand George életét is oly szabadon és oly teljességgel meg lehet írni, mint annak a tizenhetedik századbeli írónőnek életét, a ki vele elég sok rokonvonást mutat: nemcsak abban, hogy boldogtalan családi élete elől gyöngéd viszonyban, regényírásban, levelezésben keresett menekvést, hanem abban is, hogy jó anya és jó háziasszony létére megkísértette olykor egy nagyon férfias foglalkozásba, a politikába is beleszólni. Ez, tudjuk, La Fayette-né volt, a *Prin-*

cesse de Clèves szerzője, a mely regényt, a legújabb időkig, ismételten összevetettek *Indianával* és *Valentinenel*.

Sand életének actái azonban nincsenek lezárva és minden nap várhatunk még valamely ismeretlen adatot, mely életének egy vagy más korszakára lesz hivatva újabb fényt deríteni.*)

SZABÓ KÁROLY.

*) Ép e sorok írása közben jelentek meg Michelet és Sand George eddig kiadatlan levelei, melyeket Monod G. tett közzé a *Revue de Paris* 1904. októberi számában, Michelet hagyatékából és özvegyének beleegyezésével. E levelek nagyobbára korszerű — s jelesül irodalmi — kérdésekre vonatkoznak, olykor a kiváló történész élelisméjű birálatát, megjegyzéseit tartalmazva Sand egyes műveiről. Rocheblave Samuel a *Revue des Deux Mondes* f. é. február 15. és márczius 1. számában közölte Sand Georgenak és leányának több kiadatlan levelét.

AZ AKADÉMIAI PÁLYADÍJAKRÓL.

Az akadémiai pályadíjakról sok szó esett már a sajtóban. Vitatták ismételten, hogy pályázattal manapság se az irodalmat, se a tudományt előrevinni nem lehet. Kárhoztatták a bírálati rendszert, rettenthetetlen bajnokok szálltak szembe a hibásan nevezett szégyenparagaphus intézményével, egyiknek ez, másiknak amaz szúrt szemet.

A békétlenek közé szegődött az idén a *Pesti Napló* is,*) melynek hasábjain egy elmés tollú író «bizonyos nyugodt tárgylagossággal» — ő mondja — vizsgálja a Tudományos Akadémia *maradi pályadíjait*. Íme, most is verses színműveket, sőt iszonyú! — történelmi tárggyú regényeket kíván, a helyett hogy modern dolgokat támogatna. Persze, «az Akadémiának kedvesebb egy regény, mely Kún László tivornyaít írja le, mint egy lipótvárosi bachanalokban bővelkedő mű!» (Tivornya és bachanal nélkül regényt cikkírónk nyilván képzelni sem tud.) Aztán meg «szívesebben fogadja az Akadémia, ha azokat a korokat dolgozza föl az író, melyekben a magyarok még hol a kül-ellenséggel, hol a királyukkal, hol egymás között, de folyton csak verekedtek, mint a mait, mikor a munka vagy munkátlan-ság, a dolgozó élet dicsősége és árnyéka szolgáltatná művéhez az érzéseket, eszméket és színeket.» Mindezt pedig azért, mert nem mer és nem akar tágítani az alapítók, a pályadíjak kitűzőinek a szándékától. De hát mért is ragaszkodik az Akadémia a boldogúlt alapítók rögeszméihez? Hiszen azok nyilván «bele-nyugodnának, hogy az Akadémia a fejlődéssel lépést tartva, folyton átalakítsa az általuk alapított pályadíjak megnyerésének feltételeit.» A nagyobb hatás kedvéért tetemre is hívja őket: «Ugy-e Péczely, ugy-e Kóczán, ti belenyugodnátok?»

Bocsásson meg a t. cikkíró úr, hogy az ön idegenkedése

*) L. 1905 május 14. számát. Sz. Z. jegy van a cikk végén.

ellenére ez egyszer történelmi hasonlattal élek: azt hiszem, Botond vezér óta sohasem döngettek még ilyen súlyos bárdokkal kaput, — a mely nyitva volt.

Az Akadémia ugyanis tudvalevőleg épen a Péczely-pályázat feltételeit vette nemrégiben revisio alá — az alapító felhatalmazásánál fogva — s ugyanaz az intézet, melyet most konok maradisággal vádolnak, megváltoztatta a pályázat rendeltetését. Míg eredetileg történelmi tárgyú drámára kellett kitűzni, ez lett az első akadémiai jutalom regényért.

Ebből mintha az következnék, hogy mégsem olyan megátkodottan ósdi az Akadémia s a mit a cikkíró kíván: a pályázati feltételek korszerű átalakítását önként végrehajtja.

Erre ám azt feleli Sz. úr, hogy nem elég változtatni, újítani; fő az, hogy ne fordítsák a jutalmat haszontalan célra. Nem követjük el azt az ízetlenséget, hogy a Tudományos Akadémiát védelembe vegyük a hazai történelem művelésének, istapolásának vádjá ellen. A ki a történelemben csak verekedést lát, a ki nagyapáink küzdelmes, verejtékes életéből nem vesz észre egyebet külső-belső harczok chaosánál, a ki nem képes belátni, hogy jövő alakulásunk minden porszeme a mult homokrétegein nyugszik: azzal a történelem becsét nemhogy mi, de tíz tudós akadémia és száz hazafias hirlap sem tudná megértetni.

Ez a második nyitott ajtó. Hát a harmadik? Az incriminált Péczely-pályázaton — a részletes lajstrom nincs kezünkben — újjászervezése után az első díjat Jókai nyerte meg a *Sárga Rózsával*, majd Herczeg Ferencz *Szabolcs Házasságát* koszorúzták meg. Bizonyára nem fog ránk czáfolni a cikkíró úr, ha azt merjük megkockáztatni, hogy egyik sem történeti regény. Szóval az Akadémia elég liberalisan kezeli a föltételeket és a társadalmi regényeket nem dobja mindjárt indexre, ha hiányzik belőlök Kún László tivornyáinak leírása.

Ez a harmadik nyitott ajtó.

Közben egészen kibúvik a szeg a zsákból. Sz. úrnak nemcsak a történeti regény nem kenye, ő egyáltalán semmiféle regényből nem harap. «A conservativismus, főleg pedig a reactio egyik jellemző tulajdonsága, hogy az olvasót szereti utazni külden a multba vagy a mesék világába.» De az Isten szerelméért, hát azt csak nem várhatta, hogy a széptudományi osztály fog a valóság világából matematikai és állattani pályakérdéseket kitűzni? A többi osztályok pályatételeiben pedig búsásan meg-

találta volna a jelen legizgatóbb problémáit is a »dolgozó élet minden dicsőségével és árnyékával» egyetemben.

Ez az utolsó nyitott ajtó.

Végül pedig jogászai szempontból kissé túlmerésznek látjuk azt a kívánságot, hogy az Akadémia a reábizott alapítványokat egyszerűen közjavaknak tekintse és feltételeit állapítsa meg kénye-kedve szerint a mai irodalmi és socialis igazságok szellemében. Honnan egyszerre ez a nagy bizalom?

Azt valljuk (másutt is hirdettük, *Irodalomtörténeti Közlemények* 13:434), hogy cseppet sem helyes, ha bőkezű alapítók az utókort időtlen-időkéig a magok felfogásához akarják bilincselni. Az irodalmi szükségletek változók és a gazdag emberek még nem próféták. Ezért dicsérjük épen Péczelyt, a bölcs adakozót, a ki gondolt a jövőre s előre utasította az Akadémiát, hogy változtassa meg a pályafeltételeket.

De teheti-e ezt felhatalmazás nélkül az Akadémia? Fordíthatja-e az alapítvány kezelője a rábizott tőke gyümölcseit tesszése szerint más, esetleg homlokegyenest ellenkező célra? Hiszen ez egyrészt a meglevő jog alapelveibe ütközik, másrészt de lege ferenda is lehetetlen álláspont.

Készülő magánjogi codificatióink is intézkedik az alapítványok céljának megváltoztatásáról. (Terv. 81. §.) Helyt ad pedig ennek arra az esetre, hogy ha az alapítvány a közjával ellenkezik, ha megvalósítása lehetetlenné vált, vagy ha nyilvánvaló, hogy a megváltozott viszonyok közt az alapító szándékának többé meg nem felel. De mindezen esetekben sem maga az alapítványt kezelő vagy igazgató magánfél hivatott erre — még ha oly tekintélyes is, mint az Akadémia — hanem a felügyelő hatóság, a közoktatásügyi kormány hatáskörébe tartozik az. Igen helyesen. Mert csak akkor volna igazán jaj az Akadémiának, ha a pályázók ezrét — így fújuák fel annak idején — megrövidítené az ő alkotmányos (!) jogukban s az előírt műfaj helyett más hiábavalóságra pazarolná az aranyakat. Ezért a reactionarius önkénykedésért kétségtelenül megkapná a leczkét Sz. úrnak egy ép oly jóhiszemű és ép oly szigorú társától.

A *Pesti Napló* panaszait visszahangozza négy nappal később Ábrányi Kornél az *Egyetértésben**) A költő-államférfi az Aka-

*) L. az 1905. május 18-iki számát. A vezérczikk czíme: *Nemzeti kormányzás.*

démia elleni támadásait általános politikai tűnődéssel tarkítja. Szerinte az Akadémia tevékenységét a servilismus és clique-rendszer jellemzi. S nyomban rá megbotránkozik Kautz Gyulán, hogy elnöki székéből a — bukott rendszert védte. Micsoda szolgálékúság! Kitart a bukottak mellett s nem magasztalja a felkelő nap óriásait! Mellesleg jó volna tudni, hogy ez a híressé vált meggyitő mennyiben volt a régi rendszer apologiája, mikor actualis politikának se híre, se hamva nincs benne. Ellenben sok jogos feljajdulás tudományos állapotaink miatt, a mit az újságok is megírnak néha-napján s nem törik be érte egymás fejét. De az Akadémia, az más!

Ábrányi poéta-lelke nem töpreng sokáig egy dolgon. A következő pillanatban azon háborodik fel, hogy az «időszerinti cultusministereknek csak annyiban van érintkezési pontjuk az Akadémiával, hogy az Akadémia alelnökének rendszerint az actualis cultusministert szokták megválasztani. Ha megbukott, mint cultusminister az Akadémia alelnöki székén is helyet kell csinálnia utódjának.»

Kitünően hangzik, csak azt mondja meg Ábrányi, mit akar elhitetni az *Egyetértés* hű olvasóival, hogy Berzeviczy most az Akadémia alelnöke, vagy pedig Kautz Gyula a közoktatásügyi minister?

De lássuk vádjait a pályázatok tekintetében. Az Akadémia az országot érdeklő gazdasági kérdéseket elhanyagolja, holott azoknak tudományos oldaluk is van. Rettenetes! A nagy szörnyűködésben egyetlen vigasztalásunk az, hogy ép az idén tűztek ki pályadíjat a legtöbb kedvezményű záradékot tárgyzó munkára. Ennél pedig már időszerűbb, fontosabb tárgyat — ép a gazdasági önállóság kivívásának szempontjából — sem lehetett találni. Egy másik tétel a szövetkezetekről szól, a mi a közgazdasági politikának manapság — valószínűleg Ábrányi Kornél szerint is — egyik legizgatóbb témája.

Hogy az Akadémia vagyonának jelentékeny része a régi alapítók intentiója szerint meg van kötve: ebben igaza van Ábrányinak. De elfogult, a mikor nem látja, hogy az Akadémia a pályatételek megreformálása körül megteszi azt, a mit jog szerint megtehet. (Mutatja ezt a Péczely-pályázat fentebb vázolt története.) S elfogult, a mikor az alapítványok kötöttségéért az Akadémiát teszi felelőssé.

Gondolkozhatunk akárhogy a hitbizományok jogi szabá-

lyozásáról. De egyet semmi szín alatt nem állíthatunk jó lelkiismerettel, hogy a hitbizomány gazdatisztje tehet róla, ő a hibás benne, hogy a jövedelmet X. gróf kapja és nem Y. község. A tiszt felszántatja a földet, beveti legjobb tudománya szerint. Ez az ő kötelessége. De a törvényváltoztatás, a jogszabály újjáalakítása nem a gazdatiszt, nem az uradalom kezelőjének feladata, még ha irodalmi holtkézi javakról van is szó.

—n.

ÉRTESÍTŐ.

Versek. Irtu Jörgné Draskóczy Ilma. Budapest, 1905.

Az öreg Csaplovics abban a jeles nagy műben, melyet a mult század huszas éveiben Magyarországról írt, Budapest nevezetességei közt főlemlíti azt, hogy ebben a városban két író is lakik. Két író! Azóta nagyot haladtunk. Ma már száznál több írónk van a fővárosban, nagyobb részök novellákat és lyrai költeményeket írnak, de van elég regény-drámaíró is, sőt kritikus és bölcsészeti író is akad a nők közt. Tehetségre és jellegre nézve is igen eltérők a női írók: van köztök gyöngéd bakfis-poéta, de van olyan lyrai tehetség is, kinek verseit fiatal férfi csak pirulva olvashatja.

A jelen verskötet szerzője finom érzésű valódi nőies lélek: a szerelem, az aggodalom, a szemérem szólalnak meg benne: férjéről is azt óhajtja, hogy ne kedveskedő szolgája, hanem ura legyen neki. Lehet-e nőiesebb fordulata egy szonettnek, mint következő befejezése a *Sóhaj* című költeménynek: «Ne lenne szárnyam, mi magasba von: szűk határok közt hadd élnek itt békén, apró tervekkkel, mint madár a fészken. S dal is csak egy fakadna ajkamon: valami naiv, együgyű kis nótá, egy kis bölcsőre ráhajolva» . . .

Mint a női költőknél rendszeren, úgy Jörgnénél is költészetének leggyengébb oldala a nyelvezet. Nem mintha föltűnően hibás vagy németes vagy pongyola volna: Jörgné gondolja a kifejezést, csinosan, tisztán tartja, mint a jó háziasszony szobáját. (Nicht jedes Mädchen hält so rein — mondja Mefiszto Gretchenről). De hiányoznak költeményeiből azok a jóízű, eredeti kitételek, a melyeket máshol még nem olvastunk: hiányoznak azok az erős, festői kifejezések, a melyek a nyelven való biztos uralkodásnak jelei. A női írók és Jörgné is inkább azokból a

szavakból állítják egybe költeményeiket, melyeket mind már ismerünk a korabeli tárcza-lyrából.

Jögrné költői ereje abban rejlik, hogy érzelem és forma többnyire harmonikusan megfelel egymásnak: ebben mutatkozik nála a nő szerencsés tapintata.

A költemények legtöbbször valami csendes gyöngédség uralkodik. Nem fogunk csodálkozni azon, hogy Goethe híres kis költeménye, a leheletszerű *Über allen Gipfeln ist Ruh'* ihlette a szerzőt, a ki egyik költeményét (*Csend*) éppen Goethe hatása alatt így kezdi:

Pihen a szél,
Egy falevél
Se mozdul szerte a fákon.
Mintha varázslat ülne a tájon:
Megbúva fészken a madárka,
A vadvirág szemét lezárta,
Feléje már
Lepke se száll....
Pihen a táj....

Elbeszélő költemény csak egy van a kötetben: *Gara Mária*. Ennek főmotívuma nem szerencsés: Ujlaky Miklós azt írja Gara Máriának: Völegényednek, Hunyady Lászlónak élete az én kezemben van: «Életének egy csókot az ára». Gara Mária megtagadja a csókot, Hunyady László pedig meghal.

A kötet legsikerültebb költeményei a következők: *A szerelem*. Főgondolata: Bárminő sivársággal veszem körül szívemet, mégis beoson a szerelem és bár hétszeres lakattal bezárom és fegyveres örökkel őriztetem: mégis elillan. *Várakozás*. Lélekzet-visszafojtva várjuk jön-e?

S ha végre ismert kéznyomás alatt
Megzörren kívül ajtónknak a zárja:
Minden vérünk a szívünknek szalad!
És túlfeszül idegünk minden szála!

Arcunk kigyúl, szemünk lobogva ég!
A levegő is csupa szerelem!...
... S fogadjuk őt, midőn élénkbe lép
Közömbös arczczal némán, hidegen...

A legjobbakhoz tartozik még *Bál után*, *Férfi és nő*. *Dal*. Ez utóbbiban a költő óhajtja, hogy csak kedvese hallja dalát, sejtve hallja:

S úgy reszkessen a szíveden keresztül
 Egy pillanatra a nevem csupán:
 Mint a hogyan a tó megrezdül
 A hattyú könnyű szárnyai után...

Tán legsikerültebb (mert legnőiesebb) költeménye a

Leányszemek.

Ábrándosak, mint holdvilág fénye
 A leányszemek.
 A nagyvilágba kerekre nyilva
 Tekintenek.
 Mind csupa kérdés, mind csupa bájos
 Tudatlanság,
 A szemök fénye ártatlan, tiszta
 Oltári láng.

Nem lobogtatja szélvésze még a
 Földi rossznak:
 Még csillagfényes, volt hazájokról
 Álmodoznak.
 Szempillájoknak habozó, félénk
 Rezdülése:
 Angyal-szárnyacsókák bűnhajtó, védő
 Libegése.

rf.

Eislandblüten. Ein Sammelbuch neu-isländischer Lyrik von J. C. Poestion. Mit einer cultur- und litterarhistorischen Einleitung und erläuternden Glossen. Leipzig und München, 1904. Verlag von Georg Müller.

Ez az érdekes kis könyv Izland népének van ajánlva «baráti adományul 1904 február 1-re, a mely napon Izland új, szabad alkotmánya életbelépett». Ismeretlen földet fedez föl, a mely felől sok tekintetben téves eszmék vannak elterjedve. Hogy egy példával megvilágosítsam ezt az állítást: a Pallas Lexikon az *Izlandi nyelv és irodalom* szó alatt egyebek között ezt mondja: «Az új izlandi irodalom legfőbb ereje a lyrai költészetben van. Ez új irány képviselői bátran helyet foglalhatnak a világirodalom kimagasló alakjai között.» Nos ennek a kiváló lyrai költé-

szetnek egyetlenegy képviselője sincs megemlítve. A modern izlandi költészet két legnagyobb képviselője Bjarni Thórarenssen és Jónas Hallgrímsson; az előbbinek nevét hiába keressük a cikkben, az utóbbi csak mint az izlandi novellairodalom «első megalapítója» említetik.

Újabban különösen a németek és az angolok, meg a skandinávok sokat tettek az izlandi irodalom megismertetésére és terjesztésére. A cél komolysága ellen ugyan olykor-olykor vétett a manap úgyszólván mindig közbetolakodó reklám; mindazonáltal bizonyos, hogy a kicsiny népnek culturalis hivatása és költői törekvései a nagy nemzetektől is teljes méltánylatot igényelhetnek. Csak nem szabad a modern izlandi költészetre túlságosan nagy mértéket alkalmazni. Ne keressünk ott a világ-irodalom nagy mestereivel fölértő költőket; még jellemzőbb egyéniségekből is kevés akad ott. Mindazáltal a kit egy elszigetelt néplélek érdekel, a ki olyan irodalmat akar ismerni, a melyben az egész nép él és a melynek közönsége a nép a maga összességében, a ki a külön fejlődés mozzanatai iránt érdeklődik: az sokat okulhat és sokat tanulhat az izlandi költészetből. Az a baj azonban, hogy a fordítás elé sokszor leküzdhetetlen akadályok gördülnek. Ott vannak például a lelkes magyarbarát *Brynjúlfsson* (1827—1880) *Magyaraljó*d című költeményei. Formájok ránk nézve nehézkes, különösen azért, mert folytonos északi germán mythologikus és mondai vonatkozások vannak bennök, s így élvezetünk tudóskodó glossákra szorul, a melyek — bármilyen bővek — azért mégsem érdekelnek bennünket. A nyelv maga nagyon nehéz s a versformák sokszor teljesen idegenszerűek. A költemények tele vannak gyakran állandó alliteráló formákkal. A tartalom néha felette szűkkörű, sőt olykor trivialis, például midőn Thórarenssen Dániát egy olyan emberhez hasonlítja, a kinek nincsen orra, és pedig az izlandok nemzeti énekében, egyik legkiválóbb költeményökben. Typikus, különleges eredetiség kevés van az izlandi költészetben. Idegen embert e költemények első sorban leíró, néprajzi és rokon tartalmuknál fogva fognak érdekelni. Mesterkélt és bonyolult mondatszerkezetek, fogalmaknak hosszadalmas körülírásai gyakoriak az izlandi költeményekben. A legjava és a legművészeibbek közöttök a fordításban elvesztik legfőbb vonzóerejüket és bájoikat, mely — mint Arany János *Toldijában* — a nyelvben rejtezik. Épen azért az izlandi lyrai költészetet hazai jelentő-

sége és valódi értéke szerint a külföld talán sohasem fogja teljesen méltathatni.

Poestion szép munkája a szerző nemes lelkesedésének nem első gyümölcse. 1897-ben kiadott egy nagy művet: *Isländische Dichter der Neuzeit in Charakteristiken und übersetzten Proben ihrer Dichtung*. Mostani munkája az előbbi munkának szemelvényeit közli megszorítva 92 költeménnyel. 27 lyrai költő van a gyűjteményben képviselve, nem mindig legszebb és legjobb költeményeikkel, a mint a fordító maga bevallja. A lefordítás teljesen leküzdhetetlen nehézségekkel járt volna. A költemények főbb jellemvonásai: a mély hazaszeretet, a mely sok gyönyörű költeményben jut kifejezésre, különösen Hallgrímsson *Izland* című költeményében; a természet szeretete, a nemzeti érzés, a szerelem megható hangokat hallat a lelkes szigetnép nyelvén. Ha bölcselkedik, akkor azonban a legtöbbször szűkkörű és egyoldalú.

Az egyes költemények ismertetése messze vezetne. E helyett inkább egy-két költeménynek magyar fordítását közlöm. Utalok első sorban Hallgrímssonnak e folyóiratban megjelent *Izland* című költeményére; aztán Thórarenssen *Kysstu mig* (Csókolj meg) *Sigrúnarljóð* (Dal Sigrunhoz) és *Kysstu mig aptur* (Csókolj meg újra) című, az izlandiaktól rendkívül kedvelt és szerte énekelt költeményeire. A míg az elsőben a hazafiság szólal meg, addig az utóbbi háromban szerelmet énekel a költő.

A *Csókolj meg* így hangzik:

1. Csókolj meg, én édesem,
Beteg vagy!
Csókolj meg, én kedvesem,
Mert meghalsz!
2. Vígán iszom a halált
Rózsájából,
Rózsájából
Ajkaidnak,
Mert a kelyhe tiszta, szent!

A *Sigrunhoz* címzett dalt az izlandiak sokat énekelik és egyik legkedvesebb költeményök:

1. Nem rég megbúsítottál,
A szavaddal, oh Sigrun!
Azt kértem, látogass meg,
Ha előttem meghalnál.

- S azt mondtad, nékem nem kell
Majd hideg ajkid csókja,
S nem vágylak majd ölelni
Halottas hólepelben.
2. Így hát szerelmemet sem
Nézhet'd, de leányka, sokra,
Ha hinni nem tudod, hogy
Holtodban is szeretlek.
Ez ajkak a tiéd,
Ha el is hidegülnek,
S a te arcodat látom,
Ha hófehérre vált is.
3. A zordon tél havát vaj'
A nap nem csókolgatja
Csak úgy, mint a pirosuló
Rózsákat enyhe nyáron?
Fehér a lilium is,
Magad is hófehér vagy;
Nem lélsz-e csak olyan szép,
Ha fehér arcod, ajkad?
4. Ha nincs az élet vére
Az ajkadon, az öröklét
Dús kéklő csarnokának
Fuvalma rája libben,
S angyalfehér lesz arcod,
Oly formás és oly szép,
Mint a mikor piroslott
S fáklyád még nem aludt ki.
5. Azért leányka, édes,
Ne hagyj magamra, már ha
Előttem mégy is el az
Ég békecsarnokába!
Jöjj hozzám, hogyha ősszel
A szélvész zúgva száguld,
S éjfélnél, hogyha felhők
A holdat eltakarják.
6. A halavány hold fátylát
Eldobja szánakodva
És megigézve látom
Mosolygó bűvös arcod?
Ágyamhoz, oh, siess te
Akkor, én jó leánykám,
És hófehér kezeddél
Érints meg engem enyhén.

7. Ébredve ha kinyujtom
 A kezemet utánad,
 Szívemre tedd sietve,
 Bár jéghideg, a kebled ?
 Szorúljon szív a szívhez,
 S maradj, a míg leöltöm
 A test súlyos bilincseit
 És szabadon követlek.

A Csókolj meg újra így hangzik :

1. Ne csodálkozz', Svávám, édes,
 Hogy hebegve egyes szókat
 Nyögök ki csak szakgatottan,
 S lehelletem megszegik ;
 Nem, hogy újra nálad termék,
 Pedig csak most csókolóztunk,
 El ne űzz azért magadtól,
 Mert hát lásd, adósom vagy !
2. Nem tudod, hogy lelkeink az
 Ajkadon találkoznak ?
 Ekkor az én lelkem, Sváva,
 Rájaült az ajkaidra ;
 S rózsapárnán szenderegve
 Olyan dúsnak tudta magát !
 Szender közben bólogat és,
 Sváva, rólad álmodik.
3. Tudod-é, hogy most az éltem
 A te ajkadon nyugszik !
 Engedd hát, hogy szép pirosuló
 Ajkadról szívjam a lelkem',
 Ne engedj halált szenvednem,
 Kérlek, Sváva, tégedet,
 Lelkemet, oh, adjad vissza
 S csókolj újra engemet !

rdr.

Ferdinand Brunetière: Histoire de la littérature française classique 1515—1830. Tome premier: de Marot à Montaigne 1515—1595. Première partie: Le mouvement de la Renaissance. Paris Librairie Ch. Delagrave.

Ezelőtt hét évvel jelent meg a *Manuel de l'histoire de la littérature française*, mely két, párhuzamosan haladó részben fut át a francia irodalom történetén, egyikben az eszmék s korszakok általános fejlődését vázolva folyamatosan, a másikban pedig az egyes, jelentékenyebb írókat ismertetve rövid, jegyzetszerű előadásban. E második rész mintegy vázlatát, tervét nyújtotta egy később kidolgozandó terjedelmesebb munkának, a klasszikus francia irodalom történetének. A címben írt kötettel kezdi Brunetière a *Manuel* előszavában tett ígérését beváltani. Az egész mű öt részből fog állani: 1. De Marot à Montaigne (1515—1595), 2. La crise de la préciosité (1595—1660); 3. L'âge classique (1660—1695); 4. La Querelle des Anciens et des Modernes (1695—1750); 5. De Rousseau à Victor Hugo (1750—1830). Maga az első rész megint föloszlik háromra: Le mouvement de la Renaissance, la Pléiade és la détermination de l'Idéal classique. Ezek elsejét nyújtja a 230 lapra terjedő kötet, melyet ismertetünk.

Maga a korszakok megállapítása lényegesen különbözik attól, melyet a *Manuel*ben találunk. De ennek okát majd csak akkor láthatjuk tisztán, ha az egész mű elkészül. Különben, főleg az írók jellemzésében, nagyjából a *Manuel*ben adott vázlatot követi, kényelmes, bő előadásban, s természetesen: végtelenül gazdagabb tartalommal.

A renaissanceból indul ki s az első 82 lapon elébb az olasz, aztán az általános európai, s végül a franciaországi renaissance jellemző vonásait keresi. Szükség ezeket így elkülöníteni egymástól, mert az eleinte kizárólag olasz mozgalom európaivá szélesedve egészen mássá alakult.

Az olasz renaissance jellemzésében figyelembe veszi az olasz irodalomtörténetírók idevágó tanulmányait, kik a renaissanceban, az antikhoz való visszatérésben, az itáliai élet és művészet folytonosságának helyreállítását látják. Brunetière inkább a bárbar uralom alól való fölszabadulást látja benne, a mi lehetővé tette bizonyos nemzetiségi eredetiség kifejlődését. Jellemző vonásokat állapít meg elébb az így följúhdott költészet s aztán a

tudományosság terén. A költészetben Dante, Petrarca és Boccaccio közös vonásai: ők az irodalmi olasz nyelv megteremtői; ők az első modernek = írói egyéniségek a középkori egyformasággal szemben; de mind a hárman latinok, a mint ők magok is latin műveikben látták legfőbb dicsőségüket. Tudományos téren: görög kéziratok gyűjtése, rendezése (Aurispa); latin nyelvi tanulmányok, a philologia első alkalmazása az exegesisre (Valla), minden keresztyén szellem hiánya, epikureizmus vagy skepticismus (Valla, Pontanus), mert a keresztyén középkor átugrásával nem térhettek vissza az ó-korhoz a nélkül, hogy pogányokká ne legyenek. Eredménye pedig az antikhoz való visszatérésnek: bizonyos művészi érzék kifejlődése; elhanyagolása a lényegnek, a tartalomnak (indifférence au contenu) a formával, a retorikai díszszel szemben. Minthogy pedig az a közöny majdnem a művészi tárgyilagossággal azonos, az ábrázolás erős realizmusát idézi elő. Példa rá Ariosto, kiben, míg a tartalommal (tárgygyal) csak játszik, az olasz kritikusok nem győzik eléggé bámulni a kivitel báját, s realistikus képeit. De elkövetkezik a neoplatonizmus, s a vele járó hamis idealizmus, mely meg akarja finomítani az érzékinek, realistikusnak indult művészetet; egyetemességet hirdet az egyéniség, a különleműség helyett. Elveszti a művészet az élettel való kapcsolatát, eredeti jellege meghamisodik: s itt végződik az olasz, és itt kezdődik az európai renaissance.

Itt már nem találjuk föl a megfigyelésnek azt a realizmusát. A mit ott individualizmusnak mondtunk, annak helyére itt a «humanizmus» jön. E szó értelmét Brunetiére így fejt ki: mindennek általános emberi mértékre szabása, az emberhez viszonyított fölfogása; érzete az ember azonosságának az idők változásai alatt, sőt úgyszólván a térbeli távolságokon át is. Átalakul a «homo universalis» fogalma. «Homo universalis» az olaszoknál még olyan ezermester-félét jelent: itt már az egyéni bélyegeitől megfosztott embert jelenti. Ez átalakításnak (olaszból európaivá) legfőbb munkása Erasmus Rotterdamus. Az *Adagiorum Collectaneában* (1500) összegyűjti az antik bölcsesség tételeit, a közmondásokat: letörli alkalmi bélyegöket, azt tartva meg s fejtve ki belőlök, a mi ma is, a mi minden időkben érvényes. Kifejti ezek kapcsán a maga fölfogását is némely társadalmi kérdésekről s e fejtegetéseiben föltűnően a gyakorlati hasznosságra tekint. Colloquiumaiban bizonyos az egyházitól függet-

len, laikus morál kezd kialakulni: nála a humanismus «humanitarius» fölfogássá tágul. Az olasz renaissanceszal szemben jellemző még rá a művészi érzék hiánya (kifakadásai a Cicero utánzók ellen). Míg azonban ő és társai egyfelől (mint humanisták) az emberekkel való közösséget keresik, másrészt épen válaszfalat építenek a laikusok és a latinul-görögül tudó, író, gondolkodó humanisták, az értelem hivatalosai, szellemi aristokraták közt. S ez az itt meginduló ellentét napról-napra élesedni fog.

Ezekkel szemben nem tűnteti ki egész határozottan, hogy miben áll a francia renaissance eredetisége. Mert a mit a Collège de France szervezésével kapcsolatban I. Ferenczről mond: hogy tudniillik az irodalomban rejlő szellemi hatalmat az állam szolgálatába igyekezett szegődtetni, s nem hizelgő költőket s tudósokat akart udvarában tartani, hanem az irodalmat a műveltség előbbreviteléért óhajtotta fejleszteni: mindez nem láttatja világosan a francia renaissance «új, eredeti, igazán francia» jellegét. Megemlékezik röviden Lemaireről, kit nem tart Ronsard «előhírnökének», s Guill. Budéról, kinek jelentőségét abban látja, hogy a philológiát ő hirdeti először az általános műveltség alapjának, mint a melynek politikus, orvos, theologus, egyaránt hasznát veszi. Ő alapította meg Franciaországban a classikus irányú nevelést. Méltatja a nagy számmal meginduló fordítások (Boccacio, Homér, Vergil, Ovid.) jelentőségét, s az Amadis-regényét, kivált a nyelv-fejlesztés szempontjából. De az ekként megindult mozgalomnak főleg társadalmi jelentőségét emeli ki. Az udvarban, a tudósok körében «az irodalmat ettől kezdve eszköznek tekintik a szellemi érintkezés föntartására, terjesztésére», mely a még feudális társadalomba az egyenlőség gondolatát fogja beszivárogtatni.

Ezután Marotval kezdi meg az írók tárgyalását. Marot teljesen idegen a renaissance szellemétől; sem a latin, sem az olasz költészet hatása nem tudta kivonni a «grand rhéteur»-ök (s köztők apja) hatása alól. Zsoltárfordítása pedig protestáns volta mellett nem bizonyít; különben az ő kezében a zsoltárok magasztos költészete könnyed játékká vékonyul. Szerepe a renaissanceban mindössze annyi, hogy késlelteti Ronsard eljövetelét. Nem is igazi költő: se szenvedélye, se érzékenysége; szellemes prózaíró, a ki prózájába rímeket tesz. Érdeme a rhéteuröökkel szemben van: azok üres, idéetlen fecsegését természetesebb nyelvvél cseréli föl.

Hosszan s valóságos rajongással ír Rabelaisról, kit a közfölfogás — érthető következtetéssel — műve alapján részeges, szabad szájú, de kedves, bohó alaknak képzel. Először is ennek mutatja ki téves voltát s lerajzolja az igazi Rabelaist, a komoly, tudományos, de vallás dolgában szabadabban gondolkozó embert. Igazi költő, mythos-teremtő tehetség, a tudományért, eszmékért, természetért lelkesedő. Stílusát a folyvást képekkel való gondolkodás jellemzi. Hogy kortársaira semmi hatása sem volt, okai: épen gazdagsága miatt nehezen érthető nyelve; természetes durvasága — különösen a nővel szemben, épen mikor a «nő» befolyása kezdi az irodalmat átalakítani; ő a renaissance naturalismusát képviseli: pedig a mit a reformatio a renaissanceből kárhoztatni fog, épen naturalismusa az; de a következő költői iskola is, a Pléiade, nem a változatlan hagyott természetben, hanem az átalakított, «tökéletesített» természetben fogja keresni a szépet.

Marguerite de Navarre művei közül majdnem kizárólag a a *Heptameron* foglalja, mert csak ez jelent haladást az irodalmi előzményekhez képest. Az addig «gaillard» hangú irodalomba ő viszi bele a komolyt, a tragikust, a szerelemnek másfajta, mélyebb fölfogásával. *Heptameron*-ja jó példa arra, a mit Brunetiére föntebb a följúlt irodalom társadalmi fontosságáról mondott: és pedig azon beszélgetések révén, melyek az egyes novellákat követik, s melyekben Oisile és társai meghányják-vetik — erkölcsi oldalról is — a novellában hallottakat. Ez a kis társaság képe a XVI. századi társadalomnak, melynek életében az irodalom s a vele kapcsolatos kérdések elsőrangú szerepet kezdenek játszani.

A kötet második fele a franczia reformatiónak s ezzel kapcsolatban Calvinnek jellemzése. A franczia reformatio sokáig, sem politikai jellegű, mint az angol, sem társadalmi, mint a német, hanem tisztán vallásos, theologiai és erkölcstani reform. Meg is előzte amazokat: Lefebvre d'Étaples zsoltármagyarázásai 1512-ből valók s innen kezdve egész Calvinig nyomon követhetni egy tisztán franczia protestantismus evolutióját, mely a morált helyezi a dogma fölé, át akarja vinni a gyakorlati életbe, s a vallásos érzést egyéníteni törekszik.

Tisztázza Brunetiére a reformatiónak a renaissancehoz való viszonyát. Egykorúak, de nem azonosak. Mindkettő támadja a scholastikát, a szerzeteseket, az egyházat: egyik a középkor

gyűlöletében s az egyén fölszabadítására való törekvésökben. Céljai eléréséhez mindkettő antik fegyverekhez nyúl: csakhogy az egyik a pogány, másik a keresztyén ókortól kéri. De a mint a humanisták észreveszik, hogy új egyház alapításáról van szó, melynek fegyelme a régiénél még tűrhetetlenebb lesz, legott elfordúlnak a reformatiótól (így Rabelais is). A reformatio merőben elítélése a renaissancenak: Luthert, Calvint semmi sem botrányoztatta meg jobban, mint az, hogy katolikus egyház szemétként az Erasmusok, Rabelais-k szabadosságára, meg hogy a művészeteket oly fitogtatólag pártfogásába vette. Jellemző Calvinnak a művészettől való — szinte irtószása.

Hogyan, milyen lelki számvetés után hagyta oda Calvin a katolikus egyházat: ismeretlen. Okai, úgy hiszi Brunetière, tisztán «historiai» okok lehettek, s nem philologiai, philosophiai, vagy theologiai okok: a catholicismus *hagyományát* nem tartotta Calvin elfogadhatónak.

Jellemzi Calvint bizonyos erőszakosság, írói modorában is; erre vallanak durva kifakadásai a másvéleményűek ellen; mintha a szabad gondolkodás, melyet minden hívő részére követel, mégis csak őt illelné meg. Kitűnő pamphlétaire. Nyelve határozott, s az átlátszósáig világos. Az *Institution chrétienne* egész Európában először fejt ki rendszeres egészben a protestáns dogmatikát, melynek részletei addig Luther beszédeiben, Zwingli, vagy Melanchton értekezéseiben csak elszórtan voltak meg. Célja volt: lefejteti a dogmáról a scholastika magyarázatait, a hagyomány kérgét, s emberi tekintély adta értelmezéseit; biztosítani kinek-kinek azt a jogát, hogy maga határozza meg, mi a tiszta kinyilatkoztatás a szent könyvben s csak azt fogadja el. Míg ezen a ponton egy kis vitatkozást rendez Calvinna, (a ki láthatólag nem egészen jó embere), magasztalással illeti Brunetière a mű erkölcsi mélységét. Az ember születésétől fogva rossz, — s mily messze vagyunk Rabelais-tól! — örök küzdelemben áll önmagával, a természettel. Calvin szenvedélyes ékesszólása ezeken a helyeken a Pascaléval vetekedik.

Horváth János.

Új magyar könyvek.

Ágoston Péter dr. A magyar zálogjog története. Budapest, 1905. Grill. (8-r. 66 l.) 2 K.

Árkövy Richárd. Vámszövetség vagy önálló vámterület. Budapest, 1905. Kilián Fr. utóda. (8-r. 66 l.) 1 K.

Baksay Sándor. Szeder-indák. Elbeszélések. Második kiadás. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. 324 l.) 5 K 60 f.

Bodnár Gáspár. A mi népünk. Egyszerű történetek a falusi tűzhelyekről. Második könyv. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. 179 l.) 1 K 50 f.

Csatáry Lajos dr. A vasúti egészségügy kézikönyve. Budapest, 1905. Pfeifer. (8-r. 246 l.) 3 K.

Décsi Lajos dr. Balassa és Rimay istenes énekeinek bibliographiája. Budapest, 1905. Ráth M. (8-r. 104 l.) 4 K.

Dolgozatok, ünnepi —, a társadalom-tudományok köréből. Földes Béla kir. magy. tudomány-egyetemi ny. r. tanárnak a budapesti kir. magy. tudomány-egyetem nemzetgazdasági és statisztikai seminariumának 25 éves fennállása emlékére tisztelettel és hálával ajánlják a seminarium egykori tagjai: Fellner Frigyes, Hegedüs Loránt, Kenéz Béla, Márki Hugó, Navratil Ákos, Somogyi Manó. Budapest, 1905. Politzer. (4-r. VI. 249 l.) 6 K.

Eötvös Károly munkái. Budapest, 1905. Révai testv. (8-r.) Egy kötet 4 K.

XIII—XIV. köt. Deák Ferencz és családja. 2 K. (313, 312 l.)

XV. « Tünetmények. (320 l.)

XVI. « A nagy év. (311 l.)

Erdősi Károly. Rákócziért! Regényes színmű 3 felvonásban. II. Rákóczi Ferencz korából. Budapest, 1905. Szt.-István-társ. (8-r. 143 l.) 80 f.

Euklides. Az elemek első hat könyve. A Haiberg-féle szöveg kiadás felhasználásával fordította Baumgartner Alajos. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. XII, 184 l.) 4 K.

Evolutio vagy Revolutio? Felelet D. G.-nek «48-as politikát csak 67-es alapon lehet csinálni» című röpiratára. Írta K. B. Budapest, 1905. Légrády-testv. (8-r. 32 l.) 50 f.

Farkas Pál. Olga. Színmű 4 felvonásban. Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8-r. 181 l.) 2 K 50 f.

Horváth János dr. Adalékok az 1847-48. évi országgyűlés történelméhez. (Az 1867:XII. t.-czikk szempontjából.) Budapest, 1905. Grill. (8-r. 104 l.) 2 K.

Incze Béni dr. Tacitus élete és művei. Kolozsvár, 1905. Lepage L. (8-r. VII, 281 l.) 5 K.

Jörgné Draskóczy Ilona. Versek. Budapest, 1905, Singer és Wolfner. (8-r. 125 l.) 3 K.

Karácsonyi János. A székelyek eredete és Erdélybe való települése. Székfoglaló értekezés. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XX. köt. 3. sz.) Budapest, 1905. Akadémia. (8-r. 74 l.) 1 K. 20 f.

Keller Helén siket-néma-vak leány önéletrajza. Igaz történet. Angol eredetiből átdolgozta és előszóval ellátta dr. Boros György. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. 255 l.) 2 K.

Könyvtár, olcsó —. Szerkeszti Gyulai Pál. Budapest, 1905 Franklin-t. (16-r.)

1368—69. szám. *Gobineau J. A. gr.* A Turkomán-háború. Elbeszélés. Francziából fordította Gy. H. (80 l.) 40 f.

1370—76. „ *Graindorge F. Tamás.* Párisi jegyzetek. Össze-
gyűjtötte Taine Hippolit. Francziából fordította
Mikolt. (356 l.) 1 K 40 f.

1377—81. „ *Theuriet A.* A rózsza-herceg. Francziából fordí-
totta Gerő Attila. (228 l.) 1 K.

1382—84. „ *Berczik Árpád.* Miniszterválság. Eredeti víg-
játék 3 felvonásban. (92 l.) 60 f.

1385—87. „ *Szigligeti. II.* Rákóczi Ferencz fogsága. Eredeti
történeti dráma öt felvonásban. (93 l.) 60 f.

1388—89. „ *Macaulay T. B.* Goldsmith Olivér. — Bunyan
János. Angolból fordította Aszalay Gyula. (77 l.)
40 f.

1391—93. „ *Arany János.* A nemzeti versidomról és az
asszonánchról. (72 l.) 60 f.

1394—97. „ *Rousseau J. J.* Az emberek közötti különbségek.
Francziából fordította Bogdánfy Ödön (202 l.)
80 f.

Mariska Vilmos dr. Az államgazdaságtan kézikönyve. Ötö-
dik, átdolgozott kiadás. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. XII,
675 l.) 14 K.

Márkus Dezső dr. Magyar magánjog mai érvényében. Tör-
vények, rendeletek, szokásjog, joggyakorlat. I. kötet. Jogforrások.
Személyjog. Családjog. Második javított kiadás. Budapest, 1905.
Grill. (8-r. XXI, 766 l.) 24 K.

Melich János. A brassói latin-magyar szótár-töredékek. (Érte-
kezések a nyelv- és széptudományok köréből. XIX. köt. 4. sz.)
Budapest, 1905. Akadémia. (8 r. 35 l.) 60 f.

Az osztrák-magyar hadsereg egysége. (Egy öreg katona had-
ügyi politikai elmélkedése.) Budapest, 1905. Kilián Fr. utóda.
(8-r. 20 l.) 50 f.

Pálos Béla. Egy kis telepről. Elbeszélések a vasuti életből. Szeged, 1905. Schulhof Károly. (8-r. 160 l.) 3 K.

Pecz Vilmos. A classica philologia jövője, tekintettel hazai viszonyainkra. Székfoglaló. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XIX. köt. 5. sz.) Budapest, 1905. Akadémia. (8-r. 31 l.) 60 f.

Pékler Gyula. Az emberi egyesületek és különösen az állam keletkezése és fejlődése — egyetemi előadásai. Első folytatás a Jog keletkezéséről és fejlődéséről című könyvhöz. Ötödik javított és bővített kiadás. Budapest, 1905. Politzer. (8-r. 100 l.) 5 K.

Prém József. Helikoni ünnep. A tud. Akadémia gróf Teleki-pályázatán száz arannyal jutalmazott vígjáték 3 felvonásban. (Fővárosi színházak műsora. 200. sz.) Budapest, 1905. Lampel R. (90 l.) 30 f.

Réz Mihály. A kiegyezésről. (A közjogi conservatismus alapindokai.) Előszóval ellátta Kautz Gyula. Budapest, 1905. Kilián Fr. utóda. (8-r. XI, 80 l.) 1 K.

Szávay Gyula. Vitézi ének és más újabb versek. Debreczen, 1905. (Budapest, Singer és Wolfner biz.) (8-r. 143 l.) 2 K.

— Csokonai köszöntése és más beszédek. Debreczen, 1905. (Budapest, U. o.) (8-r. 152 l.) 2 K.

Scheiber Endre. Magyar közgazdasági politikai közös vámterület. Önálló vámterület. Magyar vámterület. Budapest, 1905. Kilián Fr. utóda. (8-r. 160 l.) 2 K.

Szendrey János dr. Miskolcz város monographiája. II. köt. Miskolcz, Ferenczi B. (8-r. 736 l.) 12 K.

Szepesvármegye művészeti emlékei. A műemlékek országos bizottsága támogatásával kiadja a Szepes vármegyei történelmi társulat. Szerkeszti dr. Vajdovszky János. I. rész. Divald Kornél. Építészeti emlékek. Budapest, 1905. Szent-István-Társ. (4-r. 87 l.) 8 K.

Szerb vámtarifa, Az új —. Kiadja az országos magyar kereskedelmi egyesülés. Budapest, 1905. Grill. (4-r. 106 l.) 2 K 50 f.

Szikra. A fölfelé züllők. Regény. 2 köt. (Egyetemes regénytár. XXI. évf. VIII., IX. köt.) Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8 r. 153, 159 l.) 2 K.

Szinnyei József. Petőfi Sándor. Budapest, 1905. Hornyánszky V. (16-r. 230 l.) 1 K.

— — Finn-magyar szójegyzék. (Finn-ugor kézikönyvek. IV.) Budapest, 1905. Hornyánszky V. (8-r. VI, 129 l.) 3 K.

Stern Soma dr. A physicalis vizsgálati módszerek tankönyve. 3. javított és bővített kiadás. Budapest, 1905. Révai-Testv. (8-r. 288 l.) 4 K.

Straub Sándor. Elektrotechnika. III. rész. Váltakozó áramok. Többfázisú áramok. Váltakozó áramú dynamók. Többfázisú dynamók. Transzformátorok. IV. füzet. Budapest, 1905. Szerző. (Pallas ny.) (8-r. 225—272, XVI l.) 1 K 40 f.

Téglás Gábor. Az alföldi sánczok maros-dunaközi csoportjának helyrajza és technikai szerkezete. (Ertekezések a történeti tudományok köréből. XX. köt. 2. sz.) Budapest, 1905. Akadémia. (8-r. 44 l.) 60 f.

Tetétleni Ármin dr. A választási bíráskodás elmélete és gyakorlata. I. kötet. Jogelvi rész. Tényálladéktan első fele. Budapest, 1905. Politzer Zs. (8-r. VIII, 240 l.) 10 K.

Tömörkényi István. Jegenyék alatt. Elbeszélések. 2. kiadás. Budapest, 1905. Franklin-T. (8-r. 180 l.) 3 K 60 f.

Tudnivalók, Fontos — a közbiztonság és rendészet köréből. Magyarázó példákkal a csendőrségi zsebkönyv 1887—1904. évfolyamaiból. Jegyzők, körjegyzők, községi előljárók, szolgabírók, rendőrhatalóságok számára. I. kötet. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. 268 l.) 2 K.

Varasdy Lajos. Magyarország közkormányzati rendszerének újjászervezése a keresztyén demokratia elvei szerint. Szekszárd, 1905. Báter J. (Budapest, Nagel O.) (8-r. 232 l.) 5 K.

Verne Gyula. Az Antillák világa. Regény. Fordította Zigány Árpád. 48 képpel. Egyedül jogosított magyar kiadás. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. 232 l.) 2 K 50 f.

Zachar Gyula dr. Magánjogi tanulmányok az igényper keretében különös tekintettel a legújabb bírói gyakorlatra. Budapest, 1905. Grill. (8-r. VII, 279 l.) 6 K.

Zsebkönyv, magyar nemzetiségi —. Második rész: Nemes családok. I. kötet. Kiadja a Magyar heraldikai és genealogiai társaság. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. VIII, 664 l.) 12 K.

Zichy Jenő gróf. Harmadik ázsiai utazása. VI. köt. Zichy Jenő gróf. Keleti kutatások a magyarság eredetének földerítése érdekében. Történelmi áttekintés és észleleteim, tapasztalataim különös tekintettel expedicióm eredményeire. Budapest, 1905. Hornyánszky V. (4-r. 304 l.) 24 K.

A NŐ AZ EGÉSZSÉGÜGY SZOLGÁLATÁBAN.*)

1883-ban Budapesten járt Lister József, már akkor a hirnév dicsfényétől övezve, mint a sebészetnek reformatora. Fiatalabb is voltam, lelkesebb is voltam és mi türes-tagadás, szerettem is azt a szép skót öreg urat, a ki, a hányszor csak meglátogattam, mindannyiszor az emberiség jótevőiből kisugárzó melegséggel fogadott; a fiatal lelkesedéstől sarkalt hála tollat adott kezembe s mert az orvost az untalan panasz hallása, a sok szenvedés látása a költészet iránt fogékonnyá teszi, egy alkalmi ódát írtam Lister tiszteletére, melyet a *Vasárnapi Ujság* ki is adott. Innen olvasta azt Gyulai Pál. — A hogy velem találkozott, élesen oda pattogtatta lesújtó kritikáját: — «No hisz ezt az ódát akár-melyik mosónéről megírhatta volna!» — Hát kérem, én nem is helyeztem nagy súlyt arra az ódára, de jól esett mégis, hogy a kritikus a szeg fejére ütött, mert jobban megdicsérni nem is lehetett versecskémet, jól lehet az 1883-iki időszak a sebészetben még csak kismosás volt a mai nagymosáshoz képest.

Nagyot fordult a fölfogás egészségi kérdések elbirálása tekintetében az utolsó 20—30 év alatt. A régi sebész még azzal a megnyugtató hittel lépett a gyakorlat terére, hogy a sebet kísérő fájdalom, gyulladás, láz és a lázzal járó étvágytalanság és gyengeség a szervezetnek erőlködéséből származik, hogy leküzdje az úgynevezett seblázat. Sebláz nélkül csak kivételesen gyógyultak a betegek.

Ma már nem kell magyarázni, hogy a régiek e jóformán elmaradhatatlan sebláza a sebterményeknek bomlása követ-

*) Fölvastatott Hódmezővásárhelyt 1905 május 20-ikán megtartott vörös kereszt főkegyleti 25 éves jubilaris díszülésén.

keztében jó létre, melyet minden esetben sebfertőzés okoz. Három lángeszű tudós: Pasteur, Billroth és Lister reformáltak a helyes fölfogást és czélszerű sebkezelést azzal, hogy Pasteurnek az erjedésről és rothadásról kidolgozott korszakalkotó elmélete átvitetett a sebekben végbemenő fertőzésnek magyarázatára s aztán — hogy Billrothnak tana a helyi és általános fertőzés közti okbeli kapcsolatról kísérletileg és tapasztalatilag beigazoltatott, végül, hogy Listernek részletesen átgondolt ujtítása és csodás kitartással mindinkább tökéletesített sebkezelési módja, a melylyel a sebbomlasztó szervezeteket a tiszta sebtől távoltartani, a már fertőzött sebekben pedig azokat a parányszervezeteket megsemmisíteni iparkodott. általánosan elterjedt.

Jóval korábban tette közzé a pesti egyetem prófétája, Semmelweiss *nyílt levelét* a gyermekágyi lázról, már tisztán látva, de be nem bocsátva az ígéret földére. Tanai annyira túlszárnnyalták az akkori orvosi fölfogást, hogy vértanúságot kellett szenvedniök; ma már senki sem vitathatja el Semmelweiss elévülhetetlen érdemét, mint kezdeményezőét.

De Semmelweiss sorsában Lister is osztozni kényszerült, miután évtizedeken át sűtkérezett a diadal verőfényében. Évről évre látta a mindenható carbolt leszoríttatni. A listerismus forradalma lezajlott, a forradalmi törvények, mint más forradaloméi is, helyet adtak egy új rendszernek, melynek fejlődése hosszabb időt vett igénybe és a kísérlet és tapasztalat szigorú bírálata mellett megállapított sebkezelési eljárás egyszerűbb, állandóbb, jóformán törvényszerű jelleggel bíró.

Méltán kérdik, miért emlékezem én mindezekről a régiokról, a mikről bizonyára már hallottak s mily kapcsolata van mindennek fölvelt tárgyammal?

Bizonyos dolgokat nem lehet elég gyakran ismételni, olyanok, mint a tíz parancsolat, nem is sok, nem is új, mégis van, a ki vét ellene. Erre nézve egy kis eseményt nem hallgathatok el. Velem történt. Műtét közben beszélni s parancsolgatni manapság nem szokás. A tervet az ember előre közli az együttműködőkkel, a szükséges műszereket kikészíti s maga nyúl utánok, vagy egy gyorskezü ápolóné segédkezik neki ez irányban s mindennek úgy össze kell szokva lenni, hogy a műtőnek az az érzése támadjon, mintha négy keze volna.

Azonban egyes dolgokat újra és újra kell mondani, míg beletanul a műtőápolónő a változó helyzetek gyors egymásutánjába. És hiába, mégis megesik, hogy nem azt a műszert nyújtják oda, melyre az ember számít. Ilyenkor azt szoktam mondani a műtőápolónőnek: — Lássá, azt már százszor is mondtam, hogy a sorrend ez vagy ez — s ha ez nem használt, egy ideig az volt a slágerem, persze a műtét után: — Tudja-e, kedves testvér, hogy ön az oka annak, hogy én nem nősültem, mert ön személyesíti a női nemet s naponként meggyőző arról, hogy a nőt százszor is kérheti az ember, hogy azt így s ne úgy tegye és még sem teszi így, hanem úgy.

Ez rendesen hatott, de megijártam, mert egyszer egyik műtőápolónő egész váratlanul megrontotta e bűvös mondás hatását, visszafelelvén: — De hát miért nem tetszett előbb megnősülni, mielőtt engem ismert volna.

Erre nem számítottam. Teljesen le voltam főzve s visszatértem a régi — kérem, ezt már ezeregyedikszer mondtam — megsokszorozott szölamra. Bizony úgy van, a mit most hallottak vagy hallani fognak, már legalább ezeregyedikszer mondatott el. De az nem tesz semmit.

Miután már bejutottunk a műtőterembe, tekintsenek szét, hogy mi foly ott? Semmi más, mint tisztogatás. A mint az oknyomozás azt a tételt megállapította, hogy a tulajdonképeni feladat a sebkezelésnél minden ártalmas befolyás távoltartásában áll, az eljárás egy tiszta sebnél, például melyet maga az orvos ejt, hogy a 'szervezet belső szerveiben levő betegséget kitarja, rendkívül egyszerűvé vált. Ilyen esetben nem a sebre magára, mint azt Lister előírta, történik a behatás, hanem a legalaposabb tisztításnak vetetik alá minden, mi a sebbel érintkezésbe jöhet, mert maga a szakavatott műteti beavatkozás sokkal kevésbé veszélyes, mint a tisztátalan érintkezés. Így, mielőtt valamely műtét megkezdetnék, a test azon területe, a hol a seb ejtendő lesz, a leggondosabban megtisztítatik.

A műtét körül szereplő kezeknek megmosása már valószínű művészi tökélyre fejlesztetett. A használandó műszerek forró lúgban, a seb fedésére szolgáló kötszerek pedig gőzben főzetnek meg. Szóval a szappan, a kefe, a lúg és a gőz játsszák ma az ideális sebgyógyítás tanában a főszere-

pet, akár csak a mosásnál, mit a gazdasszony szennyes fehérneműnknel végeztet.

Tehát a sebkezelésről elmélkedve odajutottunk, hogy a nagy Lister ma nemcsak az angoi gentlemanhez illő tisztelettel hajol meg a női nem előtt, hanem lerakni kénytelen tudományos készültségének összes fegyvereit az egészséges női ösztön előtt, mely évszázadok gyakorlatára támaszkodik, melyet a nőnek tisztasági érzéke fejlesztett és tökéletesített kifogástalan művészi magaslatra.

Igaz ugyan, hogy az a tisztaság, melyet az orvos végez, alaposabb, mint a mennyivel a gazdasszony a mosatásnál beéri, a mi természetes, hisz a tisztaság képezi az orvos és jó ápolónő főerényét, úgy hogy tisztátalan kézzel sebhez nyúlni kész bűn, valóságos mérgezési kísérlet; szerencse, hogy a legtöbb ember a sebfertőzés okozta lázat is erős testalkatával leküzdeni képes, épen úgy mint a belső gyuladásokat, tüdő- s bélgyuladásokat kísérő lázakat is. E tárgyhoz fűzött eszmemenetből könnyen megértik, hogy a ragályok terjedésénél is a tisztátlanság játszsza a főszerepet, hogy a személyes védelem biztosítéka nem az elzárkózás, hanem az öntudatos s helyesen végrehajtott tisztaság, hogy a hatósági intézkedéseknek oda kell irányulni, hogy a fertőzött egyént lehető gyorsan és gondosan elkülönítse az egészségesektől, hogy minden tárgyat, melylyel a beteg érintkezett, fertőtlenítsen s ha kell megsemmisítsen.

Hisz maga a főzés nagyban és egészben mi más, mint a legalaposabb megsemmisítése mindazoknak az ártalmas anyagoknak, melyek a nyers eledelokban vagy azokon netán jelen lehetnek. Az a vad, melynek hosszú állás után már haut-goútja van, már mállásnak indul s ennél fogva igen veszélyes fertőző anyagokat tartalmaz — mégis jól megfőzve, megsütve veszély nélkül elfogyasztható. Midőn a gyümölcsöt meghámozzuk, a számtalan rovar s emberi kéz által érintett külső héját eltávolítjuk, azaz megtisztítjuk. stb.

Szóval a tisztaság az, melylyel legbiztosabban védekezünk a megbetegedés, a járványok ellen, lakásban, ruházkodásban, eledelünkben, a levegőben, az ivóvízben. A tisztaság az, melyre a beteg ágya körül foglalkozónak, legyen az orvos, legyen az ápolónő, ügyelnie kell.

Hogy a tisztaság már magában mily nagy jelentőségű,

bizonyítja egy angol nőnek, Miss Nightingalének áldásos szereplése a krími háború alatt, ki mint a kormány hivatalt küldötte, jelent meg harmincznégy más önkéntes ápolónővel Skutariban, mint az egészség őrangyala, hirdetve a betegápolás alaptételét, a rendet és tisztaságot — és egy félév alatt a kórházakban, hova gondja kiterjedt, a halálozás 44 % -ról 8 % -ra szállott le.

Nem akarok hosszan időzni e lélekemelő tárgynál. elég annyit jelezni, hogy a nő ma már a háború munkáját megosztja a férfiúval. A hadakozás természetesen megmaradt tisztán férfias foglalkozásnak, de a betegek és sebesültek ápolására a nő hivatottabb, azon rendkívüli tulajdonságainál fogva, melyekkel őt a természet megáldotta. A férfi elég erős ahhoz, hogy sebet ejtsen, de nem elég gyengéd, hogy a sebesültet ápolja. Súlyos beteg ágyánál a női arcz mosolya megnyugtató, a férfié visszatetsző. A férfiban hiányzik az éjjeli megerőltető virrasztáshoz a kitartás. Nem tud a férfi vigasztalni.

A nő hozzá szoktatott bennünket, hogy a szoba rendje s tisztasága tőle származzanak. A hogy társaságban a nő kifejezéseink keresettségéhez vezet, úgy hat egyszerű jelenlétével egy nagyobb kórterem durvább betegeire is szelidítőleg, míg a férfiápoló szolgálta jellegét mindig megtartja.

Képzeltjenek csak magoknak egy tábori kórházat. Az orvos, a ki ágytól ágyhoz járva elvégzi napi látogatását s minden beteget megfelelő ellátásban részesít, a beteget legfeljebb bajára nézve nyugtathatja meg.

A fölügyelettel megbízott nő ellenben el nem mulasztaná, hogy ne tudakozódjék az elhagyottnak szülőföldje és övéi után. A napi híreket közli, a leveleket fölolvassa, levélválasz elmaradása esetén a beteget megnyugtató iparkodik, ha kell, maga ír, vagy legalább helyesen címezi a borítékot. Ha a beteg idegen nyelvet beszél, gyorsan megtanulja a legszükségesebbet, hogy a betegnek istápjá legyen s az orvosnak tolmácsul szolgáljon. Üdítő szereket nyújt, eteti a gyámoltalant. Fölolvassa a harci tudósításokat, kivált a beteg ezredének viselt dolgairól. Biztatja, bátorítja a gyengülőt. A végkimerülőnek utolsó szavait följegyz, a hozzátartozókat értesíti a gyászhierről. Ha maradt valami kedves emlék a hős után, összecsomagolja, hazaküldi.

Hol van a férfi, ki erre képes lenne ?

Ilyen a nő a háború nyomorúságai közt.

Azonban én tovább megyek. A nő nemcsak a háború munkájában osztozik a férfival, de rendszeres együttműködése fölötté lényeges az egészségi reform sikeres végrehajtásában.

Törvényhozóink a legbölcsebb egészségügyi törvényeket alkothatják, szigorítva azok ellenőrzését és végrehajtását, de a megbetegedés és halál leggyakoribb oka kívül esik a törvényhozói ellenőrzésen és beavatkozáson s csakis női tevékenységgel hárítható el. A városok egészségi viszonyát rendező törvény a legjobb csatornázást s vízvezetést biztosíthatja, tiszta levegőről gondoskodhatik nagy fásítással s teremthet sok egyéb jelentékeny külső egészségügyi intézményt; de mindaddig, míg a nő az otthon egészségügyi viszonyait érdeklő szabályokat át nem érti s nem válik az egészség őrangyalává házunkban, ki biztosít arról, hogy azt a tiszta levegőt tisztán élvezzük-e otthonunkban s azt a jó vizet kellő minőségben fogyasztjuk-e és sok más egészségügyi föltétel végrehajtatik-e a házon belül? A közigazgatás alkalmazhat a vásárcsarnokokban s piacokon vegyelemzőket s felügyelőket a hamisítások és romlott ételneműek eladásának megakadályozására, ha a nő nem tudja jelentőségét az étrend helyes összeállításának s a főzésnek titkát, hogy túlfőzni s túlfűszerezni nem szabad: akkor az étkezés nem erőpótlás, hanem gyomorrontási próbálkozás. Hordja össze bár a férfi fáradhatlan vállalkozásának bámulatos erejével a föld minden sarkából a lakásberendezéshez szükséges kényelmi s egészségügyi tárgyakat, a nő, ha nem ért hozzá, túlterhelheti s ennélfogva egészségtelenné változtathatja át a lakást. Építsenek bár oly szerkezetű házakat, melyek a hygienia minden követelményének megfelelnek, a nő, a ki az egészség törvényeit tájékoztatlanságában folyton megsérti, a hygeia templomát kórházzá alakítja át.

A kormány az egyetemi s magas iskolai nevelésnél a közegészségtanra fősúlyt fektet, de a tannak alkalmazása jó részben a nőnek föladata; míg az iskolában az egészségtan tanára, a folyton fejlődő tudomány physikalis tételeit fáradhatatlanul elemzi, otthonában a szellőztetésnek, világításnak, fűtésnek ellenőrzését jól-rosszul neje eszközli. Az atyák küz-

denek, intézkednek, törvényeket hoznak, hogy a polgárosultság erkölcsi s anyagi jólétének kinövései ellen megóvják gyermekeiket; de ha a nő tudatlan anyai legfő kötelességének helyes teljesítésében, ezrével kell meghalniok a kisdedeknek, mielőtt napvilágot látnának, nem a molochnak mint régen, hanem a durva tudatlanságnak vetve oda áldozatul.

Ez csak néhány vonatkozás illusztrálására annak, hogy mennyi veszély rejlik a nők egészségügyi ismereteinek hiányában. Kötetekre menne, ha a női tevékenységnek minden ágát érintő egészségügyi kapcsolatra kiterjeszkedném. Persze, hogy igen sok részlettel úgy járnék, mint az az előkelő úr, a ki csodálkozását fejezte ki azon, hogy nálunk a Kneipp-gyógymód, melynek főtítka a harmatos fűben való mezítláb járás — nem tud meghonosodni; — nem ám — mondtam — mert ez olyan ország, hol több, mint fele a lakosoknak még mezítláb jár.

Tanácsaimnak is jó része foganatosítva van már, tehát csak általánosságokra fogok szorítkozni s némi rövid útmutatást adni, hogy mivel lehet javítani a hibás külső körülményeket s reformálni a hibás életmódot és szokásokat, hogy ebből az egyénre és a közegészségre is előny származzék.

1. Első s leglényegesebb az egészségről szóló tanok ismeretének terjesztése. Igaz ugyan, hogy a magasabb leánynevelés körében az egészségtan tantárgyként szerepel, de tulajdonképen a tanok népszerűsítése lenne a főadat oly előadások tartásával és füzetek terjesztésével, melyekből a közönséges műveltségű s fölfogású nő is okúl. Meg vagyok győződve, hogy minden városban vagy községben akadna egy orvos vagy lelkész vagy néptanító, a ki készségesen tartana egészségügyi fölolvasásokat népszerűen megírt könyv nyomán. Sőt a nők magok vállalkozhatnának ily előadások tartására. Mi több, épen a nő leginkább hivatott a nőnevelés ez ágazatának, tudniillik a testszerkezetnek, a test életműködésének s a közegészségtannak oktatására. Nem kell hozzá nagy látkör vagy fárasztó tanulmány, hogy a nő képes legyen jól és érdekesen előadni az említett tárgyakat, bizonyos tekintetben sokkal jobban, mint egy férfi-oktató, minthogy egyes igen fontos részletet sokkal terjedelmesebben és szabadabban magyarázhatna, mint a férfi, a kit bizonyos illemszabályok korlátoznak. Százszorta jobban megérteti a nő

az egészség szabályait vonatkozással a takarékosagra, a csecsemővel való bánásra és a ruházkodásra stb. vonatkozólag társnőivel, mint a legképzettebb férfi-tanár, legyenek bár szaktudományi ismeretei fölülmulthatatlanok. És nem lehet eléggé terjesztetni a népszerűen megírt egészségi tanácsokat tartalmazó füzeteket, csak ne legyenek azok hosszúak s túl részletezők. Persze nem könnyű a mértéket és hangot eltalálni, s egy füzetke csak egy tárgyat foglaljon magában: így irni lehetne a ruházkodásról, a szellőztetésről, a főzésről, a lázról, az alvásról, a csecsemővel való bánásról, a tiszta vízről stb. Érdemesebb pályadíjat tűzni ilyen themákra, mint sok egyéb másra.

Aztán ismernie kell a nőnek azt a tökéletesen és csodásan megalkotott emberi keretbe foglalt finom szerkezetet s annak törvényeit nemcsak hasznáért és érdekességéért, hanem azért is, mert annak minden mozgalma oda-irányul, hogy fölemelje a gondolkozó lelket annak alkotójához, hogy azért a szeretetért, erőért és bölcsességért, melylyel lényünket megfogalmazta, szívünket a legöntudatosabb hálával töltse el iránta.

Valóban, képtelen nézet az, mely mégis időnként kifejezésre jut, hogy tudniillik az emberi test alkatrészeinek és életműködésének oktatása sérti a lélek gyöngédségét és tisztaságát.

Ez gondolatnak is annyira túlzottan hamis és visszavetesző, hogy alig érdemelne figyelmet, ha nem foglalkoznék vele nem egy lelkiismeretes tanférfiú, ennek a kérdésnek nagy jelentőséget tulajdonítván, pedig vagy ismernünk kell testünk minden porcikáját, mint a hogy a gazda ismeri földjeit, vagy pedig viseljük megadással tudatlanságunk súlyos következményeit. És ha aztán testi fájdalmat szenvedünk s hozzá erkölcsi sérelem járul, ha bajunk eredetét kutatjuk — szabad magunkat szerencsétleneknek éreznünk és méltán kérdezhetjük vádolóan a teremtetőt, «Én Istenem, miért mérted rám ezt a csapást?»

2. Rendkívül kedvező alkalom egészségügyi ismeretek elsajátítására az ápolónői tanfolyamokban való részvétel, minőket a Vörös-Kereszt-Egylet nagy buzgalommal és sikerrel szervezett.

Nem tartozhatik egy kirándulási előadás keretébe, hogy

kiterjeszkedjem a női tevékenység részletezésére a beteg ágynál. A nő ott úgy is otthon van, mert hisz neki köszönjük azt, hogy a régi kórház a tisztaság templomává alakult át.

Azonban a legtokéletesebb iskolában sem kereshetnek ez irányban gyakorlatot, csakis ha ápolónői tanfolyamban vesznek részt, tehát kórházban, hol az elmélet gyakorlattal egészül ki, hol a segítő kéz a gondolkozó fejnek közvetlen szolgálatába léphet, az értelem, az érzés és a tényleges segélyezés fegyelmeztetik, miáltal a betegágy a nevelésnek előkelő helyévé lesz.

Ellen Key, a híres nőemancipator, ki a lefolyt márczius végén a nő jelenlegi társadalmi bilincseiből való fölszabadításáról nyilvános fölolvasást tartott Budapesten, azt kívánja, hogy a nő szabad, munkára nevelt, az ember minden jogával bíró legyen, de viszont azt óhajtja, hogy a nő csak női természetének megfelelő foglalkozást válasszon, s meleg szeretettel, benső lelkesedéssel utalt az anyaságra, mint a nő természet szerint való legmagasabb hivatására.*)

Én sem tudok elképzelni oly társadalmi átalakulást, mely a nőre nézve csak megközelítően is magasztosabb szerepet ruházhatna, mint a minő reá a családi élet intézményében pótolhatatlanul és felelősségteljesen hárul, — a betegágy körül

*) Azóta hangzottak el Rooseveltnél elnöknek nagy port felvert szavai: «a férfi főhivatása a munka, hogy legyen kenyérkereső, a nő főhivatása, hogy legyen anya s háziasszony» (the prime duty of the man is to work, to be the breadwinner; the prime duty of the woman is to be mother, the housewife). Ez a kijelentés egy fényes elnöki beszédnek, melylyel az anyák amerikai nemzeti congressusát (the American National Congress of Mothers) megnyitotta, volt végkövetkeztetése és noha mint előrelátó és kinyilatkoztatásának fontosságát sejtő államférfi nyomatékuhozátette, «hogy mikor egy népfaj nem bír elegendő gyermekekkel, vagy mikor a gyermekek nem nőnek fel úgy a hogy kell, akár mert egészségtelenek testben, akár mert csenevésznek vagy terheltek lélekben, akkor az a népfaj hanyatlásnak indul és sem a vállalkozások nagy sikere, sem a pénzbeli gyarapodás csillogó fénye mint visszkövetelés nem hárít el semmit sem ebből a vészcsökkenésből», — mégis ez a túloldinak tartott álláspont a yankeek országában oly hatalmas társadalmi és irodalmi mozgalmat keltett, hogy ellene nemcsak a Grand canal-on túl, hanem azon innen Angliában is széltében hosszában beszélnek és írnak a feministák.

szerzett ismeret és jártasság pedig az otthoni kötelesség teljesítését csak tökéletesbíti, öntudatosabbá változtatja.

Járjon bárki szorgalmasan a kórházba s csakhamar meg fog győződni arról, hogy a férfi és női nem együttműködése következtében teljesen meggyógyult az a társadalmi seb, melyre vonatkoznak Jameson Anna híres angol író nő következő sorai: «Meg vagyok győződve, hogy az a nagy áldozat, melyet a társadalom javára hoznak — egyszer a népnevelés, másszor a közegészség, majd az erkölcsnemesítés, avagy az irgalmasság czimén — annál inkább kifizeti magát s felel meg rendeltetésének, mennél inkább kifejezésre jut a férfi és nő aránylagos részvételének elve s hiúsul meg vagy czélját téveszti, a mily mértékben ez az elv elhanyagoltatik vagy figyelmen kívül hagyatik.

3. Azonban nem elég az egészségügyi ismeretek megszerzése, hanem igaz meggyőződéssel s hűségesen kell alkalmaznia azokat az ismereteket tulajdon szokásainak megfelelő átalakítására is. Lehetetlen, hogy egy nő, ki az egészségügyben jártas, s kit tulajdon egészsége is érdekel, ruhájával seperje az utcza porát s minden kimenetele után otthonát befertőzze a nyakszirtmerevedésnél ragályosabb gümös bacillussal, mely a nálunk annyira elterjedt tüdővész okozza. Hollandiában a rendőr azokat, kiknek szoknyája a járda porával játszik — fölszólítja, hogy: «Tessék kocsiba ülni, ha röstelli ruhája szélét fölfogni», — hisz a magyar nőt is azt mondja: «Ha megyek az utcán végig, föl fogom a szoknyám végét»; lehetetlen, hogy egy az egészségügyben művelt nő 40-es számú lábát 30-as számú cipőbe kényszerítse, mit azzal óhajt talán ellensúlyozni, hogy 6-os számú fejére 24-es számú kalapot tesz, melylyel, ha a szél fölkavarja az utcza porát, a szennynek nagy mennyiségét hordja haza, — s csodálkoznak, hogy a legjobb párisi hajnövesztő sem képes a ritkuló hajerdőt új plántákkal besűríteni; — lehetetlen, hogy egy nő, a ki érti, mit jelent az egészség — elhomályosítja a függönyökkel és Store-okkal szobáját s állandóan elfedje ernyővel arcát, hogy örökké elzárkózzék az éltető napsugár elől, pedig oda, hova a nap nem süt, jár legtöbbször az orvos ... de ki győzné mind a sok egyéb különlegességet fölsorolni, melylyel az egészség érzékeny sérelmet szenved.

Azonban mi férfiak is, ki dolog, ki pajtáskodás czímén jó részét az álomra szánt éjtszakának kivirrasztjuk s egyik ideges lesz a túlfeszített munkától, a másik beteg a telhetetlen ivástól s a reggeltől estig tartó szakadatlan füstöléstől, pedig egy nagy tekintélyű egyén, nem kisebb, mint Anglia «grand old man»-je William E. Gladstone tette azt a kijelentést, hogy a mértéktelenség több szerencsétlenséget okozott az emberek közt, mint a háborúk, járványok s éhínségek együttvére.*)

Nagyon lelkiismeretes s magas műveltségű egyének, kik visszariadnak lelki világuk törvényeinek legcsekélyebb megsértésétől: engedetlenek testi világuk törvényeivel szemben, úgyszólván állandóan és egész szükségtelenül, csupán azért, mert a szokás, a kényelem és a társadalmi megegyezés azt úgy hozza magával. Ez az őszinte tisztelet az egyik törvénykönyv iránt, mikor a másiknak rendeletei hűtlenül mellőztetnek, azok jelentőségének és becsének hamis méltánylatából származik.

Az erkölcsi törvények épen úgy, mint az egészségi törvények, isteni kijelentések.

A szentírásban foglalt egészségi rendszabályok egyszerű felsorolása már magában több órát venne igénybe. Mózes az egészségi törvényekre fekteti a fősúlyt és oly nyomatékosan, mint egyetlen törvényhozó sem azóta. Az óriás szellem mesteri rendszabályai oly tökéletesek voltak, hogy évezredekén át a zsidóság nomád, majd nagyvárosi életének igényeit kielégítették, annyira, hogy a legszívósabb népfaj maradandó lételének alapját két ezer évvel Krisztus urunk születése előtt megalkotá. Hát még mikor megszületett az égi kijelentés: «Szeresd felebarátodat». A könyörületesség és önfeláldozás isteni keresztezéséből származó új élet nemcsak a lelkeket, hanem minden intézményt áthatván, megújítja a társadalmat a felebaráti szeretet alapján.

Szerintem nem is jó keresztyén az, ki az egészségi szabályokat tudva, meg nem tartja. Ismereteket kell tehát szerezni az egészségtanból s azokat végre is kell hajtani, nem törődve a társadalmi előítélet és a világ ítéletével.

*) The intemperance has been productive of more evil than war, pestilence and famine combined.

4. Az egészségi törvények végrehajtását a nőnek az otthonban kell kezdenie. Ez a hatáskör, a milyen kicsinynek látszik, mégis igen nagy egészségi munkát képvisel, melynek kidolgozása köteteket tenne ki. Csak néhány mindennapi házi sérelemről akarok megemlékezni, melyeket az egészség ellen elkövetnek.

a) Ott van a főzés, az a nagy művészet, melynek még Nagy Frigyes, a mai modern hadszervezet kezdeményezője is a legnagyobb méltánnyal adózik akkor, mikortábornokainak adott utasításaiban kijelenti, «ha hadsereget akarsz teremteni, a gyomránál kell az építést megkezdeni, mert ez annak alapja».*)

Kétségtelen, hogy a jó gazdasszonynak a szája izét a pénztárcza kiadó képességével kell összeegyeztetnie. Átlag a magyar konyha túlságos fűszeres, a módos emberé zsíros, a szegényé nyomoruságos. Télen a szalonna, nyáron a gyümölcs, ha éretlen is, játszsza a főszerepet.

b) Az egészség törvényeinek tudatlanságból származó megsértése a leggyakoribb és legrettenetesebb az újszülöttek gondozásánál.

Az újszülöttek igen nagy hányada, majdnem fele hal meg a kellő gondozás hiánya miatt. Igaz, hogy sok egyéb a női ellenőrzéstől független oka is van ennek a nagy halálozásnak. Így nagy városokban ezer meg ezer elfonnyad, mint a virág, tiszta levegő, világosság és napfény hiánya következtében, másokat elragad a halál öröklött betegség miatt, — ismét mások a szükséges táplálék és gondozás hiányában halnak meg, melyet a messze gyárban dolgozó anya nem nyújthat. De mégis a legtöbb esetben az alapok az édes anya járatlansága és helytelen intézkedése. És az anyai kötelességekkel szemben, hogy úgy mondjam, mi orvosok túlságos bölcssek vagyunk, vagy pedig, mert jelvényünk a kígyó, nem hisznek bennünk — tudniillik nagy ritkaság, hogy akadjon egy édes anya, legyen bármi tudatlan is, a ki ne hinné, hogy ő legjobban ért gyermekeinek gondozásához. Az anyai ösztön, úgy állítják, megtanít minden anyát arra, a mire szüksége van. Legföljebb átszalad ahhoz a jó szomszédasszonyhoz, ki

*) Wenn man eine Armee bauen will, so muss man mit dem Bauche anfangen, denn dieser ist das Fundament davon.

nemcsak tanácsosal szolgál, hanem át is megy hozzája, hogy megnézzze a kicsikét. És ha a beteget megkente éjnyállal, megfürösztötte szénamurvában, belsejében telve a jó cselekedet édes érzésével, halad haza kis szopósához — külsőleg pedig telítve a gyilkos betegségi anyaggal, akár a leideni palaczk a villamossággal s rövid idő alatt az egész község fertőzve van és marad mindaddig, míg hivatalosan nem jelentik, hogy tegyük föl Szent-Mihályon megszűnt a difteritisz.

Ez úgy értendő, mint Verescsagin három híres képe, melylyel azt a katonai sürgönyt illusztrálja: «A Sipka szorosban minden csendes», tudniillik a megfagyott tábori őrt eltemeti a hó, a községben is az életben maradt legfiatalabb gyermek hét éves, a kisebbeket kivitte a Szent-Mihály lova.

És a dologban az a rettenetes, hogy ezért a bűnért lakol mindenki, mint mikor megreped a bolthajtás s beszakad egy zsufoolásig telt terem s maga alá temet bűnöst s ártatlant egyaránt.

Nagy nyomorúság ez, melyen segíteni kell, de nem tanácskozással, mely több van, mint kellene, és rendeletekkel, melyeket a kiviteltől az a mély ösvény választ el, miben a legcélszerűbb határozatok sírjokat lelik, hanem rendszeres oktatással a jó egészség feltételeiről, az uralkodó járványok elleni óvintézkedésekről és a betegek ápolásáról stb.

c) Ennek az oktatásnak rövidnek s egyszerűnek kell lenni. Csak például hozom föl, hogy mikép lehetne e czímen: *A tisztaság otthonunkban* — néhány egészségügyi tanácsot összefoglalni.

«A piszok és az egészség nem férnek meg egy házban. A piszok a betegséggel jár karöltve: egymástól elválaszthatlanok. Minden piszok veszedelmes, de az a piszok, mely rothadni képes, a legveszedelmesebb. El kell égetni minden hulladékot, a csontot, burgonyahéjat és zöldség-levelet. A rossz szag, ha az rothadó anyagtól származik, betegséget terjeszt. A rossz szag mindig ártalmas páráktól származik. Mindaddig míg valamely rossz szagnak okára rá nem jöttél, ne pihenj, egészséged kívánja, hogy azt kipusztítsad házadból.

Iszapos sarat, szemétdombot, sertésólat ne tölj közel házadhoz. Baromfiketrecz zárt helyen egészségtelen. Az udvart gyakran kell kisöpörni, vagy ha az köveze van, le-

mosni. A szemetes ládába legjobb száraz hamut tenni, mely nem rothad, de a mellett megakadályozza egyébnek is a rothadását. A söpredéket a szobából, konyhából azonnal ki kell hordani. A hányszor csak lehet, mosd és mosd alaposan a szobapadlót és a lépcsőt. Meszelése a falaknak a legegészségesebb, a mész jobb a kárpitnál. A friss mész a rossz szagot megsemmisíti, a szobalevegőt fertőtleníti. Piszkos papírt felhalmozni ártalmas. Régi ruhákat, a télit Szent-György tájban s a nyárit Szent-Mihály után csak tisztogatva kell elrakni.» — stb. stb. — Ilyen formán a «friss levegőről», a «világosságról», «szórakozásról», «alvásról», «evésről», «ivásról» lehetne írni.

Még pár szóval megemlékszem a tiszta vízről. «Embernek a víz legtermészetesebb s legegészségesebb itala, de a víznek tisztának kell lennie. A tiszta víz az egészségre nézve ép oly fontos, mint a tiszta levegő. A hordók, kancsók és edények, melyekben a házi fogyasztásra való víz tartatik, tiszták legyenek, por és piszok ellen befedessenek. Az ivóvíz legyen csillogó tiszta, minden mellékíz vagy szag nélkül. Íz, szag vagy a homályosság azt mutatja, hogy valami idegen anyag van a vízben. Ha a víz tisztasága kétséges, előbb az fölforralandó, a forralás tudniillik megsemmisíti a benne levő ártalmas anyagot. Jó azt azonkívül át is szűrni. A kútvíz az által válhatik veszedelmessé, ha belefolyik a trágyalé, vagy csatorna piszka. Nagyon veszedelmes a mosást az ivókút mellett végezni, mert a szennyes ruha megfertőzteti a kútát.»

De hát mit beszélek én hódmezővásárhelyieknek a tiszta vízről?

A buddhista papnak szigorú egyházi törvényeik előírása szerint csak nyolcz tárggyal szabad bírnia, ez kevés szám lévén, azokat fölsorolhatom: három öltönydarab, egy deréköv, egy borotva, egy csésze, melybe eledelét kapja, egy varrótü s mit gondolnak, mi a nyolczadik tárgy? Ha eddig nem tudják, nem képzelem, hogy kitalálják, tudniillik nem más, mint homokkőből készült vízszűrő. Egy angol hygienista, mikor ezt Ceylonban meglátta, följajdult: Istenem, mennyivel okosabb ez a hindupap, mint a legfölvilágosodottabb angol. Hát még milyen okos ember volt boldog emlékü Nagy András János, a ki Hódmezővásárhelyt egészséges víznek bőségével ajándékozta meg, mely nem egyéb, mint a felületes kútnak föl-

cserélése a föld mélyéből jövő, tehát vastag kavicsrétegen át szűrt óriás vízmedenczével, melyet abban a mélységben nem fertőzhet meg semmiféle szemet vagy hulladék.

Áldott legyen a nagy jótevőnek emléke.

5. Folytatólag nem hallgathatom el, mert azt tartom a nő legelőkelőbb hivatásának és legfőbb kötelességének, hogy tudniillik ne várja, hogy a szegények járjanak hozzája, hanem keresse föl a szegény ember otthonát.

Mikor egyleteket alakítanak jótékonyság örve alatt, voltaképen kitérnek a valódi nyomorral való érintkezés elől, olyanformán, mintha a májusi fagy veszedelmét megszüntetni akar-nánk azzal, hogy nagy országos népgyűlésen elhatároznánk, hogy a három fagyos szentet január hónapra kell áthelyezni, a mikor aztán becsületesen kifagyhatja magát. Oda kell lépni a nőnek a nőhöz s a jótékonyság női követe bátorítsa a kétségbeesett anyát s kérje: «Add ide beteg gyermekedet, hogy meggyógyíttassam, hagyj belépni megfertőzött házádba, hogy azt megtisztíttassam, engedd meg, hogy fölügyeljek egészségtekre addig, míg a szörnyű ragály elvonul.» Képzeltetnek-e ennél előkelőbb látogatást?

Ilyennek kell lenni a nőnek a béke nyomorúságai közt.

Mily szívesen időznék tovább e tárgynál, de ha eddig meg nem győztem önöket, hogy tényleg a nő az egészség őrangyala, akkor hiába támogatnám érveimet több szóval. De nem hallgathatom el, hogy az angol nők egészségügyi társulata (Ladies Sanitary Association) fölolvadásokat tartat Anglia városaiban; az egészségüggyel kapcsolatos kiállítá-sokat rendeztet, — milliókra menő népszerű füzeteket oszt szét. — nagy díjakat ad azoknak, kik a közegészség szolgálá-tában kitűntek; a helyes öltözést tanítva ostromozza a divat czélszerűtlenségeit, ellenőrzi a tornát, az iszákosság korlá-tozása végett kieszközli a pálinkás boltok korai záróráinak hatósági elrendelését; satnyább gyermekek ezreit küldi egés-ségesebb vidékre, szakácstanfolyamon az eledelek egészséges főzési és sütési módját sajátíttatja el, a betegségből lábado-zók részére üdülési állomásokat létesít, járványok idején a hatósági orvos utasítására a fertőzött lakásokat ellenőrzés céljából fölkeresi, hogy a beteg elkülönítése és a kellő desin-fectio el ne hanyagoltassék; kisebb lakásból a betegnek kór-házba szállíttatását ajánlja és eszközölteti, vagy oly esetben,

hol a szülő erre nem hajlandó, a család többi tagjai számára kerestet ideiglenesen lakást, a szomszédokat figyelmezteti járványok idején az érintkezés veszélyességére stb. — és mindezt a legelőkelőbb nők szívesen végzik.

Utánzásra méltó példa!

De sietek befejezni themámat.

Pedig szeretnék kis ideig megállni s beszélni arról, hogy miért oly sok az ideges nő. Ne csodálkozzanak azon, hisz a mai nőnek nem elég azt tudni, hogy mi történik otthonában, Hódmezővásárhelyt vagy édes hazánkban, vagy tovább menve Európában, neki is végig kell szenvednie a búrhaború keserveit, s meg vagyok győződve, hogy köztünk igen sokan többet tudnak a liojangi csata részleteiről, mint a gyomornak veszedelméről, ha abba túl izgató eledeleket raknak.

Szeretném meghazudtolni azt a furfangos elménczkedőt, a ki azt meri mondani, hogy falun azért van jó levegő, mert az asszonyok nem szellőztetnek, így a rossz levegő a szobákban marad.

Korholni azt a rossz szokását némely nőnek, hogy éneklő madarainak s virágainak közepette azt hiszi, hogy állandó tavasz van szobájában, pedig mindaz nem egyéb piszokfészeknél, kivált ha még ráadásul Mackart-csokor kedvelő.

Dicséneket zengeni azért az áldott szokásért, melyet a nő édesen csengő dalolása nyújt; mi tudniillik a fővárosban azt hiszszük, hogy azért, mert az operában drágán megfizetett énekeseket hallgathatunk, föl vagyunk mentve a dalolástól. Pedig nem tekintve kedélyállapotunkra való nemesítő s megnyugtató hatását — a dalolásnak még az az előnye is van, hogy énekelni egyszerre ezer embernek is lehet, de beszélni csak egynek.

Midőn negyven év előtt Genfben a humanisták egy kis társasága egybegyült s megveté alapját a genfi egyezménynek és vele a Vörös-Kereszt-Egyesületeknek, ez a tény művelődéstörténelmileg igen fontos azért is, mert ez az első állami elismertetése a nőknek az irgalmasság munkájának végzésénél.

Én pedig azért fontoskodtam e rövid félóra alatt, hogy meggyőzzem a nőket arról, hogy ők nagy mértékben felelősek az egészségi viszonyokért környezetükben. De azt átérzeniök, tudniok kell, hogy az egészség tanait rendszeresen

végrehajtsák, a mi higgyék el, nagy lelki élvezet, s mint minden élvezet, a gyakorlat következtében szükségletté válik.

A ragyogó tisztaság, a helyesen alkalmazott segély, a megnyugtató vigasz épen úgy fölmagasztal, akár csak a hit, annak is, ennek is rúgója a felebaráti szeretet s közös vonása, hogy a jónak, mint a vallásnak gyakorlása közben megszűnnek az előjogok, a rang, a születési és vagyoni kiváltságok, s megszűnik a sok beszéd, melyért most az egyszer elnézést kérek, egy célért: hogy tanulják meg az anyák, miképen kelljen az egészséget a gyermeknél fejleszteni, felnőttél megtartani, közös édes anyánk, a haza érdekében, melynek legnagyobb értékét az egészséges, munkabíró lakosok teszik.

Dr. FARKAS LÁSZLÓ.

A DUNÁNTÚLI KIVÁNDORLÁS ÉS A SZLAVONIAI MAGYARSÁG.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

IV.

Kivándorlási politikánk. — A szlavoniai magyar telepek gondozása. —
A kivándorlási kutatás eredménye.

«Észak-, Kelet- és Dél-Európának távoli, alig ismert vidékeiről folyton jön egy széles és végtelen hadsereg. Leiríthatatlan s örökké változó nagyszerű erő ez, mely vezetők és szervezés nélkül visz mintegy másfél millió embert évenként s elárasztja a művelt világot. Mint a hatalmas folyók, ez is száz kis patakból ered. A hegyi kunyhók s a puszták hajlékai egyaránt táplálják; kiapadhatatlan forrása pedig a régi világrész népfajainak termékenysége. Oly vándorlás ez, melyhez foghatót sohasem látott a világ. A meginduló hadoszlopokat egyetlen szándék vezérli, az, hogy elmenekedjenek onnan, hol tűrhetetlenné vált lételők s eljussanak azoknak az országoknak szabad levegőjére, a hol a néptömegek sorsa jobban van biztosítva. Három nagy országnak, Olaszhonnak, Ausztria-Magyarországnak s az Orosz birodalomnak, melyekben a nép tömegei alacsony társadalmi fokon állanak, s az írástudatlanok százaléka megcsúfolja a XX-ik századot, ezeknek az országoknak salakját vezették le azok a csatornák, melyeket a hajószállítványok ügynökei nyitottak.»

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1905. évi 342. és 343. számában.

Ily kegyetlen hiradással kezdi könyvét a kivándorlásnak legújabb angol kutatója, Whelpley.¹⁾ Vizsgálódásainak végén pedig arra az eredményre jut,²⁾ hogy az 1903-iki magyar kivándorlási törvény (melyet egész terjedelmében le-nyomtat) «az egész világ kivándorlási törvényei között a legerősebben megszorító (restrictiv) szabály.»

Ezek a nyilatkozatok híven tükrözik azt a sötét, sőt túlzott benyomást, melyet növekvő kivándorlásunk Nyugaton s a bevándorlás államaiban megrögzített. Ez az összefoglalás, ha keserűségünket leszámítjuk róla, megfelel annak a csoportosításnak, mely szerint az extensive gazdálkodó államok döntenek ki határaikon népeket; és ezt állapítottuk meg mi is a II-ik fejezetben. Végre az angol kutatónak már egészen igazat adhatunk abban, hogy 1903: IV—VI. törvényeink, a német és olasz törvények után indulva, megpróbálták több-kevesebb szabátossággal mindazt, a mit a kivándorlás külső szabályozása tekintetében egyelőre törvényben kihirdetni lehetett.

A kivándorlási problémának első része (azt mondhatnám, hogy dogmatikus fele) ezzel rendeztetett, még pedig nagyjában oly alapelvek szerint, melyeket hat évvel ezelőtt kívántunk.³⁾ Magát a törvényt is megvitattuk,⁴⁾ szóvá tettük a Cunard-Line-el kötött szerződést,⁵⁾ melynek eleinte egy mindenképen veszedelmes tarifa-háború lett következménye. Szerény nézetem ma is az, hogy a szerződés alapeszméi helyesek, de a kormányhatalomnak mindenáron arra kell ügyelnie, hogy a jogárusító «meghatalmazottak» (40,000/1904. számú belügyministeri rendelet 23. és következő szakaszai) semmi esetre se csábíthassanak kivándorlásra és minden nyereség-részesedésök, melyet a kivándorlók száma szerint kaphat-

¹⁾ James Davenport Whelpley: *The problem of the immigrant* (London, 1905) 1. és 3. lapon.

²⁾ Id. munka 250. lapon.

³⁾ L. szerzőtől: *A magyarok kivándorlása Amerikába* (1899) V-ik Fejezet: «A kivándorlás és bevándorlás joga, elmélet és gyakorlat A törvényhozás, közigazgatás és társadalom föladatai. Mit tegyünk?»

⁴⁾ L. szerzőtől *A kivándorlási congressusok eredménye* (1904) 38. és köv. lapokon.

⁵⁾ Interpelláció a képviselőháznak 1904. április 13-án tartott ülésén s gróf Tisza István miniszterelnök felelete.

nának, példásan megtoroltassék. Már nem a kormány feladata az arról való gondoskodás, hogy a leghírhedtebb kivándoroltató cégek hirdetései ne jelenhessenek meg oly lapokban, naptárokbán, melyek első oldalaikon segítséget kérnek a nép elvándorlása ellen.

A kivándorlási politikának ez első feladatán kívül két sokkal nagyobb, igazán nemzeti célja is van. Egyik: gondoskodás a már kitelepültek magyarságának és állami hozzántartozásának védelméről. Második: a kivándorlás okainak megszüntetése. Pontosabban: csökkentése olykép, a mint az Németországnak sikerült. (Lásd dolgozatunk II. fejezetét.)

A külföldi magyarságnak codexét Thirring Gusztáv nagy körültekintéssel, nagyon szépen állította össze *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság* című könyvében. Ez a kitűnő munka minden kutatót sok fáradságtól és hosszadalmasságtól kímélhet meg; épen azért helyesnek tartanám, ha íróink előbb mindig összevetnék hozzávetőleges adataikat Thirring táblázataival. Sok túlzást el lehetne így kerülni, melyek még komoly íróinknál is kísértenek.¹⁾ Thirring, számsorait 1900-ról összevetve, egymillió kétezerre teszi a hazán kívül élő magyarságot.²⁾ Ha csak ennyi lenne is, ha a már elveszett nemzedékeket nem vennők is, már akkor is oly veszteség, mely képes megrendíteni egy közép-nagyságú állami életet. És a meddig így van, addig sem itthon nem nyughatunk, sem kint rekedt fajunkat védelem nélkül nem hagyhatjuk.

Csak néhány szót erről a feladatról, hogy átvezessen minket a szlavoniai magyar telepek kérdéséhez.

Nem tagadhatjuk el, hogy a kitelepedett magyarság szervezése az utóbbi esztendőkből mégis csak haladt. Észak-Amerikában 1900-ban már közel harmadfél-száz magyar egyesület volt, melyek 15 év alatt egymillió dollárt fizettek ki segélyben.³⁾ Huszonhat magyar templom (1900-ban), huszonhárom református, tizenhat-tizenhét római katolikus egy-

¹⁾ L. *Közgazdasági Szemle* 1904. évfolyam. 612. lapján a *Kivándorlási irodalmunk* című bírálatot.

²⁾ Thirring: id. m. 364. l.

³⁾ Az *amerikai magyarság multja, jelene, jövője*. Szerkesztette Kohányi Tihamér, Cleveland, 1901.

háziról szól jelentés (nem pontos adat), s egy tisztán magyar ajkú görög katolikus egyházra számíthatunk. A nagy szét-szórt tömeghez képest ez még mindig csak csekély kezdet, de ha a katolikus püspök-helynökkérdést sikerül tapintatosan megoldani s a református egyházak nem szakadnak szét két külön kötelékre (a mint most próbálgatják), akkor tovább is erősíteni lehet fajunkat és ki lehet használni az amerikai magyarság javára két dolgot: először azt az érdeklődést, melyet itthon a kormány, egyházak és egyletek (Országos nemzeti szövetség stb.) tanusítanak most már irántok. Másfelől önérzetüknek azt a fokozását, melyet 1901-ben az interparlamentáris congressus sikere vitt nekik. A kanadai és délamerikai magyarok összegyűjtéséről még kevés szó van; igaz, hogy ez nagyon kemény dió. De Kana-dát különösen sürgetném azért, mert ingyen földjeit bámulatos reklámokkal tudja hirdetni — belügyministerének védnöksége alatt.*) — Romániában is meggyökeresedett négy év óta egy magyar lap (azelőtt sohasem tartotta ki ennyi ideig),**) néhány egyletünket sikerült a marakodásokból ki-menteni, s hogy jogaik tudatára lassanként ébredeznek, annak legjobb jelét a bukaresti római katolikus hitközség szerve-zésében s a magyar tanítás kiterjesztésében (ma 6 református magyar iskola van Romániában s a bukaresti új katolikus ma-gyar iskolának 220 növendéke van 7 tanerővel) látom. Sajnos, ezzel szemben csak még jobban hanyatlunk a moldovai csán-góknál, hol a derék Balla Gyula halála óta (1903.) már csak egy utolsó magyar papunk van — régi nagy egyházaink helyén.

Ha így széjjel tekintünk azokon a messze földeken, melyeket kivándorlási kutatásom bejárt, akkor mondhatom, hogy a kivándorolt magyarság gondozásának munkája mégis csak megindult tehát, de bátortalan is, kis arányú is, s bizo-nyos excentricitása van. Bátortalan, mert minden haladás mellett sincs meg kellő hátvéde mindig a külügyi szerve-zetben, sőt egyes nagy fontosságú ügyekben (a bukaresti német iskolának a közösügyi kiadásokból való támogatása; a

*) *Canada, the granary of the world.* Book of Cartoons published by the Authority of Hon. Clifford Sifton, Minister of the Interior. Ottawa, 1903.

**) L. szerzőtől *A székelők kivándorlása Romániába* (1902) 49. l.

magyar útlevelek consuli kiszolgáltatása az osztrákénál hat-szor drágább) tagadhatatlanul vizsátságokat látunk. Ide sorolom czimerünknek ki nem tételeit, azt az alaphibát, hogy — Galaczt kivéve — a magyar kivándorlók nem irattak össze. Ezek a bajok mélyre, külügyi képviselőink egyoldalú kiképzéséig nyúlnak vissza, a melyre most nem terjeszkedhetünk ki. — Hogy kis arányú működésünk, ellenére annak, hogy három év óta állami költségvetésünk is vesz fel segélyző összeget, erre mit mondjak bizonyítékul egyebet, mint azt, hogy a németek, a mint a *Handbuch des Deutschtums im Auslande* (1904) kimutatja, mintegy 1300 német iskolát szerveztek külső telepeiken (természetesen a svájci, ausztriai és magyarországi németek iskoláit nem számítva); a birodalmi költségvetés 300,000 márkára emelte az erre szánt tételt s most újabb emelés és egy «Centralstelle» szervezése van szóban, annyira, hogy már a kitelepült német polgárok középiskoláinak rendezésére került a sor, mint Bulgáriában (Ruszesuk) s egyebütt látjuk, még pedig az önkéntesi szolgálat jogát is össze kívánják e rendszerrel kapcsolni. (A francia költségvetés 800,000 frankot ad a levantei francia iskoláknak.)

De excentrikus a mi magyar-pártolásunk azért, mert mindig a legtávolabbiak érdekelték bennünket legjobban. Amerikában először a kaliforniai magyar szőlő-ültetések és a tót bányászok munkaszüntetése ragadta meg itthon a képzelődést, azután jutottunk el azokhoz a kivándorlókhoz, kiket a magyar egyházak tarthatnak szárnyaik alatt. Romániában a galaczi leánykereskedés már a hatvanas években felköltötte az itthon levők aggodását, sőt a Besszarabián elpusztult magyar falukba már 1844-ben elindult Jerney János; azonban a székelység egyik kitünő harcosának őszinte csodálkozását kel tettem föl azzal, mikor (1902) azt mutattam be, hogy a gyimesi szorostól néhány puskalövésnyire ősi magyar falvak rejtőz-ködnék és «fogyogatnak». Amerika és Románia messze kerülője után kanyarodik csak vissza érdeklődésünk közelebbi gyarmatos telepeink felé. Ausztriában megtaláltuk a bukovinai csángókat, de már közelebb nem jöttünk, mert — — — — — kérdem — ugyan ki tartja számon, hogy magyar honos több, mint egynegyed millió lakik Ausztriában, még pedig Alsó-Ausztriában magában 182,571 magyart számíthatunk 1900-ban (Thirring adata), tehát nagy tömegben élnek

egvütt?*) Vajon jutott-e már eszünkbe az, hogy legalább fölvegyük az ő helyzetöket s megállapítsuk azokat a jogi tételeket, melyek alapján védelmökről gondoskodhatunk? Úgy hallgatunk rólok, mintha csak a föld alá tűntek volna el s egészen megfeledkeztünk gondozásukról azért, — mert épen itt vannak szemünk előtt.

Ennek a mi excentrikus magyar-pártolásunknak egyenes folytatása az, hogy végre megérkezünk saját területünkre, saját államunkban kirajzott saját telepeinkre — a szlavoniai magyarsághoz. Mivelhogy még azt sem mondhatjuk, hogy fajunknak ez a része túl van határainkon, azért mindig újra meg újra föl kell fedeznünk saját vérünket, mert oly hamar kirázzuk megint emlékezetünkéből. Egy-egy magyar utazás Szlavóniába nagyobb különösség, mintha valaki fényképfölvételekért rándul ki tőlünk a Sárga-Tengerre.

Ha bátoratlan s öntudatlan eljárásunk helyett tudatos politikával karoltuk volna föl a kirajzó-magyarságot, akkor kivándorlásukat nyomról nyomra követte volna szervezősők. Akkor bizonyosan a legkönnyebben elérhető vándortelepeket láttuk volna meg legelőbb s azoknak éreztük volna át fontosságát. És mindez okokért legeslegelőször a szlavoniai magyarság felé fordult volna tekintetünk is, de — hiszem — hogy éltető erőnk is. Hogy miért? Könnyű megfelelni erre, s nincsen benne semmi titok. Azért, mert — (ezt láttuk a III. fejezetben) — épen Szlavóniában megymost végbe egy oly nép-alakulás, melynek erjedő folyamatában nekünk is ki kell vennünk részünket, akár akarjuk, akár nem. Azért, mert történelmi kapcsok, ma is élő maradvékaink s a kitelepülésnek kitünő alkalmi magoktól kínálkoztak nekünk, fajunknak. Csak mi vakok nem vettük észre.

Úgy gondolom, hogy olvasóm szíves volt észrevenni azt az igyekezetemet (kivált az előző fejezet során), melylyel a szlavoniai kérdések tárgyalásánál minden vonatkozást elkerültem, mely a Horvát-Szlavon társországok politikai helyzetét és viszonyait érintette volna. Tettem nemcsak azért, mert nem tartom a horvát kiegyezési kérdéseket egy kivándorlási munkába valónak, hanem azért is, mert a szlavoniai hatóságok részéről kutatásunk iránt a legszívesebb kész-

*) L. dolgozatunk bevezetését.

séget, egyéb működésekben — (miket egy turista észrevehet), — különösen pedig iskoláik építésében, irigylésre méltó buzgólkodást láttam. Közjogi, pénzügyi különbözéseink tárgyalása csakugyan nem volna idevaló, kivált akkor, a midőn a legjobb szándok is esetleg épen azt a kérdést keverné a bonyodalmakba, a melyet most szívünkön viselünk: a szlavoniai magyarság ügyét. Maradjunk meg tehát e telepen mi is és azok is, kik hivatta lesznek rendezni ezt. Legfőllebb annyit engedek meg magamnak, hogy mikor azokra az ősi falvainkra gondolunk, melyeket ott felejtünk, akkor eszembe jut a szlapon-kérdés egy régi harczosának, Pesty Frigyesnek az a följegyzése, hogy «Braginitza-sziget déli csúcsánál csendes tenger idején a kö-sarcophágok egész sorát lehet látni a víz alatt.» ¹⁾ Így látjuk mi is most, túl a Dráván régi maradvány-telepeinknek romjait — a víz alatt.

Nevezetes egyébként az, hogy Pesty Frigyes régi okmányainkból s törvényeinkből bebizonyította, hogy a mai «Szlavoniá»-ra e név csak átszűszott, itt voltaképen valószínű magyar megyékről van szó. Alig hiszem, hogy ezt az igazságot kétségbe lehetne vonni. De hogy mily kevésbé jutottak eszünkbe a Szlavoniában lévő magyarok még akkor is, a mikor Szlavoniának magyar voltát vitatták, ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Pesty könyvében egyetlen egyszer sem emlékszik meg sem a maradvány-telepekről, sem a később beszármazott embereinkről. Az ő álláspontja az, hogy «legerősebb nyomát hagyta a magyar nemzetiség a topographiai és földrajzi elnevezésekben.» ²⁾ És mindössze is arról emlékezik meg, hogy ³⁾ «Beksics Gusztáv is gyönyörű érvekkel fejtegeti a *Pesti Hírlap*-ban annak szükségét, hogy a magyarok a Dráván túl nagy birtokokat szereznének és így Horvátországot társadalmilag foglaljuk vissza, mert a földbirtok magyarok kezében még leginkább alkotja az összekötő kapcsot Magyarország és az úgynevezett Horvátország között.» (S ezt helyesli is.) Lehet, hogy téve-

¹⁾ Pesty Frigyes: *Száz politikai és történeti levél Horvátországból* (1885) 407. lapon.

²⁾ Pesty: id. m. 371. l.

³⁾ Ugyanott 223. lapon.

dek, de mégis azt hiszem, hogy minden pergamentnél többet érnek azok az élő települések, melyeket a magyarság ott magának alkotott s melyek jóval többek, mint eleven okmányok: mert nem bizonyítékokat szolgáltatnak, hanem kötelességeinkre figyelmeztetnek bennünket.

Kötelességeinkre. Mert a nemzetközi jog alapján minden állam szervezi kitelepülő honosait, míg állampolgárai maradnak s nemzetiségöket egyházak, iskolák és egyesületek védik akkor is, mikor már az állampolgári kötelék lehullott rólok. Ehhez a munkához csatlakozott a magyar állam, a midőn ha kis arányokban is, ha bátortalanul is, s bár némi excentricitással: mégis megkezdte jogainak, melyek kötelességet jelentenek, gyakorlását. Most elérkezünk haza felé oda, hogy a Dráván túl (1900-iki népszámlálás) 90,180 magyart, s még 47.421 magyarul beszélőt (összesen 137,601 fej) találunk. Nem külföldre bujdosnak: ezért a nemzetközi jogokat nem gyakorolhatjuk. Tehát itthon vannak. De Horvát-Szlavonországok autonómok: tehát iskoláik, egyházaik gondozása nem az anyaállam joga. És így maradunk abban az állapotban, melyet a III. fejezet bemutatott s mely egyet jelent kötelességeinknek elmulasztásával fajunkkal szemben, államunk területén. Mondjuk meg, minden homályosság nélkül, hogy mit jelent a mai rendezetlenség. Jelenti azt, hogy az Amerikába költözött magyarok, vagy a Romániát járó székelyek szervezésére több és világosabb jogunk van, mint a Dráván átrajzott itthoni telepeseinkkel szemközt. Jelenti azt, hogy a szlavoniai magyar nemzetiségi helyzetéhez hasonló bonyodalmat az egész kivándorlási irodalomban csak egyetlen egyet találunk, tudniillik a Chi-minek képtelen zavarait, értetvén ezek alatt azok a khinaiak, a kik külföldön idegen állampolgárokká lesznek, mint ilyenek térnek vissza a Mennyei birodalomba és valahányszor hatósági eljárás elé kerülnek, mindannyiszor összeütközik rajtok a consuli jog és a kínai hagyomány.* Jelenti a mai állapot igenis azt, hogy vagy sikerül valamely községben egy magyar iskolának megalakulnia s akkor az izgatottság és a gyanu lappangó mérge férközik horvát barátaink közé. Vagy nem tesz a ma-

*) H. Gottwaldt: *Die überseeische Auswanderung der Chinesen und ihre Einwirkung auf die weisse und gelbe Rasse* (1903) 60. lapon.

gyarság semmit s eljutunk ahhoz, hogy (mint Nikinczén, Maradékon láttuk) a mi fajunk, a magyar állam területén kénytelen hitfelekezetét otthagyni azért, — hogy nemzeti-ségét megtarthassa.

Lehetetlenség tovább vonszolni ezt a dilemmát. Érezték is ezt mindkét oldalon s azért történtek kísérletezések, föl-szólalások, indítványok. Sajnos, épen magyar részről mutatkozott a nagyobb tájékoztatlanság. A magyar képviselőház-nak 1903 július 13-án tartott ülésén egy magyarországi képviselő azt mondta, hogy Horvát-Szlavonországban nincs egyetlen magyar ajkú népiskola sem, sőt az ott lakozóknak nincs is megengedve, hogy ilyen népiskolát állítsanak föl. A következő ülésen Popovics Vászín István képviselő letette a Ház asztalára czáfolatul a horvát-szlavon-dalmát országos kormány hivatalos közlönyének 1903 június 30-iki számát, mely szerint 1400 népiskola közül a társországokban 24 magyar ajkú elemi iskola volt, e huszonnégyből hat községi, hét felekezeti, hat vasúti és öt pusztai népiskola. 1904 november 8-án a zágrábi tartománygyűlésen épen megfordított támadás történt. Vrbanics képviselő kifakadt az ellen, hogy a báni kormányzatnak s különösen a verőczei főispán-nak nincs elég bátorsága ahhoz, hogy szembeszálljon a magyar iskolák fölállításával, mert azok törvénytelenek. Hozzátette, hogy 1901 óta 23-ról 39-re nőtt a magyar iskolák száma. Gróf Pejacevich bán azt felelte a támadásra, hogy néhány magyar lakos azzal a kéréssel fordult hozzá, hogy saját költségökön magyar iskolákat állíthassanak. (Ennyi az egész.) Egyébként megjegyzi, hogy míg Magyarországon 111 olyan iskola működött, melynek tisztán szerb-horvát volt a tan-nyelve s még 273 iskolájok, hol azonban a magyart és né-metet is fölvelték tantárgyul, tehát az anyaországban 1627 horvátra jutott egy nemzetiségi iskola: addig Horvát-Szla- vonországokban csak 24 magyar iskola állott, tehát 3757 magyarra jutott csak egy magyar iskola. Ez volt a bán védelme. A magam részéről csak azzal pótlom az adatokat, hogy egyleti s (reformatus) egyházi segélylyel így nyíltak meg 1904 őszén a kresztelováczi, paliszállási (hatvan tanuló- val), koreniczai iskolák (l. III. fejezet): de bejelentem azt is, hogy a hivatalos statistika iskolái közül Antinováczon, Maradékon nem találtam meg a külön magyar tanítót.

A támadások és mentegetődzések még jobban mutatják azt, hogy mily ferde a helyzet s mind a két félben csak bizalmatlanságot keltő. Végeredménye pedig mindig az, hogy távolról sincs odaát sem annyi iskolánk, sem oly szilárd iskolaszervezési jogunk, mint például a Dráván innét lakó horvát nemzetiségnek a magyar megyékben. *) Mert mi ott a mai jogállapot? Az államvasút megteszi kötelességét, midőn alkalmazottainak, a mint olcsóbban szállít nekik szemet, úgy gyermekeiket tanítással is ellátja. Főntartandó is ez, de azért mindig csak üzemi berendezkedés lesz, a mely legkisebb terjeszkedésével mérges berzenkedést zúdít egész közlekedési hálózatunk nyakába. Mennyi kelletlenkedés volt Eszéken a miatt, hogy a vízépítő kirendeltség is a MÁV. iskolába szánta gyermekeit s arra, hogy egyes magyar család is taníttathassa ott ivadékát, példa nincsen, csak az «elv» van meg, hogy a helyi hatóság (a polgármester) megadhatja az engedelmet más magyar gyermeknek is e magyar iskola látogatására; ha pedig a folyamódók itt elutasíttatnak (ez történt), akkor — a kik még tovább akarják vinni a kérést — Zágrábba kérvényezhetnek kedvező döntésért. A szülők azonban — érthető — ennyire nem szokták vinni a dolgot. A másik iskolafentartó (egyes magánosok pusztai, majorság, iskoláin s a Julián-egylet vállalkozásán kívül) a református egyház. A dunamelléki ev. ref. egyházkerületnek 10 egyházközsége van Szlavóniában, ebből hét magyar. **) A dunántúli kerület szárnyai alatt van Daruvár, sok fiókegyházával, Brekinszka, Uljanik (cseh) és Pisanicza. Főntebb (III. fejezet) részletesen beszámoltunk ezekről, a nagy pisaniczai egyházközség kivételével, hol két iskolánk van 160 tanulóval, új, nagy templommal. (Belovár-Kőrös megyébe tartozván, már Horvátországba esik.) A két egyházkerületnek egységes actióját Antal Gábor püspök vezeti. nálunk szokatlan odaadással — így érthető az új iskolák keletkezése, régiek gondozása. Ez a munkálkodás azért is egész-

*) L. Kovács Alajos: *A horvátországi magyarság* (Budapesti Hirlap 1905. 96. szám) és a *Szlavoniai magyarság* című cikket a *Budapesti Hirlap* 1904 szeptember 22-iki számában.

**) A *dunamelléki ev. ref. egyházkerület névtára az 1903-ik évre*. A tíz egyházközség: Beska (német), Haraszi, Kórógy, Rétfalu, Maradék, Nikincze, Szent-László (magyar), Szeliste (német), Tordincze (cseh), Uj-Panovcze.

séges alapon mozog, mert az 1898 május 7-én kelt horvát törvény megállapította, hogy (1) «a horvát- és szlavonországi ágostai- és helvét hitvallású evangélikus egyházközségek a Szent István koronája országaiban levő ágostai- és helvét hitvallású egységes egyházak kiegészítő részét teszik»; a 2. §. pedig elismerte a zsinati törvények érvényét. Reméljük, hogy a református egyház továbbra is meg fogja tenni hazafias kötelességét. Ám ez actiónak is megvan a határa; nemcsak abban, hogy a katolikus magyar telepeket úgy szólván veszendőkül kell hagynia, hanem abban is, hogy mihelyst a magyar iskolát a jóra való sajtóizgatás ott azzal mutatja be, hogy nemcsak a «magyarosítás» gonoszságában szenved, hanem még az igaz hitet is el akarja venni: akkor mérhetlen gyűlölködés támad, a mely megront minden békességet. Ezért a kérdést ezzel sem tarthatom megoldottnak. Ha még buzgó magánosok vagy egyletek megindulnak is néha egy-egy magyar iskola tervével és nem törődnek az agyarkodással, kiváltképpen dicsérjük és buzdítuk őket. De áldozatuk még így is csak fél munkát végez, mert hiszen a horvát népiskolai törvény 105. §-ában így rendelkezik: «A magániskolákban rendszerint ugyanazon tannyelv használandó, mint a mely ugyanazon községben a nyilvános iskolák tannyelvéül szolgál.»

Mindezen kísérletek mögül folyton kiásít egy nagy üresség, melynek neve az, hogy nincsen szabályozva oly közhatalmi szerv, mely a szlavoniai magyar telepeknek magyar iskolákat tarthatna fenn közérővel. Külföldi honpolgárainkról, avagy a nálunk élő horvátok iskolájáról tudjuk, hogy mely adóztató hatalomnak kell gondoskodnia. De mennél több izgalom támad a Dráván túl, valahányszor a magyarság gyermekeinek magyar tanítást kér, annál kényszerítőbbé válik az, hogy közös megegyezéssel itt is tisztázzuk a helyzetet. A dilemmát ne vonszoljuk tovább, hanem járjunk végére mind a két oldalának.

Vagy azt az álláspontot kívánják a társországok elfogadni, hogy reánk nézve a közoktatásügyben ők «külföldet» jelentenek, akkor el kellene ismerniök a magyar kormánynak azt a jogát, hogy az odavándorló magyar honosoknak épen olyan iskolákat szervezzon, mint a minőket például a német vagy olasz kormány állít kiköltözött polgárainak idegen államokban. Vagy abban nyugszik meg a horvát felfogás, hogy

a szlavoniai magyarságnak ott nemzetiségi jogai vannak, akkor ezeket a jogokat ki kell mondani s érvényre juttatni, mint a hogy a szerbeknek megadták. Jogszerű megoldásra csak ez a két út visz, békességre s minden beavatkozás gyanújának elhárítására odaát — úgy látom — csak a második.

A népoktatásról szóló 1874 október 14-iki horvát törvény kötelezővé és ingyenessé tette a népoktatást, községi költségen rendelte el a népiskolák felállítását, egyben kimondta 11. §-ában, hogy «a népiskolai tanítás nyelve a horvát». Más anyanyelvű községeknek megengedi, hogy ott «az illető anyanyelv (legyen) a tanítási nyelv», de mindjárt kimondja azt is, hogy: «ha azonban az ilyen községekben a horvát nyelv már szokásossá lett, a tanítási nyelv a horvát lehet, azonban az illető anyanyelv kötelező tantárggyá tehető.» Az új népoktatási törvény, mely 1888 október 31-én kelt, *egy* szóval megebővítette ezt az intézkedést; mindenütt belészúrta a «szerb» szót. Az új törvény 4. §-a így szól: «A népiskolák tanítási nyelve a horvát vagy a szerb. Azokban a nyilvános népiskolákban pedig, melyeket más anyanyelvű községek állítanak és tartanak fenn, az illető anyanyelv a tanítási nyelv. Az illető iskolákban ezenfelül, mint kötelező tantárgy a horvát vagy szerb nyelv is tanítandó. Ha azonban az ily községekben a horvát vagy a szerb nyelv már szokásossá lett, a tanítási nyelv a horvát vagy a szerb nyelv, az illető anyanyelv pedig kötelező tantárgy lehet.» Erre az alapra kell reá állítani a magyar iskolákat is, kimondván, hogy a községek magyar iskolái a horvát és szerb iskolákkal egyenlő elbánásban részesülnek; benők kötelező tantárggyul a horvát vagy szerb nyelv is tanítandó s a 4. §. utolsó mondata őket nem érinti. Vagyis általánosítani kell a magyar lakosság számára is azt az eddigi kivételt, mely mindössze 6 helyütt engedett meg magyar községi iskolát, de ezek közül is 2 engedély a hatvanas évekből volt s 1895 óta egyetlen egy ilyen új engedély sem adatott.

Az iskolaügynek az lenne méltányos rendezése, mely mindenféle rossz májű gyanusítást távol tudna tartani, de minket is megóvná attól az önvádtól, hogy magyarságunkról még akkor sem tudunk gondoskodni, mikor az az állam területén alkot telepeket. Az iskolák kapcsán szóltam az egyházi ügyekről s mi mást vonhatnék le következtetés gyanánt, mint

azt, hogy a római katolikus magyar híveket nemcsak elhanyagoltuk, hanem egyenest elriasztottuk őket, hol vallásuktól, hol magyar nyelvüktől. Ez már nem a XX-ik századba való állapot. Azért is követelnünk kell, hogy a pécsi püspökséghez tartozó szlavoniai magyar községek magyar papot és tanítót kapjanak, s hogy egyéb helyeken legalább annyi joguk legyen a magyar katolikusoknak, mint nálunk van a horvát egyházközségeknek. Nem különös az, hogy annyi évtized után kell az államalkotó faj érdekében illet könyörögnünk? Egyleti élet, olvasóköri még egészen fejletlenek a szlavoniai magyarság között, ha tapintatosan kikérnék az autonóm hatóságok támogatását, nem hiszem, hogy kosarat kapnának. Örvendetes a fejlődés, mely újabban az Orsz. központi szövetség ottani fiókjában mutatkozik. Ha pedig utoljára végigtekintve szlapon útunkon, megemlékezünk arról, hogy milyen kulturai élesztőt alkottak ott a magyar telepek, hogy pionírjaink az irtásos erdőkben, földművelőink a szerb falvakban, gazdatisztjeink az uradalmakban hogyan nevelték a gazdaságot is, a népet is: Szlavonia érdekében nem kívánhatnánk jobbat, mint a magyar (és sváb) gyarmathelyeknek szaporítását, újak megnyitását. Egy számítás szerint a Dráván túl az 1000 holdnál nagyobb gazdasági területeknek majdnem 30 százaléka volt magyar kézben.†) A számot nem tudtam megbírálni. De azt az elmondottak után bátran kiirhatom, hogy nagybirtokosaink nagyobb szolgálatot magoknak, a szlapon megyék fölvirágzásának és a magyar kivándorlásnak nem tehetnek, mintha a Dráván túl mennél több magyar telepnek nyitnak helyet.

Fölösleges lenne újabb magyarázgatással újra körülírni ezek után azt a szerepet, a melyet Szlavonia játszik a magyar, s elsősorban a dunántúli kivándorlásban. Magok a tények beszéltek hozzánk, faluról falura.***) Félreérteni nem lehet, elfelejteni nem szabad bizonyosságukat. Megláttuk, hogy a Dunántúl déli megyéi nem abban különböznek Fejér, Győr, Vas és Veszprém állapotától, mintha nem indult volna belőlök kivándorló, hanem abban térnek el, hogy az ő kivándorlásuknak nagyobb részét előbb leszívta Szlavonia s a somogyi.

*) Kovács Lajos: *A horvátországi magyarság. Budapesti Hírlap.* 1903. április 7.

**) L. III. fejezetet.

baranyai munkás, mihelyst odalent is megtelt a föld, már mostan onnan vándorol Amerikába. Tehát nem hogy hiányoznék a kibujdosás, hanem kettős vándorlássá változott. De ugyanakkor mást is meg kellett látnunk. Mindaz, a mit a szlavoniai magyar gyarmatokról, sőt más nemzetiségű telepekről tapasztaltunk, mindaz, különféle hangon egyetlen accordba olvad össze. Elharsogja nekünk a paraszti parcellák bámulatos vonzó és lekötő erejét. Nemcsak a földéhes nép tapad újra röghöz s ebben művelő példát teremt, hanem új társadalmi osztályok vernek gyökeret, a szállongó és cselédi elemek megtelepednek s új, életerős nemzedéket hajtanak. Irtott erdőben, újra tört ugarban, uradalmi szőlőhegyen meg fogja újra népünket a föld, s míg benne tart, nem ereszti el. Nemcsak nem ereszti, hanem újra neveli; a föld új vért csinál. Ezért nem szabad mást mondanom, mint azt, hogy a nagy próbatétel csakugyan betölt. A nép maga tett kísérletet arra, hogy megszüntesse a kivándorlást.

Az életnek ily, szinte önkéntelen tanulságtétele után, nincs már helye a habozásnak. A kivándorlási politikának harmadik s végső feladata nálunk másként nem oldható meg, csak ha jobb birtok-megoszlást tudunk teremteni. A Dunántúl kivándorlási típusait keresve (I. fejezet), mindig más oldalról s mindig erősebben támadt elénk ez a vágyódás. A kivándorlás okait összetéve (II. fejezet) nemcsak mélységes sóvárgást találtunk «változás» után, hanem megismertük azt is, hogy a kivándorlási gondolat lelkét egy paradoxon él-teti. A paradoxon úgy szól, hogy a munkásnak nincs elég munkabére, a gazdának nincs elég munkása. Ezért nemcsak kivándorlás van, hanem be van hurkolva a felemelkedésnek az a módja, mely az extensiv gazdálkodástól az intenzív-közgazdasághoz vezet, pedig csak ily módon lehet a kivándorlástól megszabadulni. Hogy csakugyan meg lehet szabadulni, Németország példája megmutatta.

Szlavonia most csak szentesítette azt az ítéletet, melyet a Dunántúl a kivándorlás legfőbb okáról kimondott. A Dunántúl pedig, éppen azért, mivel ő érett meg legjobban az intenzív fejlődésre, csak világosságra emelte azt a lenyűgöző akadályt, melyet a fejletlenebb országrészekben kivándorlási kutatásunk csak sejteni tudott. Éppen azért utolsó próbául az eredmények egybevetését kell választanunk.

A felvidéki kivándorlás okait nyomoztuk; sok bajt találtunk ottaz uzsoráskodástól a gazdálkodási módszer eltorzításáig. Végül ezt kellett akkor (1899) hozzá tennünk: «Mindezekhez járulnak az áldatlan birtok-viszonyok; mert ha Németországon Pomeránia, Posen, Nyugot- és Keletporoszország azért járnak elől a kivándorlók sokaságaival, mert a száz hektárnál nagyobb birtokok területöknek 54·42—55·57—47 és 38·60%-át foglalják el: lehet-e csodálkoznunk, hogy a mi hazánkban is így duzzasztja meg a kötött föld azoknak tömegét, kik eloldódnak a földről? Nem természetes-e, hogy a mint a szétszórt falvakban, mint a (most említett) hibákra találtunk példát, úgy találtunk a nagy uradalmak káros hatására is? De ha ez természetes, nem szükségszerű-e a nagy kivándorlás akkor, midőn — Trencsén és Zemplén kivételével — Szepes 42·78, Ung 43·78. Beregmegye 52·86, Máramaros 51·73 és Liptóvármegye 58·92 százalékot adnak területükből a kötött birtoknak.»*) Ez volt első eredményünk, a felsőmagyarországi megyékben. Midőn három év múlva (1902) bemutathattuk a romániai székely kibujdosás képét: a tapasztalatok újabb halmazából, még erősebben kezdett ugyanaz a bizonyosság kibontakozni. Itt már a kivándorlás adatainak és következtetéseinek összeségéből emelkedett ki az a tanulság, melyet így fejezhettünk ki: «Mind a Székelyföldön, mind a Felvidék legtöbb megyéjében a kivándorlásnak egyik legfőbb forrását az szolgáltatja, hogy még jogi lehetősége sincs meg annak, hogy a paraszt ott földet szerezhessen. Ezért a kivándorlás fészkeiben fokozatosan és tervszerűen meg kellene adni jogi lehetőségét (nem kényszert értek) annak, hogy az erre való kötött birtokok fölszabaduljanak.»**) Még egy lépéssel tovább vitt az országrészek szerint tartott kivándorlási congressusok anyaga. Végso eredményünk akkor (1904) így hangzott: «A kivándorlás legmélyebb kútfejét csak a földéhség jogos kielégítésével szüntethetjük meg. A parasztot csak úgy tarthatjuk fönn, ha ott, a hol a kivándorlás szükségessé teszi, megadjuk jogi lehetőségét annak, hogy a kötött birtok s elsősorban a hitbizomány fölbontassék olyan módozatok mellett, melyek paraszt-birtokok alkotását teszik

*) *A magyarok kivándorlása Amerikába.* 76. l.

**) *A székelyek kivándorlása Romániába.* 104. l.

lehetővé.»*) Így lett sejtésünkből évek során parancsoló meggyőződés.

Ennek a lassan termett, nem könyvből szedett megismerésnek teljes megvilágítását kellett látnom a dunántúli népmozgalomban. Sőt többet ennél. A túlادunai megyék a kibujdosás okai között új meg új alakban mutatták meg a földszerzés vágyát, akadályait, sőt haza-vonzó erejét. A szlavoniai letelepülés ritka sociologiai példát nyújtott arra, hogy maga a mi népünk ebben keresi megújulását. De még ennél is tovább haladhatunk. Épen a dunántúli magyarok kivándorlása az, mely jövőnk szempontjából vetít fényt a nagy problémára s egyúttal elénkbe szabja, hogy mit tegyünk. E következtetésnek és követelésnek rövid rajzával végezzük tehát dolgozatunkat.

A Dunántúl ember-apadása — láttuk**) — azért oly életbevágó veszedelem, mert a kivándorlás megszüntetésének egyetlen módját veszelyezteti, megsemmisíti. Amerikát oly közel hozta népünk lelkéhez a kivándorlás gondolata (melynek kialakulását nyomon követtük), hogy bizonyos tekintetben versenyre kellene kelniünk vele. Vagyis: sietnünk az intensív gazdálkodás felé; kiszabadulni a «tűrhetetlen» társadalmakból — mint Whelpley nevez minket. Indulni akarunk. A legfejlettebb országrész kész a munkára. Már modern fejlődésünk biztatói: az első gyárkémények füstölögnek. A mezőgazdaság intenzívebb ágakkal próbálkozik. És vajon boldogulunk-e? Nem. Gyáros és gazda egymáson keresik a munkás-kezeket; nem egy helyütt egymást keserűn vádolják. Ha kísérlet nyomába menten új kísérlet jő is, nem követhetik oly gyorsan egymást, mint a mily sebesen ragad el új meg új rétegeket a kivándorlás. Hisz (az egész országról szólóan) tudjuk, hogy 1904 decemberében 24,000, 1905 január havában 22.000 kivándorlót tudtak összeszámlálni, — azelőtt soha ennyit. 1905 márcziusában már nagyobb volt a kivándorlás, mint a tiszta nép-szaporulat. A Dunántúlt újabb erővel támadja meg. Ezért se gyáriparunknak, e mi főmenedékünknek természetes föltételeit nem teremtyük meg, se a földmívelés intenzitását nem biztosítjuk. Csak népünk sóvárog

*) A kivándorlási congressusok eredménye. 54. l.

**) I. II. fejezetet.

mindjobban azon «változás» után, melyet idehaza nem tud megtalálni.

Valahol be van kötve jövőnk. Ezt a hurkot ketté kell vágnunk: mert sokkal több van kockán, mint gondolni merünk. S mindaz, mit a Felvidék kivándorlása sejtet velünk, a mit a székely kibujdosás igazolt, mit Dunántúl és Szlavonia napvilágra hoztak, mindez: egyet jelent. Azt mondja, azt kényszeríti reánk, hogy csak a földbirtok földarabolásával tudunk új alapot vetni jövődönknek; a paraszti rögnek kell idekötni ezernyi családot, hogy a kisbirtokos és családtagjainak munkaerejét az intenzív gazdaságok s a megteremtendő gyárak fölhasználhassák. Ez a mi kivándorlásunk tanulsága, de nemcsak a mienk. Általános igazság, melyet nálunk is, másutt is külön kellett megtalálni.

Amerika jól ismeri ezt az igazságot. Mert földbirtokosaink óriási többsége a 20=175 acres (acre = $\frac{7}{10}$ katasztralis hold, tehát körülbelül egy magyar hold) farmtulajdonosokból áll; 5.737,372 farm közül 4.045,796 tartozik ebbe az osztályba s 1000 acreon fölül mindössze 47,160 farm található.*) Részleteiben a megoszlás a következő:

acre	farm	%
0— 3	41,385	0·7
3— 10	225,844	4·0
10— 20	406,641	7·1
20— 50	1.257,496	21·9
50— 100	1.366,038	23·8
100— 175	1.422,262	24·8
175— 260	490,069	8·5
260— 500	377,951	6·6
500—1000	102,526	1·8
1000 felül	47,160	0·8

Holott nálunk a gazdaságoknak éppen azon osztályára (10=100 holdig), mely a legegészségesebb képletet nyújtja, s mely Amerikában a gazdaságok 52·8%-át teszik, Magyarországon erre az osztályra csak a fele szám, 26·24% jutott.

Ha csak egy pillantást vetünk is most már arra, hogy azok az európai államok, amelyek le tudták kötni otthon lakoságukat az intenzív gazdasági fejlődés számára s melyek

*) *Abstract of the twelfth Census of the United States 1900.* (1902). 27. l. és 224. l.

(első sorban Németországról van szó) meg tudták akadályozni a kivándorlást, hogy ezek minő birtokmegosztást teremtettek előbb: akkor a mi betegségünk egyszerre nyilvánvalóvá lesz. A mint az alábbi táblázat hirdeti, Magyarországon a földterületnek 32·29%-át, a Dunántúl pedig éppen 43·56%-át foglalták le az 1000 holdon felüli birtokok.¹⁾ Az összes egy holdon aluli birtokokra azonban a területnek csak 0·63%, (Dunántúl 0·72%), a kisbirtokra 46·50% jut az országban s 41·17% a Duna jobb partján. Poroszországban²⁾ ellenben a földnek csak 10%-a az uradalmaké, ellenben 21·9%-al szerepel az az erős paraszt birtok, a mely kategóriára a magyar Dunántúlon 3·94% jut csak; tehát hétszer kevesebb nálunk ennek az aránya, mint a poroszoknál, de épen ellenkezőleg az 1000 holdon fölüli gazdaságok területe a mi országrészünkön négyszer (az egész hazában pedig háromszor) nagyobb, mint Poroszországban.

A kisebb német államok képviselője, Hessen teljesen megfordítja azt az egészségtelen alapot, melyet mi raktunk le a magyar föld elosztásában. Ott a területből nem több, mint 4·9%-a jut a 100 hektárnál gazdagabb gazdaságokra.³⁾ S Franciaország,⁴⁾ hol a parasztbirtokok a francia földnek 10·53% és 15·26%-át tartják, a mi 5·89 s 9 százalékunkkal szemben: ugyanazt a dalt ismétli.

Látnivaló, hogy mennyire kiszorult (s épen legjobban a Dunántúlról) a földből a földre vágyó nép. Ezért ne csodálkozzunk azon, hogy nem intensiv gazdasági fellendülésünknek építettünk alapot, hanem — a kivándorlásnak.

Bismarckot senki sem vádolta még azzal, hogy nem lett volna eléggé conservatív. Mégis világosan megmondta 1873-ban, hogy Poroszország keleti tartományaiban azért van tömeges kivándorlás, mert «az ottani munkásosztályoknak egészen lehetetlenné van téve az, hogy viszonyainak

¹⁾ A magyar korona országainak mezőgazdasági statistikája. IV. kötet. A gazdaságok megosztása jelleg és nagyság szerint. (1900.)

²⁾ A porosz adatok a *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich* 1903. 29. lapjáról vették.

³⁾ *Statistisches Handbuch für das Grossherzogtum Hessen*. 1903. 52. lap.

⁴⁾ Wirminghans: *Statistik des Grundbesitzes*. Conrad-Lexis *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*. IV. kötetében.

A gazdaságok számából esik

A földbirtok megoszlása.*)

A területből esik

oly gazdaságokra melyeknek nagysága	Magyar- országon	Dunántúli országon	Porosz- országban	Magyar- országon (1895)	Dunántúli országon (1895)	Porosz- országban (1895)	Hessenben (1895)	Francia- országban (1884)	Francia adatok vo- natkoznak
5 holdon alul 2 haon	53.05%	5.7%	55.02%	5.84%	6.8%	5.5%	11.8%	10.53%	2 haon alul
5—10 holdig 2 5 ha	19.20%	17.6%	18.03%	9%	8.13%	9.6%	21.3%	15.26%	2—6 ha
10—50 holdig 5—20 haig	24.73%	22.8%	18%	30.95%	27.13%	29%	50.2%	38.94%	6—50 ha
50—100 holdig 20—50 haig	15.1%	0.94%	4.3%	6.55%	3.94%	21.9%	11.8%	19.04%	50—200 ha
100—200 holdig 50—100 haig	0.43%	0.26%	0.7%	3.81%	2.25%	8.5%			
200—1000 holdig 100—500 haig	0.40%	0.3%	0.4%	11.56%	8.91%	15.2%			
1000 holdon felett 500 haon	0.16%	0.22%	0.1%	32.29%	43.56%	10.3%	4.9%	16.23%	200 haon felett

*) A magyar terület katasztrális holdakban, a külföldi hektárookban vétetett; mintán egy katasztrális hold = 0.575 hektár, ennél fogva a 10 holdas birtokokat az 5 hektárossal stb. lehetett párhuzamba tenni. A többféle statisztika elérté összehallítási módja mellett oly, könnyen ellenőrizhető eltérések mutatkoznak, a mint például az 5 holdon aluli birtok a 2 hektáron aluival s a 10=50 holdas az 5=20 hektárossal kerül párhuzamba.

megfelelő földbirtokot szerezhessen.» Láttuk, hogy ezek azok a tartományok, a melyekben még ma sem sikerült egészen elállítani a kivándorlás vérzését, s melyeknek helyzete leginkább hasonlít a mi állapotunkhoz.¹⁾ És Bismarck mindjárt meg is mondta, hogy mit kell tenni ilyenkor: meg kell adni a módját annak, hogy «a mezőgazdasági munkások csekély tőkével kis birtokhoz juthassanak.»²⁾ A porosz viszonyokhoz mérten azután a kivitelt a parcellázási törvény módosításában s az örökbérletben kereste.

Mi azonban nem a földhöz-juttatás irányában haladtunk. Hanem éppen megfordítva: megkötöttük a földet és kiszabadítottuk evvel az embereket. Nemcsak meg nem könnyítettük a földszerzést, hanem mesterséges jogi konstrukciókat vertünk le megakadályozására. És föntartjuk ezeket — mikor? Akkor, mikor az amerikai magyarokat így jellemzik nekünk: «Az ottani (amerikai) körök bár szeretik szívós, kitartó munkájokért a magyarokat, még sem nézik őket jó szemmel, mert semmi hajlandóságot sem mutatnak az állandó letelepülésre, jöllehet egy részök már több mint két évtizede él ott. A földéhes magyarok inkább parlagon hevertetik szépen gyarapodó tőkéjüket, semhogy fekvőségeket vásároljanak. Mintha éreznék, hogy az örök időkre odakötné őket, ők pedig még vissza akarnak jönni.»³⁾

A magyar gyáriparnak s az intensív mezőgazdaságnak kellene föltételeit megteremtenünk a paraszti letelepüléssel. Amerikával szemben, mely nagy munkabért ad vagy farmgazdaságra hív, Canadával szemben, mely ingyen földet ígér, most még csak így tudnánk ellensúlyt találni. De mi eldobjuk kezünkől ezt az eszközt és erőnek erejével visszacsavarjuk a versenyképes fejlődést, népünk világos vágyakozásának ellenére. Magyarország területéből (mindig csak az anyaországról beszélek) 33·54%, tehát éppen egy harmad van lekötve korlátolt forgalmú birtokban. Nem kevesebb, mint 16.381,451 holdat zárunk el így; ⁴⁾ ennek 12%-a szántóföld.

¹⁾ L. II. fejezetet.

²⁾ Oscar Canstatt: *Die deutsche Auswanderung*. (Berlin, 1904.) 25. lapon.

³⁾ Perényi Béla fölolvasása az OMGÉban. *A kivándorlás irányítása és hasznosítása. A visszavándorlás kérdése*. (1904.)

⁴⁾ *Mezőgazdasági statisztika*. V. köt. *Végeredmények*. (1900.) 34. l.

Ám míg a közlegelők, kincstári erdősítések természetes álladéakai a közigazdaságnak, a legmesterségesebb constructióval hitbizományi birtokba kötöttünk bele két és egy harmad millió holdat s ebből 675,000 hold szántóföldet. És mintha éppen kikerestük volna, hogy az országnak azt a részét nyomjuk le a legnagyobb korláttal, mely legközelebb állna a kivándorlás csökkentéséhez: a hitbizományi szántóföldeknek közel a felét, 355,470 holdat a Dunántúlra raktunk. Így sikerült elérnünk azt, hogy mikor az embereket, fajunkat kellett volna idekötni, e helyett a földet kötöttük le előtők. Csak a Dunántúl 2.400,000 hold jut korlátozott forgalmú birtokra, ebből 685,000 hold szántóföld. Fejérmegye földjének 22%-a, Győrben 23%, Vasban 16·96%, Veszprémben éppen 35·81% jutott ide, míg Baranya 36·43, Somogy 35, Tolna 27 és Zala megint 34 százalékkal szerepelnek. A statisztikai sorozat végén pedig újra ez a Dunántúl az, mely a családi hitbizományok legnagyobb és legsúlyosabb álladékat itt találja meg.

Földes Béla statistikailag ebben fogja össze a helyzet képét: «Legerősebben terjedtek el a hitbizományok a Dunántúl; míg ugyanis a Dunántúl az ország területének csak 15·4%-át teszi, addig a hitbizományi területnek majdnem fele, a hitbizományok számának pedig több mint fele esik az ország e részére. Az egész területnek pedig közel 14%-a van hitbizományilag megkötve. Tudvalevőleg a Dunántúl az egyházi birtok is igen jelentékeny. A hitbizományok átlagos terjedelme is a Dunántúl a legnagyobb, ha nem tekintjük a Tisza jobbpartját, a hol a hitbizományok átlagos terjedelme azért nagyobb, mert az ott lévő összesen 8 hitbizomány között egy van, melynek területe 241,133 hold. Még aggályosabbá válik a hitbizományok alakulása a Dunántúl, ha szem előtt tartjuk, hogy egyes vármegyékben (Sopron 27·62%, Moson 20·89%) a területnek egy ötöde, negyede, sőt ennél is több hitbizomány alá tartozik.»*) Most még csak azt tegyük hozzá, hogy a mi birtokpolitikánk nem hogy enyhítette volna ezt a helyzetet, hanem egyenest fokozta a föld ellakatosását. 1867 óta, az igazságügyministerium kimutatása szerint 742,488 holdat kötöttek

*) Földes Béla *Hitbizomány* cikke a *Közigazdasági Lexikon* I. kötetében. 855. l.

le új hitbizományokul, 1895-ig. *) Megint: a Dunántúl a hitbizományi területben is, a szántóföld átlagában is — a kis Győr vármegye kivételével — az országos átlagot minden megyében meghaladja.

Igazán: mintha szenvedélylyel kerestük volna azt, hogy miként lehet találni olyan módot, mely a legjobban elvágja azt az utat, mely népünknek földszerzésén át a kereseti kérdésnek megoldásához és a kikészülő embertömeg ittmarasztásához vezet. És ezt a módot is legerősebben, legjobban túlhajtvá, ott alkalmaztuk, a hol legközelebb voltunk a boldoguláshoz. Ezért ne csodálkozzunk most már a kivándorláson, sem annak növekvő áradásán. Ne álmélkodjék senki azon, hogy gazda és gyáros miért emlegetik a munkás-hiányt, a mikor a munkás nem kap versenyképes munkabért. Ne csodálkozzunk. De ne is várjunk orvoslást mechanikus eltiltásoktól és ütlevel-kényszertől, vagy jóra való sópánkodástól. Mi magunk mesterséges pántokkal szorítottuk le az ereket, melyeken át fajunknak egészséges vére nemzeti szervezetünket táplálhatja. Sőt: meg is gyógyíthatja, mert a mi szervezetünk igen beteg.

Ezeket a pántokat le kell dobni: induljon meg a friss, földszerző vér munkája. Első feltétele ez a magyar kivándorlási politikának. Itt kell megkezdődnie annak a gazdasági ujjaalakulásnak, mely, ha megindult, saját erejével elszáritja azokat a fő-forrásokat, melyekből folyton végzetesebben bugyog ember-veszteségünk.

A mint a II. fejezetben előadtuk, az egész kivándorlásnak parancsszóra való megszüntetése éppen olyan túlzás, mint a mily kishitű az a lemondás, hogy: ennek így kell lennie. Nem kell így lennie. Már csak azért sem kell így lennie, mert van példa a nagyszerű gyógyulásra s mert ha így marad sebünk, bizonyosan belépusztulunk a vér-veszteségbe. Azt hiszem, megegyezhetünk abban is, hogy a kiszabadulás csak olyan kapun át nyílik, mely az intensív gazdasági étellel oldja meg a kereset problémáját. Most pedig megláttuk — az élénkbe nőtt tények igazságából kellett meglátnunk — hogy ma nálunk ez a kapu a paraszti birtok-

*) *A magyar általános polgári törvénykönyv tervezetét előkészítő bizottság jegyzőkönyvei.* 5-ik füzet. (189—9.) 180. l. és 184—185. lapon.

szerzés nagy arányú megkönnyítését jelenti. Minket, jelenlegi körülményeink közt, csak ez az út vezethet az ezernyi ezer elbujdosó itthontartásához, talán hazahozásához, s az intensív gazdasági fejlődésben való fölhasználásához. Ha megvan bátorságunk ahhoz, hogy kitárjuk ezt a kaput népünk előtt, akkor a messze kigyózó utak oly közel lesznek, mint a mily közel van ma embereink fejében Amerika. A zsák itt van bekötve, azért itt kell azt kioldani.

Meggyőződéseim ez előadott kettős próbatétel után tehát az, hogy a síkvidékeken a hitbizományok jogi constructióját fel kell bontani. Illetékszabályainkat át kell alakítani azon elv szerint, hogy mennél nagyobb földbirtok mennél nagyobb darabra válik szét, annál kevesebb illeték (degressio) fizetendő. Az alapítványi síkbirtokokat maga az állam oldja fel, cserélje ki és parcellázza. Társadalmunk pénzferrásai és pénzügyi szervezetei belévonassanak oly parcellázási actióba, mely Szlavoniára is kiterjed. Városoknak, jogi személyeknek erre való területei külön könnyítésekkel jöhessenek földéhes népünknek segítségére, olyképen a mint a győri püspökség salamoni földjének felosztásában láttuk.

Ha ily módon ezer és ezer kis bérlőből földesgazda, sok kisgazdából kisebb középbirtokos válik; ha (mint Szlavoniában történt) a cselédi osztály elhullogató elemeit is sikerül részben belészűrni a rögre: akkor a szó igazi értelmében kötöttük meg a földet is, a kivándorlást is. Ezek a családok, megtelepedvén, családtagjaikkal meg fogják tölteni a gyárakat, nem fogják cserben hagyni a gazdát s biztos átmenetben elvisznek a kereset emelkedéséhez. Egész gazdaságunknak lendülete, a sóvárgott «változás» el nem maradhat.

A kivándorlás egyéb okainak (melyeket három dolgozatomban felsoroltam) megszüntetése szintén komoly és nehéz munkát kíván, de inkább helyi gondoskodást; vagy oly változásokat (a nép szokásainak, tisztviselők gondolkodásának megfordítása, hegyi vidéken az alföldi gazdálkodás torz-utánzata helyett a havasi gazdálkodás térfoglalása, adó-reform), a melyek lassan érnek és későn gyümölcsöznek. De még ezeket is erős gyökérszálak kötik legnagyobb kérdésünkhöz, a kereset egész problémájának talajához: a föld kérdéséhez. Másrészt azok a tervek, rendszabályok, melyek épen a kivándorlás megszüntetésére akarják az intenzívebb gazdál-

kodási módok egyikét vagy másikat siettetni: csak akkor lesznek igazán megérthetők, ha összekapcsoljuk őket oly politikával, mely a földszerzés jogi akadályait és pénzügyi nehézségeit bátran megszünteti.

Igaz, hogy ez a politika, mikor a földet felszabadítja s a kivándorlást leköti: ez a politika sokkal többre s talán nagyobbra célzó, mint a mit általában kivándorlási politikán értenek. Titkos célja is van. Ez abban áll, hogy eltávolítsa azokat a gerendákat, melyekbe paraszti és cselédi osztályunk mindannyiszor beléüti fejét, valahányszor föl akar emelkedni itthon. Igazi rendeltetése az, hogy megrokkant, elmállottközép-osztályunk helyébe, a kis földbirtokok talaján keresztül új rendek, új nemzetségek előrenyomulását biztosítsa. Tehát nemcsak kivándorlási politikát sürgetünk ezzel, hanem azt szeretnők kikiáltani, hogy a kivándorlás megismerésével, sőt felhasználásával kiküzdhetjük gazdasági életünk megújhodását.

Nem tudom, nem hiszem, hogy valaha még nyílnék ilyen pillanat. Ma még kivándorlási emberözönünkben a magyar faj sokkal kisebb (bár folyton növekvő) arányt nyújt, mint a többi nemzetiség. Thirring számítása szerint százezer tót közül Magyarországból 1901-ben 955 vándorolt el, a ruthének sorából 826, horvátokból 274, német 250 és román 177 minden százezerből, míg 100,000 magyarra még csak 163 kivándorló esett. Ha tehát most meg tudjuk még fordítani az áramlatot s most telepítjük le népünket: váratlanul meg tudjuk változtatni egész nemzetiségi térképünket. Szóljak-e arról, hogy ez mit jelent? Egészségesebb és egyszerűbb nemzetiségi politikát vajon tud-e valaki ajánlani?

Ma még az elbujdosók azzal válnak el hazulról, hogy azt a kis szántót, azt a kis házat szeretnék megvásárlani, ha hazajönnek s míg a második nemzedék idegenbe nem telepíti le őket, addig mindnyájan ide vágynak, sőt haza is szöknek, mihelyst akárhol híret veszik annak, hogy a határ felszabadult. Lassan, évtizedek múlva a nagy külső világ el fogja feledtetni velök ezt a sajátságos föld-vágyat, úgy lehet. De ma még küldik a pénzt, csak az Amerikából bejövő összeget mintegy 200—240 millió koronára tehetem évenként — s ezzel a pénzzel, ennek irányításával lehetne most megszerezni a magyar parcellákat. Mert ugyan később honnan vennők ezt a vásárló összeget?

Így látom, szíves olvasóm, a magyar kivándorlás okait, hatását és sürgető gyógyításának módját. Népünknek nagy vándorlását nem kötheti le más, mint a kereseti problema megoldása. A keresetet kettő adhatja meg: gyáripár és a földbirtok szétdarabolása. A kettőhöz, a kereset és munkáskéz együttes biztosításához szükség van arra, hogy oly akadályok, mint a síkvidéken a kötött birtok túltengése, a hitbizományok jogi constructiója, eltávolíttassanak. Mihelyst pedig gyáripárunk megteremtéséhez vámvonal felállítása szükséges, mivel a munkáskereset kérdését nem lehet szétdarabolni, erre is, ennek előfeltételeül is a magyar földnek ezt a fölszabadítását kell tekintenem.

Több mint hét esztendeig tartó kutatás után mondok most búcsut az olvasónak. A Csendes-Oczeántól a Fekete-tengerig bejártuk együtt a magyar telepeket. A mi országunknak Felvidékét, székelyföldi határvármegyéit, majd a Dunántúlt beutaztuk s megtekintettük Szlavóniát. A mit eközben népünkről, vérünkről megtudhattunk, sorra fölirogattuk s egybe vetettük tanulságait. Ha együtt hűséges munkát végeztünk a kivándorló magyarság nagy ügyéért: akkor nem maradhat el jó eredménye.

HEGEDÜS LORÁNT.

MAGYAROK MÁRIA TERÉZIA 1743. ÉVI PRÁGAI KORONÁZÁSÁN. *)

Sok csalódás érte trónralépése után Mária Teréziát és ezek közül a csehek hűtlensége volt reá legrosszabb hatással. «Elszántam magamat — írja — hogy mindent kockára teszek és elveszitek, csak Csehországot visszaszerezhessem. — Előbb el kell esni minden seregemnek, minden magyarnak, a míg valamiről lemondok. Azt fogják mondani: kegyetlen vagyok — ez igaz; de tudom, hogy képes leszek százszorosan jóvá tenni minden kegyetlenséget, a mit országaimban elkövettetek.»

Míg e szavai a kétségbeeséssel határos lelkiállapotát mutatják, másfelől a magyarokban való bizalmát, a magyar insurreciónak Csehország visszaszerzésében szerzett, ma több oldalról kisebbitett érdemét bizonyítják. Tényleg magyar fegyver szerezte vissza Csehország nagy részét és tette lehetővé azt, hogy a királynő koronázása ügyében már az 1743. év elején intézkedéseket tehessen. Ez intézkedései között a magyarokra is gondolt és elhatározta, hogy addig is, a míg háláját másként leróhatja, koronázására a gazdagabb nemeseket meghívja. Ezért koronázásának napját oly kegyes parancsolatja kiadása mellett rendelte el, «hogy az elébbkelő hazánkfiában azok, a kiktől az költség kitelik, ő felségét oda elkisérjék és ezen közörömben s becsületben részesüljenek.»

Ennek megfelelően a nádor, gróf Pálffy János már márczius 17-én ír némely főuraknak és előkelő nemeseknek, értesítvén őket arról, hogy a királyasszony csehországi koronázásának napjául május 12-ike tűzetett ki, a mikor ő

*) Fölolvastatott a Magyar Történelmi Társulat 1905 júniusi ülésén.

felsége «igen kedvesen venné, ha Magyarország részéről is némely urak és nemesek azon solennitásra megjelenének.» Ezért szeretettel kéri, «hogy ő felségéhez vonzó devotiójából s alázatos engedelmisségéből többször megnevezett ő felsége dicsőséges koronáztatására magát határozni és azt maga jelenlétével a magyar nemzet fényes dicsősége kedvéért is megékesíteni ne terheltezzék.» Tudatja azt is, hogy Prágában szállásukról a királyasszony gondoskodik, épen azért kéri, hogy még idejében értesítse őt elhatározásáról.

A nádor e fölszólítását egyszerre kézbesítik a néhai kurucz kincstartó, Radvánszky János fiainak: Györgynek és Lászlónak, a kik késedelem nélkül elhatározzák, hogy a koronázási ünnepélyen részt vesznek. Megköszönik azért 1743. márczius 24-én kelt levelökben *) a nádor bizalmát, «hogy parancsolatjával idézni méltóztatik» őket, hanem hogy már a magyar díszes készületnek tehetségek szerint megad hassák módját, értesítést kérnek, hogy mikor és hol kell megjeleniök? «Bécsből fogjuk-e kísérni felséges királyasszonyunkat, vagy csak pro termino Prágában gyülekezzünk s paripáson-e?»

A ki azzal a fölfogással van eltelve, hogy 1711 után a magyarok részint kényszerűségből, részint önként nyelvökről, viseletökről és önálló nemzeti lételők más jeleiről általában lemondanak, méltán föltűnőt találhat abban, hogy a Radvánszky-testvérek külön értesítést nem is várnak arra nézve, hogy milyen ruhában jelenjenek meg, mert tudják, hogy díszes magyar készületre lesz szükség.

Tudjuk ugyan a történelemből, hogy Mária Terézia uralkodása alatt a hadseregben — a hazafias nádor kikötése szerint — otthont talált a magyar nyelv és viselet, tudjuk azt is, hogy az uralkodó család tagjai is többször öltöttek magyar ruhát; **) de abban a korban, midőn a hazafiúi keserűség annyiszor fordul a paróka és idegen köntös ellen, figyelmet érdemel, hogy a magyar viselet az udvarnál még ennyire idegen, ünnepélyes actusnál is oly magától érthető.

Bár a Radvánszkyak és valószínűleg más fölszólított

*) Csak a R. László levelét ismerjük; de nincs okunk kételkedni abban, hogy György is hasonlóan válaszolt.

**) V. ö. Marczali: *Mária Terézia*. 135. l.

előkelő nemesek is kérdéseikre a nádortól határozott választ nem kaptak, megtették költséges előkészületeiket. Pedig már akkorra összesűgött néhány főúr, hogy a nemeseket ebből a dicsőségesnek ígérkező útból és az udvarral való közvetlen érintkezéstől elzárják.

A főurak és nemesek között mindig volt némi ellentét hazánkban, a mely a körülmények szerint hol erős rendi küzdelemben, hol apró surlódásokban jelentkezett s célja volt az 1351. évi XI. törvényczikkben kimondott és a *Tripartitum*-ban bővebben kifejtett jog- és kiváltság-azonosság megszüntetése, illetve föntartása. A mohácsi vész után a főnemesi rend győz, a mint különösen mutatja az addig ritka örökös czímek divatja és az országgyűlésnek két táblára való válása. Miután a főurak némely kiváltságait a nemesek is elismerik, megszűnik a rendi ellentét, — mert az uralkodókhoz néha szorosan csatlakozó kevés főúr és az uralkodók ellen is síkra szálló nemesek közötti ellentétet rendinek nem tekinthetjük — és csak a szatmári béke után kezd föltűnőbben jelentkezni, midőn az ország új rendszerű kiépítése és közállapotainak változása alkalmat nyújt arra, hogy mindkét fél egy célra: a másik rovására nagyobb befolyásra törekedjék. III. Károly alatt győz a főnemesi rend, mely szorosan csatlakozván az udvar politikájához, nagy befolyását, túlsúlyát — a mint egy egykorú író megjegyzi — látták és sajnállották a diétákon is. Győzelmét csak megerősíti a Mária Terézia uralkodása alatt szerzett érdemek, mert egyfelől nagy befolyásuk teremti meg az insurrectiot, másfelől pedig önkéntes áldozatuk és tevékenységük oly nagy mérvű vala, hogy elhomályosította a köznemességet, úgy szólva az egész nemzetet. Érdemeik érzetét dőlőfősekké teszi őket és mivel a prágai koronázásra való meghívást jutalomnak, elismerésnek tekintik, nem tudják megérteni, hogy miért részesül abban a kevesebb érdemet szerzett köznemesség is épen úgy, mint ők és azért nyíltan fölteszik a kérdést: «Mire valók lesznek ott a nemesek; micsoda rangjok s egyetértések lehet az udvarnál a méltóságokkal.» Sőt mintha befolyásukat féltették volna tőlök, állítólag azt is rebesgették: «Ekkoráig mindenképen azon mesterkedtünk, hogy a nemesi rendnek az udvar accessussát gátoljuk, most pedig mi lesz belőle, midőn az udvar maga őket hívja?»

Bár nyíltan nem mernek a meghívás ellen izgatni, de alattomban «mindenképen iparkodtak abban, hogy — — — a tett rendelkezéseket változtassák.» Ráveszik azért a személy-nöket, a koldusdiákból gróffá lett nagy befolyású Grassalkovich Antalt, hogy írjon a meghívott nemeseknek a nádor dispositiójának kétségéről és adja azt a jóakarató tanácsot nekik: «hogy bizonytalan fejében sok haszontalan költséggel ne terheljék magokat», sőt egy pozsonyi nemes, a ki czimborájoknak szegődött, oly értesítést küldött, hogy «néhány magyar ministereken kívül hazánkból senki sem megyen.»

Már-már sikerült fondorlataikkal leszorítani a készülődő nemeseket, a midőn a királyasszony — mintha értesült volna arról, hogy az emberi önzés miként vág az egész nemzetnek tartozó hálája nyilvánítása elé — a kancellár által épen Grassalkovichnak adta tudtára azt, «hogy mennél többen mind a méltóságok közül, mind pedig nemesek közül a magyarok Prágában mennének, annyival nagyobb kegyelemmel és kedvvel venné.»

Ezért Grassalkovich április 16-án Gödöllőről cito-zott levelet küld a Radvánszkyakhoz és valószínűleg a többi meghívott nemesekhez is, a melyben értesíti őket a királynő említett kívánságáról és ismétli a meghívást. A Radvánszkytestvéreket — mint régi bizalmas ismerőseit — külön is értesíti útítervéről, útítársnak invitálja őket és biztosítja arról is, hogy lesz tisztességes szállásuk; ha pedig nem lenne, megférnének az ő szállásán.★)

Az időtájban kap hírt Radvánszky László Pozsonyból Palugyay Lenárttól is, a ki arról értesítette, hogy a királyasszony «maga jeles koronáztatása solennitásának végbevételére april 25-én indul Prágába — 29-én leszen bevonulása megnevezett városban», de nem szükséges nekik Bécsből Prágába kísérni, hanem elégséges leszen, ha a koronázás terminusa előtt egy pár nappal megjelennek. Értesíti arról is a nádor megbízásából, hogy «in actu coronationis lóháton köll megjeleni» és kéri, hogy azt másoknak is mondják meg.★★)

Nem sokkal ezután érkezett a nádor levele is, melyben

★) Br. Radvánszky lt. III. o. LVIII. cz. 75. sz.

★★) U. o. 73. sz.

megegyeztetette azt a hírt, hogy a királyasszony április 29-én vonul be Prágába; de a Palugyay Lénárt levelével ellentétben azt kívánta, hogy már a bevonuláskor legyenek jelen paripáikon, melyet «kedvesen látna ő felsége», azért mentől előbb induljanak meg és legyenek azon, hogy egy-két nappal a bevonulás előtt Prágába érkezzenek, a honnan a koronázás után mindjárt haza indulhatnak, ha csak nem fog tetszeni ottan tovább mulatni.» *)

A nádor e levele Pozsonyban kelt 1743. év április 18-án és 21-en kézbesítették. Bár előre tudták, hogy az idő rövidsége miatt a bevonulásra Prágába nem érkezhetnek meg, a következő napon mégis útnak indult a két Radvánszky-testvér: György és László lóháton, portékáikat egy szekérre rakatván.

Ez utazásukat, de különösen Prágában tett tapasztalataikat egymástól függetlenül, külön naplóban mindkettő leírta. A György naplójának címe: *Prágai utazásomnak rövid diariumja*, a Lászlóénak pedig: *Felsőleges asszony-királyunk csehországi dicsőséges koronáztatására tett utazásomnak diariumja. Anno 1743.*

Családi szokás volt ugyanis a Radvánszkyaknál, hogy életök minden nevezetesebb mozzanatát följegyezték — így vezetnek naplókat az említett testvérek is bécsi útjaikról, audientiáikról, azokról az országgyűlésekről, a melyekben résztvettek és László külön 1726-ban Tirolban és Olaszországban tett utazásáról is, — csak hogy míg az említett naplók első sorban az emlékeztést támogató magánhasználatra készült följegyzések, a prágai diariumok az utókor számára örökítik meg a magyarok akkori szereplését.

Természetes, hogy sok a kettőben a megegyező, illetve közös adat, de mivel a két testvér egymástól teljesen függetlenül írta naplóját — a szerint, hogy mi ragadta meg jobban figyelmüket — más és más dolgokról is írnak. Ez az oka annak, hogy a két napló egymást kiegészítvén s a koronázásnak és a magyarok szerepének együtt adván sokoldalú és hű képét, nemcsak arra használhatjuk, hogy egyiket a másikkal ellenőrizzük, hanem mindkettőből érdekes adatokat is merithetünk.

*) I. lt. III. o. LVI. cz. 39. sz.

A fiatalabb, de a történelemmel alaposan foglalkozó László figyelmét inkább az általánosabb érdekű dolgok kötik le, György pedig az apróságokban és az ő vele történt dolgok leírásában leli gyönyörűségét. Így leírja a koronázás és udvari ünnepélyek lefolyását, nem feledkezve meg arról sem, hogy látszólag mindez mily hatást gyakorolt egy fogoly francia tisztre. Tőle tudjuk meg azt is, hogy a koronázás alkalmával merényletet terveztek a királyi család ellen, a melyet egy gyermek árult el a corregensnek. Beszél az udvari ünnepélyekről, a királynő szórakozásairól, operáról, tűzijátékokról, díszcsolnakázásokról stb., stb. Érdekesek ez apróságok, mert tagadhatatlanul komoly következtetésekre használhatjuk, de meg az az érdekők is megvan, hogy tudunkkal külföldi egykorú naplókban sem fordulnak elő; mivel azonban minket első sorban a magunk dolgai érdekelnek, szándékom utazásuk rövid érintése után prágai tartózkodásukból a két napló oly részeit megismertetni, a melyekből akkori helyzetünk, az uralkodó családhoz és az osztrák tartományokhoz való viszonyaink érdekes megvilágítást nyernek.

A nádor említett levelét vévén és mint láttuk, késedelem nélkül útnak indulván, esőzések közben kegyetlen sáros úton április 25-én megérkeztek Kisfaludra, atyjoktól szerzett birtokukra, a hol megpihentek és értesítették Grassalkovich Antalt elindulásukról és útitervökről.*) A következő napon kocsin indultak Pozsonyba, paripáikat hátrahagyván pihenés kedvéért.

27-én korán Pozsonyba érkeztek, 28-án «megudvarolták» a nádort, a ki másnap ebédre hívta meg őket. Ezután több méltóságnál udvaroltak «s némely gala ruházatbéli készületeket» vitték véghez, mert a nádor kifejezte azt a kívánságát, hogy Prágában magyar köntösben járjanak. Hozzájuk csatlakozott a Grassalkovich ajánlólevelével 30-án Ráday Pál és Radvánszky Dénes, a György fia, a kit atya már korábban is maga helyett el akart küldeni a koronázásra. Valószínű, hogy ugyanezen a napon kapták a Grassalkovich levelét is, melyben Jablonczán vagy Szkolczán tűzött ki találkozt és értesítette őket, hogy Beren (Brünn) felé megy.

*) I. lt. LVIII. cz. 76. sz.

E levelében kéri arra is Radvánszky Lászlót, hogy vegyék rá Jeszenák Jánost, a híres jogtudóst is a prágai útra.

A következő nap négyen megindulnak és május 4-re Nikolsburgon át Brünnbe érkeztek. Két napot töltenek itt részint azért, hogy bevárják a személynököket, részint pedig, hogy Brünn ritkaságait megnézzék. A Radvánszkyak itt élő régi ismerősénél, az ifjú Neffzer Jakabnál találkoztak báró Ujváry ezredessel és a brünni commendással s más odavaló úri emberekkel is. Megnézték aznap délután Spielberg várát és annak magyar őrségét, mely az Ujváry ezredéből állott. Megtetszett ezenkívül mindnyájoknak a város piacán levő viztartó medencze, a mely kőszikla formájú vala és Szent Tamás szép temploma több ereklyéjével és egy állítólag Lukács apostoltól festett Szűz Mária képpel.

Már itt kezdték tapasztalni, hogy a németek nagy becsülettel vannak a magyar nemzet iránt; az urak minden tisztelettel voltak irántok, a köznép pedig «szereteti és féltelmi között csudákat beszélt a magyarok tavalyi hadakozásáról.»

Mivel e közben hírt kaptak arról, hogy Grassalkovich Szakolczáról az árvizek miatt Brünn felé nem mehet, hanem Iglónak vette útját, 6-án ők is megindultak Prága felé. 8-án Habernben báró Mittrovsky kamaragróffal találkoztak és vele együtt Csaszlauban megháltak, hogy a poroszokkal vívott nevezetes ütközet helyét (tulajdonképen Chotusitznál, 1742 május 17-én történt e csata) láthassák, melyet megvizsgálván, elmondatták egy szemtanuval annak történetét.

Pozsonytól Csaszlauig úthok kellemes volt, mert az idő is kedvezett, de Csaszlautól hideg szelek és rossz út miatt panaszkodnak.

Május 10-én Prága közelébe érve, kocsijokat csomagjaikkal előre küldötték, ők pedig egy órával később indultak «paripákon magyaros díszességgel». Már a kapunál az őrség tisztjeivel együtt fegyveres tisztelgéssel fogadta őket és ezt a tisztességet ezután is megadták nekik, valahányszor magyar díszruhájokban kócsagtollason és párduczborösen kísértáltak.

Mikor megérkeztek, már ott volt Grassalkovich, a kit mindenek előtt megudvarolván, pompás szállásukat foglalták el. Grassalkovичnál találták Patachich kalocsai érseket,

gróf Erdődy Antal egri püspököt és más urakat, a kik ha nem akadályozhatták is meg a nemesség részvételét, most legalább igyekeztek kellemetlenné tenni ott tartózkodásukat. Így az egri püspök jó tanácsokkal szolgált, hogy ott különbek a szokások, mint hazánkban és mivel a koronázáshoz nem lehet accessusok, viseljék csendesen és ne furják bé minden mágnások közé magokat, hanem korán jelenjenek meg a koronázás napján a templomban és a personalis utasítását követve, foglalják el helyöket.

Mindezt túrték szóltanul, de mikor az egri püspök gúnyosan azt is előhozta, hogy az ő kocsisa is nemes ember, Radvánszky György nem tűrhette tovább szó nélkül és latinul oda szólt: — «Kegyelmes uram, az egész keresztyén világban sehol sincs olyan szokás, hogy az urak és nemesek között oly nagy különbséget tegyenek, mert általában a származás régiségét tekintik és mivel az a fő, hogy valaki jó nemzetségből származzék, azt hiszszük, hogy mi igen sok mágnással egyenlők vagyunk.»

Miután pedig az említett urak eltávoztak, Radvánszky György Grassalkovichhoz így szólt: — Kegyelmes uram, ezen beszédek hová czéloznak, vak volna, a ki által nem látná; azért Excellentiádat kérem, úgy méltóztassék a dolgokat kormányozni, hogy méltó panaszra okunk ne adattassék, mert ha mi olyas interveniál, én magam is kész lészek azokat is, melyeket Pozsonyban kitudtam, megbeszéllenem.

Értette a főuraknak és méltóságoknak már ismertetett fondorlatait, a melyeknek -- őszintén megmondá -- nagy része volt abban, hogy «ily kevesen jöttünk, sőt majd magunk is elmaradtunk.»

Tényleg sokkal kevesebb magyar jelent meg, mint várták. Ott volt a praelatusok közül Patachich kalocsai érsek, gróf Erdődy Gábor egri püspök, Eszterházy Imre nyitrai és Althan váczai püspök; a proceresek közül: gróf Eszterházy József országbíró, gróf Eszterházy Ferencz főlovaszmester és Grassalkovich Antal személynök; a bárók és nemesek közül: báró Révay Lőrincz, báró Pongrácz Gáspár, az Orszákiak, egy Kenessey, Hunyady István, Mátyásovszky László, Horányi, Ráday Pál, Podmaniczky János, Radvánszky György, László és Dénes. Erdélyből: gróf Bethlen Ádám és báró Kemény László.

Képzeltetni, hogy mennyire csálódtak a számban a jó csehek, a kik között előre elterjedt az a hír, hogy a királynét Bécsből Prágába 6000 magyar nemes fogja kísérni; de csálódott maga az udvar is, — legalább erre következtethetünk abból, hogy a királyasszony férje, a corregens megkérdezte Grassalkovichtól:

— Quare nobiles Hungari tam parvo numero comparuerunt? *)

A személynök elmondá, hogy Pozsonyból az a hír terjedt el, hogy csak a mágnások fölmenetele szükséges, a mire a corregens kijelentette:

— Non est verum; imo nobiles etiam Hungaros invitavimus. **)

Kérdőre vonta Grassalkovichot maga a királynő is és a mint maga bevallotta Radvánszky Györgynek, «kértelen volt magát a felséges királynénk előtt menteni és megmondani, kik lettenek azok, a kik tettek abban gátlást, hogy számosabban meg nem jelentek. És ugyanerre származott felséges királynőnknek e válasza: «Mentitur, quia nobilitatem voluimus».»

Nem is éreztetett az udvar a mágnások és nemesek között semmi különbséget, úgy hogy Radvánszky László épen erre vonatkozólag írhatá, hogy az udvarnál «szabad accessusunkot tapasztaltuk s láttuk illendő becsületünköt minden különbezés nélkül». Mert a királyasszony megparancsolta, «hogy magyarjait minden tartóztatás nélkül bocsássák a ceremóniákhoz» és annyira kitüntette őket, hogy a koronázás alkalmával is a templomban a külső hatalmak követjeinek és nekik egy helyet jelölt ki.

Így urak és nemesek jelen voltak május 11-én az ország hűségesküjének letételénél, jelen voltak 12-én a koronázás alkalmával is. A koronázás lefolyását le is írja Radvánszky György, László pedig csak arra utal, hogy mind annak, mind a következő napon, a királyasszony születése napja tiszteletére tartott solennitások rendje és pompája «nyomatásban kiadott historiájában bővebben olvasható.»

Nem tudhatni, hogy értesültek-e arról, melynek leírását

*) Miért jöttek oly kevesen a magyar nemesek?

**) Nem igaz, mert a nemeseket is hívtuk.

Arnethnál bővebben olvashatják az érdeklődők,¹⁾ hogy a királynő a koronázás előkészületei alkalmával és kifejezte, hogy minden jobb volt Pozsonyban, sőt a Szent Venczel koronájára is megjegyezte, hogy a magyar koronánál nehezebb és bolondsapkához hasonlít.²⁾

Bizonyára — a mint azt Marczali is megjegyezte³⁾ — nagy része volt ebben a nyilatkozatban annak a céltnak, hogy a hűtlen csehekkel szemben hű magyarjait ez által is kitüntesse és nagyrabecsülést kifejezésre juttassa. Már maga a királyasszony vele született kedvessége sok alkalmat talált erre, és a véletlen is hozzájárult ahhoz, hogy a magyarok kivételes, megkülönböztetett helyzete még annál jobban ki-tűnjék.

A magyarok — mivel «az udvar is kedvelte s palatinus urunk is kívánta» — mind magyaros diszességgel jelentek meg. «Tapasztaljuk azt, — írja Radvánszky László — hogy a magyar nemzet becsületi megtérésével (melyben nem volt Mátyás király idejétől úgy mint most) a régi magyar ütezetek is mostan módíra váltak. Láttam némely magyar méltóságokat is, kik már elparókásodtak, kalpagosan, kócsagtollason, sárga csizmáson járták az udvart». Más ruhát nem is vittek magokkal, pedig a fényes udvari ünnepélyek, koronázás és a királynő születése napjának lefolyása után az a hír érkezett, hogy Magdolna főhercegnő meghalt, a mely hírre az udvar gyászt öltött. Minthogy pedig a magyarok gyászöltözet nélkül voltak és ott oly hirtelen nem is tudtak varratni, azon kezdének bánkódni, hogy az udvart nem frequentálhatják, a mit megértvén a királyasszony «kegyelmesen megengedte nekünk — a mint Radvánszky László

¹⁾ Alfred R. v. Arneth: *Maria Theresias erste Regierungsjahre*. II. k. 244–248. ll. — ír a koronázás lefolyásáról; de a magyarok jelenlétéről nem emlékezik.

²⁾ Gróf Kinskynek írta: «Die Kron ist hier, habe selbe aufgehabt, ist swerer als die von Pressburg, sehet einen Narrenhäubel gleich». U. o. 514. l. Egyik minister, a kivel Radvánszky a koronázást néző fogoly franczia tisztre vonatkozólag ereszkedett discursusba «számos fontnak mondotta a felséges királynénk fejében levő koronáját, kire midőn azt válaszoltam volna: Ita est Illustrissime Domine, magnum est sive materialiter, sive realiter istud onus, szívesen mellém adá magát.»

³⁾ *Mária Terézia* cz. munkája 133. l.

írja — hogy mi magyarok színes köntösben is udvarolhatjuk, a mint is következő napokban színes köntösben a csehek csudálkozására frequentáltuk az udvart».

Bizony ezenkívül is számos megkülönböztető kitüntetés kelthette föl a csehek és általában az osztrákok irigységét; de ezt nem mutatták, sőt a magyarok kiváló érdemeit készséggel elismerték. Ez elismerés és a bámulat a nép ajkán önkéntelenül előtört, valahányszor a magyarokat látták, így mikor a prágai várat «a mult esztendőben lett oppugnatiójának és defensiójának módját és situatióját» megtekintették, vagy kísértáltak paripáikon, előttük néhol térdre esve, néhol tapsolva kiáltottak feléjük: *Tyto gsau nassi retowe*, mert a francziától való megszabadulásukat közönségesen a magyaroknak tulajdonították. Épen így elismerték a magyarok érdemeit az urak is. «Minden társalkodásban a magyar vitézséget magasztalták a csehek, külső gavallérok is mondták szemünkben, hogy a magyar született vitéz. Közönséges hér volt, hogy a királynőt Bécsből Prágába 6000 magyar úr kísérni fogja; ez a királynő bejövetelének a francziás cseheknél nagy árnyékot, nekünk pedig nagy füstet mutatott». A magyar becsület javára írhatjuk azt is, hogy egy alkalommal, a midőn a magyarok a kancellárnál ebédeltek «sok nagy rendű méltóságokkal», egy Vratislav nevű lengyel miniszter Radvánszky Györggyel a modern Európa állapotairól folytatott beszélgetést, a melynek hatása alatt mindnyájuk láttára őt megölelte és mindkét orcáját megcsókolta, nyilvános elismerését adván ezáltal annak, hogy a magyar nemcsak a kardforgatáshoz ért.

Hasonlóan nyilvános dicsőítésben volt részök a magyaroknak akkor is, a midőn megudvarolták az ifjabb gróf Khevenhüllert, a főudvarnagyot,*) és a többiek megbízásából Radvánszky György tetszést aratott latin beszédben megköszönte az ő és az udvari miniszterek sok szívesességét; mert e beszédre Khevenhüller «nagy tisztességgel válaszolt és égis magasztalván nemzetünket mondotta, hogy mindezeknél mi magyarok többet érdemlettünk».

«A felséges királynő is hozzánk való kegyelmességinek

*) Életrajzát lásd Wolf: *Aus dem Hofleben Maria Theresias*. Wien, 1859.

nyilvánosabb jelét adni kívánván» maga offerálta az audientiát — május 16-án reggeli 9 órára, a mit az előtt való nap késő este adott tudtukra Grassalkovich, értesítvén arról őket, hogy esetleg az audientián jelen lesz a corre-gens is, esetleg pedig csak is ő lesz jelen, ha a királynőt uralkodói gondjai, a sok expedatio vissza tartják, azért figyelmeztette őket arra, hogy a beszéddel úgy készüljenek, hogy mindkét esetre gondoljanak.

A mily örömmel, épen olyan meglepetéssel is fogadák e hírt. Örvendetes volt a kitüntetés, de sok gondot okozott annak megbeszélése, hogy milyen renddel menjenek az audientiára és hogy kire bizzák a szólást. Mivel ez utóbbi föladatot mindenki elhárította magáról, az nap nem is tudtak megállapodni, másnap pedig korán reggel báró Pongrácz Gáspár, báró Révay Lőrincz, Kenessey, Mátyásovszky és Ráday fölkeresték Radvánszky Györgyöt és őt kérték föl, hogy vállalja magára a beszédet, gondolkozásra egy órát engedvén.

Reggel nyolcz óra tájban indultak az udvarhoz, a hol egyenesen a corre-gens palotájába vezették, a ki fogadta is őket, a mely alkalommal Radvánszky György rövid latin beszédet intézett hozzá, a melyet érdemesnek tartok arra, hogy magyarra fordítva megismertessek.

«Fenséges Fejedelem, Királyi Felséges Urunk!

Nincs arra elég erőm, hogy elősorolhassam mind azt a sok szerencsét, a melyben Királyi Felséged boldog kormány-zása óta oly bőven volt részünk.

Mert ha rá gondolok hazánk békességes állapotjára, azt csak Felségednek tulajdoníthatom, mert Királyi Felséged úgy irányítá országai kormányát és annyira megnyerte mindenkinek szeretetét, hogy a míg majd az egész Európa zavaros kuszált állapotján kesereg, mi jóságos anyánk, a Felséges Királynő védszárnya alatt édes békét élvezünk. Ha nemzetünk régi ékes dicsőségét tekintem, a Királyi Felség nekünk oly kedves alkalmatosságokat nyújtott, hogy azok által, mint a porából megelevenedő Phœnix madár, a keresztyén világban ellenségeink irigységére tündököl-hettünk.

Szerencsénknek kell tartanunk azt is, hogy mi — mint magán emberek — a Felséged parancsolatjára Felséges

Királynőnk dicsőséges koronázásán megjelenhattünk és ezen közönséges örömben részesek lehettünk.

A Királyi Felségnek kedvező isteni jószág csak most is oly örvendetes alkalmat nyújtott, hogy épen ez időben ujghodhatunk meg a bajorokon nyert dicsőséges diadal hírével.* Mert lehet-e olyan, a ki ezt nagy szerencsénknek ne tartaná?

Mindezekért Felségedet térdeinkről alázatosan tiszteljük és annyi jóságáért magunkat örök hálára kötelezzük.

Adjon Isten Királyi Felségednek Kegyelmes Királynőnkkel együtt hosszú életet, ellenségei fölött dicső diadaloikat, Felséges házának kívánt gyarapodást, minket pedig tegyen azzal boldoggá, hogy szükség esetén vérünk kiontásával is bebizonyíthassuk alattvalói hűségünket, addig is azonban személyünket a legmélyebb alázattal Felségednek és általa a Felséges Királynőnknek ajánljuk.»

A fejedelem a beszédet mosolyogva hallgatta és lassan közeledett Radvánszkyhoz, úgy hogy közöttük csak egy lépésnyi távolság volt és így felelt: «Köszönöm. Biztosítom, hogy jó barátja vagyok a magyaroknak. Minden jót tapasztaltam és rögtön megmondom a királynőnek.»

Azonban erre nem volt szükség, mert a királynő majd az egész beszédet végig hallgatta. Úgy látszik, hogy a fogadás korábban történt, mert a királynő épen akkor akart a fogadó terembe lépni, a mikor már Radvánszky a beszédet megkezdette. De a mint megnyitotta az ajtót, észrevette, hogy Radvánszky már beszél, azért hogy ne zavarja megállott az ajtó és bársony leple között.

E kihallgatás után is még Prágában maradtak a magyarok, mert az volt a hír, hogy Mária Terézia onnan Linzbe megy, hogy Felső-Ausztria hódolatát fogadja, azonban utazásának napjáról ministerei sem tudtak bizonyost. Végre a mikor megtudták, hogy a királynő nagyobb kíséret nélkül akar menni, a miért engedélyt is adott távozásukra, ismerőseiktől búcsút vévén, május 17-én Prágából megindul-

*) Érti a simbach-i és braunau-i győzelmet (máj. 9.) a bajorok és francziák fölött, a melynek hírére épen a koronázás előtt vitték meg Mária Teréziának. V. ö. Arneth i. m. 247. 1 és Krones: *Handbuch der Geschichte Österreichs*. IV. k. 219. és 220. l.

tak. Már 22-én Pozsonyba érkeztek. Itt két napig udvarlot-
tak a méltóságoknak, a kik beszámolójukat nagy tetszéssel
fogadták és meg is köszönték, hogy nemzetünk becsületiért
fáradtak és oly jól megadák dolgaik módját.

Mint ezek a méltóságok, annyi idő után történelmünk
is tudomást vévén utjokról, azt a nemzet javára írja és
addig is, a míg közönségünk a két Radvánszky naplóját
egészében megismerheti, e tökéletlen, több érdekes adatot
célzatosan mellőző, de a magyarok kitüntetéseit kiemelő
rövid ismertetés alapján is megérti Radvánszky Lászlónak
utjáról írt összegező, végső ítéletét: «Sommában, ezen uton
alkalmatosságában azon szerencsémét legelsőbbben tapasztal-
tam, hogy most becsebb a magyar a németnél, azért is
mondhatom, bánnám már, ha nem volnék magyar.»

Mindezen kitüntetéseknek a magyarnak vele született
tulajdonságaiban keresessük okát, a melyeket az oly régóta
nem tapasztalt királyi bizalom juttatott érvényre. A nemzeti
tulajdonságok állandóan megszoktak maradni, még kedvezőt-
len viszonyok között is, nagy kár, hogy a bizalom sokszor ok
nélkül is megszűnik.

R. Kiss István.

A MAGA EMBERSÉGÉBŐL.

Nyolezadik közlemény.*)

III.

Til Antonovics Christían, a forróságtól eltikkadva ült a gyár irodájában és valami fontos számadásokat sietett befejezni, a melyeket a nyár végén be kellett mutatnia az igazgatóságnak. Csak az imént is hosszasabban tárgyalt a főkönyvelővel, a ki egyebek közt olyan adatokat is terjesztett eléje, a melyek nagyon elkeserítették.

Ezen a tárgyaláson csak számokról volt szó, s neveket egyáltalában nem is emlegettek. De mikor a főkönyvelő, egy tiszteletet gerjesztő külsejű, ősz bajuszú és meglehetősen kopasz ember, eltávozott, Antonovics Christían nyilván azzal a szándékkal, hogy komolyan foglalkozzék velők, átfutotta a számadásokat, de mikor látta, hogy semmire sem megy velők, hátradőlt karosszékeben, pár pillanatig némán és habozva ült ott, ezután kezével erélyes mozdulatot téve, megnyomta a csengetyű gombját, és egy távoli szobában, a hol a szolgák lebzseltek, megszólalt a csengő.

A következő pillanatban egy szürke zubbonyos fiú termett a szobában. Antonovics Christían összehúzott szemöldökkel, szigorú pillantással nézett végig rajta, mintha csak ez a fiú lett volna oka mindannak, a mi őt elkeserítette.

— Menj be tüstént Matvjejevics Ivánhoz, és mondd meg neki, nagyon kéretem, hogy fáradjon tüstént hozzám! — parancsolta szigorúan, minden szót külön hangsúlyozva.

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1905. évi 337., 338., 339., 340., 341., 342. és 343. számában.

— Matvejevics Iván? — mondotta a fiú, a kinek megvolt az a rossz szokása, hogy ismételten megkérdezett mindent.

Mondtam már, hogy Matvejevics Iván, — ismételte Antonovics Christián még szigorúbban nézve rá.

A fiú ijedten pislogott és kiment. Antonovics Christián türelmetlenül dobolt újjaival az asztalon, azután fölkelt, odament az ablakhoz, a melyből leláthatott a gyár udvarára, a mely keresztül-kasul be volt hálózva keskeny vágányokkal. Ezeken apró kis mozdonyok zajtalanul sűrögtek ide s tova, s nyitott kocsikon szállították a sok mázsás vasdarabokat az egyik műhelytől a másikhoz.

Komoran nézte a mozdonyokat, a kocsikat, és az udvart betöltő sürgést-forgást. Úgy tetszett neki, mintha mindennek része volna abban, a mi elégedetlenségét fölkeltette.

Időnként kinyújtotta nyakát és türelmetlenül nézett le az udvarra. Matvejevics Iván még mindig késlekedett; legalább Antonovics Christiánnak úgy tetszett, mert nagyon is türelmetlenül várt és szinte számlálta a másodperczeket.

Végre halk kopogás hallatszott az ajtón.

Jöjön csak kérem, — mondotta az igazgató.

S Matvejevics Iván belépett szokatlanul önelégült arccal s gondosan elleplezett ravaszsággal apró, okos szemében.

— Kérem, foglaljon helyet, — mondotta az igazgató szaporán, nem is üdvözölve őt. Matvejevics Iván már ebből is láthatta, hogy a küszöbön álló beszélgetés nem ígérkezik valami kellemesnek.

Az igazgató is visszatért karosszékéhez és beleült. Matvejevics Iván pedig egy az asztalhoz közelálló széken foglalt helyet.

— Egy olyan körülményről akarok önnel beszélni, a melyet lehetetlen kíváncsnak tartanom, — mondotta Antonovics Christián.

— Vajon mi az, Antonovics Christián? — kérdezte Matvejevics Iván, mintha fogalma sem volna a dologról, bár szemeiben hol fölillant, hol kialudt egy szikra, mely világosan arra mutatott, hogy nagyon is tisztában van mindennel.

Teljesen előkészülve jött ide. Nagyon jól tudta, hogy miről lesz szó. A munkások már több nap óta távolról sem dolgoztak olyan kedvvel, mint az előtt. Ezt az összes

alkalmazottak tudták, de mindenkivel jobban tudta maga Matvejevics Iván, mert hiszen ő volt az oka az egésznek.

Csak az igazgató nem tudta, a ki ezekben a napokban egy nagyobb megrendeléssel volt elfoglalva, a melyet a gyár kapott. Egész napokon át tárgyalnia kellett, s kidolgoznia a föltételeket, s csak tegnap intézték el az utolsó formaságokat, és írták alá a megállapodásokat.

Ez a megrendelés volt az ő büszkesége. Már régóta dolgozott rajta, míg végre megkapta. A megrendelés rendkívül nyereséges volt, nagyban emelte a gyár tekintélyét, jó hírnevét és a jövőre is sokat ígért.

A fődolog az volt, hogy általa igazolást nyert annak az új műhelynek föllállítása, melyhez Antonovics Christián a részvényesek legutóbbi gyűlésén annyira ragaszkodott, s a melyet sikerült is kierőszakolnia.

Ma reggel olyan pompás hangulatban ébredt föl, a minőben már rég nem volt. Mikor úgy negyed hét tájban kávéja mellett ült ebédlőjében, bejött egy szolga és jelentette, hogy egy Szareptov nevű gyári alkalmazott akar beszélni vele.

— Szareptov? — mondotta Antonovics Christián. és mosolyogva nézett a szolgára. — Már rég nem láttam, bocsd be.

És belépett Szareptov, a kit ugyan most senki sem ismert volna föl azok közül, a kik őt azelőtt ismerték. Vastag vitorlavászonból való sötétszürke zubbony volt rajta, arca barna, kezei csaknem egészen feketék és telve hólyagokkal. Csak szemei voltak nyugodtak, és csillogtak úgy, mint azelőtt.

— Ah, Szareptov! Már több mint egy hete, hogy nem találkoztunk, — mondotta az igazgató szívesen; — de hallottam előmeneteléről. Most úgy-e bár a kazánkovács műhelybe van beosztva?

— Igen, ott vagyok. Már két hete, — mondotta Andrej.

— Nekem a műhely főnöke beszélt önről. Önnek, ha nem csalódom, egy eredeti ötlete támadt. A pörölynek valami új fajta alkalmazására jött rá. No de ezt természetesen előbb ki kell próbálni.

— Erre kérni is fogom önt. Antonovics Christián.

— No persze, persze, mindenesetre ki fogjuk próbálni, — mondotta az igazgató derülten. — Nem akar egy pohár kávé?

— Nem utasítom vissza, mert ma még nem ettem semmit ...

— Úgy látszik, elég rosszul megy a sora? — kérdezte az igazgató.

— Nagyon rosszul. De nem ez a legfontosabb. Majd csak jóra fordul.

— Tetszik nekem ez az önbizalom, Szareptov. Ez az, a mi nekem legjobban tetszik önben.

— Hiszen más nincs, a kiben bizhatnám, — szólt Andrej.

Antonovics Christián ezalatt töltött neki kávé és tejszínt, és így szólt:

— Nagyon sajnálom, Szareptov, de nekem nem áll módomban önnek fizetést ajánlani, mert hiszen még csak tanoncz és nem munkás, ilyen állásra pedig nálunk nincsen fedezet.

— Nem is kívánom — felelt Andrej — valahogyan majd csak eltengődöm ... A könyvelőtől kaptam egy kis otthoni munkát. Ma befejeztem, s talán kapok érte valamit. Egy ízben már kerestem nála ilyenformán.

— De ha akarja, Szareptov, adok önnek kölcsön; tudom, hogy visszafizeti.

— Igazgató úr, bármennyire restellem is, de nem utasíthatom vissza. Bizony elfogadnék öntől kölcsön tíz rubelt.

— Csak ennyit?

— Többre nincs szükségem. Szobámért fizetek négy rubelt, a többiből meg majd csak megelek vagy két hétig.

— No jól van. Fogja a tíz rubelt és igya meg kávéját.

— Antonovics Christian, én nem a magam dolgában jöttem, — mondotta Andrej, mikor leült az asztalhoz.

— Oh tehát valami dologban jött?

— Igen. Még pedig olyan dologban, amelyre azt szokták mondani: «Nem a te dolgod.» De a mennyire én önt ismerem, azt hiszem, hogy ez nemcsak nem az ön rendeltére, hanem még csak nem is tudtával történt.

— Nos, mi az?

— Ime már négy napja, hogy a kazánkovács és a vas-hengerelő műhelybeli munkásokat sérelem érte.

— Sérelem?

— Igen, Antonovics Christián.

— S miben áll az a sérelem?

— Ha netalán az a gondolata támadna, hogy ez az én részemről besúgás akar lenni, úgy kérem, legyen szíves róla előbb meggyőződni. Ez már csak azért sem besúgás, mert én személyesen a dologban nem is vagyok érdekelve, s hogy nem tudom, de nincs is jogom kutatni, hogy az egészben ki a hibás. Arról van szó, hogy négy nappal ezelőtt, a mikor ezeknek, és alkalmasint más műhelyeknek munkásaival is elszámoltak, büntetést vontak le tőlök, szinte furcsa még elgondolni is, hogy miért — a szerszámok koptatásáért . . . Ugy-e, hogy furcsa dolog ez, Antonovics Christján? A munkások, a kik reggel hat órától este nyolczig dolgoznak szerszámaikkal, még felelősek azért, hogy ezek a szerszámok kopnak. Ezenkívül még azt is mondják, hogy erről mindeddig soha szó sem volt.

— Lehetséges . . . ? Szareptov . . . — kérdezte az igazgató elámulva.

— Én igazat mondok, Antonovics Christján. Beismerem, hogy nekem semmi közöm hozzá, de azért mégis elmondom.

— Már hogy ne volna köze hozzá? Ehhez mindenkinek van köze, s ha csakugyan igazat mond, akkor nagyon köszönöm, hogy szólt. Tüstént utána járok a dolognak. Megitta kávéját? Akkor váljunk el, nekem az irodába kell mennem, önnek meg a gyárba.

Andrej fölkelt, meghajtotta magát és kiment. Keresztülment az udvaron, valóságos tojástanchezot járva az apró vonatok, a hatalmas műhelyek, az új sínrakások és holmi csodálatos formájú vas- és aczéljőszágok közt. A műhelyekből ki hallatszott a gépek zúgása és a pörölyök döngése.

Most már nem szédült a feje mindettől. Már hozzászokott, beletörődött s úgy érezte magát, mint akár otthon.

Az igaz, hogy az ő helyzete a gyárban bizonyos tekintetben kiváltságos volt. Antonovics Christiánnal való első találkozása után belépett a vashengerelő műhelybe, a fő műhelyvezető főnöksége alatt, a kinek Antonovics Christján gondjaira bízta.

— Mit fog csinálni? — kérdezte tőle a műhelyvezető, a kit Antonovics Christján már előre értesített.

— Ugyanazt, a mit a többiek, — felelt Andrej.

A műhelyvezető elmosolyodott és a fejét csóválta.

— Az lehetetlen. Ön nem végezheti azt, a mit a többiek.

— Miért?

— Azért, mert önben nincs meg az, a mi a többiekben. Önnek nincsenek erős és kitartó izmai. Azt hiszi ön, hogy itt csak vassíneket készítenek? Nem, itt vasizmokat is készítenek.

— De hiszen én is vasizmokat akarok nyerni magamnak — mondotta Andrej.

— Ehhez idő és anyag is kell.

— No időm, az van elég — egy egész élet.

— De anyaga nincs. Ólomból nem készítenek aczélt. Az ő karjaik gyermekkoruk óta szokva vannak a munkához, de ön eddig alkalmasint csak lapdázott és leveleket írt. Egyéb-iránt próbálja meg.

És Andrej megpróbálta. Odaállították egy óriás kemencze mellé, a melyben hatalmas vastömegeket izzasztottak. Onnan fogókkal szedték ki és a padló vaslemezeire hányták. Nagy dübörgéssel hullottak le az izzó tömegek, a melyek tömérdek szikrát szórtak szanaszét, de ezektől a szikráktól nem félt senki, mert régen megszokta őket.

Akkor azután ezeket a vasdarabokat rárakták a hengerelő állványokra, szép sorjában keresztül hajtották egy nyíláson, a melyből már hosszabban és keskenyebben kerültek elő, azután egy másikon, a mely hosszú rúdakká változtatta őket, végre egy harmadikon, a melyből rendkívül hosszan és keskenyen jöttek ki és a földre hullva szinte tekeregtek, mint egy-egy óriási tüzes kigyó. Mindezek után vízzel leöntve kihűtötték s ezzel készen voltak.

Ez a munka így folyt reggeltől estig, azután más munkások jöttek és ugyanazt a munkát folytatták reggelig. Ebben a műhelyben soha, egy pillanatig sem szünetelt a munka.

És Andrej is neki feküdt és együtt dolgozott a többiekkel. De alig egy félóra múlva már csurgott róla az izzadság és annyira fájt a háta, hogy képtelen volt kiegyenesedni.

Nem tesz semmit, majd hozzászokom, — mondogatta magának és a műhelyvezetőnek.

De a műhelyvezető csak mosolygott.

— Mi úgyszólván pólyásgyermek korunk óta szokva vagyunk hozzá — mondotta — de olykor azért mi sem tudunk fölegyenesedni.

— Tehát mit gondol, ... talán azt, hogy én semmire sem vagyok való?

— Már miért? Miért ne volna való? Önnek van feje. Indítsa meg hát a fejét.

— Hogyan?

— Hogyan, hát álljon ide, nézzen, nézzen és elmélkedjék. Volt már nálunk egy olyan, szintén a műveltebb emberek közül való, a ki csak állt és nézett, nézett egy hónapig, két-tőig, háromig, és egyszerre egy olyan ötlete támadt, a mely a gyárnak évenként négyszázer rubel hasznót hajtott. Én csak azt mondom önnek, az egyszerű munkásember végezze azt, a mire megtanították. De a kinek fejét megvilágította a tudomány, az észrevesz olyasmit is, a mit a magunkfajta ember teljes világéletében sem vesz észre.

De Andrej nem adta meg magát olyan könnyen, próbálkozott tovább, megfeszítette izmait, míg egyízben két napig feködt otthon az ágyban.

Akkor azután megegyezett a műhelyvezetővel és pusztán a szemlélődő szerepére szorítkozván, örömmel tapasztalta és érezte, mint sajátítja el napról napra jobban a munka legaprólékosabb részleteit, és mint helyezkednek el a fejében mindezek a részletek, kezdte átérteni azt a munkát, mely attól fogva valami elevennek, egységesnek tűnt föl előtte.

Most már gyakran elbeszélgetett a műhelyvezetővel és nem egyszer olyan megjegyzéseket tett, a melyeken ez elcsodálkozott. Sok nem gyakorlati és keresztülvihetetlen dolog is ötlött eszébe, de voltak ügyes gondolatai is, a melyekre a műhelyvezető helyeslő bólintással felelt és megfelelően jelentést is tett rólok az igazgatónak.

Egy hónap múlva Andrej úgy találta, hogy eléggé elsajátította ennek a műhelynek minden csinját-bínját, s kérte, hogy helyezték át egy másikba. Így került azután a kazánkovácsműhelybe.

Itt már alig szerepelt a tűz. Egy másik műhelyben készült óriás lemezekből itt hatalmas katlanokat kovácsoltak. Az emberek fölmásztak a katlanok tetejére s ott dolgoztak kalapácsaikkal. Mások benn ültek a katlanokban s ott kalapáltak; a gépek hegyes fúróikkal átlukgatták a legvastagabb vas- avagy aczélemezeket is. A műhelyben olyan tűrhetetlen zaj volt, hogy eleinte szeretett volna megszökni onnan és fejfel befelé futni magát a földbe.

De később hozzászoktak a fülei és itt is elkezdett szemlélődni. A munka technikájának általános vonásaival megismerkedve, Andrej figyelme ráterelődött arra, mennyi idő pocskolódik el a katlanok összeszőgeléséhez szükséges nagy szegek leverésére.

S egyszerre, merész ötlete támadt. Úgy találta, hogy a kalapácsütések irányának egy alig észrevehető elhajlásával egy új erőt lehet nyerni, a mely gyorsítja a munkát, és mikor a munkások az ő kérésére azt megpróbálták, a munka csakugyan gyorsabban ment. Ő azonban semmivel sem tudta indokolni ötletét. Ösztönszerűleg megérezte a dolgát, s lehet, hogy érvek is voltak fejében, a melyeket azonban egyelőre nem tudott formába önteni. De mindegy, az ötlet kipattant és a műhelyvezető már jelentést is tett róla az igazgatónak.

— Minden körülmények közt gondolkodó fő, és legkevesébbé sem sajnálom, hogy megfogadtam.

Így tehát Andrejnak a gyárban léte nem múlt el nyomtalanul. Már beszéltek róla és a tisztos műhelyvezetők kételkedve csóválgatták fejüket. De a tisztos műhelyvezetők rendszerint kételkednek abban, a mire őket nem tanították, de Andrejt ez legkevesébbé sem hozta zavarba. Csak arra várt, hogy az igazgató a próbát elrendelje.

— Ha az igazgatót sikerül meggyőznie, — mondotta a legöregebb műhelyvezető, a ki látta ötletének eredményeit, — akkor jó dolga lesz.

De Andrej maga sehogy sem tudott találkozni az igazgatóval, a ki rendkívül el volt foglalva. De ekkor egy különös dolog történt a gyárban. A munkások hozzá voltak szokva, hogy itt mindig méltányosan számoltak el velők — erre már volt gondja Antonovics Christiánnak. Bár a szabályokban volt egy pont, mely az igazgatóságnak jogot adott arra, hogy a szerszámok rongálása címén büntetéseket szabhasson ki, eddig az igazgatóság soha sem élt ezzel a joggal. Ez volt az egyetlen pont, a melynek révén a büntetéspénzek a gyártulajdonosok javára szolgáltak. Már ez egymaga is óvatosságra intette Antonovics Christiánt.

Antonovics Christián már régen szóba hozta ennek a pontnak eltörlését.

— Ugyan ki fogja megállapítani a rongálás mértékét, —

mondotta — s vajon hol a határ a szándékos rongálás és a természetes elhasználás között?

S ime egyik szombaton, a mikor a gyár Matvejevics Iván kezén volt, minthogy Antonovics Christían a megrendelésekkel foglalkozott, néhány száz munkásnak fölszámították a szerszámok koptatását, és nagyon tekintélyes összegű büntetést szabtak ki rájuk. A munkások közül senki sem tudta biztosan, hogy ez kinek rendelkezésére történt. De arról mindenki meg volt győződve, hogy a dolog az igazgató tudtán kívül történt. Antonovics Christíanban bíztak s mindenki tisztelte őt igazságossága miatt.

Halkan járt szájról szájra Matvejevics Iván neve. Őt nem szerették. Ő még a régi iskolából való ember volt. Csak nem volt hatalma. De ha hozzá jutott volna, úgy tüstént elkezdődött volna a legkülönbélebb igazságtalanságok egész sorozata. Azt is beszélték, hogy már régóta áskálódik Antonovics Christían ellen, s ki akarja szorítani, hogy ő foglalja el a helyét. Ezeket a büntetéseket is az a vágy magyarázta meg, hogy érdemeket szerezzen a részvényesek előtt.

Mikor felvilágosításért fordultak a műhelyvezetőkhez, ezek olyan diplomatikusan feleltek, hogy semmit sem tudtak a válaszaikból kihámozni. Mindannyian féltették bőrüket.

Andrej még nem ismerte a gyári alkalmazottak egymáshoz való viszonyának minden csinját-binját, s mikor az igazgatóhoz ment, egyáltalában nem gondolt Matvejevics Ivánra. Egyszerűen látta, hogy igazságtalanság történt és meg volt győződve róla, hogy az igazgató majd rendbe hozza a dolgot.

Ehhez az emberhez egyszerűen azért volt bizalma, mert ő is egyszerűen megbízott benne és alkalmat adott neki arra, hogy rátermettségét megmutassa, meg azután Antonovics Christían egyszerű nyílt és lovagias jelleme is bizalmat keltett benne. Maga iránt épen oly szigorú volt, mint mások iránt, egy pillanatot sem vesztegetett el, mindennel foglalkozott, mindennek mélyére nézett és iparkodott mindenben a méltányosságot juttatni érvényre.

Egyáltalában Andrejnek szorult helyzete inellett is állandó ujjongással volt tele a lelke. Érezte, hogy elméje fölöleli a munka egész körét, hogy már nem idegen ebben az óriás gyárban és immár biztosan tudta, hogy nem fog fönn-

akadni útjában, hanem tovább halad rajta. Csak egy dolog bántotta: az, hogy anyagi gondokkal kellett küzdenie. Nem volt semmije, fizetést nem kapott, s nem volt joga hozzá, hogy ezt akár szóba is hozza. Hiszen egyelőre csak magának és nem a gyárnak dolgozik.

Antonovics Christiánnak azzal az engedelmével, hogy nála ebédeljen, csak egyetlen egyszer élt, szívesességét többször igénybe venni illetlennek tartotta. A könyvelő mikor megtudta, hogy van a gyárban egy diákviselt ember, adott neki munkákat s tizenkét rubelt fizetett is neki. Ebből valahogyan eltengődött, bár ételre csak nagyon szűken futotta, mert zubbonyt és csizmát is kellett vennie.

De mindez tisztán csak physikai szenvedést okozott neki, melynek egyáltalában semmi hatása sem volt hangulatára. Lelke fenekén bizott magában és a jövőjében.

Az igazgató a vele való találkozás után lement az irodába, előkérte a múlt hétre vonatkozó könyveket és számadásokat, mely az ő felügyelete nélkül múlt el, hosszasan tanulmányozta őket, azután hívatta a könyvelőt s vagy két óra hosszat tárgyalt vele, most pedig négyszem közt van Matvjejevics Ivánnal.

— Reám nézve nagyon kellemetlen, hogy kénytelen vagyok erről a tárgyról beszélni önnel, — mondta Antonovics Christian és szemei szokatlan határozottsággal és meggyőződéssel néztek bele Matvjejevics Iván apró szemeibe, melyek hasztalanul iparkodtak tekintetét elkerülni. — Mialatt ideiglenesen ön kezelte a gyárat, ön a büntetések ügyében olyan intézkedéseket tett, a melyekre semmiféle alapja sem volt.

— Engedje megjegyeznem, — mondotta Matvjejevics Iván eléggé csipős tiszteletteljességgel, — hogy erre a munkásokra nézve kötelező szabályzat tizenhetedik pontjában találtam meg az alapot, a hol világosan ki van mondva . . .

— Legyen meggyőződve arról, hogy én is tudom, hogy ott mi van mondva, — vágott közbe az igazgató. — De viszont azt ön is tudja, hogy semmiféle anyagi intézkedés, a mi például a munkások megjutalmazására vagy más effélére vonatkozik, az én rendeletem nélkül nem történhetik. Én még igazgatója vagyok a gyárnak és felelek mindenért, a mi csak ott történik.

— De hát akkor mirevalók a szabályok?

— Arra, hogy az ember okosan, számítással és méltányosan támaszkodjék rájuk.

— De hiszen a részvényesek gyűlésén nyíltan kimondták, hogy egyetlen egy más gyárban sem bánnak a munkásokkal annyi jóindulattal, mint a mienkben.

— Igen, de ugyanekkor a válaszszal sem maradtak adósak, a mely szerint egyetlen gyárban sem oly szorgalmasak és pontosak a munkások kötelességeik teljesítésében, mint a mienkben.

— De hiszen a szabályszerű büntetések lényegesen megkönnyítenék azokat a kiadásokat, a melyekre annak az új műhelynek fölépítéséhez szükség van, a melyhez ön is olyan szívélyesen ragaszkodik, -- mondotta Matvejevis Iván epésen — és egyúttal fölmentené a vezetőséget attól a kényszerűségtől, hogy jövő esztendőre az osztalékot leszállítsa, a mit a részvényes urak annyira nem szeretnek.

Antonovics Christián gúnyosan elmosolyodott.

— Ön tehát ilyen eszközökkel akarja elérni az osztalék emelkedését? — mondotta. — Megbántani a munkásokat s ezzel rávinni őket arra, hogy hanyagok legyenek a munkában! Leszállítani a munka jóságát, s lehet, hogy ennek következtében nem tudni idejében megfelelni a rendeléseknek, vagy rosszul felelni meg, és mindezt csak azért, hogy az évi közgyűlésen eldicsekedhessünk az osztalékkal . . .

— Már miért szállítanók le a munka jóságát? — kérdezte Matvejevis Iván. — Vannak rá eszközeink, hogy munkásainkat a munkában való lelkiismeretességre kényszeríthessük.

— Tehát megint csak büntetések és levonások? De hogy van az, hogy ön át nem látja, hogy a munka minősége egyenesen a munkások több vagy kevesebb kedvétől, s attól a hangulattól függ, a melylyel a munkát végzik. Ön ezt soha sem fogja megérteni, Matvejevis Iván. Soha se fogja át látni, hogy a munkás elvégre sem pusztá gép, hanem eleven ember, a ki figyelmet és gondot kíván szükségletei iránt, s hogy azt az osztalékot, a melyről ön beszél, nem mi ketten, hanem ő, a munkás eszközli.

— Abban semmi esetre sem látok veszedelmet, ha az ember olykor kurtábbra fogja a munkásokat és érezteti velők, hogy nálok okosabbak és hatalmasabbak is vannak a világon.

— Hát ők talán kételkednek ebben? Talán fordultak elő már nálunk az engedetlenségnek vagy a nyakasságnak esetei? Nekem semmi ilyesről nincs tudomásom. S őszintén ki kell mondanom, Matvejevics Iván, hogy kénytelen vagyok az ön rendelkezését megmásítani, és a munkásoknak a levont büntetéseket visszaszolgáltatni.

— Ezzel csak megingatja bennök az irántunk való tiszteletet. . .

— Talán csak az ön iránt valót . . . Ezt egyébiránt ön már megingatta, épen ezzel a rendelkezésével. Én kénytelen vagyok igazságot szolgáltatni.

— A mint tetszik. Ön az igazgató, és joga van hozzá.

— Igen, én vagyok az igazgató. S nem ártott volna, ha ez akkor is eszébe jutott, a mikor ezt a szabálytalan intézkedést tette.

— De figyelmeztetnem kell önt arra, — mondotta Matvejevics Iván — hogy panaszt teszek a vezetőségnel.

— Ez nekem tökéletesen mindegy; ez nem akadályozhat meg abban, hogy méltányosan ne járjak el.

Matvejevics Iván fölkelt, kihúzta, majd meghajtotta magát. Az igazgató rideg köszönéssel felelt neki.

Mikor Matvejevics Iván kiment, az igazgató megvetéssel nézett utána.

«A régi iskola, a régi irány embere, — gondolta magában Antonovics Christián. — De milyen iskola, milyen irány ez? Ez az iskola, ez az irány abban áll, hogy az ember ne az ügy érdekében, hanem pusztán csak a maga haszna érdekében dolgozzék. Kicsavarni a munkásokból néhány ezer rubelt, azután fölajánlani osztalék gyanánt a részvényes uraknak, s ezzel a maga részére hódítani őket. Arról persze senkinek sem lesz tudomása, hogy a munkások ennek következtében rosszabbul fognak dolgozni, lelkiismeretlenebbül fognak az ügy érdeke iránt viselkedni, mely csak veszíteni fog e miatt, úgy hogy ugyanazok a részvényesek elvégre is csak kárt szenvednek. Mikor a részvények elkezdenek esni, akkor álmélkodva fogják vállukat vonogatni, és a bűnöst keresni . . . A régi iskola, a régi irány! De én az új irány embere vagyok s csakis az ügy érdekében akarok dolgozni, . . . kizárólag az ügy érdekében . . .»

A Matvejevics Ivánnal folytatott beszélgetés után az

igazgató behívatta a titkárt s utasította, hogy tüstént az összes műhelyekben függeszszzen ki egy értesítést, a mely szerint a mult szobaton félreértésből levont büntetés összegek az igazgató rendeletéből jövő szobaton a munkásoknak vissza fognak téríttetni.

— És a szabályok értelmében, — tette hozzá az igazgató — ezt az értesítést Matvjejevics Ivánnak, az én helyettesemnek kell aláírnia.

Ezután elmélyedt a sürgős számadások átvizsgálásába. Egy kék-piros czeruzát tartott kezében, hol az egyik, hol a másik színnel megjegyzéseket írt a margóra.

Egyszerre fölemelte fejét. A folyosóról meglehetősen erőlyes léptek zaja, majd az ajtón erős kopogás hallatszott.

— Lehet, — mondotta Antonovics Christián.

Matvjejevics Iván lépett be egy irattal kezében. Az igazgató tágra nyitott szemekkel és várakozással nézett rá.

— Antonovics Christián, ez lehetetlen, — kiáltott föl Matvjejevics Iván — ez valóságos megcsufolás.

— Ugyan mi? — kérdezte az igazgató határozottan és komoly figyelemmel.

— Ön célzatosan azt kívánja, hogy az én intézkedésemet megváltoztató rendeletét én irjam alá. Milyen színben fogok én akkor a munkások előtt föltűnni?

— Sokkal jobb színben jelenik meg előttök, a mikor egy elkövetett igazságtalanságot jóvá tesz, mint mikor az igazságtalanságot elkövette, — mondotta az igazgató komoly nyugalommal.

— Eh, ez lehet egy igen finom megkülönböztetés, de azért én mégis arra kérem, mentsen föl engem ez alól, — kiáltott föl Matvjejevics Iván.

— Nem tehetem.

— Nagyon, de nagyon kérem, — mondotta Matvjejevics Iván és apró szemei haragosan villogtak.

— Nem tehetem. Szabályaink értelmében minden a munkásokat érdeklő hirdetést vagy értesítést az igazgató helyettesének kell aláírnia. Én nem akarok ennek az esetnek különös jelentőséget kölcsönözni s azért nem térhetek el a szabálytól. Alá kell írnia az értesítést.

— De ha én . . . ha én . . . ezt megtagadom . . .

— Abban az esetben, Matvjejevics Iván, be kell adnai

a lemondását, — mondotta Antonovics Christián semmivel sem emeltebb hangon.

— Helyes, én akkor az utóbbit választom, — kiáltott föl dühösen a helyettes igazgató.

— A mint jónak látja.

Antonovics Christián közelebb húzta székét az asztalhoz és újra belemélyedt a számadásokba. Matvjejevics Iván haragosan meglobogtatta a kezében volt írást és kiment.

Alig tíz percz múlva újra megjelent az igazgató szobájában a titkár és bejelentette, hogy az értesítés, melyet Matvjejevics Iván aláírt, ki van függesztve az összes műhelyekben.

Matvjejevics Iván meggondolta a dolgot. Ravasz ember volt és jól megszokta fontolni minden szavát és cselekedetét, de olykor nem bírta magát tartóztatni, kijött sodrából s ilyenkor nem volt ura a szavainak.

Abból, hogy egy ilyen jelentéktelen dolog miatt állásától megválják, csak kára lett volna. Aztán meg korán is lett volna az ilyen döntő elhatározás. Majd a közgyűlés előtt bizalmasan beszél több részvényessel. Akkor azután lemondását is bátran beadhatja, mert nem fogják elfogadni.

Megbékült és alárendelte magát az igazgató akaratának.

Antonovics Christián sok keserűségen ment keresztül ezen a napon, mely rá nézve olyan kellemesen kezdődött. Viszont nagy elégtételben volt része, mikor az irodai munka után úgy öt óra tájban lement és ellátogatott néhány műhelybe.

A mint egy-egy műhelyben megjelent, örömteljes moraj utott végig a munkásokon, a kik utat nyitottak neki, hajlongtak előtte, mosolygó arczezal néztek rá, és mindenképen jelét adták iránta való tiszteletöknek, és igazságos intézkedése miatt érzett hálájoknak.

Szilárd állásfoglalásának ily megbecsülését látván, Antonovics Christián elfeledett minden keserűséget és megint kellemes hangulat vett erőt rajta.

Mikor a kazánkovács-műhelyben megpillantotta Andrejt, a ki ott ült egy hatalmas kazán tetejében és figyelmesen tanulmányozta a munkások kalapácsütéseit, — mosolyogva köszöntötte őt.

— Ön most, Szareptov, a föltaláló dicsőségének a tetőpontján van, — mondotta neki tréfásan.

— Egyelőre csak a kazán tetőpontján, igazgató úr. — felelt Andrej szintén tréfásan.

Az igazgató derülten elmosolyodott s utána az összes jelenlévő munkások is.

IV.

A Szareptovék külföldre utazását követő napon Katya, ígérete ellenére sem kereste föl Viktorovna Jevpraxiát. De közölte Marfusával a nagymamának azt az üzenetét, hogy keresse föl őt pár szóra.

— No ez már megint valami változást jelent, — szólt Marfusa.

— Miféle változást?

— Ha Marfusát kívánja, ez annyit tesz, hogy már megint kieszelt valamit Viktorovna Jevpraxia. De hogy is ne eszelne? Ott ül egymagában, mint az elátkozott és nem tud hova lenni az idejével. Ilyenkor aztán mindenféle gondolatai támadnak . . .

— Tehát holnap elmegyünk hozzá, Marfusa, — ajánlotta Katya.

— Nem bánom akár holnap . . . De Katya, ön jobb lesz, ha itthon marad.

— Miért?

— Csak! Én csak annyit mondok: jobb lesz, ha marad.

— Nem értem. Én megígértem a nagymamának, hogy mindennap meglátogatom.

— Látogassa is meg mindennap, csak holnap maradjon itthon. Tüstént megmagyarázom ezt önnek, Katya. A nagymama nagyon büszke asszony. Rettenetesen nem szereti, hogy bárki is észrevegye hibáit. Isten tudja mit el nem szenved, csak hogy az emberek azt ne higgyék róla, hogy valamit nem úgy cselekedett, a mint kellett volna. Ha ön is eljön, akkor ön előtt makacskodni fog, s a világért sem szól egy szót sem, pedig hogy van valami mondani valója, az bizonyos, — és nekem meg is mondja.

— Már miért mondaná meg önnek Marfusa, nekem meg nem?

Hogy is magyarázzam én ezt meg önnek? Lám.

hát ki vagyok én? Azt lehet mondani, egy teljesen jelentéktelen személyiség. Mi jelentősége lehet annak, tudok-e én valamit vagy nem? Ha nekem elmondanak valamit, az épen annyi, mintha oda állnának egy fa elé, és oda súgnának neki valami titkot. Csakhogy én hasznos is tudok ám lenni... Fölfogásom is eleven, meg aztán ide s tova szaladgálni, az nekem annyi, mint a semmi. Ezért szeretném, ha itthon maradna.

Katya tulajdonképen nem valami nagyon vágyódott Viktorovna Jevpraxiához. Részben szokásból, részben kötelességből szerette őt. Van ilyen fajta szeretet is. Az ember olykor évekig szeret, és megtesz mindent, a mit az ember olyankor tenni szokott, a mikor valakit szeret, és egyszerre kiszül, hogy nincs értelme az egész szeretetnek, sem alapja nincs, sem szükség nincsen rá, sőt az illetőre magára nézve is fölösleges. Ekkor azután tüstént világossá lesz, hogy nem is volt az igazi szeretet, hanem csak olyan kötelességszerű fajta.

Annak előtte Viktorovna Jevpraxia legalább nemeslelkű volt. Jólétében, elégedettségében mindig jóhangulatban volt, szerette a gyerekeket kényeztetni s el-eltréfált velők. De mert örökké zsörtölődik, mindig kárpál valakit (legtöbbször Mihajlovics Arkadijt) örökké leszól valakit, mindig csak panaszkodik.

Épen ezért Katya nem erősködött és belenyugodott abba, hogy Marfusa egyedül menjen be Pétervárra; s Marfusa másnap csakugyan korán fölkerekedett s az első vonattal elutazott.

Nyolcz órakor már Pétervárott, s alig félóra múlva a Vaszilevskij szigeten volt.

Viktorovna Jevpraxia annyira megörült neki, hogy el sem tudta leplezni örömét, s minthogy még az ágyban volt, hangosan fölkaczagott.

- No te ugyan korán jöttél, Marfusa. Félkilenczre be tudtál jönni Czarszkojéból... ezen nevetett olyan jót!

De Viktorovna Jevpraxia csak tévútra akarta vezetni őt, s azért mondta, hogy ez volt oka kaczagásának. Valójában ez ideges és elfojthatatlan kaczagás volt azért, hogy Marfusa eljött, mert ennek a látogatásnak megörült, ez a látogatás megszabadította őt sok mindentől, a mi napok óta ránehezedett lelkére.

Ez az öröm kaczagása volt, mely abból a tudatból száma-

zott, hogy végre jött valaki, a kinek legtitkosabb gondolatait is elmondhatja, a kiben teljesen megbízhatik.

Igen, Viktorovna Jevpraxiának is voltak titkos gondolatai. Nem hiába ült órák hosszat mélységes magányban. Nem hiába volt tele aggodalommal.

Ha csak valakinek is sejtelve lett volna arról, mennyire torkig volt már mindezekkel a vénasszonyokkal, a kik minden ok nélkül már száz lépésről hajlongtak előtte, az özvegy papnéval és a collegiumi assessor özvegyével, a kik minden pillanatban pletykáltak egymásra, mindent elmondottak neki, és mindenre nézve kikérték véleményét, sőt még az ártatlan missel is, a ki pontban tizenkét órakor mindennap megjelent nála, megitta sűrű tejszínes kávéját s folyton azon sopánkodott, hogy nem gyönyörű, ködös hazájában, hanem itt az idegenben kell meghalnia.

Marfusa segített Viktorovna Jevpraxiának öltözködni, a mivel különösen nagy örömet szerzett neki. Ezt rendszeren Nasztaszja szokta végezni, úgy a hogy tudta, de persze hol volt ő Marfusától, a ki töviről-hegyire ismerte ennek az öreg testnek minden pontját, ismerte mind a fájós helyeket rajta, a melyekhez csak óvatosan volt szabad nyúlni, ismerte minden legapróbb szokását!

Nasztaszja erre a reggelre kimenőt kapott. Még a kávé is Marfusa főzte, szóval egészben véve kezelte Viktorovna Jevpraxia kis háztartását.

— No ez derék, hogy ma eljöttél, — mondotta Viktorovna Jevpraxia, pompásan megfőzött kávéja mellett ülve. — Nagyon okosan tetted, nagyon okosan.

Rosszulléte már elmúlt, Viktorovna Jevpraxia? — kérdezte Marfusa, a ki Katyától értesült a nagymama gyöngéledéséről.

— Eh, már a rosszullétet is megelégteltem, vigye el a manó! De magyarázd meg nekem a következőt. Marfusa. Van a világon egy öreg asszony, öreg, de még sem annyira, hogy már romnak lehessen tekinteni őt. És tegyük föl, hogy rokonai és hozzátartozói elűzték őt magoktól. Tegyük föl, hogy így van. De ne hogy azt hidd ám, hogy magamról beszélek. Csak úgy általánosságban. Van a világon egy ilyen asszony. Ám jó. Vagyona is van, vagy háromezréezer rubel — elég szép vagyon! Tegyük föl már most, hogy ez az öreg-

asszony, mondjuk hogy gonoszságból, vagy balgaságból, fogta magát és beköltözött egy ilyes-féle menedékházba, mint ez . . . Már most mi a te véleményed: ott maradhat-e, vagy ott kell-e maradnia egész életében?

Marfusa elmosolyodott, de csak úgy magában, félre, úgy hogy Viktorovna Jevpraxia semmiképen sem vehette észre. Az álarcz már nagyon is átlátszó, s a célzás nagyon is világos volt.

Marfusa nagyon jól ismerte ezt a különös jellemet és tudott is bánni vele. Ha elárulná magát, akkor Viktorovna Jevpraxia tüstént megharagudnék és játszná a sértődöttet. S így Marfusának azon elbeszélés szellemében kellett válasszolnia, a melyet Viktorovna Jevpraxia előadott, megőrizvén a szereplő alak ismeretlenségét.

— Ugyan már miért kellene neki, már tudniilik ennek az öregasszonynak egész életét a menedékházban töltenie, mikor, mint ön mondja, olyan tekintélyes vagyona van!

— No persze . . . Magam is úgy gondolom. A menedékházban jótékonytságot gyakorol, olyan formában, mint . . . mondjuk én. Két személyre szóló alapítványt tett le, és így ez az özvegy persze már örök időkre a menedékházé marad. De vajon neki magának is ott kell-e maradnia?

— Nem, Viktorovna Jevpraxia, semmiképen sem, — felelt Marfusa, mind jobban és jobban közeledvén az igazsághoz.

Ő nagyon jól tudta, hogyan kell Viktorovna Jevpraxiával beszélni. Annak, hogy vele szemben sikere lehessen, hogy hathasson reá, sőt meggyőzhesse őt, legelső föltétele az volt, hogy eleinte mindenben igazat adjon neki. Már ezzel is teljesen meg lehetett őt fogni. Később aztán, ha valamiben ellenkezni akart vele, ezt óvatosan, diplomatikusan, szelíden és finomon kellett tennie.

Marfusa maga volt az oka annak, hogy Viktorovna Jevpraxia a menedékházba költözött, ő ajánlotta neki, ő rendezett el mindent, s akkor jól ütött is ki a dolog. Viktorovna Jevpraxia meg volt elégedve s még meg is köszönte neki. De miért ülne azért örökké ebben a menedékházban? Ez megjárja olyan embernek, a kinek semmije sincs. De mikor van háromszázezer rubelja, miért ne változtatna sorsán? Miért engedne diadalmaskodni egy szeszélyt, egy badar ötletet?

Azután meg akkoriban valamennyien szétzüllöttek. Viktorovna Jevpraxiát meg el kellett helyezni valahol, hogy mielőbb megszabaduljon attól a gyűlöletes fogadói élettől. De most már minden lecsilapodott. Azóta sok minden megváltozott. Viktorovna Jevpraxia is jobban megfontolt egyet-mást, és Marfusa is gondolataiban már nem egyszer foglalkozott a sorsával.

Miután Marfusa most már teljesen tisztában volt vele, hogy miről van szó, és látta, hogy már Viktorovna Jevpraxiának is terhére kezdett lenni a kenetteljes beszéd, és szívesen átment volna erről a rendes társalgásra, Marfusa rászánta magát, hogy ő teszi meg az első lépést.

— Én is azt mondom, Viktorovna Jevpraxia, — mondotta Marfusa, — hogy jótekonyságot gyakorolni nagyon szép dolog, minden embernél szép dolog. Csakhogy viszont minden embernek magának is úgy kell élnie, a mint kedve tartja.

— Nagyon természetesen, — hagyta jóvá Viktorovna Jevpraxia, feszülten figyelve mind arra, a mit Marfusa mondott, teljesen meg lévén győződve arról, hogy Marfusa már megértette az ő fő gondolatát, s hogy maga is el fog mondani mindent.

Marfusa így folytatta :

— S ha például valaki teljes életében úri módban élt, ugyan miért élne épen vénségére másként, mikor Isten módot adott neki hozzá, hogy úgy éljen, a mint a kedve tartja.

— No persze . . . Lehetnek olyanok, a kik szeretnék őt a vizes árokba lökni, hogy ott pusztúljon el, — szólt Viktorovna Jevpraxia, nem állván meg, hogy a távollévőket ne apostrophálja.

— De hiszen az ember nem másokért, hanem magáért él. Másokra, Viktorovna Jevpraxia, rá sem kell hederíteni.

— Hogy is ne . . . Még talán majd rájok is hederítek.

— Mások, — folytatta Marfusa, szükségét látván annak, hogy a gondolatmenetéhez alkalmazkodjék — mások, lehet, hogy külföldön hűselnek, s az ember még talán tekintettel legyen reájok, a kedvökben járjon?

Viktorovna Jevpraxia kedvére már ennél többet nem mondhatott Marfusa. S ezzel épen fején találta a szegyet. E szavak után kinyílt, sőt mondhatni teljesen kitárult

Viktorovna Jevpraxia szíve, s most már aztán nem érte be szakgatott és befejezetlen mondásokkal. Kezdett tisztázódni a dolog.

— Annak semmi szükségét sem érzem, hogy külföldre menjek, — mondotta. — Azt pedig, hogy kedvem szerint akarok élni, azt hiszem, senki sem veheti rossz néven tőlem.

— Senki, senki nem veheti rossz néven, Viktorovna Jevpraxia, — és régi szokása szerint odaült öreg úrnője lábaihoz egy padkára, a mit mindenkor meg szokott volt cselekedni, a mikor beszélgetések bizalmasra fordult.

Most halk, nem egyszer suttogásba átmenő hangon beszélt, úgy, a hogy titkokról szoktak beszélni, a melyeket senkinek sem szabad meghallania.

— Nem, bármit beszél is, bármennyire jól gondját viselik és tisztelik is itten, meg jóltevőjöknek nevezik, azért még sincsen otthon, a maga házában, mégsem a maga asszonya, hanem teljes ellátáson lévő, bárha a maga költésén is. És én már réges-régen gondolom magamban: «Ideje, rég ideje már, hogy a mi Viktorovna Jevpraxiánk a maga lakásába költözzék. Rég ideje. Most már elég lehet neki ebből.»

— Bizony elég is, — ismételte Viktorovna Jevpraxia, örülvén, hogy Marfusa ilyen jól megértette és úgy kimondott mindent helyette.

— De hát hogyan is végezzük a dolgot? — kérdezte Viktorovna Jevpraxia.

— Hogyan végezzük? Van önnek egy hűséges szolgálója, a kit Marfusának hívnak, parancsolja hát meg neki: «Marfusa, kérlek, menj és keress nekem egy kis házat, egy egész picziny házacskát, olyat, a melyben mint a magam asszonya élhessek. Menj, alkudd ki az árát, mi egymás. Én meg majd egyszerűen kifizetem, elrendezem benne a háztartásomat és úrnővé leszek újra.»

— Ennyi az egész?

Viktorovna Jevpraxia úgy tette föl ezt a kérdést, hogy Marfusának gondolkozóba kellett esnie rajta. «Ennyi az egész?» — Hiszen ilyen házról akkor is volt szó. De volt valami, a mi meghiusította ezt a tervet. Házat venni nem nehéz. S ez lett volna kétségtől a legjobb megoldás. Csak az volt a baj, hogy Viktorovna Jevpraxiának nem volt kivel laknia,

hogy félt idegen emberekre bízni életét, hozzátartozói pedig nincsenek. Ime, mit jelentett ez az «ennyi az egész?»

S erre a kérdésre Marfusa még nem volt elkészülve, erről még nem gondolkozott. Csak ebben a pillanatban kezdett gondolkozni és érezte, hogy itt az ő életére vonatkozó fontos elhatározásokról is lehet szó; de egyelőre még semmi határozottat sem mondhatott. Épen azért biztos feleletet sem tudott adni. És így, a nélkül, hogy kötelező ígéretet tett volna, inkább csak azért, hogy reményt nyújtson, Viktorovna Jevpraxiának így szólt:

— Nem, nem minden, Viktorovna Jevpraxia, mert hiszen tudom, hogy egyedül nem lakhatok abban a házban. Nem minden, dehogya is minden. De erről még gondolkozni kell.

— Hát csak gondolkozzál Marfusa, — mondotta Viktorovna Jevpraxia s egy hosszú pillantással nézett rá.

Pompásan megértették egymást: minden hangot, minden pillantást ... és Marfusa így azt is nagyon jól tudta, mit jelent ez a: «hát csak gondolkozzál» és az a hosszú pillantás. Annyit jelentett, hogy gondolkozzál rajta, hogy elhagyd Szareptovék házát és átköltözzél hozzám.

És a mikor Marfusa azt mondotta: — majd gondolkodom, — Viktorovna Jevpraxia tisztában volt vele, hogy épen ezen és nem máson fog gondolkozni.

— Az egész dologról gondolkozni kell, Viktorovna Jevpraxia, — mondotta Marfusa és fölkelt a padkáról. — Mindent el lehet végezni, — csak idő kell hozzá.

De lehet, hogy Viktorovna Jevpraxia úgy érezte, hogy ez a gondolat még nem vert elég mély gyökeret Marfusában, s hogy esetleg habozni és ingadozni fog. Ezt is meg kellene neki mondani. Szeszélyes öregasszony volt Viktorovna Jevpraxia, a mit egyébiránt ő maga sem tagadott. S olyan mértékben, a mint szürkült a haja, mindinkább romlott a természete is.

És csak természetes, hogy Marfusának támadhattak ilyesféle gondolatai: «Most lám, élek, kezem alatt van egy egész ház, megbíznak bennem, s akár egész életemet eltölthetném itten. Ha meg átköltözöm Viktorovna Jevpraxiához, megharagszik valamiért és így szól majd hozzám: — Ki innen, nincs többé szükségem reád».

Maga Viktorovna Jevpraxia nagyon jól tudta, hogy ezt

soha sem fogja mondani neki, mert hiszen Marfusa nélkül még saját házában sem mehet semmire. De Marfusa gondolkozhatott így, s éppen azért Viktorovna Jevpraxia csak úgy könnyedén odavetette neki a következő gondolatot, a melynek nem kellett ugyan szükségképen Marfusára vonatkozni, de azért tulajdonképen egyenesen neki volt szánva.

— Oh, oh, oh! Minden ember szolgál, szolgál, kiadja minden erejét, de öregségére azután szeretne gondtalanul és jól élni. Ha jó helye van, azt persze nem akarja elhagyni, de ha fölmentik őt a gondok alól, ha érzi, hogy van saját vagyona, a melyet el nem vehetnek tőle, úgy ez még a legkülönb helynél is sokkal jobb.

Marfusa résen volt. Természettől nem volt ugyan hasznosító, de kit ne csábítana az a gondolat, hogy öregségére megszabadítják a gondoktól, s adnak neki valamit, a mi egészen az övé s a mitől nem foszthatja meg őt senki. S annyi bizonyos, hogy Viktorovna Jevpraxia ezt nemcsak úgy a levegőbe mondta.

Marfusa hallgatott. De nem is volt mit mondania. Tisztába volt hozva közöttök minden. Viktorovna Jevpraxia tudta, hogy sorsa most már jó kezekben van, viszont Marfusa, bár egyelőre még nem jutott határozott és végleges elhatározáshoz, de a döntést már szinte előre látta. Es az, a mi három hónappal azelőtt még lehetetlen volt, most lehetővé vált. Sok minden megváltozott. Sőt az igazat bevallva, minden megváltozott és semmi sem maradt úgy, a mint volt.

Voltak gyerekek, és most vajon hol vannak?

És talán bizony tehetetlenek, mint voltak? Andrej elment, Mihailból felnőtt ember lett, a ki külföldön barangol apjával. Csak Katya van még hátra, de ő róla alább lesz szó.

De mi az, Katyusa nem jött el? Pedig megígérte, hogy mindennap meglátogat? — kérdezte Viktorovna Jevpraxia, a ki egyébiránt magától is rájött, hogy alkalmasint Marfusa beszélte le a jövetelről, hogy így fesztelenebbül tárgyalhassanak.

— Nem, otthon maradt. De holnaptól fogva mindennap el fog jönni.

— Jól van, no.

Ezekkel a beszélgetésekkel nagyon sok idő telt el. Már

dél felé járt az idő. Kopogtak az ajtón. Nasztaszja sehogy sem tudta bevárni, míg hívják, s bejött, hogy rendbe hozza a hálószobát.

Azután Viktorovna Jevpraxia meghívta Marfusát, hogy reggelizzen vele, és Marfusa elfogadta. Reggeli után Marfusa visszament Czarszkojéba.

Marfusa erősen gondolkodóba esett. Az, hogy Viktorovna Jevpraxia saját házába akart költözni, az teljesen rendjén volt, s házat venni nem volt nehéz. De magamagáról kissé alaposabban kell gondolkoznia. Rég óta élt a Szareptovék házában. A mi csak ebben a házban történt, az mind az ő kezén ment keresztül. Az is igaz, hogy ebben a házban eltöltött eddigi élete egészen más körülmények közt folyt le: akkor még élt Vasziljevna Vjera, ott volt a nagymama, ott volt Andrej . . . Akkoriban még alig hallatszott Mihajlovics Arkadij durva hangja. Semmiben sem ő intézkedett. De viszont akkor nem is játszott Marfusa olyan nagy szerepet, mint most; mert neki csak a neve cseléd, tulajdonképen pedig ő az asszony a háznál. Ő vásárolja az élelmiszereket, ő rendeli meg az ebédet, rendelkezik a cselédséggel, ő foglalkozik az összes fölmerülő kérdésekkel: a huzatok váltása, a bútorok tisztogatása . . . minden az ő kezében van.

S mindez teljesen kielégithette volna őt, ha nem villogott volna ott minden fölött Mihajlovics Arkadij hideg szemének szigorú pillantása. Mindig úgy tetszett neki, hogy egyszerre csak majd így szól hozzá: «No most elmehetsz, nincs többé reád szükségem». S ez épenséggel nem volt zárva. Marfusa a régi rendszer képviselője volt a házban. Mindig csak a múlt után sópáncodott. Mihajlovics Arkadij azon volt, hogy új mederbe tereljen mindent, s ehhez az lett volna az első lépés, hogy Marfusát eltávolítsa. Azt egyelőre nem lehetett tudni, hogy Mihajlovics Arkadij mivel tér vissza külföldről, lehet, hogy még új asszonyt is hoz a házhoz, a kinek aztán bizonyára meglesz a maga cselédsége. És Marfusát, ha gyöngédségből nem küldik is el, de mindenesetre háttérbe szorítják.

Ezzel szemben ott volt a gondtalan öregség ábrándja. Viktorovna Jevpraxia nagyon bőkezű, s ha egyszer kimondta, hogy megteszi, akkor meg is fogja tenni, még pedig teljes meglegedésére. A pénzt sohasem sajnálta, a kuporgatás nem

tartozott gyengéi közé, s épen ez volt a csábító. És Marfusa ingadozott, de úgy hogy sokkal inkább hajolt Viktorovna Jevpraxia felé.

— Katya, a nagymama üdvözli, — mondotta Marfusa, mikor Czarszkojéba megérkezett — kérdezte, hogy miért nem jött el, és azt kívánja, hogy mindennap látogassa meg őt.

— El is megyek hozzá, — felelt Katya szomorúan. — Elmegyek.

E napon rendkívül lehangolt volt, alkalmasint azért, mert az egész napot teljesen egyedül töltötte. Marfusa mindjárt első pillantásra megsajnálta őt, s mintegy vigasztalásul elhatározta, hogy beavatja őt a nagymama titkába.

— De hallja csak, Katya, mit mondok én magának, mit mondok én magának! — kiáltott föl. — De előbb adja becsületszavát, hogy mikor a nagymamánál van, egy pillantással sem árulja el, hogy tud róla.

Katya becsületszavát adta s a következő pillanatban már értesült a nagymamának arról a szándékáról, hogy házat vesz és beleköltözik. Ez nem valami nagyon lepte meg, sőt ellenkezőleg, szinte természetesnek találta.

— S én úgy gondolom, Katya, hogy akkor maga is átköltözik a nagymamához, és együtt lakik vele, — tette hozzá Marfusa.

Katya egyszerre rettenetesen elsáppadt és valóságos rémület tükröződött szemeiben.

— Én? Minek? Miért? — kiáltott föl remegő hangon.

— Miért ijedt meg olyan nagyon? No, ez furcsa! Megijedt a nagymamától! A nagymama nem harap. Eddig mindig szerette a nagymamát, és most egyszerre megijedt tőle.

— Én épenséggel nem ijedtem meg, — felelt Katya a tettenért ember hangján — de hát mire való volna az?

— Csak úgy, semmire. Én nem mondom, hogy föltétlenül úgy lesz. Erőszakkal senkisem fogja rákényszeríteni. Én csak azt mondom, hogy lehetne.

Katya hozzá volt szokva, hogy a kívánságoknak általában eleget tegyen. S épen azért a «lehetne» is, ha azt a nagymama mondja ki, parancscsá lehetett rá nézve. Így aztán egyszeriben elképzelte, hogy a nagymama rábirja őt, hogy vele lakjék, Mihail pedig itt marad apjával, s akkor csak

nagyon ritkán láthatják egymást. S ettől a gondolattól sáppadt el arcza és csillant föl szemében a rémület.

De Marfusa részletesen elmondott neki mindent. Kisült, hogy a nagymama egy árva szóval sem fejezte ki abbéli kívánságát, hogy Katya is hozzámenjen lakni. Erről nem is volt szó; magamagáról Marfusa nem is tett említést. Ez a kérdés még teljesen eldöntetlen volt. Minek beszélt volna hát róla?

— Tudja-e, Katya, mi jutott nekem eszembe? Nem volna jó, ha mi most beköltöznénk Pétevárra?

Katyának ebben a kérdésben nem volt véleménye, neki teljesen mindegy volt a dolog. Most sem Czarszkojében, sem Pétervárott nem volt semmi, a mi vonzotta volna.

— Nos, de igazán! ? — folytatta Marfusa, bár semmi szükség sem volt a további rábeszélésre. — Ott Péterváron Fedor meg a többiek magoknak főznek, itt meg mi ketten magunknak. Két házban élünk. Mennyi fölösleges kiadás származik ebből. De amúgy is alkalmas volna, ön kényelmesebben látogathatná a nagymamát, nekem meg szintén benn kell lennem a városban. Hiszen házat kell keresnem a nagymamának. Az is milyen jól összevág, hogy Mihajlovics Arkadij épen most egy hónapig nem lesz itthon. Lesz elég időm, és komolyan utána járhatok.

Igy is határoztak. Mindjárt aznap elkezdtek készülni. Segítségökre jött az időjárás is, mely alaposan elromlott. Az ős szellője kísértett a levegőben. Beborult az éj és hideg őszi eső kezdett esni.

A készülődésök nem sokból állott. Minden úgy maradt a házban, a mint volt, csak fehérneműt kellett magokkal vinniök, s másnap csakugyan be is mentek.

Katyának egész augusztusban, mialatt egyedül voltak Marfusával Pétervárott, rettenetesesen lassan múlt az idő.

Mindennap meglátogatta a nagymamát és rendszeren pár órát töltött nála. Ez nem volt valami vidám foglalkozás. A nagymama, úgy mint azelőtt, most is, panaszkodott az egész világra, mely teljesen megfélekezett róla.

A házvétel ügye egyelőre még nagyon határozatlan állapotban volt. Marfusa csaknem egész napokat töltött házon kívül. De fáradozásának semmi észrevehető eredménye nem volt.

Maga Viktorovna Jevpraxia is kissé még mindig habozott. A reá nézve legfontosabb kérdés az, vajon Marfusa haj-

landó lesz-e hozzájönni és gondját viselni, még nem volt eldöntve. Marfusa legalább eddig soha, egyetlen szóval sem mondott igent. Szinte szándékosan kerülte a vele való együtt-létet.

— Ha kérdezősködni talál felőlem a nagymama, — mondotta Katjának, mikor ez a menedéklázba ment, — mondja meg neki, hogy kilógó nyelvvel lótok-futok nap-hosszat.

Katya meg is mondta, és Viktorovna Jevpraxia ebből azt következtette, hogy házat keres neki viszont ebből azután nagy valószínűséggel le lehetett vezetni azt is, hogy a maga részéről is hajlandó az ő ajánlatába belemenni. Azt tudhatja, hogy Viktorovna Jevpraxia egyedül nem lakhatik, úgyszintén azt is, hogy más, a kire számíthatna, nincsen. De a valószínűség még nem volt elegendő; biztosat kellett tudni.

Katyával Viktorovna Jevpraxia egyetlenegyszer sem beszélt a küszöbön álló változásról. Mély titokban tartotta a dolgot. Így azután Katya meglehetősen unta magát, s csak nagy kinnal bírta ki nála azokat a hosszú órákat. De rákényszerítette magát erre az áldozatra.

Mostanában csak az az egyetlen gondolat foglalkoztatta, hogy nemsokára visszatér Mihail, s akkor megint derült és örömteljes lesz az élete. De egyelőre legalább levelet várt tőle. Most sajnálta, hogy akkoriban az elváláskor nem jutott eszébe, hogy megkérje őt erre. De magától talán nem jöhetne rá?

Irt volna neki ő, de vajon hol van? Lehet, hogy mindennap máshol vannak.

Mikor elmúlt az első hét Mihail elutazása óta, s még mindig nem kapott hírt tőle, kegyetlenül elkezdett fájni a szíve. De végre jött egy levél. Ebből meggyőződhetett arról, hogy Mihail nem feledkezett meg róla s hogy nem akarta őt gyötörni. Berlinből írt neki, de a levél soká hevert Czarszkojében. Mihail persze semmit sem tudott az ő beköltözéséről s így odaczímezte levelét. Véletlenül arra járt Fedor és behozta.

De Mihail levele furcsa volt. Egyetlen gyöngéd szó sem akadt benne. Látszott rajta, hogy sebtében, valahol a pályaudvaron vagy a postán írták. Mihail a következőket írta:

«Nekem itt minden új, Katya, — annyira új, hogy alig

tudok magamhoz térni. Csak egy dolog világos előttem: hogy nekünk, a kik te veled már elég szép számú esztendőt éltünk át, halvány fogalmunk sincs az életről. Az élet olyan nagyszabású és olyan változatos, olyan csodálatos formákban jelentkezik, mi pedig te veled mozdulatlanul állunk Marfusa és a nagymama között, és élünk az ő apró, igazán apró érdekeiknek. Mikor úgy többet gondolok Andrejre, belátom, hogy neki igaza volt. Ezerszer is igaza volt, a mikor elszántan rálépett az élet széles országútjára. A veszedelem, a fenyegető körülmények... eh, tesznek is ezek valamit! A földolog az, hogy az ember szíve teljes erővel dobogjon és érezze, hogy él. De mi ketten, te meg én, nem élünk, csak tengődünk és folyton készülünk az életre. De ha még soká készülődünk, egyszerre elillan életünk.

Berlinből írok neked. Vagy két napig maradunk itt s aztán megyünk Münchenbe. A papa mindent meg akar neked mutatni, a mi szép csak van a művészetben. Művészet... Katya nem érzed-e te, hogy ez a szó előttünk teljesen ismeretlen? Pedig művészet, az van, még pedig mennyire! Mi csak a földrajzi könyvekből tudjuk, hogy Münchenben képek is vannak, de ez csak egy üres hang a mi füleinkben, pedig, — mint a papa mondja, — ott a világ minden részéből vannak kincsek fölhalmozva. München felé útközben még elmegyünk Drezdába is, hogy megnézzük Raffael híres *Madonnáját*. Igen, Katya, én érzem, hogy új benyomások és eszmék világában járok. Megmozdult fejemben valami, igen, igen, egész határozottan megmozdultak bennem olyan gondolatok, a melyek eddig szunnyadtak. Most Isten veled! Drezdából megint írok. A te Mihailod.»

Ennyi volt az egész. Katya gondolkozván a levélen, úgy nézett rá, mintha azt várta volna, hogy az elolvasott szavak közt egyszerre csak fölsillannak más szavak is, a melyeket Mihail még a papir és a toll előtt is titokban, egyedül csak neki, kizárólag a szívének szánva írt oda.

Lehetséges, hogy egyetlen gyöngéd szava sincsen hozzá? Az lehetetlen, alkalmasint nem elég figyelmesen olvasta el a levelet. S újra meg újra elolvasta a sorokat, de nem találta meg bennök azt, a mit keresett.

Új benyomások és eszmék válogása. Művészet, művészet... Az élet a nagymama és Marfusa közt...

Mindebből az eddigi élet iránt való bizonyos lenézés volt kiérezhető. Milyen hamarosan megváltozott ott künn. Néhány nap, néhány új város és ime, már nem az, a ki volt. Mennyire megbizhatatlanok a szavai, érzései.

«A papa mondja, a papa meg akarja mutatni»... Ebből már kiérett Mihajlovics Arkadij ellenállhatatlan befolyása. Mihail már teljesen az ő erkölcsi hatalma alá került. Ha pedig csakugyan így van, akkor ő Katyára nézve nem létezik többé.

S most gondol Andrejre. Most, mikor Andrej messzebb van tőle, mint valaha! Úgy találja, hogy Andrejnek igaza van. De hát mikor nem volt igaza? Tehát azelőtt úgy találta, hogy nincs igaza. Oh, mennyire összezavarodott, mennyire széthullott minden!

De különös, hogy ez az Andrejre vonatkozó mondat mindennél erősebben megkapta Katya szívét. Mihail gondolt Andrejre, és ő?... Milyen régóta nem gondolt már reá...

Egyszerre elszégyelte magát és szinte megrémült. Ő Mihailt vádolja, hogy megváltozott, hogy rövid életűek érzései, és ő maga vajon nem épen olyan változékonny-e Andrejjel szemben? Mihaillal való futólagos boldogsága (s vajon boldogság-e ez?) teljesen kiszorította szívéből Andrejt. Csakugyan, az utóbbi napokban, ha csak egyetlen egyszer is gondolt volna rá, vajon hogy megy a sora?...

Azt írta neki: «A nyomorúságnak vége.» De hát nem ismeri őt eléggé? Tán nem tudja, hogy ezt pusztán büszkeségből is írhatta. S mégis, milyen könnyen hitelt adott ennek a phrasisnak!

Persze, kellemes volt neki azt hinni, hogy a nyomorúságnak vége. «A nyomorúságnak vége. Hála Istennek», -- mondhatta akkor Mihail, s ő tüstént egyet értett vele ebben s nem gondolt többet Andrejre.

Most egyszerre szinte türhetetlenül bántani kezdte az a bűn, a melyet Andrej ellen elkövetett. Mert most ez a legmegbocsáthatatlanabb bűnnek látszott előtte. Úgy érezte, mintha elárulta volna őt. Andrej akkor bizalommal föltárta előtte lelkét s ő megígérte, hogy soha senkinek sem szól a találkozásukról és nyomorúságáról. De ekkor egy más valaki vonzotta őt magához, boldog volt vele, s annyira mindenné

lett reá nézve, hogy elárulta előtte Andrej titkát. Elárulta Andrejt. Ez rettenetes.

Ilyen hatással volt rá az a levél, a melyet Mihail alkalmasint a legjobb szándékkal írt neki. Katya most már érezte, hogy elveszti őt, hogy minden lépése ott a külföldön csak távolabb viszi őt tőle s rettenetes volt neki az a gondolat, hogy habár csak lélekben is, teljesen egyedül maradjon.

S ekkor valami homályos és minden határozott alap nélkül való bizalom támadt benne Andrej iránt, gondolatai ő felé vonzódtak, a régi barát felé, a kit azelőtt mindig leg-hűségesebb barátjának tartott. És megint szeretete volna Andrejt föl kutatni, de tilalma visszatartotta.

Mikor, mikor jön már el az az idő? Mikor jön el ő maga, hogy életjelt adjon magáról? Úgy várta ezt az időt, mint az egyetlen fénysugárt, mely még megmaradt számára az életben.

Ekközben megint elmúlt pár nap, s megint hoztak Czar-szkojeből egy levelet, a melyen már drezdai bélyegző volt. De ez a levél már teljesen ámulatba ejtette Katyát, mert benne se róla, se magáról Mihailról egyetlen szó sem volt.

„Az égnek és a földnek, a mennyei arcnak s a mindenki, az egész iránt való szeretettel teljes földi szemeknek isteni összhangja... Ott állasz abban a kis szobában, nézsz reá, le nem veszed róla szemedet s érzed, a mint lelked elszáll egy más világba, a hol nincs gond, nincs bánat. nincsenek apró családi súrlódások, se szenvedélyek.»

Így ment ez négy oldalon keresztül, a melyek mind teli voltak a Sixtus Madonna rajongó leírásával.

Katya csak olvasta s úgy érezte, hogy valami teljesen idegen dologgal áll szemben. Lelkes szavakat olvasott valami olyasról, a mit soha sem látott, nem ismert, a mi reá nézve teljesen idegen volt. Miért írta meg Mihail ezt a levelet? Mi köze volt neki a Sixtus Madonnához? Ez a festmény minden bizonynyal rendkívül szép alkotás, de vajon nem tudja-e ő, hogy neki sem erről a képről, sem egyáltalában a művészet-ről fogalma sincs? Miért írt hát neki róla egész oldalakat, mikor ő egyetlen gyöngéd szavára szomjazik, mely bizonyítaná előtte, hogy gondolt rá és szereti őt.

És ekkor egyszerre úgy érezte, hogy Mihail teljesen idegenné lett reá nézve. Megsejtette, hogy Mihajlovics Arkadij

erős akarata végleg hatalmába kerítette őt, s hogy most már teljesen az övé, ezé a hideg tekintetű, száraz emberé, a kit soha sem szeretett, de a kitől mindig félt, a ki lenyűgözte és megfosztotta őt lélekjelenlététől, a ki előtt magát mindig hitvány leleknek érezte s csak hallgatni és engedelmeskedni tudott jelenlétében... Mihail reá nézve elveszett. Az az isteni, derült érzés, a melynek akkor oly őszinte tanújelét adta, az ő tiszta és szeplőtlen viszonyuk, — ez mind csak futó látomás, csodás álmom volt, olyan, a minőt többé soha nem fog álmodni.

Az idő múlt. Mihailtól még két levelet kapott Münchenből. Ezek is tele voltak a város és a benne fölhalmozott műkincsek lelkes leírásával. De Katya már alig tudott eligazodni rajtok, annyira idegen volt előtte mindaz, a mi Mihailt oly szokatlan izgalomba hozta.

Mind többet és többet gondolt Andrejre. Szíve, a mely egyszerre üres lett, követelte, hogy megint megtöltse valami: valakinek a képe, a mely becsessé, drágává lehetett előtte. Üres szívvel képtelen volt élni. Szüksége volt valakire, a ki közel álljon hozzá. Nem volt a magányra teremtve. Csak valakivel karöltve tudott menni, még pedig olyas valakivel, a ki maga jön elé s kezét nyújtja felé. Tudott tűrni, de ahhoz, hogy küzdjön, törekedjék és kivívjon valamit, nem volt elég ereje.

Már augusztus vége felé jártak, s még mindig semmi változás sem állott be életökben. Marfusa egyszerre kezdett nem menni el egész napokon, s egy ízben jelentőségteljes hangon fölszólította őt, hogy menjenek el együtt a nagymamához.

— Talán bizony találta a nagymamának házat, Morfusa? — kérdezte Katya.

— Majd ott megtudja. Katya, — felelt Marfusa titokzatosan.

V.

A határ átlépésének határozottan nagy jelentősége volt Mihailra nézve. Mikor azután mindaz, a mi a pályaudvaron volt, így tehát Katya is eltűnt szeme elől, bement a kocsiszakaszba és leült Mihajlovics Arkadijjal szemben.

Kissé kényelmetlenül és feszélyezve érezte magát. Látta, hogy még hozzá kell majd szoknia új helyzetéhez.

S a mint a vonat tovarobogott s mindjobban eltávolodott Pétervártól és mindattól, a mivel eddigi élete szoros kapcsolatban volt, gondolatai is mindinkább szaporodtak s mind határozottabb jelleget öltöttek.

Különös dolog, hogy az az ember, a ki ott ül vele szemben s nyugodt, örömteljes arczeccsal (nyilván olyan jó hatással volt rá az utazás) újságot olvas, szivarzik, időnként kitekint az ablakon és valami futó megjegyzést tesz; különös, hogy ez az ember az ő atyja. Nincsen egyetlen közös vonásuk sem. S mikor Mihailnak eszébe jutott, hogy beszédbe eredjen vele, úgy érezte, hogy nem tudja, miről. — nem tudja, mi az, a mi mindkettőjüket érdekelhetné?

Katyára sokat gondolt, de ezek a gondolatai valahogyan szétfoszlottak. Viszonyuk legutolsó epizódjánál sem időzött sokáig. Az igaz, hogy olyan formában foszlottak szét, mint a regényekben, mikor szerelemről van szó... De neki még csak esze ágába sem jutott, hogy ez — szerelem, regény, vagy más efféle.

Micsoda regény és micsoda szerelem is lehetne közte és Katya közt? Mindig szerették egymást, az igaz. Mindig iparkodtak egymás kedvében járni. De ha annyira jutott a dolog, hogy fölpezsdült a vérök, hogy tűzben égtek szemeik, ennek csak az volt oka, hogy mind a ketten fölcseperedtek és mindig egymás közelében éltek.

Megfordult fejében az a gondolat, hogy ez a viszony majd valamikor kifejlődik s valami mélyebb nő ki belőle. No, akkor azután egészen másképen fog állani a dolog! Akkor majd nőül veszi Katyát. Mi van ebben csodálatos? Ez egészen egyszerű dolognak látszik előtte, s nem kellett lelkében semmiféle tiltakozást. De most, mikor Katyára gondolt, egészen nyugodt volt a szíve. Az igaz, hogy valami édes érzés járta át, mikor visszaemlékezett Katya közelségére, izzó orczáinak érintésére, keblének gyors pihegésére, öleléseire. De ennek semmi mélyebb jelentősége sem volt.

Vajon Mihajlovics Arkadij is ilyen kényelmetlenül érezte-e magát, azt nem tudta. Atyja nagyon nyugodtan viselkedett, pompásan aludt, éjjelenként többször kiszállt az állomásokon

enni s őt is kínálta étellel, itallal. S mindezt olyan kedvvel tette, a minőt Mihail otthon még soha sem tapasztalt nála.

— Én roppantul szeretek utazni, — mondotta Mihailnak, és szemei csakugyan meglepődéstől csillogtak. — Uton szabadok vagyunk. Az ember eltépi mindazokat a kötelekeket, a melyeket maga körül önkéntelenül vagy önként összegabalyít azon a helyen, a hol állandóan lakik. Ha engem nem kötne hivatalom, mindig utaznám. Mondd meg például, mi köt engem ebben a pillanatban s kihez mi közöm van? Senkihez és semmi. Bármilyen történik is otthon, legyen az jó vagy rossz, mindenesetre én nélkülem történik s így csak hadd történjék.

S ezek a mondások szinte észrevétlenül visszatükröződtek Mihail kedélyhangulatán is. Neki is kezdett tetszeni az utazás. Otthon tele volt életök félreértésekkel, surlódásokkal, ujjhúzásokkal. Majd Andrej lépett föl kis szerepében, majd a nagymama hozakodott elő panaszjaival, majd meg Katya foglalta őt le gyöngédségeivel. Mindenre figyelni és felelni kellett, mindenben részt kellett venni. Itt pedig, még atyja is, a ki rendszerint rá szokott nehezeden nehéz jellemével, jólelkű volt s egészen jól meg lehetett vele férni, mert nem nyomta őt erős akaratával. Nem úgy bánt vele, mint oly lénynyel, a kit le kell igazni. Teljesen meghagyta neki cselekvési szabadságát.

Mihailnak legalább úgy tetszett. Mikor pedig átlépték a határt, mikor vége lett mindennek, a mi orosz, mikor köröskörül felhangzott a német nyelv, a mely ugyan nem volt ismeretlen Mihail előtt, de azért mégis újnak tetszett előtte, akkor úgy érezte, hogy tetőtől talpig új benyomások világába került. Az a régi világ pedig, mindazzal, a mi benne volt, valósággal elmerült előtte. Mintha csak elvált volna a múlttól, s még örömét is lelte ebben. Egész lényével átértette, hogy a világ valami óriási, az élet nagyszabású és változatos, s hogy ő az ő aprólékosságokkal telt kisszerű életével szánalmas és nevetséges.

Mindeddig még semmi különös sem történt, egyetlen olyan jelenséget sem látott, a mely bármilyen tekintetben csak kissé lényegesebben is eltért volna a szokottaktól, és mégis mindenben valami újszerűséget, valami határozatlanságot és

megfoghatatlanságot érzett, a mi azonban a levegőtől kezdve az emberekig mindent áthatott.

De Berlin a maga zajos, vidám, örömteljes, de egyúttal nyugodt, választékos és tisztességes mozgalmasságával nagyon megkapta őt. Mihajlovics Arkadij csak nézte az ő csöndes, hallgatag és melancholiára hajló fiát s elcsodálkozott azon a nagy változáson, a melyen keresztülment. Egyszerre fölélnkült, mozdulatai gyorsakká, szélesekké, sőt hirtelenekké lettek. Hangosan beszélt és kaczagott, minden perczen élénken és mély megindulással adott kifejezést benyomásainak. Mihajlovics Arkadij azt gondolta magában:

«No lám, itt volt hát a hiba. Én folyton aggódtam vánnnyadtsága miatt s ime kisül, hogy csak elsavanyodott a folytonos női társaságban. Mégis ember lesz belőle. Eddig csak szunnyadt benne a férfi.»

De Berlin benyomásai üresek voltak. Az egész valamivel élénkebb, valamivel nagyobb szabású volt, mint az, a mihez addig szokva volt, de nem akadt ezekben a benyomásokban semmi tartalom.

— Megállj csak, — mondotta neki Mihajlovics Arkadij, — majd ha Münchenbe érünk, ott a művészet csodáit fogod látni, Drezdában pedig egyenesen az égben leszünk.

Mihajlovics Arkadij egyáltalában nagyon sokat beszélt vele művészetről. Ő maga is nagy tisztelője volt a művészetnek. De mint mindenben, úgy ebben is tartózkodó volt s fölfogását és nézeteit soha sem árulta el úgy, hogy azt mások is észrevegyék. Egyáltalában nem tűrhette azt, a mi hirtelen, nagyhangú és pathetikus s azt tartotta, hogy az igazi érzés mindig nyugodtan és illedelmesen nyilvánul.

És Drezdában Mihail csakugyan olyasmit látott, a mire nem számított. Lehet, hogy ezt csak a suggestio tette. Lehet, hogy hypnotisálta az, a mit atyja útközben mesélt neki róla. Minden valószínűség szerint így is volt. Mert hát épen-séggel nem volt elkészülve olyan, rá nézve teljesen új benyomások befogadására, mint a Sixtusi Madonna. Pétervárott is látott már kiállításokat, a melyek azonban nem zavarták meg nyugalma és hidegen hagytak. A képekben inkább az érdekelte, a mit megfestettek, a kidolgozás iránt valami nagyon soha sem érdeklődött.

Most pedig egyszerre elragadta őt a színek frissége, a

rajz tisztasága és a tonusok láza. Lelkében már megszólaltak s oda lassan és észrevétlenül behatoltak Mihajlovics Arkadij szavai.

Münchenben Mihail hűséges követőjévé lett atyja művészi felfogásának. Mindent úgy fogott föl, mint az atyja. Mihajlovics Arkadij, a nélkül, hogy külső eszközök segítségéhez folyamodott volna, pusztá jelenlétével alárendelte magának Mihail lelkét.

Az egyes városokban nem sok időt töltöttek és gyakran változtatták helyöket. Münchenből a hegyekbe mentek, megnézték Dalmáciát s voltak Raguzában az oleanderek és cypirusok között. A művészet kincsei, azután a természet képei a lágság bélyegét ütötték Mihail lelkére s bizonyos tekintetben összefoglalták benne a benyomások összeségét. És mikor Mihajlovics Arkadij szabadsága vége felé járt, egy ízben valami hegyi séta alkalmával Mihail teljesen váratlanul egy olyan themára vonatkozó nyilatkozatokat hallott tőle, a melyre ő nem is igen gondolt.

— Milyen nagyszabású élet, — mondotta Mihajlovics Arkadij — s milyen nagy hibát követnek el azok, a kik inkább ülnek otthon a zúgban és beérik kis kertjük három nyírfájával. Nemde, ezt látod magadról? Mikor szélesebb kerektekbe jutsz bele, magad is mintha kiszélesednél, s mindenre, de különösen az emberekre nézve azonnal megváltoznak szempontjaid.

— Az emberekre nézve? — kérdezte Mihail, a ki még nem értette meg, hogy apja miről beszél.

— No igen, különösen az emberekre nézve. Képzeld csak el most magadnak például a nagymamát, Viktorovna Jevpraxiát az ő örökös ármánykodásaival, s állandó vágyakozásával azután, hogy csipdessen, boszút álljon és érvényre juttassa magát... Nem találod-e most mindezt olyan kicsinyesnek, olyan jelentéktelennek és szánalmasnak?

— Bizony úgy van, — felelt Mihail szinte a lelkéből.

— És nem világos-e, hogy ezen a nagyszabású és tágas világon, a hol annyi kincs van szétszórva, a hol a természet és művészet oly bőkezűen elhintették adományaikat, mindenki számára van hely, és ha akar, kiki élhet úgy, a mint akar. Soha sem türtem azokat az apró érzéseket, akár jók, akár rosszak voltak, a melyek mint nagy érzések akarnak

szerepelni. Köztök nőnek föl az apró emberek, nézetekre és érzésekre nézve törpék, olyanok, mint a nagymama, vagy mint a zártlelkű Katya, a kikből kiki csinálhat azt, a mit akar.

— Hát Katya is ilyen? — kérdezte Mihail, a kiben gyöngé vágy támadt az iránt, hogy Katyát megvédelmezze.

— Olyan-e? — kérdezte Mihajlovics Arkadij gúnyosan. — Szerintem semmilyen. Szerény mezei virág, a kit a legelső jött-ment össze fog taposni.

Célzatosan mondta-e ezt Mihajlovics Arkadij, vagy pedig csakugyan ez volt nézete, annyi bizonyos, hogy szavai erős benyomást tettek Mihailra. Az ő szívében törekény volt minden, s az utazás csak előkészítette lelkében a talajt mindenféle apró katasztróphára.

És Katya csakugyan olyan érdektelennek, annyira becsültesnek látszott Mihail előtt, hogy unalmas volt még csak reá gondolnia is. Azt pedig, hogy olyan közel férköztek egymáshoz, a melegházi nevelés, a nő befolyás és a szűk látókör eredményének tartotta.

Egyszerre eltűnt belőle az a gyöngédség, a melyet még érzett iránta. Ettől a naptól kezdve egyetlen levelet sem írt neki többé.

De mindennél jobban meglepte Mihailt az a fölfogás, a melynek Mihajlovics Arkadij Andrejre vonatkozólag kifejezést adott. Ő maga hozta őt szóba. Az igaz, hogy véletlen volt az egész. Egyszer egy séta közben találkoztak egy fiatal emberrel, a ki nagyon hasonlított Andrejhez.

Épen ilyenek a szemei, — mondotta Mihajlovics Arkadij, — határozottak, erélyesek. Ez az, a mit én becsülök benne.

— Mi az, a mit becsül benne? — kérdezte Mihail.

— Az erélyt, az önállóságra való képességet és a meghunyászkodásra való képtelenséget . . . Ezzel nem azt akarom mondani, hogy szeretem azt a fiatal embert. A legcsekélyebb gyöngédséget sem táplálom iránta, de hát igazságosnak kell lenni. Vannak jellemében tiszteletreméltó sajátságok. Úgy bizony, Mihail barátom, (egész úton most először hívta őt barátjának) az életben az ember nagyon sokszor találkozik ellenségeinél is szép tulajdonságokkal, melyek iránt mindenkor a kellő tisztelettel kell viseltetnie.

— Tehát Andrejt ellenségei közé számítja? — kérdezte Mihail.

— Föltétlenül. Szemei mindig bizalmatlan pillantásokat löveltek reám. Az igaz, hogy nekem sem volt hozzá bizalmam soha. És ő igazolta is óvatosságomat. A mint kinőttek szárnyai, fogta magát, mint a madárfiókák szokták és elrepült. Tudsz talán valamit róla?

— Nagyon keveset, — mondotta Mihail. — Csak annyit tudok, hogy eleinte nagy nyomorúsággal küzdött, most pedig valami vasgyárban dolgozik.

— Gyárban? No lám? És mit csinál ott?

— Nem tudom. Csak az a hír jött felőle, hogy már nem nyomorog.

— Én minden jót kívánok neki, ámbár tudom, hogy ha módjában volna engem elsöpörni a föld színéről, a legnagyobb gyönyörűséggel megcselekedné.

A szabadságidő véget ért. Már mindössze csak pár nap volt hátra. Visszafelé Bécsen keresztül szándékoztak utazni. Mihajlovics Arkadij azt mondotta, hogy Bécs úgy szólván bevezetés lesz Európának egy egészen más jellegű részéhez, külső megjelenésére, fényére és élénkségére nézve pedig ez a város emlékeztet Párisra, bár természetesen azért még nagyon messze van tőle. Eddig látták a művészek, a múzeumok Európáját, hátra van még megismerni az élet Európáját. Mihajlovics Arkadij úgy találta, hogy ennek a második Európának legfényesebb képviselője Páris, a melyet a jövő esztendőben fognak meglátogatni.

— Remélem, eljősz velem? — kérdezte Mihailtól.

Ez már a jövő esztendőre szóló meghívás volt. Mihail persze azt mondta, hogy a legnagyobb örömmel elmegy. Ezt az egész utazást elragadónak találta, s így annak megismétlését sem utasíthatta el magától.

De Bécsen nem volt alkalma megnézni. Mindössze pár órát töltöttek ott: Mihajlovics Arkadij megkészt és rettenetesen sietett. Alig-alig érhetek haza a szabadságidő utolsó napjára. Csak kocsin járták körül Bécsen és Mihail csakugyan úgy találta, hogy ez valami egészen más. Az utcai élet itt sokkal nagyobb volt, s volt benne öröm, élénkség és mozgás.

— Milyen lehet akkor Páris, a melyről a papa olyan

elragadtatással beszél, — gondolta magában Mihail s már most türelmetlenül kezdte várni a jövő évi utazást.

Bécs és Pétervár közt összegezte az eredményeket. Az egész szinte úgy magától ment, mint a hogy az utazások végén rendszeren szokott. S ekkor egyebek közt igen fontos fölfedezést tett. Atyja, a kivel szemben feszélyezve érezte magát s a kitől némiképen félt is, nagyon egyszerű és tűrhető embernek bizonyult. Semmiben sem korlátozta őt, nem iparkodott rá hatni s nem akarta érzelmeit és nézeteit ráerőszakolni. Nagyon könnyen és gyorsan hozzászokott s most az utazás végén kezdte magát úgy érezni vele, mintha régi jó czimborája lett volna.

Mihail nagyon tapasztalatlan volt, és nem is sejtette, hogy van mód rá, hogy valaki teljesen észrevétlenül hasson az emberre s hogy ez a mód az egyedül biztos és megbízható.

Így hatott Mihajlovics Arkadij is. Feladatául tűzte ki, hogy a maga részére hódítsa Mihailt. S íme látta, hogy ezt a célát teljesen elérte. Mihail, ez idő szerint legalább, egészen az ő részén volt.

Közeledett az éjszak; még egy éjjel, reggel, néhány óra. És Mihailon egyszerre kellemetlen érzés vett erőt, mintha nem tett volna eleget valamely kötelességének, mintha megsértett, cserben hagyott volna valamit. S a helyett, hogy megbánást érzett volna, ellenkezőleg, boszankodott Pétervárra, az oda való visszatérésre, s mindarra, a mi benne reá várakozott. Otthon tudták, hogy holnap kell megérkezniök. Az éjjel kaptak tőlök táviratot.

A távirat miatt fölverték az egész házat és így Katyát is. Minthogy ő volt akkor az uraságok közül a legidősebb a házban, neki kézbesítették a táviratot. Az volt benne, hogy holnap érkeznek, és alá volt írva Szareptov, nyilván Mihajlovics Arkadij. Az éj hátralevő részében Katya már nem tudott aludni, és reggel nagy főfájással és sáppadtan jött ki az ebédlőbe. A pirosság nagyon illett arczához, de a sáppadság megvénitette, s ezt Marfusa meg is mondotta neki.

— Milyen rossz színben van, Katya. Megjönnek és majd azt hiszik, hogy itt éhezettük.

Katya semmit sem csinálhatott arczzsinével, mely olyan maradt akkor is, mikor Szareptovék megérkeztek. Mihailt különösnek találta. Arczban kissé megsoványodott, de viszont

pirosabb volt, mint azelőtt. Mintha meg is nőtt és megfér-fiasodott volna. Arczában, melyen eddig a gyöngédség és a lágyág volt uralkodó, valami merevség jelent meg s Katya még azt a csókot is, a melyet találkozásukkor tőle kapott, szinte jegesnek találta.

— No te épenséggel nem vagy valami viruló színben, Katya, — mondotta Mihail szokatlan fesztelenséggel, — sőt ellenkezőleg, mintha összeestél volna.

— Fáj a fejem, — felelte Katya. — A távirat miatt nem tudtam aludni.

— Akkor menj és aludd ki magadat. Azután majd elmondok benyomásaimat. Egyébiránt egyszerre úgy sem mondhatom el valamennyit. Sok van, rettenetesen sok . . .

Katya követte Mihail tanácsát és visszavonult szobájába, de nem aludt: nem akart és nem is tudott aludni. E helyett rádőlt ágyára, befúrta magát a párnái közé és elkezdett sirni.

Vajon miért sirt? Hiszen már régen tudatára ébredt annak, hogy Mihailt, a ki hozzá legközelebb állott, elvesztette. De ez eddig csak tudat volt, most azonban saját szemével látta. S vajon csak ezt vesztette-e el? Nem, ezzel együtt elvesztett mindent, a mi azelőtt volt. Mihail még egy szeme volt annak a láncznak, mely őket valamennyiöket összetartotta, s ebbe a szembe ő belekapaszkodott; de most ez is lehullott, s nem volt többé mibe kapaszkodnia.

«Andrej, Andrej, — kiáltott föl lelkében egy hang. — Mikor, mikor jössz el már értem? . . .»

Es ime ebben az időben, a mikor végleg megvált arra a homályos boldogságra vonatkozó ábrándtól, a mely mint a villám csillogott felé a távolból, a mikor a könnyek föltartóztathatatlanul ömlöttek szemeiből, egyszerre egy új gondolat villant meg a fejében. Fölemelte fejét, s zokogása magától abbanmaradt.

Eszébe jutott neki az, a mit Marfusa azon a napon, mikor visszajött a nagymamától, Pétervárra való beköltözésük előestéjén mondott. Marfusa akkor megpendítette azt az eszmét, hogy ő, Katya, is átköltözhetnék a nagymamához. De maga a nagymama erről semmit sem szólt neki.

Pár nappal ezelőtt Marfusával együtt ott volt nála. Ez roppant fontos látogatás volt, a melyben sok minden eldőlt. Katya ekkor tanuja volt egy megindító jelenetnek.

Marfusa közölte Viktorovna Jevpraxiával, hogy hajlandó odaköltözni hozzá, mire a meghatottságtól mind a ketten sírva fakadtak. Sok rejtett tartalma volt ezeknek a könyeknek, lehet, hogy sok olyan, a mit soha ki nem mondtak.

Viktorovna Jevpraxiának ezzel egy forró vágya teljesült, a melyet már rég óta táplált s a mely alkalmasint már alig egy héttel azután, hogy a menedékházba beköltözött, megszületett benne, akkor, a mikor diadalmas bevonulásának zaja lecsendesült. Annyi bizonyos, hogy reá nézve ez az élet legjobb megoldása volt. Saját ház. Ugyan mi is lehetne ennél jobb? Egyszer ugyan már volt neki saját háza, de jó emberek a törvényekre támaszkodva kiűzték belőle. De ő majd megmutatja, hogy megint a maga házában fog lakni.

Az egész tervnek csak egy rettenetes akadálya volt, a mely legyőzhetetlennek látszott: Marfusa vonakodása, — és ime most ez az akadály is le volt győzve.

Már hogy ne sirt volna hát? Mert hiszen Viktorovna Jevpraxia csupa büszkeségből mondogatta mindenhol és mindenkinek, hogy pompásan él a menedékházban, hogy teljesen elégedett és boldog s hogy jobb életet nem is kívánhat magának. A menedékházban mindenesetre kellemes volt az élet, csakhogy nem neki.

És Marfusának szintén volt oka a meghatottságra. Mikor Viktorovna Jevpraxia értesült beleegyezéséről, hogy eljön hozzá lakni és öregségére ápolja őt, bement hálószobájába, egy kis zajt csapott fiókos szekrénye egyik fiókjával, s ünnepélyesen tért vissza egy írással kezében.

— Ime, ez itt a tiéd Marfusa, — mondotta az izgatottságtól remegő hangon. — Ez a tiéd, hogy teljesen nyugodt lehess.

— Mi ez, Viktorovna Jevpraxia? — kérdezte Marfusa, miközben persze egy kis komédiát játszott végig, mert nagyon jól tudta, hogy az az írás nem egyéb, mint az ő öregségének és gondtalan életének kézzel fogható biztosítéka. Egyébiránt ő eddig csak magát a tényt tudta, az összeg ismeretlen volt előtte.

— Ez az írás ötezer rúbelről szól, a melyet a te nevedre tettem be egy bankba, — felelt Viktorovna Jevpraxia, miközben az írást átnyújtotta neki. — Ez most már a te tulajdonod, Marfusa; ezt a pénzt most már senki sem veheti el

tőled. Évenként körülbelül kétszáz rúbel kamatot fogsz kapni utána, s tetszésed szerint rendelkezhetel róla. Korlátlan úrnője vagy ennek a pénznek.

Marfusa meghatottsága ekkor tetőpontjára hágott. Ekkora bőkezűsége nem számított. Legfeljebb kétezer rúbel volt az, a mit várt, s a mennyire legmerészebb álmaiban is gondolni mert. De ötezer, ez már szinte túlzott bőkezűség. Egy lelkiismeretes szolgálatban eltöltött egész élet után alig tudott vagy kétszáznegyven rúbelt összekuporgatni, s ennyi volt egész vagyona. Csak természetes tehát, hogy az ötezer rúbelt akkorra összegnek találta, mely valósággal boldoggá tette.

És Marfusa elkezdett zokogni, Viktorovna Jevpraxiának a lábaihoz borult és elkezdte ölelgetni térdeit.

Katya néma szemtanuja volt ennek a megható jelenetnek. Csak ekkor tudta meg az egész ügy részleteit. A kiszemelt ház nagyon jó helyen, a Kamennij szigeten volt. A ház egy kert közepén, teljesen magában áll, (Marfusa legalább így írta le) kétemeletes, és alapja kő. A kert is egészen csinos. Szükség esetén konyhakertet is lehet csinálni belőle. S Marfusa ezt meg is fogja cselekedni. Hiszen olyan kellemes az, ha az embernek a maga kertjéből való főzelékjei vannak.

Egész közel a házhoz patak csörgödezik. Köröskörül csupa szép úri ház és nyaraló. S a hely épenséggel nem elhagyott, hanem élénk.

— Mostanában sokan laknak a szigetekken, mert a városban a lakások roppant drágák, s idővel csaknem mindenki kiköltözik majd oda. Micsoda gyönyörűség is az, ott lakni a poros utcákon, a hol oly nagy a zaj és a lárma. Csak sokkal kellemesebb a zöldben, teljes békességben?

A ház a kerttel és minden hozzátartozóval együtt mindössze negyvenezer rúbelba kerül. Csak berendezése kissé ócska, ezt kell majd megújítani. De viszont van hozzá istálló, kész fogat — egy pompás, kényelmes és szép hintó; a városban is bátran lehet kocsikázni rajta. Még szán is van. Csak lovat kell majd venni. De Marfusának már erre is volt gondja. Volt egy ismerőse, a ki ért a lovakhoz, s ki is választott egy szép és erős lovat.

Szóval Marfusa már teljesen beletalálta magát új szerepébe, és szokása szerint nagy körültekintésről tett tanúságot.

És Viktorovna Jevpraxia, a mint őt hallgatta, érezte, hogy a sorsa jó kezekben van, s hogy Marfusa mellett hajszála sem fog meggörbülni. S mennyi gyönyörűséget ígért neki az élet, a maga házában, ott künn a szigeten, (amugy is mindig, különösen nyáron annyira szerette a pétervári szigeteket) még nyaralni sem kell elmennie. Fogattal, lóval, kerttel! No Marfusa igazán rászolgált arra az ajándéokra.

— Most azután még Mihajlovics Arkadijt is meghívhatjuk, — mondotta Viktorovna Jevpraxia diadalmasan — érdeme szerint fogadhatjuk őt, úgy, a mint illik.

Azután még sokaig beszélgettek ketten mindenféle részletekről. Kiderült, hogy Viktorovna Jevpraxiának semmi oka sincs a nyugtalanságra. A ház tulajdonosa egy közepes hivatalnok, a ki maga fog eljönni, hogy vele az egészet megbeszélje. Neki semmi egyéb dolga nem lesz, mint egyetlen egyszer elmenni a közjegyzőhöz. Tíz nap múlva elintézik az egészet, s Viktorovna Jevpraxia akkor tüstént beköltözhetik.

— Csak arra az egyre kérem, — tette hozzá Marfusa, jelentős pillantást vetve Katyára, — hogy addig, a míg minden rendbe nem jön, ne tudjon a dologról senki.

— Én nem szólok senkinek, — mondotta Katya.

— Bizony, arra kérem is, Katyusa. Ha rákerül a sor, majd szólok én magam. Tudja Isten még mi jöhet közbe. És szerintem szólni majd csak akkor lehet a dologról, ha már biztos lesz minden.

Viktorovna Jevpraxia ezt is helyeselte. De Katya előtt még csak célzást sem tett arra, hogy esetleg ő isoda költözhetik hozzá. Az igaz, hogy alkalmasint mindketten sokkal inkább el voltak foglalva a magok dolgával, és kölcsönös meghatottságukkal és elragadtatásukkal, semhogy erre gondoltak volna. De bármint állt legyen is a dolog, Katya nem részesült meghívásban.

És most helyzete annyira súlyosnak és türhetetlennek látszott előtte, hogy még csak nem is gondolt erre az eshetőségre. De a mint ez a gondolat megvillant fejében, tüstént belekapaszkodott, s ebben látta egyedüli menekvését, s elkezdett gondolkodni, tünődni ebben az irányban.

Vajon lehetséges-e ez? Mivel indokolhatná ezt a kívánságát? Hiszen itt, ebben a házban nőtt föl, itt talált menedéket, itt részesült nevelésben, a melyet ha nem is fejeztek

be, de annyira mégis vittek, hogy nem maradt teljesen tudatlannak. Itt gondoskodott róla szeretettel Vasziljevna Vjera. Mindent ennek a háznak köszönhetett.

Nem, ez roppant nehéz, sőt talán teljesen lehetetlen. De meg az is elképzelhetetlennek látszott előtte, hogy továbbra is itt éljen, mikor mindenki a szó szoros értelmében mindenki idegenné lett rá nézve. Mihajlovics Arkadij mindig idegen volt iránta, s ezt iparkodott is éreztetni vele. Mihail meg most egyszerre lett idegenné rá nézve. Marfusa pedig, a ki az egyetlen lény volt, a ki iránt bizalmat táplált és a kire támaszkodhatott, kimegy a házból.

Ez a gondolat mindenestre megóvta őt a sok könny-hullatástól. Most azon kellett törnie fejét, hogyan valósítsa meg szándékát. A nagymama, bárha zsémbes is, még sem idegen hozzá. Ő benne még sok megmaradt abból a régi szellemből, mely házukban Vasziljevna Vjera halála előtt uralkodott. A nagymama háza volt mostan egyetlen menedéke.

Ezek a tünődések kissé megnyugtatták, annyira, hogy még főfájása is csökkent. Megrázkódott, hideg vízzel megmosta arcát, hogy ne lássék a könnyek nyoma, rendbe szedte magát és kiment szobájából.

Mihail még az ebédlőben volt, de Mihajlovics Arkadij már elment hivatalába. Mikor Katya belépett, Mihail valami sajátosan finom élénkséggel beszélt Marfusának benyomásairól. Teljesen mindegy volt neki, hogy kinek beszél. Csak könnyíthessen a fején, csak kiönthesse őket, mert ezek a benyomások egész lényét színig megtöltötték.

Már rég befejezte a reggelit, s most le s föl járt a hosszú asztal mellett, s emelt hangon, kezével hadonászva beszélt.

„Teljesen, teljesen megváltozott, mintha nem is az volna, a ki volt. Mi lehet ott külföldön az, a mi ennyire megváltoztatja az embereket,» — gondolta magában Katya, de ez most már korántsem keltett benne olyan fájdalmas érzést, mint az első pillanatban. Most már beletörődött abba, hogy Mihail elidegenedett tőle, s így végleg leszámolt vele.

Olykor Mihail az ablakhoz lépett, kinézett s elkezdett beszélni arról, hogy milyen csöndes itt minden, mintha csak álomban szenderegne.

— Egész Pétervár olyan álmos, mintha az emberek csak

az imént ébredtek volna föl, de még nem törölték volna ki szemeiket. Olyanok és olyanok vagytok ti is, mintha nem is vér, hanem a Néva vize csörgedezne ereitekben, — mondotta.

— A nagymama után nem is kérdezősködöl, — kérdezte Katya keserű mosolylyal.

— A nagymama, . . . alkalmasint még mindig zsördölődik, és haragszik az egész világra, mert nem becsülte meg őt és nem hajolt meg előtte.

— A nagymama szerette, és még mindig szereti önt, Arkagyevics Mihail, — jegyezte meg Marfusa szemrehányó hangon.

— A nagymama! — kiáltott föl Mihail ironikusan, s Katya úgy találta, hogy ebben a pillanatban egyszerre nagyon hasonlított arca a Mihajlovics Arkadijéhoz. — No ez különös! Akkor hát a nagymama megváltozott. A nagymama szeret valakit? Én pedig azt hittem, hogy ő mint mindig, úgy most is csak önmagát szereti. Igaz, Katya, — szakította félbe egyszerre saját szavát — már többször akartam kérdezni tőled, nem hallottál semmit Andrejről?

— Nem, semmi hírt sem adott magáról, — felelt Katya s érezte, hogy erre a kérdésre összeszorult a szíve.

— Roppantul szeretném tudni, hogy hol van és mi lett vele?

— Miért érdekel az téged?

— Csak. Hogy kezdet szorítsak vele azért, hogy nem ijedt meg az élettől és bátran neki vágott annak. Tudd meg Katya, hogy ezért a papa is tisztelettel van iránta.

— Mihajlovics Arkadij? — kérdezte Katya leplezhetetlen csodálkozással.

— Igen, tiszteli benne az erőt . . . az erkölcsi erőt . . . Egyébiránt te ezt amúgy sem érted Katya, — tette hozzá Mihail és kiment.

Diákruhába öltözött s irataival elment az egyetemre.

— Marfusa, — kérdezte Katya, mikor egyedül maradtak — nemsokára megveszi a nagymama azt a házat?

— Holnap írják alá a közjegyzőnél a szerződést, — felelt Marfusa. — Mért kérdezi?

— Csak . . . Érdekel . . .

— No de mondja csak, észrevette, mi lett a mi ficzkonkból . . . Új eszméket szedett magába . . . És milyen bátor és beszédes lett . . .

— Igen, megváltozott . . . — mondotta Katya tünődve.

— S a mi csodálatos, atyjához kezd hasonlítani. Azelőtt Vasziljevna Vjerához hasonlított, most egyszerre meg atyjához. Úgy látszik, ott külföldön van valami olyan gép, a melybe beleteszik az embert úgy, a mint van, s kijön belőle megváltozottan, a hogy az ember épen akarja. Én meg Katya majd holnap beszélek Mihajlovics Arkadijjal a magam dolgában.

— Tehát átmész a nagymamához?

— Persze, hogy át . . . Semmi czélja sincs, hogy be-
várjam itt az új rendet. Annyit már látok, hogy itt fölforgat-
nak mindent.

Katya mélyen fösóhajtott. Ő is ellenszeggel volt az
ujítások iránt. Pedig már meg is kezdődtek. De neki nem volt
oly könnyű kimenni ebből a házból, mint Marfusának. —
Marfusa? Ő egyszerű cseléd, a ki ma szolgál, holnap föl-
mond. De az ő helyzete ebben a házban egészen más:
Ő kegyelemből van itt, s ez megköti kezét, lábát.

PATAPENKO N. J. után, oroszról

AMBROZOVICS DEZSŐ.

A PEHELYRUHA.

(Hagoromo.)

Japán Nó-játék.*)

Személyek: TENNIN, tündér; GOFU, halász; HALÁSZOK KARA.
Történik a Fujiyama közelében, a Mihó tó partján.

I.

HALÁSZOK KARA.

Jaj, nem látják, mint tolongnak,
A vihartelt föllege?
Jaj, nem hallják: valahonnan
Vészes orkán közeleg?
Halász vérim, nincs bár készen
Még dolgunknak csak fele,
Hagyjuk abba, ilyen vészben
Jobb a kunyhónk fedele!..

*) Az ősjapán istentiszteletnek máig fennálló egyik alkotó eleme a *Kagura*- vagy *Nó*-táncz, melyet a templom mellett külön e célra épített színpadon, egy, a mythológiájukból vett színdarabszerű mű keretében, zenekísérettel mutatnak be, havonként rendszeren egyszer, az álarczos, gazdag jelmezbe öltözött, templomi színészek. A nép, a színpad körüli szabad téren tolongva, nagy érdeklődéssel nézi az előadást és szívesen fizeti meg a minden házra kivetett, havi pár szemből álló templomi adót, mely e játékok költségeinek fedezésére szolgál. Ezt az adót még az ott lakó idegenektől is megkövetelik.

Az istentisztelet részét alkotó e tánczokból fejlődött — valószínűleg kínai hatás alatt — a *joluli* nevet viselő japán színműfaj, mely a nemzeti hősök tetteit tárgyalja. Ilyeneket már Kr. u. 1000 körül találhatni. Ezek a *Nó*-játéknak egyenes leszármazói. — Az itt bemutatott darab a japán mondavilágból származik. Már a X-ik szá-

Oh de nem! hisz elsimulva
 Nyugszik a hab csendesen,
 Csak a kikelet fuvalma
 Zúga át a fenyvesen.
 Csak e hang volt oly riasztó,
 De már újra csöndes a tó.
 Újra hálót vethetünk
 S újra énekelhetünk.

HALÁSZ.

Hogy Mihónak fenyős partján
 Társaim keresve én,
 Kikötöttem könnyű sajkám,
 És szemem körülvetém,
 Csodát láttam: az egekből
 Virág eső perg alá
 S isteni szép dana zendül
 S nem tudom, ki dalolá?
 Ott csüng im, a fenyő-ágon
 Egy szép, illatos ruha,
 Még ilyet e nagy világon
 Föl nem öltött nő soha.
 Leakasztom, úgy szerzem meg,
 Könnyű mint a hó-pehely,
 Haza viszem a szülémnek
 Kincs gyanánt, hadd tegye el.

TÜNDÉR.

Ez a köntös az enyém,
 Adjad vissza, oh legény!

zadból való *Fudóki* című műben benn van a meséje. Jelen fordítás alapjául a nyolczvanas évek derekán megjelent hat kötetes No- és Joluli gyűjteményben megjelent szöveg szolgált. Szerzője ismeretlen, állítólag Szaburo Kitsugo és fia írták az 1394. és 1423. évek között, de később ismeretlen szerző újra dolgozta. A *Nó* ilyen alakjában ma csak a Sintó-vallásnak templomi játékaiban él.

Nem mulaszthatom el, hogy itt is őszinte köszönetet ne mondjak Katzura Tasabu fiatal japán tanárnak, ki a fordításnál és Kozma Andornak, ki a magyar versek átsimításánál önzetlen segítséget nyújtottak. B. B.

HALÁSZ.

Hogy a tiéd, nem hiszem,
Úgy találtam, elviszem.

TÜNDÉR.

De enyém e tündér holmi,
Engem illet ez a kincs,
Tőlünk ilyet elrabolni,
Földieknek joga nincs.
Ajándékul adnám inkább,
De az égben ezt is tiltják,
Kérlek hát, hogy menj s akaszd,
A hol lelted, vissza azt.

HALÁSZ.

Hogyan, hát te jó tündér vagy
S égi öltözéked ez?
Hisz úgy ennek becse oly nagy,
Hogy oltárunk éke lesz.
Égi kincse van Japánnak
Három eddig, most pedig,
Vissza bárhogy is kívánjad,
Ez lesz en a negyedik.

TÜNDÉR.

Jaj, e bűvös köntös nélkül
Nem szállhatok sehova,
Zárva így nekem a légür
És a tündérek hona.
Oda immár vissza térnem
Soha többé nem szabad.
A ruhámat, esdve kérem,
Szép ruhámat visszaadd!

HALÁSZ.

Bajos tündér visszaadnom,
Mindhiába, nem lehet,
Kérhetsz búsan siró hangon.
Nem veszed meg szívemet.

Esengj százszor vagy örökké,
Százszor is megtagadom,
A ruhádat soha többé
Vissza neked nem adom.

TÜNDÉR.

Oh, ha zord szavadnak állnál,
De ne állj, halász legény,
Szárnyaszegett kis madárnál
Árvább lennék én szegény.
Nem röpnél már lebegve
Soha vissza kék egembe.
S szárnyam' törvén, égi vágy
Földön elepedni hágy.

HALÁSZ.

Lám, a tündér földre kötve
Milyen síró, gyöngé lény!

TÜNDÉR.

Magas égből földhöz ütve,
Mily kétségbe estem én!

HALÁSZ.

Azt az időt meg nem éred,
Hogy én megsajnáljalak.

TÜNDÉR.

Oh, a gyöngéd, jó tündérnek
Nem való a sár, salak.

KAR.

Nézd a szegény tündér-lányka
Szemén bú-harmit fakad,
S haja, bár az ég virága,
Most lecsüngő, hervatag.
Ah, mily rettenetes kintul
Piheg gyötrött kebele!
Olyan bánkódásnak indul,
Még bizony meghal bele.

TÜNDÉR.

Nézek vágyva, de hiába,
 Felhős égnek magasába,
 A sugárba, illatárba -
 Utam oda el van zárva.

KAR.

Kik az égi bolton éltek,
 Kedves vándor fellegek,
 Tudjátok meg, hogy felétek,
 Már e tündér nem lebeg.

TÜNDÉR.

Földi bánat megöl engem.

KAR.

Már ez nem jut fel oda,
 Égi madár, bármit zengjen,
 Ő nem hallja meg soha.

TÜNDÉR.

Égi szó már nem hat én rám.

KAR.

Vándor-daru vidd a hirt;
 Lenn a földön egy tündérlány
 Nem lel nagy bújára írt.

TÜNDÉR.

Égből esvén, lettem árva.

KAR.

Csüllök zsongó seregi.
 Mért csapkodtok a vízárra,
 Mért repültök erre ti?
 S te lehellő réti szellő.
 Virágkelyhet fuvaló,
 Gyöngéd szárnyad jobb ha bágyad,
 Itt ma lengned nem való.

Mert ha látja a szegényke
Mind azt, a mi száll, repül,
Szíve szakad, hogy az égbe
Ő nem szállhat egyedül.

TÜNDÉR.

Földnek rabja lettem én!

KAR.

Földi árva lett szegény,
Szivecskéje megszakad,
Szeme két bús könny-patak.

HALÁSZ.

Tündér, tündér, a mint nézlek,
Még is meg kell vallanom,
Hogy sírásod megigézett
S elfogott a szánalom.
Pehelyruhád, íme, vedd,
Vissza adom teneked.

TÜNDÉR.

Mily öröm!... a szép ruhát
Adjad gyorsan vissza hát!

HALÁSZ.

Vissz' adom és semmi károd;
Egy csak a feltételem:
Hires tánczodat eljáród
Előbb nékem e helyen.

TÜNDÉR.

Elragadva a gyönyörtül
Mindent megteszek neked,
Hogyha aztán földi körbül
Ég-hazámba lenghetek.
S jól van, váltságképen végül
Tánczom emlékéet vegyed,
Ám a pehely-köntös nélkül
Még tánczolnom sem lehet.

HALÁSZ.

Nem, ha vissza előbb kapnád,
Tánczod többé el se ropnád,
Rajta hát! Előbb a táncz —
Aztán meglesz, mit kívánsz.

TÜNDÉR.

Szégyen tőled égi lénynek
Ily föltételt szabni ki,
Ha szülöttje örök fénynek.
Lehet csaló valaki?
Az a földi büntől tiszta, —
Add ruhám' előre vissza!

HALÁSZ.

Már is bánom szavamat.
Itt a ruhád, légy szabad!

TÜNDÉR.

Kapja érte meg emlékül
A föld a káprázatot,
Hogy egy tündérlányt az égből
Lenge tánczban láthatott.
Oly habkönnyen lebegnek,
Mint a báránfyellegek.

HALÁSZ.

Oly hab-könnyüden lebeg,
Mint az égi fellegek.
S míg a szárnya lengve leng,
Lég körüle zengve zeng.

TÜNDÉR.

Tölts be mindent, virágillat.
Eget, földet, levegőt, —
S mely halandók szíveig hat
Leheld édes bűverőd'!

KAR.

Nézzétek, az ég leánya
 A kegyét hogy hinti szét,
 Csoda tánczba, nekünk szánja
 Mennyei művészetét.
 Táncza megmarad, mint emlék
 Melyet földhonunknak ad,
 Vegyük — s benne kedvünk/teljek —
 A menny szép ajándokát!

II.

KAR.

Figyelj ember, ős időkről
 Mond csodát a dal ma itt,
 Zengni fogja a magas menny
 Titkos, nagy hatalmait.
 Mert mi sok-sok ezer féle
 Lenn e földön létezik,
 Áldja mind egy Istenpárnak
 Teremtő szent kezeit.
 Elsőül a lélekhonból
 Földre e pár költözék,
 Ők kezdték meg nagy erővel
 A világ épületét.
 Mint az örökkévalóság
 Erejök oly végtelen
 S mit ez végtelennek alkot,
 Abban Isten van jelen.
 Végtelenség legszebb éke
 A gyémántos kerek ég,
 Mely az örök Istenektől
 Mennyboltnak nevezteték.

TÜNDÉR.

S hol ezen a szelid holdat
 Megtalálad, nézz oda:
 Ott az Istenkéz emelte
 Fényes égi palota.

KAR.

Harmincz égi király lakja
 Az aranyos termeket,
 Földi éjre szép ragyogványt
 Koronájok fénye vet.
 Tizenöt nap' estről estre,
 Ha beállott a sötét,
 Látjuk sugárzó pompában,
 Mindnek fehér köntösét.
 Arany trónjok, más pompájok,
 Mindent ragyogásba von,
 S telt arczczal ragyog a hold is
 A tizenötöd' napon.
 Ám tizenhatod' nap éje
 Hogyha már végére jár,
 Komor zúgba kell hogy fusson
 Minden éjjel egy király.
 S minden egy trónt, mely üres lett
 Leborít sötét lepel,
 S lassan fényes arczú holdat
 Feketeség így lep el.
 De az elfutott királyok
 Búja vigaszt vár s akar,
 Körülfogja azért őket
 Mennyei tündéri kar.
 Leng köröttök lenge csáb-táncz,
 Zengenek csábos dalok.

TÜNDÉR.

Fő a tündérhadban: kedves
 Tennin tündér én vagyok.

KAR.

Ah, leszállt az égi szép lány,
 Gyönyört s áldást hozva ránk,
 Üdvözzöld őt népes ország,
 Dicső Japán, szép hazánk!
 Nem tölt bár itt, csak egy órát,
 Kegyét bőven hinti szét

S megtanulja tőle népünk
 Égi táncz-művészetét.
 Lebben csillogó fehér köd
 S játszadoz a lány haján,
 Ég virága tűzve abba,
 Annak hizeleg talán.
 Égi virág illatárja,
 Jelképezi a tavaszt,
 Melyet a hold fölfelé vonz,
 De a földünk lenn maraszt.

TÜNDÉR.

Oh csodás ez édes óra!

KAR.

Égnek tája, égi szép,
 Ám a földnek is van bája,
 Mit csodál az égi nép.
 Szellők, hajtsatok ti felhőt,
 Hogy az utat fedje el,
 Melyen menyeyi lakába
 Jutna e tündérke fel.
 De a fenyvesoldalt, felhő,
 Nehogy eltakarjad itt,
 Hadd szemlélje a tündérke
 A Mihó tó partjait.
 Százszor lásd bár, szép e látvány,
 Te is, tündér, nézz ide:
 Fuji hegy hófedte orma
 Belebámul tükribe.
 A hajnalpír első csókja
 Mikor e sík tóra tűz,
 Biborszint ölt, mintha első
 Csókot kap a szende szüz.
 A fenyvesről könnyű pára
 Tó tükrére le ne szállj,
 Mert láthatlan lenne tőled
 Égi szemnek ez a báj.
 Ez vonzott az égiekből
 Ide egy párt hajdanán,

Honunk dicső Mikádója
E csodás pár sarja ám.

TÜNDÉR.

Fenn is tudjuk, hogy valóban
Isten-sarj e hon feje,
Hol az égi királynőnek,
A napnak ring bölcseje.
S azt is tudjuk, hogy az égi
Faj, mely itt uralkodik,
Bölcs ura lesz e hazának
Még év-miriádokig.

KAR.

Addig, míg a tündér-szárnyak
Lágy szelétől bérceink,
Lassan szét nem morzsolódnak
Csupa porladt részre itt.

III.

KAR.

Égi perczek! Füleinket
Andalitja egy zene,
Melyre mintha égből vissza
Angyali kar zengene.
Hárfák bűvös pendülése
Tárogatók, fuvolák
Ezüst hangja légen, égen
Lassan, halkan dúdol át.
S ezalatt Szomejro hegynek
Büszke csúcsaira már
Aranyos fényt hint a hajnal.
A legelső napsugár.
A nagy bércz komor fején ült
Éjen át a gyász-setét
S most a Mihó ezüst habja
Tükrözi már fenyvesét.
S Ukishima berkeiben
Virágosó mért esik?

Lám, a tündér lenge tánczát
 Szemeink most meglesik.
 S míg a táncz szelid ütemben
 Viszi őt az ég felé,
 Szíveinket mondhatatlan
 Égi mámor eltelé.

TÜNDÉR.

Üdvözlégy, hold palotája!
 Dicső Budha, senki más
 A te gazdád, s csupán benned
 Lakik a megnyugvás.*)

KAR.

A tündérnek szüzi testén
 Leng a varázs-ruha már.

TÜNDÉR.

Az ég szelid kékje vonz már
 S az isteni illatár.

KAR.

Mint a tavaszi köd olyan,
 Finom ezüst szövevény.

TÜNDÉR.

Égi fenség égbe szálljon,
 Itt hagyom a földet én.

KAR.

Oh ne még mennybéli szép lány,
 Ne fejezd tánczod be még,
 Ily hamar ne lássa tűnni
 Ezt a búbájt e vidék.
 Hajpártád virágos ékét
 Szelid szellő lengeti,
 Melyet szárnyaid verése
 Váltogatva hajt neki.

*) E pár sort az ős japán mondából alkotott műbe a buddhis-
 mus erőszakolta bele.

Lejtsd a tánczod', lejtsd tovább még,
Lejtsd oly bájló kecsesen,
A hogy földi halandónak,
Nem adatik sohasem.
De ha mégis hold-hazádba
Drága lényed föllebeg,
Hallgasd meg, a mit az ajkunk
Hozzád esdeklőn rebeg:
«Egi jóságos kezeddél
Hints le áldást, hétszerest!
E hullámvert partu szép hont
Tova szállva úgy szeresd!
Hints a szomjazó mezőkre
Üde harmatot, sokat,
Ejts a föld minden rögére
Gazdag ajándékokat!»
... Ah, a válás percze itt van,
Vége, vége!... Eltűnék,
Tündérszárnya lebbenésén
Nem mozdul már lenn a lég.
Ah, a fenyvesek felett már
Felrepül az égbe ő,
Ukishima nádja közt zúg
Szomorún a levegő.
Aszidáke magas szirtje
Elmarad alatta már,
Örök havu Fujijáma
Csúcsán is túl messze jár.
Száll magasbra, mind magasbra,
Kéklő égi légen át — —
Eltűnt, vége, mert elérte,
Dicső égi csarnokát.

Japánból

BALOGH BENEDEK.

JAVAL EMIL ÚJ KÖNYVE.

Javal Emil, a Sorbonne szemészeti laboratoriumának igazgatója Párisban, néhány évvel ezelőtt, életének hatvankettedik évében mindkét szemének látását tökéletesen elvesztette. Megvakulásának története, melyet az európai hírű tanár sajátkezűleg írt meg az *Annales d'Oculistique* számára, magán viseli az emberi élet tragikumának nagyszerűségében megrázó bélyegét. Zöld hályog támadta meg egyik szemét, — a legkiválóbb francia és angol szemészek kezelték, több ízben operálták, — mindhiába: a szemet végre is el kellett távolítani. Még nem fejeződött be a kóros folyamat ezen a szemén, mikor ugyanolyan tünetek között a másik szem is megbetegedett s rövid idő múlva ugyanarra a sorsra jutott.

A testi fájdalmakat, melyeket a zöld hályog s annak több ízben való műtévése okozott, — a lelki izgalmakat, melyeket a mindinkább közeledő vakság ijesztő réme hozott magával, ez a nagylelkű, élemedett korú tudós bámulatos lelki erővel viselte el, de ebben mégsem áll páratlanul a megvakultak szomorú sorában. Javal Emil hatvankét éves korában bekövetkezett vakságának második évében már egy sajátkezűleg írt szép és értékes, főleg pedig megható könyvvel lepte meg a világot, melynek címe *Entre Aveugles*.*) Ebben a könyvben olyan tudnivalókat gyűjtött össze, a melyek a megvakultaknak s azok családjának jó szolgálatot tehetnek; olyan tanácsokat ad a megvakuláshoz közeledőknek, valamint az ezeket kezelő szemorvosoknak, — a milyeneket neki és az őt kezelő orvosoknak senkisésem adott, «pedig — írja ő — de nagy hasznát vehettük volna ezeknek a tanácsoknak.»

*) Az *Entre Aveugles* cz. mű eredetiben már is több kiadást ért, — de nagyon elterjedt a német és az angol fordítása is.

A mint szomorú sorsa beteljesedett s a világtalanok világa fogadta őt be, olyan tanácsadó, útmutató könyvecske után kutatott, melynek segítségével sorsát elviselhetőbbé tehetné volna, — a melynek vezetése mellett megváltozott viszonyai között jobban, könnyebben eligazodhatott volna. Sajnos, a leggondosabb keresés mellett sem akadt semmi ilyesmire. «Így azután, írja Javal, bár, mint parvenű a vakok között, — de előéletem segítségével mégis, mint szakember, — én szántam rá magamat arra, hogy ilyen kis könyvet írjak».

Igy írta meg Javal könyvét, az *Entre Aveuglest*, megírta sajátkezűleg, pompás, olvasható kézirással, olyannal, a minőt még jól látó hatvannégy éves embernél is okunk volna megbámulni. Ezt a kis technikai csodát ő saját szerkesztésű író-tábláján viszi végbe, melyet térdeire fektet. Jókora, nagyobbacska rajztáblához hasonlít ez, melynek jobb alsó sarkában kipárnázott könyökfogót készítettett. Ebbe helyezi bele könyökét s az írás alatt onnan ki sem mozdítja azt. A tábla baloldalán, közel a széléhez, sárga rézből készült fogas léczen egy kisebb tartó van elhelyezve, ebbe csipteti be a maga számára a papirost. Beigazítja tapintása segítségével, hogy a papír széle megszabott, ismert távolságban legyen a deszka széléhez. — töltött tollával írni kezd: könyöke mint fix pont szerepel, kezefeje kissé ívelt vonalban röjja a betűket egymás mellé. A mint megérzi, hogy a sor végére ért, a kis táblát a fogas léczen egy centiméterrel, vagyis egy fokkal feljebb igazítja bal kezével, mikor is a következő sort megfelelő módon írja a fölötte levő alá.

Munkájának bevezető részében épen azt hangsúlyozza, hogy a vakulónak nem szabad magát a sorsa miatt való kétségbeesésnek átengednie, el kell magát hasznosan foglalnia már az átmeneti időszakban is. És épen ez a fontos, mert ekkor módosul át a látó ember szervezete a vak ember szervezetévé, a mi pedig az átmeneti időben úgyszólván minden megrázkódtatás nélkül történik. Vegyük a járást. Az egészen vak ember, a ki hirtelen, átmenet nélkül vakult meg, olyan formán ügyetlenkedik, mint a fényes napvilágról sötét szobába kerülő ember: elveszti tájékozódó képességét, félénk, gyáva és legalább is ügyetlen lesz. Míg ha a látó ember szeme fokozatos, úgynevezett adaptálódás után kerül ilyen sötétségbe, sokkal jobban bír tájékozódni abban. Tehát épen az átmeneti időszakot kell a vakulónak és családjának arra fölhasználni, hogy a folytonos foglalkozás segít-

lyével egyrészt a kétségbeesés távoltartassék, másrészt a szervezet az új berendezéshez alkalmazkodhassék. Félrevonulás, tétlenkedés ebben az időben végzetes lehet az illetőnek egész későbbi sorsára, míg a már majdnem teljesen vak házi foglalkozása, előbbi munkakörének vagy valami ehhez hasonlóknak további betöltése, — séta (kísérővel, egyedül), nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy a változott viszonyok ellenére a szervezet a rendes kerékvágásban maradjon.

A megvakult ember betöltheti-e előbbi hivatalát? Nem ritkaság, hogy a megvakulás a férfi-carrière-jét semmiképen sem befolyásolja. Ott van Thierry esete, a ki harmincz éves korában vakult meg s később is zavartalanul folytatta történelmi kutatásait: vakon mondta tollba *Récits des temps merovingiens* című értékes munkáját; Milton az *Elveszett paradicsom*ot vak korában írta; Fawcett, angol postaminister, megvakultán foglalta el és töltötte be hosszú időn keresztül ezt a valóban nagy fontosságú állást. Javal nem említi, de nálunk is van erre közismert példánk: Edvi Illés Károly, a ki ügyész korában vakult meg látóidegsorvadásban s a ki ez állapotában számos büntetőjogi tanulmányt, önálló munkát írt s a ki csodálatosan kifejlődött emlékezőtehetsége segítségével pótolja látószervének hiányát s mint egyike legkitünőbb büntetőjogászaiknak, kiterjedt ügyvédi gyakorlatot folytat. Edvi Illés Károly megtanulta az írógép kezelését s munkáit, leveleit ennek segítségével írja.

Riggenbach, a bási egyetem theologiai facultásának tanára, 15 éves korában vakult meg. Egy levelében határozottan ki mondja, hogy az ő meggyőződése szerint a látását vesztett ember, ha előbbi foglalkozását tovább ütnie lehetetlenség, válaszszon új életpályát, olyant, mely kötelességekkel jár, olyant, mely folytonos munkálkodást követel tőle, mely nem tűri, hogy kényekedve szerint dolgozzék vagy tunyálkodjék.

«A vakot sem elégítheti ki — írja Riggenbach» — az olyan élet, melyet csak önző módon, önmagának él az illető; okvetlenül szüksége van neki is arra a tudatra, hogy ő is hasznos tagja a társadalomnak s hogy a maga részéről ő is hozzájárul valamivel az emberiség jóvoltához.

Tévednénk tehát akkor, ha azzal beérnők, hogy a vakot csak szórakoztassuk, elfoglaljuk, mulattassuk: ellenkezőleg, munkára kell őt szoktatnunk; rá kell bírunk, hogy fejtsse ki minden erélyét s ennek ellenében érje be kevesebb elismeréssel.

Mindenesetre érdekes Riggenbach levelének ez az utolsó mondata.

Az a körülmény tudniillik, hogy az ügyes vakot szerénységre inti, arra enged következtetni, hogy közöttök buján tenyészik a hiúság és az önzés. Erre vonatkozólag Javal könyvének egyik fejezetében a következőket mondja: «Csak természetesnek mondható, hogy a vak, a kit sorsa megfosztott látásától, ettől a hatalmas önvédelmi fegyvertől, örökké azzal van elfoglalva, hogy ezt a hiányt hogyan pótolja a maga erejéből s embertársai segítségével. Világos tehát, hogy a vak többet gondol saját magára, mint embertársaira, a kik a küzdelemre jobban föl vannak fegyverezve.

Az a folytonos bámulás pedig, melylyel az emberek a vakot környezik, valahányszor ő idegen segítség nélkül valamit el tud végezni, állandóan táplálja s végül nagyra növeszti a vaknak hiúságát.

De — kérdi alább Javal, — vajon bűn-e a hiúság? Nem mondhatjuk-e inkább, hogy a hiúság gyakran jó tettek rugója? Ha a vak hasznos munkára adja magát, ha azt érzi, hogy ő is másokért dolgozik, ha tudja, hogy családjá fenntartásához ő is hozzájárul, ő is, a kit sorsa ilyen gyámoltalanná tett és ha ő minderre büszke, mondhatjuk-e, hogy vétkezik?

A moralista azt mondja: Fojtsd el magadban a büszkeséget: én azt mondom, tedd azt érthetővé!

És valóban, Javal esetében világosan áll előttünk, hogy ő méltán és joggal büszke. Önerejéből, úgyszólván a sors újmutatása következtében lett orvos, sőt szemorvos, mint ilyen, életét az élettani optikában való buvárkodásnak szentelte. Számos, fontos fölfedezés fűződik nevéhez: melyek közül legnevezetesebb a Helmholtz-féle ophthalmometernek olyan módon való megjavítása és egyszerűsítése, hogy, mint ő maga írja egy értekezésében, — a szaruhártya görbületét készülékével (még annak kezdetleges alakjában is) már harmincz év előtt néhány hónap alatt egy társával sokkal több esetben tudták megállapítani, mint a Helmholtz készülékével a lelkes és önföläldozó buvárok egész serege ezt tehetette évezedeken keresztül.

Hát még ma, mikor nincs nyilvános rendelő helyiség, és alig van gyakorlatot űző szemorvos, a ki ne használná naponta

Javal-Schiötz tökéletes görbületmérőjét, mely világos képet ad az orvosnak (objectiv vizsgálás segélyével) arról, hogy van-e és ha van, mekkora az eltérés a szaruhártya két görbületi sugara között, vagyis más szóval, megállapítja az oly gyakori astigmáság jelenlétét és annak fokát.

Maga Javal fiatal koráról a következőket mondja :

«Én közel ötven esztendőn keresztül kísértem figyelemmel egy egyén astigmás szemeit.

Huszonkét éves koráig ez emberünk látása kitűnő volt; bár szemei valamennyire messzelátóak voltak. Szabad szemmel 7—8 csillagot ismert föl a Pléiadeok csoportjából. Mint a bányászakadémia növendéke, átmeneti kifáradásokban szenvedett, melyek makacs, szünni nem akaró kötőhártya-gyulladásra vezettek. Párisnak akkor két leghíresebb szemorvosa kezelte őt bajában; a kezelés égető fájdalmakat okozott, végre is tanulmányai abbahagyását tanácsolták neki. Ekkor egy új szemorvos jött Párisba, a ki mint Donders tanítványa élettani astigmáságot kórismézett szemein, megvigasztalta őt; de üveget nem rendelt neki. Ebben az időben szerkesztett betegünk egy optometert és ezzel mérte meg szemeinek fénytörési hibáját. Alig hogy használatba vette az astigmáságot javító hengeres üvegét, a kötőhártyagyulladás múlni kezdett és később teljesen meg is szűnt. A helyett, hogy gazdálkodásra adta volna magát, mint azt neki tanácsolták, orvos lett s nem kimélve éjet-napot, rengeteg munkát végzett a szemészeti laboratóriumban. Ez utóbbi körülmény, valamint az, hogy a hengeres üvegek teljesen átalakították élete folyását, sőt, hogy azokkal mások látásának javításában is nevezetes sikerei voltak, talán megbocsáthatóvá teszi, hogy oly nagy lelkesedéssel beszél azokról, s ha hasznukat talán túlbecsüli».

S a mi most következik, az jellemző Javalra nézve: az a mód, a hogyan e leírás után saját megvakulását, mint történeti tény, az elbeszélés további folyamán egyszerűen bejelenti:

«E sorok írása óta a szóban forgó egyén hatvanegy éves korában mindkét szemére megvakult.»

Ilyen előélet után érte őt utol az örök éjtszaka: és pedig meglehetősen előkészületlenül. Mégis számba vette előismereteit s eltökélte, hogy szaktudományát, a szemészetet és az optikát, tovább műveli s e mellett szerencsétlenségében társain, a vakokon,

de különösen a megvakúltakon, lehetőség szerint segít, a sorukat megkönnyíti.

És erős elhatározása tette vált: a Sorbonneban levő laboratorium jelenlegi igazgatója, Javal utóda és jeles tanítványa, Tscherning, ma sem tesz semmit az ősz mester megkérdezése nélkül s erre Tscherning épen olyan büszke, mint a milyen önérzettel említi ezt föl Javal. Sőt, mint gyakorló szemorvos is működik egyszer-egyszer. Ha régi betegeim közül, mint ő írja — valaki engem óhajt consultálni, elhivatom egyidejűleg volt segédemet, a ki mellettem működött tizenkét éven át, s a ki, mint jó észlelő, leírja nékem a beteg állapotát; így azután az az illusióm van, mintha még mint szemorvos is hasznára lehetnék az emberiségnek.

Másként áll a dolog a szaktudomány elméleti részével. Nincs az a bonyolult kérdés, a melynek újszerű phasisát Javal figyelemmel ne kísérné. Levelezése az egész világ szakembereivel állandó összeköttetésben tartja, polyhistorikus agyveleje a legkülönbözőbb kérdésekre készen áll a felelettel, a tanácscsal, sőt a kezdeményezés merészségével. Lehetetlennek látszó utazásokra vállalkozik: mint mondja, egyedül is elmenne bárhová, de családjá nem ereszti az öreg urat egyedül. A mult év őszén Párisból Luzernbe ment a nemzetközi szemész-congressusra — ott a legagilisabb és leghasználhatóbb congressistának, fáradhatlan szónoknak bizonyult s az nemzetközi társaságnak három nyelven tartott ékesszóló előadást: angolul, francziául és németül. A congressus tagjai megilletődéssel és szeretettel karolták föl a megvakult szemésztanárt s megindulva búcsúztak tőle: az új találkozásig öt év múlva Lissabonban. Vajon megérjük-e s viszontlátjuk-e legalább mi őt!

Ám egész életmódjával is példaul szolgálhat Javal Emil arra nézve, hogy a vak ember miképen tegye életét a maga és környezete számára elviselhetővé. Függetlenségét lehetőség szerint megtartotta, de családjá egy tagját sem köti le annyira maga mellé, hogy az számára nélkülözhetetlen volna. Bizonyos besosztás mellett, tervszerűleg elkészített programmal független ő családjától s a családtagok ő tőle. Kisérőjével sétál: vezetővel trycicle-tandemen naponta egy-két órát friss levegőn tölt; társaságban ebédel, meghívásokat fogad el, saját asztalánál szívesen látja barátait. Levelezését maga végezi el: a választ fölolvastatja magának. Legjobban szereti, ha németül irnak neki franczia

helyesírással (ound = und; suce = süss stb), mert olyan fölolvast tart, a ki csak francziául ért; így aztán a levél titka (!) sértetlen marad.

A kapott levelet maga jelzi meg domború jelekkel, melyeket tapintásával olvas azután el, maga rakja el nagy borítékokba, melyekben bizonyos rendszer szerint levelezése, az egy kérdésre vonatkozó iratok csoportosítva vannak. Könyvtára irományai fölött a kizárólagos intézkedési jogot megtartotta magának. Állandó időben fölolvast jár hozzá, a ki rendszeresen fölolvassa neki a szaklapok közleményeit. Jelenleg egy nagyobb tanulmányhoz gyűjti az anyagot, mely az írás és az olvasás élettanát tárgyalja.

Szellemének épsége, kedélyének megnyerő volta, társaságban való ügyessége osztatlan bámulat tárgya s ha keressük, hogy mindennek mi lehet az oka, mi lehet oka annak, hogy ez a súlyos csapás, mely őt érte, sem testileg sem lelkileg meg nem viselte, nem mondhatunk mást, mint a mit erre nézve ő mond könyvének záró szavaiban: «A megvakulásnak súlyos csapását a jó módú emberek közül azok viselik el legnehezebben s azok érzik magokat legszerencsétlenebbeknek, a kiket előző életökben csak saját énjök és ennek jóvolta, szórakoztatása kötött le. Ám másrésről az osztó igazság újját láthatjuk abban, hogy azok, a kiknek előző életét az az eszme vezérelte, hogy tehetségökhöz képest a közjót szolgálják, ezek önmagokban találhatják bajukra a vigasztalást; nincs egy sem közöttök, bármilyen legyen is társadalmi állása és bármily szerények legyenek is szellemi képességei, a kit ne tenne boldoggá és megelégedetté az a tudat, hogy mindennek ellenére mások javán munkálkodhatik. A tudomány embereinek helyzete ebben is kiváltságosnak mondható: az előző életökben szerzett ismeretek egész halmaza áll rendelkezésükre, a mit haszonnal vehetnek elő. A mint csak egyetlenegy, bár még oly kicsiny, kővel járulnak hozzá a haladás és a civilizatio folyton emelkedő palotájának fölépítéséhez, érzik, hogy élni meg nem szüntek; s bármekkora sebből vérezenek is, érzik, hogy benne vannak a küzdelemben, a melyből annál nagyobb hévvel veszik ki részöket, mentől jobban tudják, hogy az ő fegyverzetök a másokénál sokkal, de sokkal hiányosabb.

És mennyivel szerencsésebbeknek érzik magokat, ha még vakon is valóban hasznára voltak másoknak s ennek tudatában elmondhatják az Írás szavait: szivem örömét lelte a munkában s én ezért többet nem is kaphatok.»

Az alábbiakban mutatvány gyanánt közlünk *Entre aveugles* című művéből, mely az ősszel magyar fordításban is megjelent a Franklin-Társulat kiadásában, egy fejezetet, a tizenhatodikat, melynek címe: *A dombos (Braille) jelek olvasása és írása.*

A vakokat nevelő és tanító intézetek alapkövét a dombos írás tanítása teszi. Ezt Braille-írásnak is nevezhetjük. Sőt, ha felnőtt korban vakul is meg valaki, a legjobb tanács, a melylyel a szakkörök ellátják, épen abban áll, hogy csak fogjon azonnal hozzá a Braille-írás és olvasás megtanulásához; fontos és életbevágó dolog is ez, de nézetem szerint túlságos reményeket fűznek hozzá azok, a kik a tanácsot adják, olyan reményeket, melyek azután nem teljesednek.

A Braille-jeles munkák olvasása a magányos órák unalmát van hivatva előzni. Ha álmatlanság gyötri a vakot, ilyen Braille-jeles könyv megbecsülhetetlen szolgálatot tesz az ágyban. Én kis csiptetővel szoktam megjelelni azt a helyet, a hol az olvasást félbenhagytam; ez a kis csiptető összehajtott drótból van, beilleszthető a lap megfelelő sorához; úgyszólván minden papirkereskedésben kapható. Egyébként a vakok, a kik a «kefelevonatokat» javítani szokták, ezt a helyet a lap szélére nyomott dombos jellel (egy kiugró ponttal) jelelik meg.

Ha valaki vak ismerőse kedvéért tanulja meg a Braille-jelek olvasását, jól teszi, ha jobbról balra gyakorolja azt be, mert így azonos lesz tudása azzal a móddal, a hogy a Braille-jeleket írni szokták.

A Braille-jelek olvasása, mely a született vakoknak drága kincse, csak szükséges rossz a későbbben megvakultak számára: és pedig azért, mert végtelen hosszú időbe kerül, mert borzasztó lassúsággal mehet az csak végbe. Csakugyan kevesen tudnak a vakok közül annyira gyorsan fölolvasni ilyen Braille-jeles könyvből, hogy azt, különös kinos érzés nélkül, meg lehetne hallgatni.

Tanult és művelt barátaim (a vakok közül), a kikkel levelezésben állok, egyhangúlag bevallják, hogy épen ez a végtelen lassúság és hosszadalmasság az oka annak, hogy csak a legritkább esetben használják a Braille-jeleket és pedig inkább írás céljából, de olvasásra alig vagy épen soha. Természetesen kivételek ez alól a született vakok. Hogy ne legyek nagyon hosszadalmas ennek bizonyíttatásában, beérem azzal, hogy Riggenbach hozzám írt levelének következő részletét közlöm:

«Alig hogy betelt sorsom és megvakúltam, azonnal megtanultam a Braille-jeleket írni és olvasni, de meg kell vallanom, hogy nagyon ritkán használok ezt a tudományomat. A dombos jelek megírása és ilyen művek elolvasása borzasztó sok ideig tart és rettenetesen kifárasztja az ember idegeit, úgy hogy szó sincs arról, hogy ehhez folyamodnék az ember, ha módjában áll fölolvastatni magának s leíratni azt, a mit akar. Én tizenöt éves koromban vesztettem el látásomat s így nem tudtam még olyan gyorsan és olyan könnyűséggel írni, mint egy idősebb ember. Így aztán 26 évig el voltam írás nélkül. Most néhány hónapja írógépet szereztem be magamnak és ezzel teszlek kísérletet.»

A Braille-jelek olvasása különösen kínos — lassúsága miatt, ha olyan könyvekről van szó, melyeket csak át akarna az ember futni, végig lapozni. mint például valamely könnyű olvasmányt, regényt. Ennek a lassúságnak az az oka, hogy a tapintó-újj egyszerre csak egyetlenegy betűt érzékelhet, míg szemünk egyidejűleg több betűt ismer föl; átlagban legalább is hét betűt foglal össze olvasás közben a szem egy-egy szökellés alkalmával, ha a nyomtatott soron végig tekint. Így tehát ujjunkkal legfőljebb csak hetedrész olyan gyorsasággal vagyunk képesek olvasni, mint szemünkkel.★)

A föntiek ellenében azt lehetne megjegyezni, hogy minden nyelven kidolgozták a Braille-írást orthographikusan rövidítve. Igaz, de hogy a francia nyelvű ilyen rövidítésekkel végezzek, azokkal körülbelül csak egy harmadrész nyereség érhető el — ez is csak a fölhasznált papirosra vonatkozik: az írás időtartamát

*) Ha valakit ez a kérdés különösebben is érdekel, megkeresheti értekezéseimet, melyeket e tárgyról az *Annales d'oculistique* 1878. és 1879. évfolyamában közöltem, — pl. azt a tanulmányomat, mely az olvasás hygienájáról a *Société de médecine publique* évkönyvében és a *Comptes rendus de la Société de biologie*ben jelent meg 1878- és 1879-ben. Néhány czikkem a *Revue scientifique* 1879 nov. 22-iki és a *Revue d'hygiène* 1880-ik évfolyamában a könyvekkel és a kurtalátással foglalkozik; — ugyanezek a szaklapok 1881-ik évfolyamában néhány dolgozatom olvasható a nyomtatás történetéről, különös tekintettel a látás egészségtanára. Felhivom ezenkívül az olvasó figyelmét Lamarrenak tanulmányára, melyet az én laboratoriumomban s az én vezetésem alatt végzett. Címe: *Szemünk mozgása olvasás közben.* (*Comptes rendus de la Société française d'ophthalmologie* 1898 p. 354.)

nál csak egy negyedrészt a megtakarítás, míg ilyen rövidített jeleknek olvasása is éppen olyan hosszadalmas, éppen olyan lassan történhetik, mint a rendes Braille-jeleké; úgy hogy az olvasást a rövidítés éppen nem gyorsítja.

1900-ban egy amerikai ember: M. Hall, kitűnő gépet szerkesztett a Braille-íráshoz. Három billentyűt hozhat mozgásba a bal kéz három ujjja s ugyanannyit a jobb kéz három ujjja. Érthető, hogy ezzel a géppel éppen olyan egyszerűen és gyorsan lehet leadni a legösszetettebb jelet, mint az egyponthoz. Igaz, hogy a készülék drága, 115 frankba kerül, súlya is több kilogrammot nyom, de ezenkívül még munkaközben nagy lármát is csap.

Ezek ugyan olyan hiányok, a melyeken nagyon könnyen fognak segíthetni, de azért még sem tartom valószínűnek, hogy az írógép valaha is kiszorítsa a gyakorlatból a zsebtáblát. Igaz, hogy a Hall gépével háromszor olyan gyorsan lehet írni, mint a szurkáló árral.

Ha számtani műveleteket kell végeznünk, a Schleussner-féle nürinbergi táblát vagy a cubarithmust használhatjuk, a mely utóbbit az Institution Nationale hozza forgalomba. Ez arra is alkalmas, hogy az első írásgyakorlatot Braille-jelekkel rajta végezzük. Ha nincs ilyen cubarithmusunk, akkor, ha a pontos jeleket megszurkáltuk, megfordíthatjuk a lemezt és kitapogathatjuk írás közben a számítás időközbeni eredményeit. Ebben a tekintetben legjobb tanácsokkal Barazer könyve szolgál.★)

Ha felnőtt emberről van szó, a ki ilyen korban vesztette el látását, az nagy hasznát veheti a Braille-jeleknek, ha ilyen módon jegyzi föl egész röviden azokat az adatokat, melyeket beszélgetés közben hall. Én sohasem hagyom el kis alumíniumból való zsebtáblámat.

Szerencsétlenségemre ennek a kis, forgalomban levő táblácskának olyan az alakja, hogy annak kezelése nagy ügyességet követel, nagyobb, mint a milyennel én rendelkezem.

Én ugyancsak számok és nevek följegyzésére használom, de mégis jobbnak láttam, ha olyant készíttetek, a melyen csak hat sor van (és nem 9), egy sorban pedig 16 betű fér el (nem pedig 23).

A Braille-jelek továbbá nagy hasznomra vannak, hogy se-

★) Le commandant Barazer: *Conseils aux personnes qui perdent la vue*. In 8° Dunod Paris 1887.

gélyökkel megőrzendő írásaimat rendben tarthatom; ilyen jelekről ismerem föl okmányaim borítékát. Megfelelő papírból lehet ilyen fölismerhető borítékokat a kereskedésben is kapni, de erre nincs valami nagy szükség, mert már használt papírost is föl lehet erre a célra használni, például regiszterek maradványát. A használt papír is jó a vaknak, hiszen ő úgy sem látja, hogy milyen a színe, be van-e írva: ha azonban a vak ilyen papíron akarna érintkezésbe lépni olyannal, a ki lát, már rosszul állana ügye. Ha olyan dologról van szó, a mit nem kell megőriznünk, a mi nem tesz meg hosszú utat a postán, ilyen célra a közönséges papír is egészen alkalmas. Braille-jeles könyvek papírján azonban, ha még olyan vastag is az, akárhányszor a használás nagy ügyetlen kezelés következtében elsimúlnak a dombocskák.

Sok mindenfelét mondhatnánk arra nézve, hogy miként kell a Braille-jeleket megtanulni. Én azonban nem időzöm ennél a tárgynál, mert ez már sokfelé meg van írva. Egyébként tanító nélkül is könnyű megtanulni a Braille-írást, és ebben nagy hasznát vehetjük a könyves boltokban kapható gyakorló könyveknek. Különösen ajánlhatom Monchard kapitánynak az Association Valentin Haüy kiadásában megjelent könyvét, valamint az én gyakorló könyvemet, melybe a rövidített francia orthographia is bele van szöve.

Ha az ember a Braille-írást meg akarja tanulni, kezdetben egész nap azzal kell foglalkoznia. Semmi mást nem szabad egész nap tenni, csak a Braille-jelekkel törődni: az sem baj, ha az ember néhány napig annyira fölizgatja magát, hogy ezek még álmát is tönkreteszik. Naponként sokszor kell hozzá ülni a tanuláshoz; egy-egy lecke ne tartson nagyon hosszú ideig, nehogy figyelőképességünk vagy tapintásunk érzékenysége fölmondja a szolgálatot: az olvasáshoz két kezünk mutató-ujját használjuk, ezeket egymás mellett tartva helyezzük a jelekre s egyidejűleg mozdítsuk őket tova — váltogatva írjunk és olvassunk Braille-jelekkel — és tanuljuk meg könyörtelen szigorúsággal a Braille-jelek egymásutánját, úgy, a hogy az a táblázaton adva van. Ha azt az eljárást követjük, a melyet a föntiekben körvonalozni megkíséréltem, akkor nem kell valami kitünő emlékező tehetség hozzá (az enyémet még életkorom is meggyengítette), s néhány hét alatt annyira viszi a tanuló, hogy le tudja írni és el tudja olvasni a Braille-jeleket, a minek azután minél hamarabb kézzelfogható hasznát látja. Ha a tanuló kezdetben

nehéznek találja a szűk koczkák használását, jól teszi, ha nagy négyzetes táblán ír. Ilyen az úgynevezett prágai tábla, melyet a bécsi Institution Nationale hozott forgalomba. De szintén óriás méretű jeleket lehet kinyomkodni a British and Foreign Blind Association tábláin, melyeket Londonból kell hozatni.

Mindent egybevetve, a Braille-írás óriás szolgálatot tesz a vaknak és pedig annál nagyobb, mennél fiatalabb az illető és mennél jobban el van különítve a többiektől.

A Braille-írással megtalálja a vak annak a módját, hogy magát művelhesse, elfoglalhassa és hogy bizonyos fokig szórakozásáról is gondoskodjék. Ilyen könyvet nagy számban kap minden művelt államban; Franciaországban különösen gazdag az Association Valentin Haüy olvasóterme. Sok vak járátja magának a *Le Louis Braille* című lapot, melyet az ő használatukra nyomtatnak.

Sajnos, hogy a legtöbb könyv, de a *Revue Braille* is, rövidítésekkel készül, sajnos továbbá, hogy a különböző országok, illetőleg nyelvek rövidítései olyannyira eltérnek egymástól, hogy bizony alig akad vak, a ki idegen nyelven, rövidítve nyomott Braille-jeles könyvet képes volna olvasni. Az bizonyos, hogy addig nem szabad a rövidített írással foglalkozni, a míg tökéletesen el nem sajátítottuk a teljes, a rendes írásmódot. Ha azután valakinek kedve, türelme és ideje engedi, ám hatoljon bele a rövidített írás rejtelmeibe is.

Mielőtt azt tanulmányoznók, hogy milyen gyorsan képesek a vakok írni és olvasni, soroljunk föl néhány olyan adatot, melyekből hozzávetőleges fogalmat alkothatunk magunknak arról, hogy milyen gyorsan képes valaki gondolatait kifejezni. A mennyiben itt szavakról beszélek, akkor a gépírás elvei szerint mindig a névelőt, a ragot, a képzőt a tövel együtt egy szónak veszem. Például «l'homme» így egészében egy szónak számít. (Magyarúl a névelő az *az ember* kifejezésben már nyelvtanilag külön szó gyanánt szerepelne.) A gyorsaságot akadályozza az ékezetek, írásjelek fölrakása, a nagy betűk jelelése: épen így ez a továbbiakban a Braille-írássra nézve is kötelező.

Nem okoz nagy fáradságot, néhány adatot a művelt ember «néma» olvasásának gyorsaságáról beszerezniünk. Vannak ugyan óriási eltérések e tekintetben, de azt azért mégis biztosan állíthatjuk, hogy minden szót elolvasva, a művelt ember magában ötszáz szót könnyen átfut szemeivel percenként.

Jobbak az értesüléseink a hangos beszédről. Az Institut Stenographique (150, Boulevard St. Germain, Párisban) adata szerint a leglassúbb beszédű szónok is többet ejt 100 szónál perczenként, de kétszáz szónál többet a leggyorsabb beszédű sem hadar le.

Gyakorlott gépíró órákon át tud perczenként 40 szónyi sebességgel írni. Az eddig elért legszebb eredmény ezen a téren (az 1900-iki párisi világiállításon) 67 szó, átlagban azt mondhatjuk, hogy a gépírásnál négyszer gyorsabban megy a főnhangon való olvasás. Azt hiszem, hogy olvashatóan kézírással legfeljebb húsz szót lehet perczenként írni, vagyis a kézírás kétszer annyi időt igényel, mint a gépírás. Nagyon gyors írással, ha az ékezetek és az i betűk fölött a pontok lemaradnak, de az írásjelek nem, annyira olvashatóan, hogy az illető maga könnyen oda tudja azt bármikor olvasni, nem lehetetlen 35 szót is leírni egy percz alatt. Láthattuk föntebb, hogy én írótablámon 5 szóig viszem.

A távirászkok 25 öt betűs szót tudnak perczenként a Morse-gépen továbbítani, de ekkor már a nagy betűket, sőt az ékezeteket is elhagyják. Ezt tehát körülbelül a kézírással együvé foglalhatjuk. Az érkező állomáson az a tisztviselő, a ki fölveszi a táviratot és pedig a gép kopogása szerint, hallás után: kényelmesen győzi a jelek lejegyzését. Megállapodhatunk arra nézve, hogy így hallásból megértenők a táviratot akkor is, ha sokkal gyorsabban követnék is egymást a jelek. Ezt azonban a továbbítás nehézsége gátolja.

1856-ban, kevéssel a Morse-gép fölfedezése után, Bourseul Károly, a francia távirdának magasrangú hivatalnoka, arra a gondolatra jött, hogy az ő jeleik Braille-írás gyanánt volnának fölhasználhatók; készítettett is egy olyan gépet, mely óramű nélkül járt s a mely a Morse-jeleket domborúan adta vissza. A távirás kifejlett volta mellett nem lenne nehéz olyanforma készüléket összeállítani, a melyben a szokásos jelek helyett olyan két vonalas jelek volnának fölhasználva, a melyek pontokból vannak összeróva; ezeket a jeleket azután a vak hallásával ismerhetné föl. *)

Hogy most már a Braille-írásra térjünk át, sajnálattal kell bevallanunk, hogy ez mindannyi között a leglassúbb — főleg pedig az olyan ember kezében, a ki öreg korában tanulta azt

*) *Instituteur des aveugles. (Journal de G.)* II. p. 140. *Appréciation de Ballu sur l'appareil de Bourseul.* Ibid. p. 162.

meg. Én bizony perczenként öt szónál többre nem tudtam vinni: de a leggyakorlottabb vak sem ír többet nyolcz szónál, a rövidített írásban tíz szónál. Ilyen sietségben már sokszor olvashatatlanok a pontok, mert nem nyomja elég erővel az árat. Különösen gyakran esik meg ez csikos táblákkal.

De milyen lassan megy a pontos jelek olvasása! Húsz szónál többet nem vagyok képes perczenként elolvasni: a született vakok között sokan vannak, a kik 60 szóra is viszik, már kevesen jutnak el perczenként 100 szóig, egy-kettő közülök éri csak el a 120-as arányszámot. Mémieux, a Valentin Haüy társulat könyvtárnoka, előttem végzett ilyen próbaolvasás alkalmával majdnem kétszáz szót olvasott perczenként. A hogy jobb kezének mutatóujja egy sor végére ér, a bal már a következő sor közepén jár, úgynnyira, hogy azt hihetem, hogy bal kezével *néma* olvasása mindig jóval előbb jár, mint jobb kezével, a melylyel kitapintott szavakat aztán hangosan is elmondja. Mémieux is azt hiszi, hogy a rövidített jelzési mód csak megnehezíti az olvasást, szerinte is sokkal könnyebb a teljesen kiírott szavakat elolvasni.

Ez utolsó adatok mellett nem szabad elfelejtenünk az előző számokat sem; tanúságuk szerint a Braillejelek olvasása csak oly végtelen lassan megy végbe, hogy ha ezzel is beérik a vakok, az csak onnan van, mert sohasem élvezték azt a gyönyört, melyet a látó embernek a gyors olvasás okoz.

A fentiek eredetileg csak a francziára vonatkoznak. Természetes, hogy németül kevesebb szót lehet írni, de olvasni is egy perc alatt; ez azonban végeredményben egyre megy, mert egy német összetett szó jelentményét mi több különálló szóval fejezzük ki.

Úgy látszik, hogy angolul lehet legrövidebben írni, mert kevés és rövid szóval sokat fejezhetünk ki. Ha valaki például *arrétez* helyett *stopot* mond, *omnibus* helyett csak az utolsó három betűt (*bus*) vagy ha *continueznek goan* felel meg: könnyűszerrel írhat rövid idő alatt le sok szót. A chicagói kiállításon gépen 97 angol szó volt a legtöbb, a mit egy perc alatt képes volt valaki leírni. A mi a hangos olvasást illeti, Huey Ödön *) adata szerint 360 szóig lehet vinni, míg magában az ember (némán) 800 szót is végig tud futni szemeivel.

*) *American Journal of Psychology* XI. és XII. kötet.

Ha tehát a professionatusokat nem vesszük számításba, akkor azt mondhatjuk, hogy a született vakoknál a látó ember háromszor gyorsabban tud írni, míg a csendes olvasásban az arány egy az öthöz (1:5) a vakok hátrányára. Természetes, hogy a megvakultak még ezt az így is kedvezőtlen arányszámot sem közelítik meg. A tapintással való olvasás ez utóbbiakra nézve még annál kinosabbnak és unalmasabbnak tűnik föl, mert emlékeznek reá, hogy szemeikkel milyen villámgyorsan tudtak olvasni, hogy ugrottak egyik mondatról a másikra, megértve annak értelmét, a fölöslegest milyen könnyűséggel hagyták el, átugorva, kihagyva így egész mondatokat, sőt akár oldalakat is.

Ha valaki a részletekre is kíváncsi, nem tehet okosabbat, mintha elolvassa Pagnerrennek két kötetét, mely a domború írás történetét tárgyalja. Ennek kézírata a Braille-könyvtárban található, egészen új dolog, mert 1902-ből származik; még megemlítem róla, hogy rövidített Braille-jelekkel van írva. A brüsszeli nemzetközi congressus, melyet a vakok sorsának javítását céljául ismerő egyesület 1902-ben tartott, kiadványának függelékében közölte annak rövid kivonatát.

1820-ban Prony mutatta be a francia tudományos akadémiának Barbier kapitány írásjeleit, a ki már ebben az időben hangsúlyozta, hogy milyen előnyös a vakok számára a kiugró pontokból alkotott írásjelek rendszere.★)

Ez az ő domború pontos írása úgy jön létre, hogy — a mint különben még ma is teszik, — hegyes árral bökdösik az előre meghatározott négyszögek különböző területén a lyukakat, a papiros alatt egy lemezen láthatók a csíkok, épen úgy, mint az még ma is szokásban van.

★) Cuvier és Molard jelentése *Charles Barbier Mémoirejéről*, — kis 24 oldalas füzet (18-r.) a Braille-könyvtárban található, — (Avenue de Breleuil, 31 sz., — 118 sz. alatt). Ez a kis füzet megemlíti Prony jelentését, mely 1820-ból származik, valamint a Lacépède-ét, mely 1823-ban készült.

Barbier *Notice sur les salles d'asyles, le retour à la simplicité de la théorie alphabétique, l'instruction familière des enfants de première âge des aveugles de naissance et des sourds-muets*. 8-r. füzet. — Bachelier nyomdájából. Páris, 1834. Ez is meg van a Braille-könyvtárban és az Institut könyvei között, — (Mélanges de Statistique Nr. 259.)

Három évvel később, Ampère és Lacèpede újabb jelentésben fordultak ez ügyben az akadémiához. Barbier magával hozta két növendékét is, a kik rendszere szerint tudtak írni és olvasni. A bizottságot nagyon meglepte az elért eredmény, de hogy a dolog valóságáról teljesen meggyőződjenek, szigorú ellenőrző próbának vetették azt alá. Kiküldték az egyik növendéket a szomszédos terembe, a bent maradóval pedig halkán fölolvastott szöveget irattak le. Majd hogy bejött a másik, azzal azt az írást fölolvastatták. A próba kitűnően sikerült, a leolvasás fönnakadás nélkül megtörtént. Így tehát a domború írás föltalálásának érdeme Barbier nevéhez fűződik, a ki olyan berendezést is alkalmazott, hogy a csikolt lemez elmozdításával a vak ki is javíthassa az esetleges íráshibákat. Braille különben épen nem volt igazságtalan Barbierhez. Egyik könyvének előszavában így fejezi ki magát: «Még jobban is ki akarom emelni és ezt folyton hangsúlyozandónak tartom, hogy Barbier nagy hálánkra tarthat számot, mint olyan, a ki elsőnek találta föl a pontos írást és ajánlta azt a vakok használatára».*)

Barbier 20—25 évig foglalkozott a pontos írás tökéletesítésével; így végül olyan négyzetekben állapodott meg, melyek mindegyikébe hat pontot lehet elhelyezni. Egy füzetben, mely a Braille-könyvtárban a 110. szám alatt föl is lelhető, részletesen megadja a vakok számára készülő kis táblácska előállítási módját.**)

Én csak arra szorítkozom, hogy egy jelzési módját közlöm itt, a mely Boissicat úrnak, az Institution Nationale gazdájának gyűjteményében levő kötetből van másolva. A domború nyomás kifogástalan. A rendszer olyannyira átlátszó, hogy még egy analphabéta is néhány óra alatt elsajátíthatja. Sarkalatos részét a következő nyomtatott táblázat alkotja, a melyet a tanulónak, sorról sorra könyv nélkül jól meg kell tanulnia. Ez az egyedüli követelmény, melyet Barbier rendszere az emlékezet irányában támaszt és ez sem olyan borzasztó, mert az egyes betűk, szótagnak, logikus sorrendben vannak egymás után elhelyezve. Ez a táblázat sokban hasonlít a híres Conen de Prépean táblázatá-

*) A pontos írás rendszere. (*Procédé pour écrire ou moyen de points*) II-ik kiadás. *Imprimerie royale de l'Institution des Jeunes Aveugles*. Páris, 1837. (A Boissicat-féle magángyűjteményből.)

**) *Annales de l'Industrie Nationale et Etrangère ou Mercure technologique*. Bachelier, 55, Quai des Augustins. Paris 1822.

hoz, a kit joggal nevezhetünk a francia gyorsírás megteremtőjének.

1. sor	a	i	o	u	è	é
2. «	au	iu	on	un	eu	ou
3. «	b	d	g	j	o	z
4. «	p	t	qu	ch	f	s
5. «	l	m	n	r	qu	ll
6. «	oi	oin	ian	ien	iou	ieu

Minden jel függőleges irányban elhelyezett pontokból alkotott két sorból áll. Az első baloldali láncz azt jelenti, hogy hányadik vízszintes sorról van szó, a második jobbról található láncz pedig azt mutatja, hogy az illető sorban hányadik függőleges rendben található az illető betű.

Íme egy példa:

```

. . . . .
. . . . .
. . . . .
. . . . .
. . . . .

```

```

. . . . .
. . . . .
. . . . .
. . . . .
. . . . .

```

Ha csak kis fáradságot veszünk is magunknak, elolvashatjuk ezt a mondatot: *Lé choz util n sore ètre tro simpl* (Les choses utiles ne sauraient être trop simples.) A hasznos dolog nem lehet elég egyszerű.

Ez a rendszer bizony nem mondható olyannak, a mely szerint valami nagyon gyorsan lehetne olvasni. Barbier volt azonban tudomásom szerint az első, a ki a mi hat-pontos céljainkat alkalmazta.

Mindenesetre elévülhetetlen érdeme Braille Lajosnak, hogy a mi jelenlegi *abc*-énket összesen hat pont változatos elhelyezésével összeállította. Braille a párisi vakok intézetének volt növénydeke, majd később ugyanott tanári állást töltött be.

Nézetem szerint ennek a hat pontnak cserélgetésével még

sokkal tökéletesebb rendszert is össze lehetett volna állítani. Braille csak olyan hiányos kiképzésben részesült, a milyent abban az időben az állami intézetekben a vakok kaptak. Nagy találékonysággal és ritka türelemmel kellett rendelkeznie, hogy rendszerét a betűk s a hangjegyek írására nézve kidolgozhassa. Mint-hogy mindenben csak saját magára volt utalva, senkitől és sehonnan segítségben nem részesült: egyáltalában ki volt zárva annak lehetősége, hogy más nyelvnek szellemére is tekintettel legyen, hogy el ne zárja az esetleges rövidítésekhez vezető utat. «Ezeket a rövidítéseket — írja Moldenhawer — azután minden egyes nyelvben teljesen különálló rendszer szerint törvényesítették, a nélkül, hogy valami közös megállapodásra léptek volna».

És annak, hogy a vakok nemzetközileg egymással egyáltalában nem érintkezhetnek, egyesegyedül ez az egyénesített nemzeties rövidítés az oka: a teljes Braille-írás végtelen lassú volta hozta létre azt a Bábel-tornyot, a mely köré a nemzetek szerint különféle képen rövidített írásjeleket ismerő egyének gyülekeztek: tudomásom szerint csak egyetlenegy vak van, a ki két különböző nyelven képes írni és olvasni — a rövidített jelekkel.

Itt közlöm Braille pontos betűjeleinek táblázatát. Azonnal látni lehet, hogy a 2, 3, és 4-ik sor az elsőből van képezve. Ez képezi a további sorok alapját, melyből azokat egy-két pont hozzáadásával megkapjuk.

I.

.
.
.
.
.
.

Ez volna Braille betűinek *rajza*; — most közlöm megfelelő elrendezésben a táblázat szövegét nyomtatott betűkben.

II.

I.	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j
II.	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t
III.	u	v	x	y	z	ç	é	à	è	ù
IV.	â	ê	î	ô	û	ë	ï	ü	œ	w
V.	,	;	:	.	?	!	(.)	«	*	»

Az első sor tíz jele fejezi ki az arabs számokat is 1-től 10-ig.

Ennek az írásmódnak megtanulását nagyon megkönnyíti az a körülmény, hogy a sorok az első gyöksorból vannak képezve, tehát eredetileg csak az első tíz jegyet, s azok egymásutánját, valamint az egyes sorok képezési módját kell betanulni, ezenkívül nagyon jól kell tudni az ellenőrző (II) táblán levő ötven jel sorrendjét. A kik a Braille-írást előrehaladott korban tanulják meg, azok számára ez nagy könnyebbséget jelent. Megvan azonban a Braille-írásnak is a maga hátránya, a mi azután épen mindenkori használatát és gyakorlati alkalmazását nagyon megnehezíti.

Olyasmi esik meg ugyanis gyakran a vakkal, mint a mit én a. rendes, nyomtatott betűk olvasásánál már jeleztem: tudniillik, hogy ha a sor alsó felét takarom el, az olvasás majdnem tökéletesen végbemehet, míg ha a felső felét takarjuk el a betűknek, csak a szárazakat, lábakat látjuk, ez lehetetlenné teszi a betűk kitalálását. Hiszen a gyakorlott olvasó tekintete csak a betűk felső részén siklik végig — ez a felső fele jellemzi a nyomtatott, betűket, ebben lényeges különbségeket is ismerünk föl, míg az alsó fele a sornak jóformán jellegtelen lábakból, szárazakból áll, melyekből mire sem lehet következtetni. Így vagyok én sokszor a pontos írás olvasásánál is: újjam nem nagyon ismeri föl, illetve veszi figyelembe az alsó pontozatokat, csak a felső részre ügyel: így azután az *i*, *x*, *m* betűk helyett is akárhányszor *c*-t tapintok. Ennek az is az oka, hogy a tapintó újj érzékeny felülete kisebb, mint a milyen magasak a rendszeren használt pontos

betűk. Azt kell hinnem, hogy e tekintetben mások is úgy vannak, mint én. Talán ez volt megteremtője az úgynevezett new-yorki pontoknak, melyekből csak két pontnyi magasságban alakítják a betűket, és inkább szélességüket választják három pontosaknak.

Meg kell azt is jegyeznünk, hogy a Braille-táblázat csak ötven jelet ismer, míg a kis négyzet-cella 63 változatát engedné meg a hat pontnak.

A helyesírás betartását rendszerré tette a Braille-jeles írásban Guille és Pignier, a kik az Institution élén állottak és Guadet, a ki ugyanott mint tanár működött. Ugyancsak Guadet szerkeszti a *L'Instituteur des Aveugles* című szaklapot, a mely a párisi és a külföldi iskolák között az összeköttetést föntartja.

Azt kell hinnem, hogy tévedés volt ezeknek az uraknak részéről, hogy elhagyták Barbiernek phonetikus írásmódját.

A XIX-ik század elején, Barbier és Braille működéséről mit sem tudva, Ausztriában egy nagyon kiváló ember, Klein szerkesztett olyan pontokból álló betűsorozatot, a melyet a vak tapintással, a látó ember pedig szemeivel képes volt fölismerni. Klein betűi azonban öt pont magassággal bírnak, a mi azok olvasását még sokkal lassúbbá teszi és az írásukat éppen nagyon megnehezíti.

Az a rendszer, melyet Verien pontokból és vonásokból állított össze, valamint a Mascaro-féle kitűnő alphabetum -- egyrészt könnyű olvashatóságukkal, másrészt gyors kivitelökkel tűnnek ki.

Más országokban a Barbier-féle csíkokat kissé ívelten állítják elő, a minek az a következménye, hogy az árat egészen merőlegesen kell tartani a papírra, úgy hogy aztán szabályos pontok keletkeznek.

Barbier ezeket a csíkokat azért alkalmazta, hogy a papirgyártása olcsóbb legyen: ez az ok azonban az idők folyamán megszűnt. Én azt ajánlhatom a vakoknak, hogy ne használják a francia lmezeket — a melyeken a szabályos pontok képezése sokkal nehezebben megy végbe.

Franciaiból

Dr. SIKLÓSSY GYULA.

TAINE ÉS A COMMUNE.*)

Taine érdekes levelezésének második kötete a Francia- és Németország közti háború megüzenésénél végződött. Az akkor már ünnepest író épen Szászországban gyűjtögetett adatokat egy új művéhez, mikor a kitörni készülő viszály első jeleivel találkozott. Lelke nemcsak érezni tudott mélyen, hanem belátott a jövőbe is. Ismerte Poroszország szigorú fegyelmét és hatalmas haderejét s régóta torkig volt a francia kormány könnyelműségével vagy épen élehetlenségével. A legrosszabbat sejtette s a bekövetkezett események nem hazudtolták meg sejtelseit.

A nagy nemzeti vereség, mely Tainet irtózatosan lesújtotta, értelmi fejlődésének irányát is megváltoztatta: — a philosophusból történetíróvá teremtett. Vannak életünkben mozzanatok, mikor a jövő alakatlan köd gyanánt gomolyog előttünk. Ily mozzanat előtt állt Taine is. Épen befejezte nagy művét az *Értelmről*, melyen közel húsz év óta dolgozott. E tárgy terve már akkor fölmerült lelkében, mikor még egyetemi hallgató volt s kidolgozását is egyetemi hallgató korában kezdte meg. Most attól tartott, hogy megismétli magát s e veszély valóban fenyegette is őt, mert az *Értelmről* szóló művének folytatásául egy új művet tervezett az *Érzelmekről és az Akaratról*.

A közel jövőben, úgymond, ennek megírása lesz irodalmi tevékenységének tárgysorozatában az első szám.

Tisztelői természetesen, mint a nagy írók tisztelői általában, folyton bíztatták, hogy készítse el újra azt, a mit egyszer már elkészített: — írjon ismét valami útírajzot, irodalomtörténetet vagy philosophiai tanulmányt. Ő azonban erre nézve igen határozottan s talán visszautasítóan is nyilatkozik ifjú barátjához

*) H. Taine: *Sa Vie et sa Correspondance. Tome III. L'Historien (1870—1875). Paris, Hachette et Cie, 1905.*

és állandó levelező társához, Sorel Albert történetíróhoz intézett levelében:

«A Pyrenæi hegyekbe tett utazásomról írjak télen? Ez ugyan csábító ötlet, de többé nincs hozzá kedvem. Az ember sohasem szokta magát jó sikerrel megismételni. Legyen ön meggyőződve arról, hogy agyunkban csak bizonyos számú eszmék és formák vannak, s ha ezeken túladtunk, legokosabb másoknak engednünk át a tollat. Tagadhatatlanul voltak egyéni érzelmeim, mikor azokat a szép hegyi tájakat leírtam. Annak, a ki újra leírja őket, más egyéni érzelmeinek kell lennie.

Ez az elv többi műveimre nézve is érvényes. Megírtam az angol irodalom történetét: másra vár tehát a föladat, hogy megírja a francia, olasz vagy görög irodalmat.

Ugyanaz az öntvény nem alkalmazható két ízben. Ha egészségem és kedvem engedi, írni fogok az akaratról, hogy kiegészítsem azt, a mit az értelemről írtam.

Tehetségem és vágyaim most ebbe az irányba vonnak.»

A sors azonban más utakra vezette őt.

A Sorel-féle levélből idézett részlet egymaga is irányba igazolja azt (*ex pede Herculem* elve alapján), hogy a rendszer szeretete mellett is, a mit oly sokan oly lelkiismeretlenül szoktak elvitatni a francziáktól, Taine igazi romantikus író: ragaszkodott a természethez s az élethez; a szemléletet többre becsülte az elmélkedésnél, a költői képeket a költészet szabályainál, az oszthatatlan egységként nyilatkozó egyéniséget az osztályozásnál, a részleteket az elvonásnál, s örömét lelte az irányváltztatásban, de ezt mindig valamely erős meggyőződés szerint végezte.

Enged az események folyásának s ezek: — a sedani veregség, a Commune, a Commuet követő szigorú megtorlás — arra bírják őt, hogy kutassa okaikat s megállapítsa belőlök a jelenkori Franciaország alakulásának szellemét.

S így, miként Goethe, Taine is elmondhatta volna, hogy műve minden tekintetben *alkalmi mű*.

Megrása élete hátralevő részét teljesen betöltötte — több, mint húsz évet — s a mű mégis befejezetlen maradt. — De nemcsak az alkalom sugallta azt, hanem a kötelességérzet s hazaszeretet is: — un *dévouement patriotique*.

Igen nehezen és dőcögve indult meg, s kezdetben ő maga is philosophiai tanulmányainak megszakítását látta benne. Rettegett a forradalmaktól s ismerni óhajtotta azoknak okai és ellen-

szereit, mint a hogy ismerni akarjuk egy nehezen gyógyuló seb orvosságát. 1871 februárjában így szól öreg barátjához, Marce-linhez intézett levelében:

«Valószínű, hogy Párisba visszatérve, cikkekkel fogok írni, még pedig politikai háttérrel, bár nem épen szívesen, sőt talán minden rátermettség nélkül is.

De ma mindenkinek dolgoznia kell. Hiszen a szó oly erőtl-en az intézmények szívósságával s a nemzeti jellem fogyatko-zásaival szemben.

Elvégre azonban megteszem, a mi tőlem telik, bár sajnos, kevés duzzadó reménynyel vagy fényes kilátással. Hiszen tudod, mint vélekedem hazánkról — már évek óta.»

Am a politikai felvilágosítás munkája, gondolta magában Taine, mégis oly munka, melynek hasznát veheti a haza.

A háború alatt ugyanis rendkívül fájt neki az, hogy semmi szolgálatára sem lehetett Franciaországnak. Több levelében pa-naszkodik, hogy hazájára nézve még olyankor is hasznaveheteti-len, mikor az a legnagyobb veszélyben van: — inutile et en danger.

Ezek mindenesetre oly szempontok, melyeket egy philo-sophus, s hozzá még igen okos philosophus, mindig komolyan vesz. A háború után tehát Taine tüstént hasznavehető akart lenni s habár még nem küzdte le a visszafojtott harag és meddő kétségbeesés állandó válságait: — l'état continu de désespoir sec et de colère muette — már is írni kezdett.

A Commune alatt nem lakott Párisban, csak messziről: egy külvárosból volt tanuja annak. Napról napra találkozott a Com-mune megnyilatkozásaival az eget elsötétítő füstfelhők, recsegő petroleumlángok és ágyúzás vihara alakjában, a mint ezek Páris templomai és magas palotái fölött a láthatáron fel feltűntek.

Mint más szemlélőt — például Renant Versaillesban — őt is undorral töltötte el ez a látvány. Kedvetlensége és elkeseredett-sége sokszor kitör belőle, bármennyire igyekszik is azt visszafojtani.

Ha kedvező és kellemes ítéletet akarunk hallani a Com-muneről, olyanokat kell meghallgatnunk, a kik el voltak zárva tőle, s a kikre e rövid rémuralom nem terjedt ki. Ezek tele vannak reménységgel, törhetetlen lelkesedéssel s az optimismus-nak valóságos deliriumával.

Taine nem volt ezen az állásponton. Érthetetlennek találja azt, hogy becsületes ember együttérezhessen az insurgensekkel.

Orsayból, nővére házából ezeket írja:

«Ma egy tanárral s egy öreg festővel társalogtam. Mindketten elég kedvezően vagy legalább is elég enyhén ítélték az insurgensekről. Ez engem mindig zavarba hoz.

De legrettenetesebb a dologban az, hogy még olyan emberek is, mint a *Revue des Deux Mondes* Reclusje szintén a fölkelők közt vannak.»

Bár Taine a tudománynak és kényelemnek embere volt s látszólag közönyösen nézte az események fejlődését, szíve legmélyéig áthatotta őt az a meggyőződés, hogy mily törekény és megbízhatatlan a civilisatio: «az emberi haladásnak e szépen szőtt szövete». Mily könnyen vesszük mindnyájan s mily könnyelműen vesztegetjük el azt! És Chatenayból, düledező házából egyre szorongóbban figyelte a Páris körül gomolygó por- és füstfelhőket. Így figyelhette Ausonius a Róma felé tartó barbár seregek útját.

A poroszok elvonulása s a párisiak lázadása Fancziaország északi és középső részében egyaránt a legnagyobb zavart idézték elő. Taine, mikor visszavonult chatenay-i villájába, hol a nyarat tölteni szokta: a szegény, de csinos és kedves falut romok közt találta. Virágtalan, gyümölcstelen kertek közt üres kutyaólakként tűntek föl a villák — ignobles, des chenils vides; — a kézművesek bezárták műhelyeiket; a falu lakói elhúrczolkodtak más, biztosabb vidékekre; a levegőt kimondhatatlan bűz töltötte meg a lakásokban és kertekben fölhalmozott különféle undokságoktól (Taine apósának, Denouille építésznek kertjéből kocsi-számra hordták ki a piszkot és törmeleket) s a félig-meddig eltemetett holttestektől, melyeket valami gödörben csak egymásra hánytak s vékony földréteggel borítottak be.

A posta késve ért Chatenaybe; még a postalovakat is fölemésztette a hadsereg. Se mérszáros, se nőcseléd, se napszámos nem volt kapható a faluban és Orsajtól Párisig vagy Páristól Orsay-ig a gyalog-küldöncznek — másfélét nem lehetett kapni — 48 órai útra volt szüksége, mert a szanaszét czirkáló katonaság folyton föltartóztatta őt.

Ilyen állapotok uralkodtak Páris körül, mikor Taine, nem csekély nehézségek közt, oda hagyta a francia főváros szomszédságát Oxfordért, hol 1871 késő tavaszán fölolvasásokat tartott.

Oxfordban föltalálta a rég élvezett és rég óhajtott békét.

Mennyi rend, összhang, tisztaság és virágzó tenyészet a Páris-melletti pokol után! A táj köröskörül zöld és friss: Mesopotámia a folyók közt; Isiz közelében vadvirágoktól tarka mezők; a dombon Headington s a templom Iffleyben.

Taine (a kibén semmiféle szenvedély sem élt mélyebben, mint a természet szeretete) e gyönyörű táj egyetlen részletét sem mulasztotta volna el élvezni. S mert lelke mélyén titokban egyre égett a honfibanat s a honvágy, csakhamar észre vette az érem másik oldalát is (vagy mint ő mondja: a vázán levő repedést:) — Oxford füstös, ködös éghajlatát, a londoni munkásmozgalmakat, melyek első tekintetre éppen olyan félelmetesek voltak, mint a petroleumhordókat robbantó communardok örvényei.

Feltűnt neki a mezei munkások végtelen szegénysége is.

«A parasztok itt még sokkal szegényebbek — írja — mint Franciaországban, s mindenesetre durvábbak is... A szegények elkeseredése a gazdagok ellen igen mély és ádáz.»

Angliában éppen úgy, mint Franciaországban, Taine tovább vesződött annak a problémának megoldásával mely már egész elméjét betöltötte: hogy mi az okai minden forradalomnak?

Feleségének, kivel összes terveit közölni szokta, ezt írja:

«Gondolatban napról napra jobban kialakul a vázlata jövőendő könyvemnek a jelenkori Franciaországról.»

A mily finom elméjű, komoly és önzetlen volt, már előre érezte, hogy fölfogása elszigeteli őt a közfölgölgástől. «Legközelebbi művem különös lesz: nagyon forradalomellenes és nagyon anti-clericalis; mindkét oldalról rám fognak támadni, de én tartom a hátamat.»

Valóban, látszatra egy könyv sem volt népszerűtlenebb, mint ez a mű, melynek oly hamar oly nagy hatása volt Franciaországban egy egész nemzedék nevelésére. S habár e hatás néha veszélyes alakot öltött is, különösen Barrèsnél és követőinél, kik azt a tévedés határáig túlozták, bizonyos, hogy mikor a dolgok visszanyerték régi színvonalukat s a lármásabb elemek szétmentek, a hazafiak pedig megszűntek szónokolni s a nationalismus sem volt többé tetszetős jelszó, melyre alkalom adtán hivatkozni lehet, hanem kötelesség: — akkor újra előtérbe került a decentralisációnak mint politikai elvnek s a tudománynak mint szellemi fegyelemnek szükségessége.

Taine maga azonban épen nem látta rózsaszínben a jövőt. 1875-ben így panaszkodik barátjának, Boutmy Emilnek:

«A mi engem illet, nekem sötét eszméim vannak. Minél jobban fejlődik a. democratia, annál inkább lesz clericalis az előkelő s a középosztály. A radicalismus és clericalismus oly két polus, melyekben az ellenkező természetű villamos erők épen ellentétöknél fogva halmozódnak föl: ám ez kitöréshez, puskaropogáshoz vezet.»

S így Taine már előre megjósolta azt az anti-clericalismust, mely nem oly vad, mint Diderot vagy az encyclopædisták anti-clericalismusa, s a melyet egy kevésbé sötét katolikus reactio ellensúlyoz, mint Itáliában vagy Spanyolországban.

Ki mondja, hogy Taine nem volt jó próféta? A könyv megjelenet, kötet kötet után került ki a sajtó alól, a legnagyobb föltűnést vagy megbotránkozást keltve. Mert ha az első kegyetlenül leszólta is az Ancien Régimet, a második épen oly kiméletlen volt a forradalom iránt, míg a harmadik — Napoleonról szóló — kötet megjelenése után Matild hercegnő, mint tudjuk, névjegyét hagyta öreg barátjánál, a szerzőnél, a névjegy szélén a következő megjegyzéssel: P. P. C.

Taine e műben a forradalom okaira nézve ugyanazokhoz a tanulságokhoz jut, mint nagy elődje: Tocqueville. Könyvét ennél fogva commentárnak tekinthetjük Tocqueville könyvéhez. Tocqueville állításait mintegy ellenpróbának veti alá annyiban, a mennyiben ő nemcsak a levéltárakat kutatja föl, hanem az egykorú művészeti s irodalmi termékeket és levelezéseket is.

Nemcsak történetet írt tehát, hanem egyúttal lélektani tanulmányt is. Történetíró és philosophus Thukydides és Tacitus óta ritkán egyesültek egymással oly szépen, mint a *Jelenkori Franciaország* alakulásában.

BERKOVICS MIKLÓS.

ÉRTESÍTŐ.

*Marczali Henrik: A nemzetiség történetbölcseleti szempontból.
Budapest, 1905. (116 lap).*

E kötettel előnyös módon nyílik meg egy sorozat, melynek *Népszerű Főiskola Könyvtára* a címe. E vállalat azokat az előadásokat fogja tartalmazni, a melyeket szakavatott férfiak a Népszerű Főiskolán (University Extension) tartanak.

Marczali e művében azzal a tárggyal foglalkozik, a mely egy évszázad óta a legactualisabbak egyike: a nemzetiség problémájával. Marczali — azt lehet mondani — e művében a nemzetiség történetét nyújtja, de csak bizonyos szempontokból nézve. Különösen azt vizsgálja, hogyan fejlődött a nemzetiség azon nagy világtörténeti hatalmakkal, azon óriás internationalis erőkkel szemben, melyek egyik vagy másik tekintetben ellentétben vannak a nemzetiség fogalmával. Ilyen világtörténeti hatalmak mindenekelőtt a világbirodalmak, minő a Nagy Sándoré és a római birodalom. A nemzetiség elvét tagadják eredetileg a világvallások is, a minő a keresztyénség, a buddhismus, az izlam. Támadólag lép föl a nemzetiség fogalmával szemben a világműveltség némely jelensége, mint például a renaissance és a XVIII. század felvilágosodása, mert hisz ezek közös műveltséget akarnak teremteni és elnyomják a nemzeti műveltséget. Végül oly világhatalomnak hatását tanulmányozza Marczali, a mely mindezeknél hatalmasabban látszik a nemzetiségi elvet megtámadni. Ez a világhatalom, a nemzetiség elvének legnagyobb ellensége: a socialismus. Marczali kimutatja e világtörténeti jelenségek mindegyikénél, hogyan hatott a nemzetiségek fejlődésére, mennyiben gátolta és mennyiben segítette. Az érdekes eredmény az, hogy e nagy világtörténeti erők (minők a világbirodalom, a világvallás, a világműveltség, sőt még a socialismus is) hatásuk összességében

végül előmozdították a nemzetiségi eszmét, melyet gátolni látszanak.

Marczali tárgyalása, könyvének természete szerint nem rendszeres, és épenséggel nem kimerítő, de igen tanulságos, vonzó és élénk. Minden lapon mutatkozik a szerző nagy tárgyismerete, ritka széles történeti látköre és a jelenségeket kombináló elmésége. Különösen érdekes Marczali előadása ott, a hol a magyar történet jelenségeit gazdag ismerettel az általános történet világításában mutatja be (Utolsó fejezet). Egészben véve könyve valóban szolgál annak a célnak, a melyet maga elé kitűzött: hogy a művelt közönségnek vonzó módon a nemzetiség történeti fejlődését vázolja.

Van Marczali érdekesen fölfejtett nézetei közt egy történeti elmélet, a melyet ő nagy biztossággal ad elő, a mely ellen azonban állást kell foglalnunk.

A magyar egy török törzs, a mely ugor nemzeteket vetett maga alá, azoknak a nyelvét átvette, de viszont saját politikai és katonai szervezetét azokra is kiterjesztette. A magyarság ez eredetében, a melynél egyebet tudományosan kimutatni és bizonyítani nem lehet, semmi különös nincs.

Meglehet, hogy Marczalinak igaza van, midőn azt állítja, hogy «más elméletet a magyarok eredetéről tudományosan kimutatni és bebizonyítani nem lehet», de megjegyzendő, hogy ezt az általa védett elméletet sem lehet *bebizonyítani*.

De nézzük tovább, miért nincs semmi különös a magyarság e (kettős) eredetében?

Mert — írja Marczali — minden modern nemzet *kivétel nélkül* hasonló eredetű. Vagyis minden modern nemzet úgy jött létre, hogy két külön nép, egy uralkodó és egy alávetett, egyesült és mindig *kivétel nélkül* az az eset, hogy az uralkodó nép, mint kisebb számú, tanulja meg az alávetettek nyelvét. (94 lap.)

Marczalinak ez az állítása, melyet ő szinte világtörténeti törvényként formuláz, nem állja ki a beható vizsgálatot. A világtörténetben elég sok eset van, hogy a legyőzött nép tanulta el a győző nyelvét (és nem megfordítva, mint Marczali állítja). A rómaiak legyőzték a gallokat és a legyőzött gall nép eltanulta a győzők nyelvét: a latint. Ugyanez történt Spanyolországban: a legyőzöttek eltanulták a latin nyelvet. Az árja (indogermán) népek vándorlásuk és terjeszkedésök alkalmával sok helyütt legyőzték az őslakókat és nem tanulták el nyelvöket. A szumer

nép, mely Babyloniát a babyloniaiak előtt lakta, nem őrizte meg nyelvét, hanem megtanulta a babyloni hódítók nyelvét. Szóval: Marczali állítása, melyet *ő kivétel nélkül* minden esetre ki akar terjeszteni, csak némely esetre nézve válik be.

Mellékesen még meg akarom jegyezni, hogy a 416. évi atheni embert már nem lehet az *ősi emberek* közé sorolni, mint ezt a 14. lapon olvassuk, valamint hogy azt az Attila-mondát, mely szerint égi jelenség tartotta vissza Attilát Rómától, nem lehet *mythos*nak mondani. Az a mondat, mely szerint a középkori Magyarország az európai közös műveltséget és a munka megbecsülését nem *merte* átvenni — nehezen érthető.

Marczali az egyes fejezeteknél irodalmi forrásokat is említ. Ohajtottuk volna, hogy azon angol műveknél, melyek jó magyar fordításban megvannak (mint például a Bryce művét, melynek fordítását maga Marczali revideálta), a magyar kiadást is említse.

K. B.

A szellemi élet hygienája. Írta Salgó Jakab. Budapest, 1905. Franklin-Társulat.

Főként Wundt nevéhez fűződik az a philosophai irány, mely a lelki élet terén igen fontos szerepet tulajdonít a testi életnek s ezért az élettant is fokozott mértékben vonja bele a lélektan keretébe. A szellemi élet hygienájáról szóló mű szerzője szintén Wundtot követi, mikor a testi s a lelki élet kapcsolatából kiindulva, bevezetésül a lelki életnek főként testi akadályait: a fáradságot s a kimerülést ismerteti. Fáradtság és kimerülés nem fokozatban, hanem lényegökben különböznek egymástól, de végső oka mindkettőnek az izmok munkájában rejlik. Munka következtében ugyanis hiány áll be a munkaerő háztartásában s e hiány az elfáradás érzetének alakjában jó tudomásunkra.

A dolgozó izom mind alakjára, mind vegyi összetételére eltér a nyugvó izomtól. Már Du Bois-Reymond kimutatta, hogy míg a nyugvó izom gyengén alkalikus visszahatású, vagyis a vörös lakmus-papírost kékre változtatja, addig a mozgó izom vegyi összetétele már savanyú s a kék lakmust vörösre festi. Mások még tovább jutottak észleleteikben s megállapították, hogy az izom vegyi elváltozása bizonyos fokig egyenes arányban áll a munka nagyságával.

Ugyanezt a jelenséget tapasztaljuk az idegrendszerben is, bár az idegmunkától előidézett vegyi változásokat a vizsgálat bonyolultsága miatt nem lehetett oly pontosan kimutatni, mint az izmokéit. Bizonyos azonban, hogy a központi idegrendszer sejtjeiben fölhalmozódott festő anyag munka közben megfogyatkozik s így azok a sejtek, melyek kevésbbé vannak munkában, kevésbbé festődnek is. «Az idegben s az izomban a munkaerő kifejtése dissimilatio következtében olyan anyagokat hoz létre, melyek a további erő kifejtést előbb megnehezítik s végre teljessen megakasztják», írja kissé túlságosan tudományos nyelven a szerző, a ki maga elé tűzött céljától: az élettan főbb kérdéseinek népszerű tárgyalásától épen a végkövetkeztetéseknél tér el, a hol pedig erre szükség volna. Azután így folytatja:

A munka miatt felhalmozott fárasztó anyag pihennéssel, azaz a nyugalomban folytatódó regeneráló chemiai folyamattal kiküszöböltetik s az izom és ideg munkaereje bizonyos idő múlva ismét visszatér, ha ugyan ez a méregnek tekinthető fárasztó anyag meg nem ölte a munkaképességet; de ha meg nem ölte is, mindenesetre oly elváltozásokhoz vezet, melyeket előbb csak igen hosszú pihenéssel lehet helyre hozni, de a melyek utóbb pótolhatatlanokká válnak. A munkaerőnek muló apadása: a kifáradás; az a hosszabb tartalmu s végre állandó állapot pedig, mely nem csupán az erőmennyiség muló hiányát, hanem a dolgozó anyag elváltozását jelenti: a kimerülés.

S itt a szerző rátér a szellemi munka különböző formáira s a kifáradás és kimerültség ellenszereire. Ez ellenszerek bírálatában úgy jár el, mint azok a pædagogusok, a kik elméletben minden pædagogiai problémát komolyan vesznek, de mikor gyakorlati alkalmazásukról van szó, a skepsis álláspontjára helyezkednek. Salgó is ilyen skeptikus idegorvos és némileg skeptikus pædagogus is, főként művének abban a részében, mely a nevelésnek is egyik fontos feltételéről: a figyelemről szól.

A figyelem oly lelki állapot, mely nélkül semmiféle szellemi munka nem képzelhető. Erről már Kant is sokat beszélt, de még többet Herbart és Ribot. Az utóbbi különbséget tesz önkéntes és önkéntelen figyelem között. *) Az önkéntelen figyelem külső ingerek eredménye s az ingernek személyünkhöz való viszonyától függ. Figyelmünkre első sorban oly képzetek számít-

*) *Attention volontaire és attention spontanée.*

hatnak, a melyek reánk vonatkozólag kellemes vagy kellemetlen érzésekkel járnak.

Az önkéntes figyelem szintén csak oly képzetek nyomán keletkezik, melyek egyéniségünk érdekeivel állnak kapcsolatban. E képzetekhez épen az egyéni érdekek csatolják a kellemes vagy kellemetlen érzésnek azt a vonását, mely nélkül figyelem alig ébred. A kellemes vagy kellemetlen érzés ugyanis kiegészíti a képzetet s belőle öntudatunknak egy részét alkotja. Csak szokatlan lelki állapotban (különösen mikor valamely megerőltetés miatt a szellemi kimerülés tünetei mutatkoznak), fordul elő az, hogy ilyen hangulatbeli szín nélkül is fölmerül egy-egy képzet és szűkíti öntudatunkat: — leköti figyelmünket. Ki ne ismerné azt a fölötte alkalmatlan lelki állapotot, mely akkor áll elő, mikor egy semmiképen sem keresett szó vagy dallam tölti be egész valónkat s ettől a szótól vagy dallamtól semmiképen sem tudunk szabadulni?

Ily képzeteket nevez a szerző kényszerképzeteknek. Ebből is láthatjuk, hogy elég találó elnevezéseket használ.

Épen ily találóak fejtegetései is, noha állandóan megvan az a hibájok, hogy a mit lassan felépítenek, azt hirtelen lerombolják. Ez azonban szervi hiba, mely a dolog természetéből ered. Kétségtelen ugyanis, hogy testi és lelki élet együtt járnak, de sohasem tudjuk, hogy egy-egy életjelenségben mekkora része van a léleknek. Ha ezt tudnók bizonyára, akkor a szerző sem volna kénytelen a figyelemről szóló fejtegetéseit a következő lehangoló eredménynyel végezni:

Minél inkább sikerül szellemi munkánk célját lelki látószögünkbe állítani; minél jobban töltik be a tervbe vett munka képzetei öntudatunkat, és minél jobban tudjuk távol tartani a munkához nem tartozó képzeteket: — annál koncentráltabbak vagyunk, annál több erő áll rendelkezésünkre a munka teljesítésére. Erőnket tehát olyan mértékben fokozzuk, a milyenben a figyelmet ébren tudjuk tartani. A mint a figyelem lankad, a mint az öntudat szűkülése enged és más képzetek tódulhatnak az öntudatba: — a szellemi erő nagyobb megfeszítése válik szükségessé, hogy eredményt érhessünk el. A rendelkezésünkre álló szellemi erő már most szétforgácsolódik: egyik részét igénybe vesszük, hogy figyelmünket összpontosítsuk, és csak egy része marad a tulajdonképeni munka legyőzésére. Minthogy pedig abból kellett kiindulnunk, hogy a figyelem egységes és meg nem osztható és magában véve már olyan abnormis lelki állapot, mely sokáig fenn nem tartható, — küzdelmünk, erőnk megfeszítése

annál meddőbb lesz, mert lelkünk természetes állapota ellen, folyton változó tartalomra törekvő öntudatunk ellen küzdünk. Egy rövid ideig még leküzdhetjük talán öntudatunknak széjjel folyó tartalmát, de a vége mégis csak az, a mit érzékeink feszült egyoldalú tevékenységénél tapasztalunk, tudniillik, hogy érzékeink tompulnak és érzéki működésünk homályos, megbízhatatlan lesz. Úgy járunk, ha sokáig nagy figyelemmel egy és ugyanazt a tárgyat nézzük, vagy ha egyáltalán túlsokáig csak egy érzékkel dolgozunk, például ha túlsokáig képeket nézünk vagy zenét hallgatunk. Egy bizonyos idő múlva az érzékek működésében is beáll az az állapot, melyet a szellemi erő hosszantartó egyoldalú megfeszítésénél tapasztalunk: hogy tudniillik egyáltalában képek, hangok összefolynak és nem látunk, hallunk semmit. Minden szellemi munkánál azért számolnunk kell azzal, hogy a nélkülözhetetlen figyelem, a concentratio mint abnormis állapot sokáig fenn nem tartható és hogy azért a munka változatosságáról kell gondoskodnunk.

Ezek után természetes, hogy a kifáradt figyelem két ellen-szerének: a szórakozásnak és pihenésnek üdvös hatásában sem igen hisz a szerző, jóllehet mindkettőről érdekes megfigyeléseket közöl. Ellensége korunk sok irányban szétágazó szellemi elfoglaltságának is, és ezeknek ellensúlyozására több testi foglalkozást ajánl, de az örökös kételkedés a testi munkáról szólva is ajakán ül.

Ha őszinték akarunk lenni, meg kell vallanunk, hogy majdnem mindenütt okosan kételkedik. Baj az, hogy kételkedése nem elég kimerítő.

Vajon egyedül csak a szellemi foglalkozások sokfélesége okozza-e szellemi kimerültségünket? Hisz egy tudományágon belül is oly roppant anyaggal kell megbirkóznunk, hogy rettegve menekülünk valamely részletkérdésnek sánczai mögé. Az agyra kivetett adó — így nevezi Spitteler az adatokban telhetetlen tudományt — elérte a legnagyobb arányokat. Ezeknél magasabb adóarányokat emberi agyra már nem lehet kivetni.

Azt hiszszük, hogy a szellemi higiena összes eszközeinél többre mennénk, ha megszívlelnők a tiszteletreméltó Buckle Tamás tanácsát: «Gondolatokat, eszméket óhajtsunk és várjunk — ne pedig adatokat».

Ezt a tanácsot adjuk egyúttal szerzőnknek is, a ki adatokkal és nevekkal itt-ott túlságosan teletömte munkáját.

m. b.

The Prado and its Masterpieces. By S. S. Ricketts; with fifty-four photographs. 1904, Constable kiadása.

Majdnem minden nép nyelvén irtak már műveket a madridi Prado-képtárról. Az angol nyelvűek közül eddig Stevenson és Armstrong művei emelkedtek ki leginkább. Ámde a képtár mindkettőjöknek csak alkalom arra, hogy Velazquezről: tehát a Pradónak csak egy részéről szóljanak. Ricketts most egy folio-alakú, de alig 200 lapos könyvben megkísérli az egész Prado ismertetését. Ő már korábbi működéséből ítélve is rátermettnek látszik e föladatra. Megvan benne az a három tulajdonság, melyek a művészettörténetíróban szinte mellőzhetetlenek: először is jól ismeri Európának egyéb képtárait, ha nem oly alaposan is, mint valamely német képtárigazgató, de a maga céljaira mindenképen alaposan; másodsor jeles írói tehetség, a kinél művészből és egyéniből elég kevesen irtak a művészetről. Néha ugyan bőbeszédűségbe esik, mikor például a 69-ik lapon tizenöt sorban háromszor is alkalmazza a *florid* szót, de ezt az a sietség igazolja, a melylyel nagyon hirtelen nagyon sokat akar mondani. Végül egy oly érdeme is van, mely másokból, sőt még a legszorgalmasabb Velazquez-kutatóból: Justiból is hiányzik: kiváló érzékkel, mely bizonyára technikai tapasztalatokon alapszik, mindig megsejti, miféle erők működtek a festő lelkében akkor, mikor festői gondolata támadt vagy mikor e gondolatát festőileg értékesítette. Még festő sem méltathatná mélyebben s érdekesebben Velazqueznek *Szőnyegszövő nők* című képét, mely szerint több évig munkában volt s minden valószínűség szerint egy falusi ház intérierjének tanulmányából fejlődött azzá a csodálatraméltó alkotássá, a melynek ma ismerjük. Igen tanulságos továbbá Ricketts ott is, a hol a képek mult és jelen sorsát ismerteti. Az utóbbi pontra nézve kissé szigorú a képtisztítók iránt. Velazquez képeinek helyzete a madridi Pradóban elég szerencsés; a tisztítás módszere itt mindig irgalmasabb volt, mint a bécsi vagy antwerpeni képtárakban, hol számos remekmű tökéletesen tönkrement. E szelid módszernek köszönhető, hogy a *Balthazar Carlos* lovas képe sem épen az a *megnyüzött* kép, a milyennek Ricketts kritikája föltünteti.

A Prado lényegében igen régi gyűjtemény. Alapját oly festmények teszik, melyek kétszáz s több évvel ezelőtt külön-

bőző királyi paloták vagy kevés számú templomok és kolostorok díszei voltak; mindaz, a mi újabban járult hozzájuk: több XVIII-ik századi francia portrait s Goya művei, szintén királyi udvarok számára készült. A Pradót továbbá nem azzal a tudományos és művészeti czélzattal alapították, mely a modern képtárak alapításában irányadó volt. Túlnyomó részeért II. és IV. Fülöp felelősek; az ő tulajdonaik voltak mindazok a műkincsek, melyek három nagy művésztől: Tiziantól, Rubenstől és Velazqueztől származnak. Goya festményei, melyekkel mintegy kiegészülnek, szintén a spanyol udvarral való összeköttetés emlékei. Van néhány primitív festmény is, különböző templomokból összegyűjtve; több kétes eredetű alkotás, Raffael nevével ellátva; van továbbá egy Mantegna, egy Giorgione s egy Watteau. De emlékül csak az előbbi három nagy művész nevét viszzük magunkkal a Pradóból, s ők azok, kiknek Ricketts is műve főbb fejezeteit szenteli.

Valóban szerencse, hogy Ricketts a Pradót akkor kereste föl legelőször, mikor az elég alkalmatlan épületet (mely először kolostor volt) egy modern képtár követelményei szerint már átalakították. Velazquez születésének háromszázados évfordulóján, 1899-ben, összes képei egy felülről világított széles, köralakú teremben voltak összegyűjtve. Legújabban több szobát, melyek azelőtt padlás-szobák voltak, áttörtek s így alkalmasakká tették őket Tizian és Rubens művei gyűjteményének befogadására, noha néhány a legszébbek közül, így *V. Károly lovas képe* is a hosszú alsó teremben maradt.

Ricketts bizonyára helyesen látja és helyesen ítéli meg Velazquezt, de elismerésének legfelsőbb fokát mégis Tizian számára tartja fönnt. Elégtételt akar neki adni Velazquezzel szemben, a kit annyiszor magasztaltak Tizian rovására. «Tizian neve — úgymond — a legnagyobbak egyike a művészettörténetben. Nagyságát nem némely sajátos tehetségeknek elszigetelt birtoka alkotja, mint számos nagy festőét, hanem több irányú tehetségek összege; szelleme állandóan kapcsolatos a világgal s mindenhez egyforma könnyűséggel közeledik, épen úgy, mint a levegő vagy a fény».

Tizian egyetemes tehetségének elismerését művészete egyes elemeinek részletes bonczolása követi oly alkotások alapján, mint a *Szerellem kertje* és a *Bacchanal*, bár mindegyik egy-egy dicső emlékü rom; mikor pedig *II. Fülöp arczképéről* szól, melyet «előkelő stílusban alkotottnak» nevez: azt is bebizonyítja Ricketts, mily gondossal tanulmányozta Tiziant Európa egyéb képtáraiban.

Fölfogásáról és írói érdemeiről vagy fogyatkozásairól művének oly részeiből alkothatunk képet magunknak, melyekben Tiziant szinte szónoki hévvel dicsőíti:

Hiba volna Tiziantól többet követelnünk, mint a mennyit oly bőkezűen nyújtott. E világról való volt ő is, mint más, de jobban szerette e világot bárki másnál. Legyünk hálásak iránta azért, hogy oly biztos, hatalmas és gazdag festői áttekintésével ajándékozott meg bennünket mindannak, a mi a való életben finom, nemes, gyönyörködtető és élvezetes. Hány festő nem ismerte ezeknek titkát; az ő művei tehát elszigetelteknek látszanak éppen oly kiválóságaik miatt, melyeket csak más művek hiányain keresztül lehet igazán értékelnünk.

Tizian művészete az arany középszeré s örök alkalmazkodásé; többnyire jó sorsról, meglegedésről s boldogságról szólnak festményei s ez már maga is szinte egyedül állókká teszi azokat a művészet történetében. Sentimentalis emberek és szűk látókörű kritikusok talán nem szeretik őt s talán éppen azért, mert mindig nekünk, a nézőknek kedvez, de ezeknek álláspontja nem a művészeté, hanem kívül esik a művészen. Tizian egy boldog és vidám életnek mintegy zálogául alkotta hatalmas vásznainak, az *Assuntának* és *Bacchanalnak* boldog és vidám világát; utóbb más irányt vett a lelki élete és ekkor alkotta *Krisztus a kereszttel* és *Sírbatétel* című festményeit.

Meg kell engednünk, hogy önmagának az életviszonyainak is hű képe a Tizian művészete s előkelő egyéniségét mindig örömmel ismerjük fel alkotásainak előkelő tökéletességében. A festőnek fő érdeme nem a rajz vagy szín kifogástalan kezelésében áll, hanem abban, hogy alkotásai hűen tükrözzék azt a világot, mely lelkében él. Magára a költői vagy képzőművészeti alkotásra nem szabad alkalmaznunk a legtöbb kritikusnak azt a technikai jellegű eljárását, hogy külön-külön csak a részleteket nézik s azokat elemzik; a műalkotást mint egészet kell tekintenünk s nem egyes elemeire bontanunk, hanem éppen egyes elemeinek összhangja szempontjából megítélnünk. A művész sikere nem egyes művészi fogások szerencsés szövetségében rejlik: ha visszaadta s megértette velünk azt az érzelmi s eseményvilágot, mely lelkében él, önnönmagának intenzitásával gazdagította a mi lelkünk intenzitását s ennél többet valóban nem kívánhatunk.

Hogy mennyire ismeri Ricketts a festészetnek technikai részét is, azt leginkább abból a fejezetből láthatjuk, mely Rubensről szól. Irodalmi szempontból természetesen az érdekel bennünket, hogy mit mondanak nekünk a Rubens festményei; a festő előtt azonban ez igen mellékes, — őt inkább az érdekli, hogy miképen s mily festői eszközökkel szólnak hozzánk:

A kritika elismerte, hogy Rubens a világ legtökéletesebb coloristáinak egyike. Ez kétségtelen. Ha Tiziant kissé iskolázott szemmel szemügyre vesszük, látni fogjuk, hogy az ő színbeli inventióját tökéletesen körülhatárolja a barnának, kéknek és a karminpirosnak művészi összhangja. Veronesének szövevényesebb színfokozata egyéb kellemes színek szerencsés alkalmazásában áll, melyeket bizonyára a színes tárgyakra eső fény játékatól lesett el; ily szín-elrendezést a valóságban csak valamely eszményien világított élőképnél láthatunk s csak bámulattal adózhatunk Veronesének a színekre való csodás visszaemlékezéseért. De Rubensnek más a színvilága. Az ő színeinek összhangjában s alkalmazásában bizonyos rajongás és elragadtatás nyilatkozik. Nem rendelkezik a szép ruháknak azzal a kincsesházával, melyet Veronese a maga sablonos felhőivel szembe helyez s nem adatott meg neki a Veronese mindent átfogó tekintetének változatossága sem, de nagyobb erővel s több érzellemmel kezeli magokat a színeket s jobban tudja éreztetni azoknak egymásra való hatását s fényfelfogó vagy fényvisszaverő értékeket. Veronese színei nem oly dallamosak és emlékezetünkben sokkal nehezebben maradnak meg, mint a Rubenséi. E mellett a Rubens gyakorlatában állandóbb a meleg s hideg színeknek egymásra hatása.

A modern festők mindenesetre nagyon szeretik Rubensben a színek színértékét, átlátszóságukat vagy sűrűségeket s a mesternek színhatásokra való őszinte törekvését. E törekvést megtaláljuk Tizian előkelő művészetében is, de a Veronese solid, nyugodt s hivatalos jellegű festményein már nehezebben.

Igy tárgyalja Ricketts a Prado többi festőit is. Különösen értékesek a Giorgionéra vonatkozó tartalmas fejtegetései, de talán még ennél is szebben mutatja be Antonio Morót mint arczképfestőt s jellemzi a Velazquez előtti s utáni spanyol festészetet. Kissé túlszigorú azonban Murillo iránt, kinek festői hírneve éppen nem hanyatlik oly nagy mértékben, mint ő gondolja: — avagy ki tudná feledni a müncheni képtár *Koldusgyerekeinek* csodálatra méltó báját? Lenézi Giulio Romanót is és feledi, hogy habár Goya minden ízében eredeti művész s a modern festői módszereknek ő volt mintegy a kezdője: — több oly alkotás is őrzi nevét, melyek az undorítón kívül egyebet nem igen nyujtanak.

i. m.

I. Heinrich Heine und Napoleon I., von Paul Holzhausen. Mit 4 illustrativen Beigaben. Frankfurt a. M. Verlag von Moritz Diesterweg, 1903. — 292 n. 8-r. lap. Ára 5 márka.

II. Bonaparte, Byron und die Briten. Ein Kulturbild aus der Zeit des ersten Napoleon, von Paul Holzhausen. Frankfurt a. M. Verlag von Moritz Diesterweg, 1904. — 340 n. 8-r. lap. Ára 6 márka.

Napoleon csillaga a mai irodalom egészen egyre fényesebben ragyog. Az a tüneményes lángész, a ki 100 év előtt meghódította majdnem egész Európát, a ki korára letörölhetetlenül rányomta a maga bélyegét, egyre jobban foglalkoztatja a történetírókat, katonai szakírókat és psychologusokat. Franciaországról nem is szólva, a hol a leghivatottabb történetírók egymás után dolgozzák fel életének egyes mozzanatait, az angolok, németek és olaszok közt nemcsak a hadtörténeti irodalom ismerteti és tárgyalja legbehatóbban világhírű hadjáratait, hanem a kisebb-nagyobb írók egész légiója is buzgólkodik, hogy működésének egy vagy más oldalát, egy vagy más vonatkozását tüzetesebben feltárja. Látják, hogy az olvasót minden érdekli, a mi Napoleonnal kapcsolatos, szerelmi viszonyai éppen úgy, mint egyes nagyíró emberekkel — költőkkel, diplomáttal, tábornokokkal való érintkezései, sőt érdekli az is, hogy mit mondtak vagy írtak egyes nagyobb szellemek róla. Egyház, iskola, közigazgatás, irodalom állapota az ő uralma, befolyása alatt mind tárgyalás alá kerül. Így lassanként mind teljesebbé, összhangzatosabbá lesz az a kép, a melyet Napoleonról magunknak alkothatunk.

A Napoleon-irodalomnak értékes gyarapodását jelenti Holzhausen német írónak a címében megjelölt két munkája. Egyik sem történeti munka a szó szoros értelmében; mindkettő inkább korkép, a hangulatok rajzolása, egy-egy nemzet érzésének és gondolkodásának visszatükrözése, Heinével, illetőleg Byronnal a központban. Egyik sem ismerte közülök személyesen Napoleont — Heine látta őt egyszer fiatal korában, midőn hadai élén Düsseldorfba bevonult (1811 nov. 3.) — de mindkettő, nemzetével ellentétben, rajongott érte. Hogyan lehetnek hát akkor ők, Heine és Byron, nemzetök Napoleonról táplált véleményének tipikus képviselői? Nem is azok! A dologban éppen az az érdekes, hogy mindketten teljesen ellenkező légkörben nőttek fel, a

nagy korzról kicsinylő, becsmérő kifejezéseknél alig hallottak egyebet, — s mégis mindketten a Napoleon-cultus legelső rangú képviselői, a kik Napoleon nagyságának páratlan szép hangon adtak kifejezést. A két könyv azt beszéli el, hogyan, mily körülmények és behatások közt fejlődött ki ez a nemzeti közfölfogással ellentétes megítélés a két költőben; mik voltak azok a subjectiv (magokban a költőkben rejlő) s mik azok az objectiv (másoktól, nemzetök többi faitól Napoleonban meg nem látott nagy tulajdonságok), indokok, a melyek őket nemzetök többségével ellentétbe állították. Miközben ezt szerzőnk előttünk részletesen elbeszéli, kifejti, arra is bő alkalmat talál, hogy az egész nemzet érzését, gondolkozását a nagy hódítóval szemben az egykorú irodalom — újságezzikkek, könyvek, levelezések, röpiratok, gúnyversek, emlékiratok — alapján feltüntesse, bemutattva e gondolkodásnak az évekkel s nagyobbyszerű eseményekkel együttjáró folytonos hullámzását, változását.

Az így előkészített alapon ismerteti aztán, hogy mint adtak Heine és Byron kifejezést az irodalom terén Napoleonnal szemben táplált fölfogásuknak. Mindketten világhírű költeményeket szenteltek Napoleonnak, Heine *A két gránátost* (1819) és *Le Grand* című művet (1826), Byron a *Childe Harold* III-ik énekét, a *Don Juan* IX. énekét és a *Bronz-kort*. Azonban nem kell hinnünk, hogy Napoleon iránt való lelkesedésök állandó és egyforma. Ezt már a két, egymással sok tekintetben rokon költő erős subjectivitása, nemcsak napról napra, hanem mondhatni óráról órára változó hangulata, szeszélye s minden külső behatás iránt való rendkívüli fogékonysága is kizárja. Holzhausen mindkettőjőknél bámulatos gonddal és figyelemmel utána jár a hangulatváltozás minden phasisának; keresi és kimutatja annak okát a költő egyéniségében, vagy a közhangulat változásában.

Nagy szellemekkel társalkodni, nagy szellemek érzés- és gondolatvilágát tanulmányozni, a lángész alkotó műhelyének titokzatos mélyébe egy-egy pillantást vetni, mindig élvezetes, tanulságos dolog. Kétszeresen az, ha a nagy szellem a korabeli szellemek legnagyobbikáról mond ítéletet, ha azt láthatjuk, mint tükröződik vissza a költői lángész fényes lapján a hadvezéri és szervező lángész. Ily élvezetben részesíti Holzhausen, két művében, olvasóit. Növeli a két mű érdekességét a széles művelődéstörténeti háttér, a német és angol nép Napoleonról való vélekedésének, ítéletének széles alapon eszközölt megvilágítása.

Holzhausennek, a ki már több művében foglalkozott Napoleonnal és a napoleoni korszakkal (*Davout in Hamburg* 1892, *Der erste Konsul Bonaparte und seine deutschen Besucher* 1900, *Napoleons Tod im Spiegel der zeitgenössischen Presse und Dichtung* 1902), bírálói, a kik Németország legyőzőjével, megalázójával szemben még mindig nem tudtak történeti álláspontra emelkedni, elfogultságot vetettek szemére; azt állították, hogy a nagy hódító iránti bámulata a régi napoleoni legendákon alapul s a hadvezérről vallott ítélete is elavúlt. A dolog épen ellenkezőleg áll: Holzhausen fölfogása Napoleonról túlmodern s szinte rokonságban áll a Nietzsche-féle túlemlerrel és úri morállal, a mennyiben mindkettőjük fölfogása közös forrásból: az egyéni képesség, alkotó erő nagy becsüléséből származik. Ennél nem megy tovább Holzhausen csodálata sem; az óriás terjedelmű forrásanyag fölhasználása mutatja, hogy ő mindenütt gondosan a tényekhez ragaszkodik s csak annyit foglal ítéletébe, a mennyihez támpontja is van az adatokban, a mit igazolni is tud. A mi a napoleoni legendát illeti, ő annak kevésbbé ápolója, mint inkább lerombolója, midőn mindazt elveti, a mit kétségsbevonhatatlan tények nem igazolnak, s a mi nem egyéb legendánál — azt kritikailag elemeire bontja.

Mindkét munkát a felhasználta, rendkívül gazdag irodalmi tüzetes ismertetése és bírálata fejezi be. Épen nem mondhatni, hogy e jegyzetek a munkának legkevésbbé becses részei. Itt látni, mily fáradhatatlan utánjárásnak, mily roppant széleskörű irodalmi anyag átbuvárlásának eredményei, leszűrődései e művek. A kik a napoleoni kor irodalmával meg akarnak ismerkedni, itt minden adatot, minden szükséges tájékoztatást megtalálnak.

Mindkét művet Napoleonnak és Heinenek, illetőleg Byronnak több arczképe diszíti.

L—s.

Schiller after a century, by John G. Robertson, Professor of German in the University of London. (W. Blackwood and Sons. Edinburgh and London. MCMV.).

Egy érdekes könyv fekszik előttem. Kétlem, hogy az egész nagy irodalomban, a melyet Schiller halálának századik évfordulója teremtett, van-e ennél érdekesebb könyv; van-e könyv, a

mely nagyobb mértékben félreértette volna Schiller irodalmi működésének jelentőségét. Robertson úr a német nyelv és irodalom tanára a londoni egyetemen: egy szóval, nagy tekintély az angol irodalmi világban. Könyve pedig, a melynek bizonyára épen a szerző tekintélye következtében sok olvasója akad, a Goethe-cultus gyümölcse. Dicséri Schillert és még sem dicséri. Schiller balladáit, lyrai és philosophiai költeményeit nem is említi, holott ezeknek nem kevés értékök van: hiszen az angol irodalomban az *Ének a harangról* nagyobb népszerűségnek örvend, mint Schillernek bármely más alkotása; Lytton pedig a balladákat fordította angolra.

Schiller nem volt «népies költő», abban az értelemben, hogy közönséges, mindennapi gondolatokkal foglalkozott s ezeket közönséges, mindennapi nyelven tolmácsolta. Schiller nem is népköltő, a mint Burns volt. Eszményi világához nem való a mindennapi beszéd; de mindenben német volt, a mint Werder mondja:¹⁾ «Allerdings ist auch im *Wallenstein* das Nationale, und zwar in vollstem Maasse, vorhanden, aber nicht im Stoff liegt es, sondern im Ton der Charactere, in den Empfindungen, Gesinnungen, Gedanken der Personen — die sind grunddeutsch... Auch in *Maria Stuart*, der *Jungfrau*, der *Braut von Messina* sind sämtliche Personen geborene Deutsche von Kopf bis zu Fuss: deutsch empfangen, geboren, gesäugt und erzogen, deutsch handelnd und deutsch leidend». Ennek köszönheti Schiller népszerűségét: nemzeti költő volt, a ki a mellett, azonban «seine Nation ganz, wie sie sich selbst, verläugnet und ihrem kosmopolitischen Zug, wie kein Zweiter, zum Ausdruck verhilft».²⁾ Ezért tudott messzire kihatni hazájának határain túl: ezért tudott Angliában is oly nagy népszerűségre szert tenni. Csodálkoznunk kell, hogy Robertson úr csak egyszer hivatkozik Carlylere (100. l.); hogy még az életrajzok között (l. 141) sem említi Carlyle könyvét.³⁾ Talán fölöslegesnek tartotta ezt a földiei előtt nagyon ismeretes munkát említeni. A felsorolt életrajzok sorából hiányzik még Bulwer Lytton munkája is.⁴⁾

¹⁾ *Vorlesungen über Schiller's Wallenstein*; Berlin, 1889. l. 212.

²⁾ Hebbel, *Tagebücher* (Berlin, 1903.) IV. 151.

³⁾ Carlyle, Thomas: *The Life of Friedrich Schiller* (London, 1825 és 1845).

⁴⁾ *Poems and Ballads (of Schiller)*, translated by Sir E. B.

Robertson hat fejezetre osztotta könyvét: 1. *Schiller's Fame* (Sch. hírneve), 2. *Schiller in «Sturm und Drang»*, 3. *Don Carlos*, 4. *As Historian and Philosopher* (mint történész és bölcész), 5. *The later Dramas* (a későbbi drámák), 6. *Conclusion* (befejezés). A könyv tulajdonképen tíz előadásnak eredménye, melyeket a szerző 1904-ben a londoni King's Collegeben tartott.

Robertson kivált Schiller drámáival foglalkozik; röviden megemlékezik ugyan történelmi és philosophiai munkásságáról, de főképen, mint a fejezetek címeiből is kitűnik, a drámákat veszi bonczolókéss alá.

Schiller drámái tevékenysége csakugyan három korszakra osztható: az elsőben a *Sturm und Drang* hatása alatt állt; a második az átmenet korszaka, a mikor *Don Carlost* írta; a harmadik pedig Schiller classikus korszaka.

Az első korszakról szólva, Robertson megjegyzi (40—41. l.): «természetesen a költő ifjúságának e három drámájában (*Haramiak*, *Fiesco*, *Ármány és Szerelem*) meg volt az elfajulás lehetősége. A realistikus köznapi környezete, a melyet Schiller oly sikeresen rajzolt az *Ármány és Szerelemben*, az idő folyásával talán nagyon is csábítóan hathatott volna a költőre, vagy pedig végzetes hajlama a retorika felé... talán még czikornyásabb beszédre ragdhatta volna... De Schiller született költő volt: e tény biztosította az elfajulás ellen, s reményeket nyújtott a jövőre nézve... A német drámái költészet történetében válságos időpont volt: végre lehetett remélni, hogy e lángeszű fiatal költő segedelmével Németország igazi nemzeti drámához jut, a melynek Franciaországban Corneille és Racine drámái, Spanyolországban Lope de Vegáé és Calderoné, Angliában pedig Shakspeare-é». Ezt még elfogadhatjuk: de, a mikor azt mondja (46. l.) Robertson, hogy *Don Carlosban* Schiller elhagyta ifjúságának drámái módszerét s azt a drámafajt alkotta, a melyhez hű maradt élete végéig, tagadnunk kell e tételt. *Don Carlos Infant von Spanien*, a mint az első kiadásában (1787) nevezte, eredetileg családi kép (*Familiengemälde* *) lett volna. De időközben elhagyta Bauerbachot, a hol darabjának első jeleneteit készítette,

Lytton. With a brief sketch of Schiller's life. 2. vols. (Edinburgh and London. 1844 és 1852): az e könyvben tartalmazott életrajzot nemcsak németre, hanem magyarra is lefordították.

*) *Briefe*, herausgegeben von F. Jonas (Stuttgart, 1892 - 96) I. 192.

és elment Mannheimba. a hol a francia cultus hatása alatt állott. «Mannheim francia ízlése közmondásos volt; a francia irodalmat ott általánosan olvasták, Németországnak egyik részében sem méltatták jobban Wielandot... Dalbergnek is ugyanilyen ízlése volt, és Gotter Vilmost, a ki ez idő szerint legélénkebben pártolta a francia classikus drámát, gyakran kérdezték színházi ügyekben. Shakespere... nem volt népszerű Mannheimban»... (53. l.). Továbbá, mondja Robertson (65. l.), nem lehet kétség, hogy a *Sturm und Drang* előbbi vezetője szorgalmasan tanulmányozta és bámulta Lessing színházi kézikönyvét, a *Hamburgi Dramaturgiát*. *Don Carlos* az átmeneti korszakot képviseli, a mikor is Schiller még a francia «théâtre classique» hatása alatt írt; Lessing befolyása csak a későbbi drámákban jutott kifejezésre. Robertson úr azonban azt hiszi, hogy Lessing «Voltaire híve volt, a ki egész életén át Voltaire ellen küzdött» (56. l.) és hogy «hite ellenére is a *Hamburgi Dramaturgia* tételeinek megfelelő német szomorújáték — például Lessing *Galotti Emiliája* közelebb állott Voltaire drámájához, mint Shakesperehez (!)». Lessing hatásának első jele kétségtelenül abban látható, hogy Schiller ez átmeneti drámában *Náthán* példájára rímnélküli verseket használ: bár Robertson úr inkább Gotter *Meropejének* utánzását látja ebben is. A mi *Don Carlos* szellemét és irányzatát illeti, annyi bizonyos, hogy itt Voltaire hatását észlelhetjük, mert Voltaire volt az, a ki a helyzetet és a problémát tette a drámai érdeklődés központjává, a személy és az érzelem helyébe... nála a történelmi szomorújáték először történelmi jelentőségű» (63. l.).

Don Carlos tárgyával foglalkozván, Schiller önként fordult történelmi tanulmányokhoz, a melyeket nyolcz éven át folytatott, 1797-ben még a görög dráma foglalkoztatta a költőt, a kinek meggyőződése az volt, hogy a típusok használhatóbbak a tényleges személyeknél.*) De a harminczéves háború tanulmányozása, a melynek gyümölcse *A harminczéves háború története* (1791—93) volt, vezette a költőt Wallenstein történetének dramatisálásához. E drámák elseje *Wallenstein tábora* (Október 1798) mutatja a változást Schiller drámai fölfogásában. *Wallenstein* (*A tábor, a Piccolominik, és a Wallenstein halála* együttvéve tulajdonképen egy drámát alkotnak, nem trilogiát) szakítást

*) *Briefe* V. 167—8.

jelent az előbbi iránynyal, teljes megszabadulást a francia «tragédie classique» hatása alól, és közeledést a Lessing előírta eszményi német nemzeti drámához. E Lessing-eszményhez hű maradt Schiller összes későbbi drámáiban: művészete tetőponját éri el *Tell Vilmosban*, a mely még *Wallensteinnél* is vetélkedhetik, úgy erőben mint tragikai hatásban. Nem adhatunk Robertson úrnak igazat, a mikor *Demetriusról*, e befejezetlen drámáról szólván, azt írja (121. l.), hogy «nem hihetem, hogy Schiller többet tett volna *Demetriusszal*, mint hogy a drámának azon típusát tökéletesítse, a melytől *Don Carlos* óta tulajdonképen nem tért el.» *Don Carlos*, a mint mondtuk, az átmenetet képviseli a *Sturm und Drang* és a classikus kor között, a mikor Schiller még nem azonosította magát Lessing tanaival. Azontúl pedig, *Wallensteintől* kezdve, megkísérlette magát Shakspeare módszerével azonosítani. Még 1781-ben az *Erfurtische Gelehrte Zeitungban* (juli 24) olvashatjuk, hogy «Haben wir je einen teutschen Shakespear zu erwarten, so ist es dieser» (Schiller)*) és ha Schillert érteni és méltatni akarjuk, csakis akkor tehetjük, ha, mint Coleridge mondja, német érzésekkel szemléljük.

Robertson könyvének — nem tekintve ferde nézeteit — jó oldala is van. Kitűnő bibliographiával szolgál, úgy hogy ha valaki Schiller irodalmi munkásságával kíván foglalkozni, rendelkezésére áll a jegyzetek 25. lapján az egész idevágó irodalom jegyzéke, melynek nagyon is hasznát lehet venni. Minden fejezet előtt kitűnő jelige áll.

A könyv kiállítása kifogástalan. Gyönyörű a nyomás, kitűnő és rendkívül könnyű a papíros és a kötés. Ára pedig három és fél shilling (4 korona 20 fillér). Szerettük volna hallani Robertson úr nézeteit Schiller lyrai költeményeiről: de ettől az élvezettől megfosztott bennünket.

Yolland Arthur.

Újabb művek a japánokról.

Alig pár hét alatt nagyon érdekes és becses művek jelentek meg a könyvpiaczon, a melyek Japán népének szellemét ismeretetik meg velünk. Első helyen említjük, mert mint valódi forrás-

*) I. Braun J. W.: *Schiller im Urteile seiner Zeitgenossen* (Leipzig, 1882.) I. 1. 1.

munka érdemes is arra, a lipcsei E. A. Seemann-féle könyvkiadó vállalatnál több előkelő japán tollából megjelent *Unser Vaterland Japan* című művet. A 800 octavra terjedő szokatlanul terjedelmes mű felöleli a szigetország ismeretéhez szükséges összes tudnivalókat. Ebben az érdekes és értékes könyvben talál magának minden olvasó érdekes fejezetet. Benne van feldolgozva Japán alkotmánya, annak multja és jelene, vallásuk és világfölfogásuk, erkölceik, jellemök, törekvéseik és vágyuk, történetök és jelenök, gazdasági és művelődési eredményeik; mindez azzal a szeretettel és lelkesedéssel, a mire csak képes egy japáni elme és szív. Chauvinismusuk itt-ott némi túlzásba viszi őket; de tény az, hogy nagyságukat el kell ismernünk, s mikor ezt a könyvet végig lapoztuk, azzal a gondolattal tesszük félre, megismertünk egy hatalmas nemzetet. A mi főbecse a műnek, az, hogy Japán fiai írták; s az utazóktól eddig irt adatok egész halmazát döntik meg eredeti magyarázataikkal és ismertetéseikkel. A könyv hitelét csak emeli az, hogy a legelőkelőbb japánok írtak bele fejezeteket. Ito márki, Yamagata, Oyama tábornokok, Saito admirális, Okuma gróf, Katsura gróf, Nagao Ariga, Sawayanagi, Inazo Nitobe tanárok és más előkelőségek neveit olvassuk a fejezetek alatt. A tárgyalt fejezetek közül az épen most folyó nagy háború szempontjából érdekesekek: *Das Wachstum Japans* (Marquis Hirobumi Ito). *Die Armee, Geschichte; Die Arme von heute* (Feldmarschall Marquis Yamagata; Feldmarschall Marquis Oyama). *Marine* (Kontre-Admiral Saito). *Diplomatie* (Professor Nagao Ariga). *Auswärtige Politik* (Graf Okuma). *Handel und Industrie* (Baron Eiichi Shibusawa). *Posten, Telegraphen und Telephone* (Generalpostdirektor).

A fenti művet csak pár hóval előzte meg megjelenésével, de a maga nemében európai szerzőktől a legjobb összefoglaló mű Japánról, mely Munzinger Károlytól: *Japan und die Japaner* cím alatt Stuttgartban a Gundert cég kiadásában jelent meg. A szerző, mint missionarius évekig élt Japánban, s ez idő alatt közvetlen érintkezésben tanulta megismerni Nippon fiai. Eredeti és pontos megfigyeléseit élvezetes formában adja elő. A mű a művelt közönségnek van ugyan szánva, de vannak a könyvben oly fejezetek is, a melyek a tudós igényeit is kielégítik. Különösen becsesek eredetiségöknél és találó voltuknál fogva azok a fejezetek, a hol a japán nép jellemét, vágyukat, törekvésöket, jövőendő terveiket fejtegeti.

A szerző, a kiről most megemlékezünk, Európaszerte jeles művelője a japáni irodalomnak: Florenz Károly, a német származású tokyoi egyetemi tanár. Ez év folyamán nagyarányú munkásságának eredményeként több művet adott ki. Megírta a japáni irodalom történetét, a mely a lipcsei Amelang-féle kiadásban fog megjelenni, s a melyből már két füzet meg is jelent. Aston angolnyelvű irodalomtörténete mellett, mely eddig első volt. a Tomitsu Okasakitól írott emlithető német nyelven, bár ez utóbbi nagyon kezdetleges mű. Valamint Grube kínai irodalomtörténetében a kínai irodalom történetének ismertetése mellett a jelesebb termékekből részleteket is közöl, hogy az olvasó jobban megismerje a több ezeréves kínai irodalom történetét, s a legnevezetesebb irodalmi műveket, úgy Florenz is arra törekszik, hogy végigvezetve az olvasót Japán csaknem másfélezer éves irodalmán, bemutatja a japáni szellem legjobb alkotásait. Történetének írásában eredeti kutatásainak eredményei és a művekről közölt jellemrajzai becsesek és találóak, műfordításai pedig gyakran mesteriek. Ugyancsak az Amelang-féle kiadásban adta ki a *Dichtergrüsse aus dem Osten* című költeményfordításokat. A fordításban nem mindig törekszik ugyan hűségre, mindazonáltal élvezetes nyelven és formában ismerteti meg velünk a japáni költészet jelesb termékeit. Ugyancsak ő fordította és adta ki a *Weissaster* című romantikus eposzt, s *Tezakoya* és *Asagao* című drámákat. Ez utóbbi romantikus színmű, melynek tárgya Asagaónak, egy szép leánynak szerelmi viszonytagságai. A darab itt-ott vontatott ugyan, de ezt ellensúlyozzák a fordulatosabb és víg részletek. A fordítás kellemes és vonzó.

Nakamurának *Nozomi no hoshi* (*A remény csillaga*) című elbeszélése is most jelent meg Wendt fordításában Halléban a Schwetscke testvérek kiadásában. Az európai szokásokat rohamos gyorsasággal magáévá tette a japán, s értékesítette azokat saját nemzete javára. Ez a regény vagy inkább novella a régi divatú Japánnak újjá alakulását tárgyalja. A szerző neves novella- és regényírója a mai Japánnak s alig 30 éves; e regényét Wendt inkább a német nyelv rovására s a japáni előnyére hűen fordította, hogy lehetőleg megközelítse, vagy éreztesse a japán nyelv geniusát.

Még egy könyvről teszünk említést, melynek szerzője azért is érdekel bennünket, mert a nyáron nálunk látogatást tett. Jelenleg a berlini keleti seminarium tanára: Tsuji Takahira, a ki

Kaibara Ekkennek egy *Kunshi kun* című állambölcséleti művét fordította le s bevezetéssel ellátva kiadta a seminarium évkönyvében, s annak külön lenyomataként. *Ein japanischer Fürsten spiegel* a munka címe, melyben elveket olvasunk a jó fejedelem kötelességeiről. A kínai példákra hivatkozó mű német fordítója ezuttal bebizonyította, hogy ügyes fordító, a ki anyanyelvén kívül jól ismeri a német nyelv finomabb árnyalatait s ezeket fordításában érvényesítette is. A fordított szöveg előtt rövid bevezetés van a hasonló irányú irodalomról, s jellemzése Kaibara Ekken művének. Kaibara Ekken különben hazájának neves pædagogusa és philosophusa; sajátságos nála az, hogy az angol John Locke-kal egyezik. A fordított mű eredetiben tele van kínaias kifejezésekkel; a fordítás lehetőleg hű; az idézett szerzők nevéinél könnyebb megértés végett a kínai jeleket is közli a fordító, a mire annál is inkább szükség van, mert bizonyos helyeket e nélkül érteni sem lehetne.

Ágner Lajos.

Új magyar könyvek.

Ábrányi Kornél ifj. Iván. Regény a lovagkorból. Hat énekben. Budapest, 1905. Légrády-testv. (8-r. VII. 576 l.) 6 K.

Acsay Antal dr. A Renaissance Itáliában. Budapest, 1905. Szt.-István-t. (8 r. 274 l.) 5 K.

Burcsa János dr. A debreczeni kollégium és pártikulái. Debreczen 1905. (Budapest, Lampel R. biz.) (8-r. 203 l.) 3 K.

Bársony István. Szelek útján. Regényes történet. Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8-r. 176 l.) 2 K. 50 f.

Fayer László dr. A magyar büntetőjog kézikönyve. Harmadik bővített kiadás. I. kötet. Bevezető rész, általános tanok. II. kötet. Különös rész, Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. XX, 447.; XI, 555. l.) 20 K.

Kardos Samu dr. Báró Wesselényi Miklós élete és munkái. 2 kötet. Budapest, 1905. Légrády. (8-r. LXIV, 514; 615 l.) 30 K.

Kiss Menyhért. Verőfényes emberek. Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8-r. 160 l.) 2 K.

Kleist Henrik. Az eltört korsó. Vígjáték egy felvonásban. Fordította Sebestyén József. Budapest, 1905. Lampel R. (8-r. 72 l.) 1 K.

Králik Lajos. Demosthenes. Dráma. Budapest, 1905. Franklin-t. (8 r. 99 l.) 1 K.

Lengyel Vilmos. A községi háztartás és számvitel. (Gyakorlati közigazgatási könyvtár és döntvénytár. II. sz.) Budapest, 1905. Toldi. (8-r. 240 l.) 3 K.

Lukács Adolf dr. A vádalahelyezés, a közvetlen idézés és a főtárgyalás. Harmadik teljesen átdolgozott és bővített kiadás. Kolozsvár, 1905. Lepage L. (8-r. II, 148 l.) 5 K.

Magyar hadsereg előkészítés, A—. Tanulmány és törvénytervezet. Írta N. Budapest, 1905. Kilián F. utóda. (8-r. 62 l.) 30 f.

Marczali Henrik. A nemzetiség történet-bölcseleti szempontból. (Népszerű főiskola könyvtára. 1. sz. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. 116 l.) 2 K.

K. Nagy Sándor. Bűn és bűnhődés. A büntető törvénykönyv példákban. Második kiadás. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. 254. l.)

Novák Sándor. Szász Károly élete és művei Mezőkövesd. (Sárospatak, Trócsányi B. biz.) (8-r. 133 l.) 2 K. 40 f.

Olcso-Könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Budapest, 1905. Franklin-t. (16-r.)

1398—99. szám. *Avszejenko G. V.* Zsuzsánna kisasszony. Elbeszélés. (88 l.) 40 f.

Pisztóry Mór dr. Nemzetgazdaságtan. Negyedik bővített és javított kiadás. Budapest, 1905. Révai testv. (8-r. 430 l.) 6 K.

Sebestyén Gyula. Az Árpádok története, II. kiadás. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. 272 l.) 3 K.

Szabolcska Mihály. Áhitat, szeretet. Vallásos és hazafias költemények. Második változatlan kiadás. Budapest, 1905. Hornyánszky V. (8-r. 232 l.) 2 K.

Szinnyei József. Magyar írók élete és munkái. X. kötet. Otócska-Topca. Budapest, 1905. Hornyánszky V. (8-r. 1439 l.) 12 K.

Vámbéry Ármín. Küzdelmeim. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. VII, 517 l.) 10 K.

Yartin József. Ötödik evangelium. Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8-r. 118 l.) 2 K.

Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása. Budapest, 1905. Hornyánszky V. (4-r.) III., IV. kötet. *Pósta Béla.* Régészeti tanulmányok az orosz földön. 1., 2. rész. (599 l.) 60 K.

A KESZTHELYI HELIKON.

A keszthelyi helikoni ünnepélyekről irodalomtörténet-íróink mindeddig sok tekintetben hamis képet rajzoltak. Úgy tüntették föl, mintha irodalmunk fejlődésére érezhető hatással lettek s nemzetiségünk erősbulését nagyobb mértékben előmozdították volna. Gróf Festetics György áldozó készsége, a mely költőink szíves vendéglátásában, kitüntetésében s anyagi segélyezésében is nyilvánult, dicséretre, sőt magasztalásra ragadta a korabeli költőket, s ez a dicséret és magasztalás nemes hagyományul szállott a későbbi nemzedékre is, a mely a XIX. század második tizedében uralkodó közszellem fontos tényezőjét látta a helikoni ünnepélyekben. Pedig ez ünnepélyek önmagokban véve csak lidérczfényei voltak az irodalmi életnek. Kétségtelenül annyiban jótékonyan hatottak, hogy íróink hírneve egy előkelő főúrtól is elismerve, kissé kiemelkedett abból a szűk körből, melyet az akkori szellemi élet alkotott; hogy a magyar nemzetiség kifejtésére irányuló törekvések, a régi magyar alkotmányos felfogás értelmében, a király fölkent személye iránti hódolattal kapcsolódtak össze. Másfelől azonban mint a nyelvújító harcznak nevezetes epizódjai hozzájárultak a küzdő felek kibékítéséhez, a józan középút, az egyetértés felé haladáshoz.

E szempontból még kevés figyelmet fordítottak irodalomtörténetíróink ez ünnepélyekre, a melyek épen a harcz leghevesebb izgalmaiban kezdték mintegy önkéntelenül egyengetni az orthologusok és neologusok közötti kibékülés útját, az idegen és régi magyar műveltség között mind jobban kiélesedett ellentétek elsimítását. Voltaképen a helikoni ünnepélyek csak ebből a szempontból követelhetnek helyet irodalmunk történetében s ily felfogással illeszthetők bele a nemzeti szellem fejlődésének keretébe. Az alábbi sorokban e

szempontból adjuk elő az ünnepélyek történetét s vázoljuk röviden, mily hatással voltak a nyelvújító harc további folyamataira.

I.

Gróf Festetics György mint a *Georgikon* alapítója s az írók pártfogója. Kazinczy és Festetics. Kazinczy régi véleménye megváltozik Festetics iránt. Berzsenyi Festeticsben látja a magyar ősi erények tipikus kifejezőjét. A nyelvújító harc két pártra osztja az írókat. A *Mondolat*. A dunántúli írók és Kazinczy. Kisfaludy Sándor támadása Kazinczy ellen. Kazinczy önvédelme. A helikoni ünnepélyek terve és célja. Az első ünnepély hatása. A nemzeti és idegen szellem közötti ellentét. A Kazinczy elleni közhangulat. Berzsenyi és Horváth Ádám védik Kazinczyt. Festetics véleménye Kazinczyról. Az ellentétek kibékítése.

Mióta gróf Festetics György a katonai pályát oda hagyta, a társadalmi életben fejtette ki tevékenységét. Szabadelvű fölfogása reménytelennek látta nemzetünk jövőjét a francia forradalom megrázkódtatásai között s az anyagi, nevezetesen közgazdasági téren óhajtott használni, hogy pótolhassa nemzetünk a háborúk rombolásait. A közpályán elfordult Festeticstől a szerencse, s ő a magánéletben keresett vigasztalást. Néha-néha megjelent a megyei gyűléseken s önálló fölfogását nem akarta titkolni nemzetünk jövőjére nézve. Jelen volt Zala vármegyének az 1797-ik évben tartott gyűlésén s helyeselte a híres alispán, Spissich János elnöklése alatt kimondott azon határozatot, hogy «ha az ellenség bé talál ütni, nem lévén ereje a föld népének, hogy neki ellent álljon, adja meg magát a kénytelenségnek s fogadja csendesen az ellenséget.» Festetics nemcsak helyeselte e határozatot, hanem egyszersmind írott parancsolatot küldött gazdatisztjeinek, a miért a bécsi kormány annyira megneheztelt reá, hogy a király nevében Somogyi administratornak oly értelmű végzést küldött, mely szerint a kamarási kulcs Festeticstől visszavétessék, s éreztesse vele az administrator a király haragját abban is, hogy az udvar körében többé nem fogadják. Somogyi az alispánt s a főbb tisztviselőket megfosztotta hivatalaiktól, Festeticscel pedig írásban közölte a király parancsát.*)

*) Kazinczy *F. Levelezése*, IV. köt. 443-445. l. A mely adatokat

Innentől fogva néhány évig gyanúsította a bécsi kormány Festeticsnek minden lépését mindaddig, a míg gazdasági intézetei, kivált a híres *Georgikon*, a magyar mezei gazdaságnak e valódi úttörő tanító mestere, nevét ki nem emelték a gyanú homályából. A Georgikon rövid idő alatt meghódította gazdaközönségünket. Németh László, győri tanár, 1803-ból már azt írja, hogy a Georgikon olyan intézet, a milyennel Európában Anglián kívül egy ország sem dicsekedhetik. Nincs olyan ága a mezei gazdaságnak, melyben a tanuló ifjúság a legjobb leczkéket s útmutatásokat meg ne szerezhetné s okos gazdává ne lehetne.

A Georgikon mellett s vele kapcsolatosan alapított gazdasági szakiskolák, az azokba meghívott tekintélyes tanárok, a külföldi közgazdasági írókkal való összeköttetései már a XIX. század elején híressé tették Festetics nevét. Az udvar is kiengesztelődött iránta, s József nádor 1801-ben személyesen meglátogatta. Festetics a nádor fogadására ünnepélyt rögtönzött, melyről akkor sokáig beszéltek az országban. E célra ezüstös szarvú ekét készíttetett a gróf, s azt a nádor egy dülő szántása alatt maga tartotta, főudvarmestere, gróf Szapáry az ostort vitte, Festetics pedig az ökröket vezette. A szántás alatt a keszthelyi iskola növendékei hazafias énekeket mondtak.*)

Az uralkodóház többi tagjai is megfordultak Keszthelyen s nagy örömmel nézegették a mintagazdaságot. Estei Ferdinánd főherczeg, mikor nevét a látogató-könyvbe beírta, a következő sokat jelentő ítéletet jegyezte neve alá — mint Döbrentei Gábor 1814-ben olvasta —: «Itten láttam egy igazi magyarnak böles munkálkodását.» A főrangú ifjak — úgy szólván — kötelességöknek tartották Festetics intézeteit ha csak egyszer is megsejmelni, miközben a gróf is szívesen magyarázott nekik mindent, a mi az egész intézet célját s hatását, vagy egy-egy új gazdasági gép használatát illette. Az ifjú báró Wesselényi Miklós is nagy elragadtatással szól keszthelyi látogatásáról.

a továbbiakban szintén e gyűjteményekből merítünk, helykimélésből elhagyjuk a hivatkozásokat. Csak a máshonnan vett adatok forrását idézzük.

*) *Kelet népe*, 1856. Török J.

Azonban Festetics nemcsak kitünő gazdákat adott hazánknak, a mivel egyébiránt legnagyobb dicsőséget szerzett: a műveltségnek más ágait is fölkarolta, habár természetesen nem is oly mértékben, mint a közigazgatást. A szellemi haladás tényezőit is figyelemmel kísérte, az írókat is szívesen segítette. Gróf Széchenyi Ferenczen kívül senki sem volt akkor hazánkban, a ki a közügyért annyit áldozott volna, mint ő. A csurgói gymnasium alapításával, az irodalom pártolásával egyaránt a közműveltség haladásán munkált. A baj csak az volt, hogy a gróf nem mindig tudta megkülönböztetni az érdemes és kevésbé méltó írókat. Csokonai, Görög Demeter, Kerekes Sámuel, Endrődi János, Verseggy Ferencz, Rummy Károly, Genersich János s később Virág Benedek egyaránt érezték jótékonyágát. A *Magyar Minerva* első kötetei is az ő áldozó készségével jelentek meg.

Ha ehhez hasonló vállalatok keletkezhettek volna az ő anyagi támogatásával, hatása épen a XVIII. század utolsó s a következő század első éveiben annál többet használt volna a közügynek, minél ritkább jelenség volt akkor főuraink között a nyelv és nemzetiség védelme. Az egy célra való törekvésnek adhatta volna fényes példáját, a mely másokat is hasonlóra buzdított volna. A kik szétszórva élők s működő íróinkat egyesíteni törekedtek, tőle vártak ösztönző példát. Már az 1790—181-iki fölbuzdulás óta a nemzeti ügynek elszánt harcosául, vagy legalább bőkezű támogatójául ismerték őt, s mindig bizalommal fordultak hozzá íróink, ha anyagi segélyre számítottak. S ritkán csalódtak. A gróf áldozatkész mæcenás volt. Költők és tudósok azzal a biztos reménnyel ajánlották neki műveiket, hogy így napvilágra hozhatják.

Kazinczy is, midőn a fogságból kiszabadúlt, első sorban őt és gróf Széchenyi Ferenczet kereste föl leveleivel; tőlök várt segélyt, hogy fordításait kiadhassa. Széchenyi azonban óvakodott a Martinovics-féle mozgalom részesével érintkezni s vele a régi ismeretséget fölújítani. De vajon Festeticsnél több sikert remélhetett-e? Kazinczy sajnosan kezdte tapasztalni, hogy a titkos rendőrség kémkedéseitől való félelem szárnyát szegi reményeinek. Őt magát is kémszemek tartották figyelemmel. S a ki az udvar előtt a gyanú hinárájába sülyedni nem akart, csak okkal-móddal érintkezhetett Kazin-

czyval. Anyja és testvérei is tartózkodva, olykor bosszúsan fogadták Kazinczy vendégeit Alsó-Regmeczen, úgy hogy Kazinczynak e miatt is sok kellemetlensége volt családjával. Kivált levelezését hálózta be gyanú, s írói pályájának folytatása nagy szálla volt a család szemében. S hogy Kazinczy édesanyját kiengesztelje, azzal érvelt, hogy ő írói működésével pénzt keres, a mit aligha hitt maga is komolyan. De Festetics áldozó készségében nem kételkedett, mert úgy volt meggyőződve, hogy a ki a nemzeti törekvéseket csak valamennyire is pártolta, az ő fordításait, mint a magyar nyelv kiművelésének előtte legfontosabb eszközeit bizonyosan óhajtja a közönség kezébe juttatni. Hetedfél évi rabsága s a jogügyi igazgató újabb követelése, mely szerint visszanyert szabadságának tizenhetedik hónapjában tartásdíja hátralékául még 1068 forintot kellett fizetnie, oly lépésre ösztönözték, a melyet úgy látszik — csak kényszerűségből tett. Nagy önérzet szálal meg mind e mellett soraiban, a melyeket Festeticshez intéz.

«Nagyságodat jövők megkoldúlni — írja 1802. deczember 3-ikán. Ismerem és is nagylelkűségét. Könyveket mutatok be s oly kevélyen szabom meg árokat, mint a Sibylla Tarquinnak. Bizom Nagyságodhoz, hogy esetemet megszanja s vélem nem alkuszik, mint Tarquin. Én részemről úgy nem fogom árokat alább szállítani, mint az a vén anyó; nem, mintha annyit érnének, hanem mivel nekem sokra van szükségem, s Nagyságod sokat adhat.» A Gessner idylljeinek fogságában készített újabb fordítását szeretné ismét kiadni s a czímlapra óhajtana írni Festeticsnek «közönséges tiszteletet érdemlő nevét.» Míg tehette — úgy mond — mindig segítette embertársait, de most maga is segélyre szorúl. «Vegyen részt — írja tovább — Nagyságod szerencsétlenségemen s magára vévén annak egy részét, gyönyörködjék abban, hogy rajtam, a kit a sors özsvérontott és a kit még most sem szün meg csapkodni, egy ily nagy teher elvállalásával könnyíthetett.»

Néhány nap mulva kezében volt a gróf titkárának válasza, mely szerint a gróf a kérelmet nem találta teljesíthetőnek. Kazinczy néhány rövid szóval felelt: «Engedje Nagyságod mondanom — írja — hogy valamint kérésem miatt nem pirulok: úgy az én tiszteletem Nagyságodnak példátlan érdemű

személye eránt legkisebb csorbat nem szenvedett, s tisztelem az okokat, melyek Nagyságodat indítják.»

Mely okakat ért Kazinczy: nem mondja meg, de könnyű kitalálnunk. Mióta Festetics ismét bejáratos lett az udvarhoz, nem akarta kockáztatni az udvarnak iránta mutatott kegyeit, annál kevésbbé, mert egy alkalommal maga a király is azt mondotta neki, hogy «avval a bizonyos Kazinczyval kerüljön minden érintkezést.» Vajon így történt-e valóban: nem mernők eldönteni. A valószínűség annyival inkább mellette szól, mert még később is sokszor feltörték Kazinczy leveleit, vagy barátainak hozzá intézett sorait. S hogy Festetics oly röviden elútasítja Kazinczyt, bizonyosan nem fukarságból teszi.

Ide járúl még egy körülmény, a melyet szintén nem szabad figyelmen kívül hagynunk. A mint Kazinczy kiszabadúl fogságából, csakhamar megkezdí, habár egyelőre csak leveleiben, a nyelvújító harczot. Folyvást magyaráztatja: milyen úton-módon törekszik nyelvünket gazdagítani s képessé tenni a különféle érzések és gondolatok hű és hathatós kifejezésére. Főntebb idézett soraiban ugyan nem szól erről, de köztudomású volt, hogy Kazinczy a reformátor zászlaját újra kezébe vette s a pangó közszellem fölelevenítésén munkált. Ha Festeticsnek későbbi felfogásából következtetést vonhatunk: ő nem helyeselte Kazinczy eszközeit s módjait, a nyelvújításnak megkezdett irányát. Így tehát ez az ok az előbbivel kapcsolatban könnyen megmagyarázza Kazinczy kérelmének sikertelenségét.

Nemcsak Kazinczy, mások is sokan éltek abban a meggyőződésben, hogy a nemzeti műveltség csak úgy haladhat előbb, ha a tehetős hazafiak tőlük telhetőleg gyámolítják a szellem munkásait. Ezt egyenesen kötelességöknek tartották. Midőn tehát Kazinczy Festeticshez folyamodik 500 forint segélyért: voltaképen hazafiúi áldozatot vár a gróftól, nem pedig alamizsnát.

Csak az udvariasság mondatja Kazinczyval, hogy a gróf iránti tisztelete csorbat nem szenved ezentúl sem. A valóság az, hogy nagyon is megváltozott a gróf iránti véleménye. A mire nem kis hatással voltak dunántúli barátai, kivált Horváth Ádám, Festeticsnek későbbi legtúlzóbb magasztalója. Bár vagy tizenöt évig levélben sem érintkezett Kazinczy

Festeticscel, minden adat vagy kósza hír, a melyet a grófról hallott, fölötte érdekelte őt. Most már nem tekintette őt a nemzetiség buzgó gyámolítójának, mert azt hallotta róla, hogy a tragikus véget ért Rosty Jánosnak, Martinovics és Kazinczy egykori rabtársának, csak 25 forintot adott; hogy Rummy Károlytól a *Monumenta Hungarica* ajánlását azért nem fogadta el, mert a magyar irodalom neki már nagyon sokba került, s mindössze 30 forintot utalványozott neki. De leginkább a Spissich árváival való bánásmódja volt nagy szálla Kazinczy szemében. Az árváknál bizonyos összeg kölcsönpénze volt a grófnak, a melyet a jólelkű Horváth Ádám részint a magáéból törlesztett, részint az örökségből. S midőn az utolsó részletet megvitte, azt várta, hogy a gróf azt egészen elengedi. Festetics azonban csak az 50 forint kamatot engedte el, mire Horváth Ádám azt mondta neki, hogy «ennyit árvákért a zsidó is tett volna.» Valószínű, hogy Horváth Ádám a valóságnál jobban kiszínezi az eset elbeszélését, de Kazinczy hűségesen elhiszi s igaztalanul vádolja Festeticset akárhányszor. Számos adatunk van rá, hogy Festetics elég szép tiszteletdíjakat adott mind a saját intézeténél, mind a soproni iskoláknál működő tanár-íróknak. Az a Kazinczytól híresztelt fukarság nem tartozott a gróf jellemvonásai közé; csak hogy nem mindig az érdemes részesült méltó jutalomban nála. Kazinczy büszke önérzete némileg sérthette is őt; ahhoz ugyanis nem volt szokva, hogy a segély nagyságát a kérelmező — mint Kazinczy tette — megszabja előtte. De abban nem téved Kazinczy, midőn azt hiszi, hogy a sokfelé osztogatott segély szétforgácsolta mintegy a gróf anyagi erejét úgy, hogy a *Magyar Minerva* első kötetein kívül fontosabb irodalmi vállalat egy sem jelent meg az ő pártfogásával. Kazinczy különben szigorúan és igazságtalanul ítélte meg Festeticset s később nem is említette a gróffal való levélváltását.

Ez volt az oka, hogy midőn Kazinczy 1808-ban Marmontel regéinek fordítását ki akarta adni s főuraink közül mæcenást keresett, Festeticsre nem is gondolt. Az erdélyi főurak közül báró Wesselényi Miklósnál érte célját, a ki arról is biztosította őt, hogy nem úgy tekinti, mint némely nagy urak, a kik nem akarnak vele barátkozni fogsága miatt. S a hol csak lehetett, Kazinczy sem mulasztotta el a Feste-

tics iránti ellenszenvét kifejezni. Midőn példának okáért Berzsényi költeményeit sajtó alá írja, a Festeticshez intézett ódát ki akarja hagyatni, azzal igazolván ítéletét, hogy Berzsényi már úgy is magasztalta őt egy másik költeményében: «elégedjek meg azzal az egygyel, többet nem érdemel.» Vagy midőn Kerekes Ferencz, a későbbi nagytekintélyű debreczeni tanár, a Vergilius *Georgicáinak* fordítását Festeticsnek akarja ajánlani, Kazinczy igyekszik lebeszélni erről.

De a dunántúli írók jobban ismerték a grófot, s különösen Berzsényi több szép költeményben dicsóítí úgy is mint az okos gazdálkodás tanítómesterét, úgy is mint áldozatra kész mæcenást, a ki fölöslegéből bőkezűen osztogat jutalmakat, a hamisítatlan magyar erkölcsi életnek tipikus kifejezője s az ősi erények megtestesítője. Különösen pedig Festetics tős-gyökeres magyarsága, nyelvünk szeretete ihlette Berzsényi lantját hozzá írott műveiben, noha — mint mondja — vele soha sem találkozott; de a mit hallott róla, elég volt, hogy nagyinak hirdesse.

Csak 1814-ben találkozott Berzsényi a gróffal. A költő vasvármegyei útjában betért Keszthelyre, hogy a grófnál levő hatodfélezer forintjának kamatait fölvegye. «Bosszúságára összevetődött a gróffal» — mint Kazinczynak írja — és Festetics «minden emberséget mutatott hozzá.» Kertjének leg-ritkább oltványaival megajándékozta s azt parancsolta kertészének, hogy a mit csak kíván a költő, mindennel lássa el. «Igen szívesen invitált magához — folytatja Berzsényi — és különösen a georgikoni examenre megkért, hogy elmenjek. De minthogy azt is veté hozzá, hogy akkor nekem valami jó svájczér tehenekkel fog udvarolni, én nehezen fogok neki udvarolni. Kevély nem vagyok ugyan, de a szemtelenségtől superstitiose irtózom. Már most pedig vagy gorombának kell lennem, vagy szemtelennek.» Nem is ment hozzá 1817-ig, midőn Festetics levélben hívta meg őt.

E közben a nyelvújító harcz tüze pártokra osztotta íróinkat. A széphalmi vezér keresve-kereste a küzdelmet, mivel épen az így fölidézett eszmesúrlódástól remélte célja elérését. Az orthologusok tábora, melynek nem volt Kazinczyval szembe állítható vezére, még csak az ellenfél küzdelmeinek szemmel tartására szorítkozott. Kazinczy a leveleiben megkezdett harczot 1808-ban és 1811-ben a nyilvánosság elé

vitte gyakorlatban és elméletben egyaránt. Azután folyvást éleszteni törekedett a fölgerjedt közfigyelmet nemcsak az újításra vonatkozó eszméinek bátor és gyakori hirdetésével, hanem kritikai támadásaival is, a melyek az idegen, de finomabb ízlés útjait egyengették, és szembe állították a stíl sokszínűségét a régi magyar stíl szintelenségével, a külföldi műveltséget a magyar parlagisággal, a merni tanulást a féllénk tartózkodással. Minden jelesebb író a maga táborában látott Báróczytól és Daykától kezdve Berzsenyiig. Vitatta, hogy a megindult forrongás csak látszólag rontja a nyelvet, az erőszakos újítás küzdelmein előbb-utóbb át kell esnie, hogy megtisztuljon s kibővüljön. Rámutatott az évről-évre mind szembetűnőbben látszó eredményre, hogy «nem épen kis tekintetű igyekezetei miatt» már is nagy a változás; hogy a középszerű neologus író is különben ír, mint az orthologusok bármelyike. Tanítványai, Szemere Pál, Kölcsey Ferencz, Szentmiklóssy Alajos, Ungvárnémeti Tóth László, kivált pedig Helmezy Mihály nemcsak osztottak a mester fölfogásában, nemcsak gyámolították törekvéseiben, hanem csakhamar fölül is haladták merészségében.

Az orthologusok nem annyira a vezért, mint inkább tanítványait vették célba. A Högyészai Máté álnévvel megjelent epistola volt az első élesebb támadás Kazinczy ellen, s utána csakhamar világot látott a *Mondolat* is, a mely kivált címlapjával szintén ellene irányult.

A *Mondolat*ot Kazinczy a dunántúli írók közös munkájának tekintette, a melyben --- szerinte --- része volt Kisfaludy Sándornak, Takáts Józsefnek, Ruszek Józsefnek, Sághy Ferencznek s mindazoknak, a kik őt a haladás munkájában föltartóztatni igyekeztek. Ma már tudjuk, hogy Kazinczy gyanúja alaptalan volt. Pápay Sámuel épen úgy elítélte a *Mondolat*ot, mint maga Kazinczy. Kisfaludy Sándor pedig önmagát is támadva látta a *Mondolat*ban. Mindössze Ruszek József tudott a *Mondolat* keletkezéséről és nyomtatásáról, de ő is csak a nyomdai javításnál működött közre. Azonban Festetics asztalánál minden esetre szóbeszéd tárgya volt a *Mondolat*, s úgy látszik, a gróf tudtával osztogatták egyes példányait a vendégeknek Ruszek bölcséleti munkájával együtt. Festetics épen Ruszeknek tulajdonította az érdemet, hogy az újítás veszedelmeit elhárítani törekedett. Kazinczy azonban önmagá-

hoz méltatlan ellenfélnek tekintette Somogyi Gedeont, a *Mondolat* szerkesztőjét és kiadóját, s ezért elhatározta, hogy a támadásra felelni soha sem fog; de leveleiben évekig panaszolta szenvedett sérelmeit, kivált a címkép miatt, a melyet Szemere Pál után épen nem hitt a Somogyi Gedeon leleményének.

Figyelembe véve Kazinczynak a Festetics iránt régóta táplált ellenszenvét s a *Mondolat* terjesztésére híresztelt adatokat, könnyű belátni, hogy Kazinczy gyanúja annál inkább erősödhetett abban a föltevésben, hogy Festetics anyagilag szintén hozzájárult a *Mondolat* kiadásához, minél többször tapasztalta a grófnak a dunántúli írókkal való gyakori érintkezését.

Az újítás elveit és gyakorlati példáit az orthologusok közül 1813-ig senki sem vette fontolóra; de innentől fogva Kis János, Szentgyörgyi József, gr. Teleki László egy-egy fontos levélben, gr. Desseffy József pedig számos levélben magyarázták a nyelv természetéhez való ragaszkodás elengedhetetlen alapját, az idegenből áthozott szóknak a közhasználatban nyert alakjához való alkalmazkodást, a németes végzetű szók kiküszöbölését s a régi népnyelv kincseinek szorgalmasabb gyűjtését. Emezt Kazinczy is eszközei közé számította, de azt hirdette, hogy ezzel még korán sem érünk célzt, mert minél több színnel dolgozik a festő, annál élénkebben tud előállítani valamely képet, s minél több eszköze van a nyelvművésznek, annál hajlékonyabban tudja kifejezni eszméit. A Beregszászi Nagy Pál *Dissertatiója* és Sipos József *Ó és új magyarja* megjelenésekor olvasta Kazinczy Pázmándi Horváth Endrének Takáts Józsefhez 1815. október 15-én írt levelét,*) majd a következő évben Kisfaludy Sándornak Ruszekhez intézett sorait. Mind a kettőből erősödni érezte Kazinczy régi gyanúját, hogy a dunántúli írók őt elhallgattatni törekszenek; hogy a vélemény szabadságot el akarják nyomni s az ő irányát a nemzeti életre veszedelmesnek tüntetni föl. Rebesgették, mint Horváth Ádám értesült, hogy Zala vármegye fölszólítja Kazinczy megyéjét, Abaujt, hogy a széphalmi vezért hivatalosan tiltsa el az írástól, illetőleg a

*) L. bővebb tárgyalását a *Magyar Nyelv* 1905 évf. 197—204. lapjain.

nyelvrontástól. S bár e hírnek komoly alapja nem volt, s az egész csak mende-mondának bizonyult, Kazinczy gyanújára természetesen szintén erősítőleg hatott.

Különösen fájt neki, hogy Kisfaludy Sándor oly kiméletlenül megtámadta úgy is mint embert, úgy is mint író. E támadás szóbeszéd tárgya volt az írók és az irodalom iránt érdeklődők közt, számos példányban lemásolva adták kézről kézre, az eredeti kéziratot pedig Festetics saját levéltárába helyeztette. Ez a körülmény is azt bizonyította Kazinczy előtt, hogy a keszthelyi gróf fővédnöke a Kazinczy elleni tábornak; tehát egy okkal több, hogy az orthologusok pártfogóját benne lássa.

Kisfaludy Sándor levele tovább egy évnél izgatta Kazinczyt. Benne Kisfaludy Sándor kiönti Kazinczy elleni haragját s a kritika elleni gyűlöletét, a mennyire csak a «gyöngeségig magyar lelke» engedte. Szükségtelen mondanunk, hogy sok tekintetben igazságtalan Kazinczy iránt. A történeti szempontot figyelmen kívül hagyja, bár Kazinczynak a nyelvművelésre való hatását méltányolja. Kazinczy — úgy mond — korszakot alkotott volna fényes tehetségeivel, fáradhatatlan szorgalmával, gazdag ismereteivel s literátori bájaival, ha újabb idegenszerűségeivel nem csigázná annyira nyelvünket, s ha az első szerepre vágyása s föltétlen tekintélyt követelése az ifjabb írókat is meg nem vesztegetné. Különösen fájt Kazinczynak, hogy legsebezhetőbb oldalát, jellemének legszembeötlőbb gyöngeségét, a hiúságot, annyszor és annyiféle alakban hányta szemére Kisfaludy Sándor. Neki tulajdonította Kazinczy azt az egyre terjedő balvéleményt, hogy a magyar művekről a külföldi lapokban és folyóiratokban megjelent kedvezőtlen bírálatok vagy egyenesen vagy közvetve mind Kazinczytól erednek. Annyi igaz, hogy Rummy Károlynak a bécsi és lipcei lapokban közölt irodalmi tudósításai s bírálatai nagyrészt Kazinczy sugalmazásai, legtöbbször szó szerinti utasításai után készültek. Ez okból Kazinczy 1817-ben már szükségesnek tartja figyelmeztetni Rummyt, hogy a mit magánleveleiben olvas, ne közölje a külföldi lapokban, mert a «Kisfaludy hada» mindenből fegyvert kovácsol ellene.

Kisfaludy Sándornak e szóban forgó levelét Kazinczy nem Ruszektől kapta; pedig ha Ruszek valóban oly egyenes lelkű, mint a milyennek magát állítja, első sorban vele

közli az ellene intézett támadást, nem pedig másokkal, a kikről úgy is tudta, hogy szóról-szóra lemásolják neki. A békülékeny Kazinczy azonban nem kutatta Ruszek csalárd eljárásának okait. Úgy hitte, ha magát igazolja, talán sikerül a dunántúli írókat részére hajlítani vagy legalább a további támadástól visszatartani. Nemcsak magáról, hanem Daykáról és Báróczyról is szükségesnek látta elhárítani az igazságtalan vádakat, a «vad és alacsony szitkokat,» a melyek lelki békéjét annyira fölháborították, s igazat adhatunk neki, hogy «a Kisfaludy által híresztelt sokat sokszor meggondolatlanul írni szerető Kazinczy nem akarja magát jobbnak nézetni, mint a milyen.»

Kisfaludy támadása azonban egy pillanatra sem térítette el Kazinczyt megkezdett irányától. «Nem bánom én — írja — hogy bántattatom, az engem vigyázóbbá teszen. Aztán a hol élet van, ott vannak összeütközések.» A kiknek ítéletét s ízlését becsülni tanulta, folyvást mellette harcoltak s élesztették munkakedvét. A tekintély dicsősége mindig előtte lebegett s törhetetlenül hitt a győzelemben. Mert még azok is, a kik nem mindenben értettek vele egyet az újításra nézve, az ő munkáinak olvasásától várták az irodalmi ízlés nemesítését, mint példának okáért Kis János és gróf Dessewffy József. Amaz így vigasztalja: «Barátom, csöndesen nézheted, ha némelyek jobb és bal kezed felől zúgnak is úgy nevezett újításaid ellen. A míg a tudomány és ízlés úgy vezetnek, mint eddig, bizonyos lehetsz a maradék köszönete felől, ha ugyan valaha literaturánk arany ideje föl fog tetszeni.» Dessewffy pedig természetesen találja a Kazinczy elleni támadásokat. «Olyan embert, mint te vagy — írja — csodálnak vagy rágalmaznak a korbéliek, neked felülemelkedettnék kell maradni az ilyen incselkedéseken; szemeidet égnék szegezvén, tipord alattad az irigységet.» Horváth Ádám is a maradék hálájával vigasztalja, mert a nemzet «száz esztendő múlva megvallja érdemeit s megismeri azokat a valódi gyöngyökről.»

Kazinczy föllázadt érzelmei lassanként csillapodni kezdtek s elég erősnek hitte magát a harc folytatására. Megindult a *Tudományos Gyűjtemény* is, a mely eleinte nem vallott ugyan határozott szint a nyelv kérdéseiben, de általánosságban véve inkább az újítás mellett volt. Kazinczy

szokott buzgóságával s a sikerbe vetett biztos reménynyel támogatta a folyóiratot. Kazinczy működésének korszakalkotó fontosságát is itt hirdette először a nyilvánosság előtt Szentmiklóssy Alajos és Thaisz András. Míg a széphalmi vezér Beregszászi Nagy Pál és Sipos József említett munkáit vette bírálat alá.

Ekkor fogamzott meg Festetics Györgyben az a gondolat, hogy a Georgikon növendékeivel évenként kétszer, a király neve napján, február 12-ikén és a májusi vizsgálatok alkalmával ünnepélyt rendeztessen, a melyre a dunántúli írókat s a szomszéd vármegyék főbb tisztviselőit is meghívja, sőt a meghívott, de meg nem jelent írók elküldött munkáit is fölolvastassa s azokat együtt közrebocsássa. A Georgikon vizsgálatait már régebben is bizonyos ünnepélyességgel tartották; most azonban Festetics sokkal nagyobb pompát óhajtott kifejteni és több vendéget akart meghívni. A gyakorlati tevékenységre szoktatás mellett a széppróza és költészet által nemesíteni az ifjuság ízlését s erkölcsi fölfogását és megadni az alkalmat, hogy az ifjuság is bemutathassa zsengeit a meghívott műértők jelenlétében: ez a czél lebegett a gróf szemei előtt, midőn 1817. elején előkészületeket tétetett a februári ünnepélyre. Mert mint a *Helikon**) előszavában olvassuk: «Semmi sincs, a mi a rhetori és poétikai képzeléseknél az ifjúságnak valamint nyelvét úgy erkölcsét is hajlékonyabbá s szelídebbé tenné, vagy a felség szentséges személye s imádott hazája eránt szentebb buzdulásokra tudná hevíteni.»

Valószínű, hogy az eszmét Festetics nemcsak a németektől kölcsönözte, hanem a Berzsenyi műveiből is. Berzsenyi műveinek második (1816-iki) kiadását megküldötte a grófnak is, a ki bizonyos megilletődéssel olvasta a *Keszthely* című költeményt. Ebben a költő «a keszthelyi zöld parton emelkedő csöndes Helikonba» hívja a múzsákat, hol «egy bölcs, egy nagy férfiú» várja őket, kinek «lelke periklesi századnak született, s a ki virágkorát Rómának ragyogóbb színre derítené.» E megilletődés hatása alatt írja Festetics meghívó levelét Berzsenyinek. «Azért — így szól Festetics — *hogy beteljesüljön a niklai bölcsnek, a kinek dicshirét a mulandó-*

*) Ily cízzel jelent meg az 1817-iki ünnepélyeken föl olvasott művek kisded gyűjteménye, Keszthely, 1818.

ságnak köde el nem éri, *előre való mondása*: ime itten, Keszthelyen, böjt előhavanak, az az február 12-ikén akarván fölséges urunknak születési napját üllenni, az ifjúságot Helikonra vezetni kívánjuk, hogy az úgy nevezett declamatio által a magyar, német és deák írásszerzésben jó ízlésre kapjon.» De hogy a Helikonra sikeresen vezérelhessék az ifjúságot, kalauzra van szükségük, s ezért óhajtja a gróf, hogy Berzsenyi is jelen legyen, a ki másokkal együtt tanácsot adjon: mint kell «az idővel élni s bölcsen örülni.» Meghívja Asbóth János, a gróf uradalmi igazgatója, Kisfaludy Sándort, Horváth Ádámot és Dukai Takács Juditot is, a kik Berzsenyivel együtt elfogadják a meghívást. Horváth Ádám úgy képviseli, hogy Keszthelyen, mint régente Németországban is, a költők versenyre kelnek egymással, ő pedig erre már öregnek érzi magát. Különben Festetics előre figyelmeztette a meghívott költőket, hogy milyen tárgyról énekeljenek. Tudniillik vagy a király szerencsés hadjáratairól s győzelméről vagy pedig házasságáról. Horváth Ádám már évekkal az előtt megírta *Rudolfiását*, a melynek tárgya, illetőleg czélzata Ferencz király győzelme. Ezzel fog tehát kedveskedni a grófnak, ha akkorára nyomtatásban megjelen. Napoleon bukásáról *A nagy Nemród megszentíázása* czímmel kisebb költeményt is írt, a melyet előre elküldött, hogy a gróf kérelme teljesítve legyen, ha személyesen meg nem jelenhetnék. Úgy hallotta Horváth Ádám, hogy Kazinczyt is meghívta Festetics; már ezért is törekedni fog, hogy ő is ott lehessen, meg azért is, mivel a környékbeli ifjak arra kérék, mutassa be őket a széphalmi mesternek. Ha pedig Kazinczy ott nem lenne, legalább fölszólalhatna mellette Kisfaludy Sándor és a többi vendégek előtt. Különben a gróf buzgóságát sem akarná megsérteni távolmaradásával.

Úgy látszik, mintha Karzinczy sértett önérzettel s komor kedvvel hallaná a készülő ünnepély hírét. Ő nem mehet Keszthelyre, mert nemcsak hogy meg nem hívta Festetics, de nem is illik oda.

Az ünnepélyre Festetics, a ki a külsőségnek mindig nagy barátja volt, jó előre megtette a szükséges készüléteket. Azt is rebesgették — mint Berzsenyi értesült — hogy a grófot hercegi rangra emeli a király. Számos vendég összegyűlekezett, a kiket Festetics magyaros vendégszeretettel fogadott.

Kivált a költőket tüntette ki szívességével. Berzsenyi elé hajadon fővel ment az utczára. Horváth Ádám még az ünnepély előtt való nap megérkezett, hogy a rendezésben is segédkezzék. «Úgy megkeményítettem magamat — írja Horváth Kazinczynak — hogy első nap minden kérdést és feleletet metrikus versben tettem az ő tudtok nélkül.»

Az ünnepély február 11-ikén este kezdődött. A keszthelyi tanulók *A nevelők* című három felvonásos vigjátékot adták elő a præmontreiek iskolájában. A játékot az *Isten tartsd meg királyunkat* kezdetű ének vezette és zárta be. A kolostor fényesen ki volt világítva. Másnap délelőtt Ruszek József nagy misét mondott, a melyen a gróf és vendégei is megjelentek. A templomból a georgikoni és lyceumi ifjúság a tanárok vezetésével a Georgikon palotájába ment s ott fogadta a grófot és a vendégeket. Itt tartották az ünnepély első felét. Liebold Julius, az intézet archona, ékes beszédet mondott latinul, fejtegette az ünnepély célját s a király iránti jobbagyi tiszteletre buzdította a jelenvoltakat. Utána Jánosy József hasonló értelmű szónoklatot tartott szintén latinul. Ezután a növendékek olvasták zsengéiket magyar, német és latin nyelven. A fölolvastó növendékek között két Festetics gróf is szerepelt német versekkel. Ezek végeztével Dukai Takács Juditot kérte a gróf, hogy olvassa föl e czélra írott versét. Majd meg Horváth Ádámot szólította föl, hogy «tegyen Apollóhoz egy invocatiót»; de a törődött testű költő csak annyit tehetett, hogy a magával hozott idyllnek néhány sorát ülőhelyén elolvasta. Minden felolvasás és szavalat után muzsika zengett.

Most a gazdag ebéd következett, azután pedig a Georgikon kertjében folytatták az ünnepélyt. Horváth Ádám *A földművelő Varro* című idylljét olvasta, a melyben Varro, Festetics személyesítője, fiával együtt fogadja a költőket, a kik dicsőítik őt, hogy a műzsáknak ily kies hajlékot emelt. A költők egyike, Timon (Horváth Ádám személyesítője) föl szólal: ha Varro (tudniillik Festetics) azt akarja, hogy Apollos ez új Helikonra költözködjék s a helikoni ünnepélyeket mindig meglátogassa, szükséges, hogy Varro Gyöngyösy Istvánnak, a régi magyar költészet főképviselőjének, kit «már alig ismer nemzete», homályba borult dicsőségét visszaálítsa úgy, hogy valami tartós oszlopot emeljen emlékezteté-

nek. Varro legillőbb áldozatot úgy kíván tenni a mondott célra, hogy fát ültettet Gyöngyösy emlékére. Mikor a fa el van ültetve, így énekel az egyik pásztor-költő:

Apánk, kinek neved' sok irígy, sok kába
A feledékenység setét homályába
Fektetné: Helikon kies oldalába'
Elevenedjél meg ez eleven fába'.

Az idyll fölolvasása végén a jelen volt költők a magok emlékére ültettek egy-egy fát, olyat, mint Gyöngyösynek, tudniillik madárberkenyét (sorbus aucuparia). Mind az ültetendő csemete, mind az ásó és öntöző föl volt koszorúzva. Horváth Ádám idylljének olvasása közben s utána is megzendült a zene, s a vendégek előtt «egy amphitheatrum-forma dombon pásztorgyerköczék dudaszóra mesterséges pásztori tánczokat jártak.» — «Ez az egész jelenés — írja Berzsényi — játszói volt, de nékem mégis igen érzékeny.» Este concertet tartottak s utána fényes bált. A gróf 4500 forintot osztott ki a nap emlékére a rokkant katonák, a környékbeli szegények s a kitüntetett ifjak között.

Ez az első ünnepély külső története, a melyről akkori lapjaink részletesen beszámolnak. De a mi ránk nézve sokkal fontosabb, arról mélyen hallgatnak. Kazinczy két jó barátja, Berzsényi és Horváth Ádám, kötelességének tartotta, hogy Kisfaludy Sándor, Ruszek József és gróf Festetics előtt Kazinczyt mint embert és író-t védelmébe vegye. Kisfaludy Sándor ingerülten fakadt ki Kazinczy ellen. Nem a bírálatért haragudott a mesterre, hanem hogy a Ruszekhez intézett levelét Kazinczy sok oldalról megczáfolta. Berzsényi kérte Kisfaludy Sándort s engesztelni törekedett, de azt nyerte vele, hogy Kisfaludy ő reá is megharagudott s búcsúzatlanul vált el tőle. Kisfaludy nem akart vitatkozni s Kazinczy működéséről bölcselkedni; ő — mondá — nem philosophus, hanem katona s vagdalkozni szeret. «Mely szép volna neked megmutatni — írja Berzsényi Kazinczynak — mint tud a philosophus a vagdalkozóra mosolyogni.» Kisfaludy azt szeretette volna, hogy Berzsényi is olvassa át azt a levelét, a melyet Ruszekhez írt Kazinczyról. Berzsényi azonban visszautasította a levelet. Egyszersmind óvatosságra intette Kazinczyt is, hogy a dunántúli írókkal ne igen levelezzen. Horváth Endrére is

vigyázzon, mert az is «farkaskomája,» úgy beszél Kazinczyról, mint valami szörnyű indulatos emberről.

Kisfaludy nyíltan megmondta, hogy férfiasan megvívott Kazinczyval, sebeket osztogattak és kaptak. Most már hagenak békét egymásnak. Nem haragszik, de barátságát sem igéri, hogy úgy ne járjon, mint Verseggy, a ki bár rabtársa volt Kazinczynak, mégsem kímélte őt Kazinczy.

Festetics is élénk részt vett a költők társalgásában. Sokat beszélt Kazinczyról és az újításról. Berzsenyi és Horváth Ádám résen voltak s kivált barátjok emberi jellemét tisztázni igyekeztek, de már az újítás védelmében kevésbé boldogultak. Festetics világosan elítélte a mozgalmat. Nem habozott kimondani, hogy Kazinczynak *igazi nemzeti érzésből is kerülnie kellene az idegenszerűségeket a nyelvben*, különösen a germanismusokat. A régi magyar és külföldi szellem között erős ellentét nyert kifejezést Festetics véleményében. Hiába magyarázgatta Berzsenyi, hogy Kazinczy az idegen szépségekkel a nyelvet akarja rövidíteni s lágyítani. Festetics állhatatosan megmaradt fölfogása mellett. Sőt a magyar hazafiság elengedhetetlen föltételének tartotta a német nyelv hódító beáradása elleni nyílt harczot. Osztozott Kisfaludy Sándor abbeli fölfogásában is, hogy megsérti a nemzet méltóságát, ki a magyar írókat a külföld előtt kedvezőtlenül bírálgatja. Horváth Ádámot is tüzelte Kazinczy ellen, mert úgy hitte, hogy csak Kazinczy mondhatta a bécsi folyóiratban Horváthot *közönséges elmének*. A vád alaptalan volt s abból a félreértésből támadt, hogy a Kazinczy *Tövisök és virágok* című epigrammjainak bírálatában valószínűleg Rummy Károly Láczy Józsefet, Kazinczy régi és makacs ellenségét állította pellengérré könnyen folyó, de vizenyős magyar verseléséért.

A helikoni első ünnepély voltaképp a nyelvújítás elleni közhangulat erősítésére s az idegenszerű műveltség támadására szolgált első sorban. Mind a kettőnek főképviselőjét a dunántúli Festeticsben látták a jelen voltak. «Midőn egy oly ember — írja Berzsenyi Kazinczynak — a kinek jövedelme három milliom körül van, egy ily ünnepre 30 ezret költ, semmi; de nem semmi az, midőn az ősz Festetics a szegény Berzsenyinek az utcára kalap nélkül eléje szalad. Egy oly népnél, hol a nagyok az anyanyelvet cigánynyelvnek neve-

zik s a magyar írónak nem is köszönnek, s a legjobb poétát legfőlebb is jocularornak nevezik, Festetics nagy ember, vagy a mi még több, jó ember, s akármint veszem a dolgot, igen illene néked Keszthelyt meglátogatni. Talán ezen intézetnek oly igazítást is adhatnál, mely nélkül meglehet, hogy a célzt egészen eltéveszti.»

A keszthelyi Helikon nem külsőleg, hanem az ott nyilvánult közhangulat szerint nagyon is hozzá járult a két küzdő fél közötti ellentétek kiélesítéséhez, a minek pedig már Kazinczy táborában is inkább elsimításán dolgoztak. Kisfaludy Sándor ki is fejezte ezt az ünnepélyről írott tudósításában,*) midőn az egyik szereplő növendéknek, Konyáry Mihálynak a verséről szól, melyből az ifjú szerzőnek szép jövőt jósol, ha «némely, még polgárságot nem nyert új szókkal nagyobb válogatással és mértékletességgel él.»**)

Kazinczy észrevette a célzást Kisfaludy Sándor tudósításában s fanyar mosolylyal fogadta az egész ünnepély hírért. Festetics szerepét nevetséges színben látta, de azért Berzsenyi előtt ő is úgy nyilatkozott, hogy Festetics kezdeményezése idővel nagy hasznot hajthat. Azonban azt is észre kellett vennie, hogy a nyelvújításnak általa hirdetett elvei erős bírálat alá kerülván, egész működését s költői irányát gáncsolták a gróf vendégei. Nem bánta, hogy nyíltan kifakadtak ellene; csak a lappangó ellenszenv titkos élesztgetése ingerelte. Arról győződött meg — nem alaptalanul — hogy a pártokra szakadásnak a Dunán túl vannak legnagyobb ellenségei, a kik szeretnék őt elnémitani, hogy magok uralkodhassanak az irodalomban. A vélemény szabadságának elfojtóiban haladásunk veszedelmes ellenségeit látta, s mint mondá, igaz protestáns érzéssel szegezte magát ellenök, hirdetve, hogy a külföldi műveltségtől való makacs elzárkozottság szintoly veszedelmes, mint az idegen szellem lelketlen utánzása. Rövidlátással vádolta azokat, a kik a nemzetiséget ellentétbe állítják a külföldi műveltség eszméivel. «Ezek az

*) *Tudományos Gyűjtemény*, 1817. évf. III. f. 76 §5. l.

**) Egyébiránt Kisfaludy S. e tudósításban nagy hévvel hangsúlyozza a régi magyar alkotmányos fölfogást, midőn a nemzet javát a koronás király hatalmával és dicsőségével látja összekapcsolva. De a bécsi lapok mégis megtámadták a tudósítást s az egész ünnepélyt «politikai lakozás»-nak tüntették föl.

urak — írja Berzsenyinek — most a nationalismust pengetik. Szent szó; de szent szó-e, ha ez alatt oly nationalismust értenek, mely irtózzék az idegentől, ha az szép is.» A magyar művelődésnek rég fölismeret kettős iránya még folytonos küzdelemben van egymással, s húzamosabb időre van szükség, hogy az ellentétek kibéküljenek, s az összhang helyreálljon. Kazinczy a külföldi műveltség eszméivel törekszik nemzeti műveltségünket átalakítani legalább a nyelvben és irodalomban. Túlzásai is e forrásból származnak s ebből is magyarázhatók.

II.

A kritikáról való általános fölfogás. Kölcsény bírálatai. Kölcsény a nyelvújító harc folytatását ellenzi; Kazinczynak 1817-ben és 1818-ban megjelent bírálata s egyéb művei. Keszthelyen a Kazinczy elleni közhangulat csendesül; ő is kitüntetésben részesül. Mikép fogadja a kitüntetést? Festeticshez írott levele. Kazinczy hajlik a nemzeti irányhoz és mérsékli újításait. Horváth Endre és Takáts József támadásai. Kisfaludy Sándor kiengesztelődik Kazinczy iránt. A magyar és idegen szellem közeledése egymáshoz. Az ünnepélyek megszűnnek.

Kazinczy nemcsak fordításaival s elméleti fejtegetéseivel, hanem bírálataival is táplálta a közönségnek a nyelv és irodalom haladása iránti fogékonyságát. Pedig a bírálatot már önmagában sokan elítélték ekkoriban. Kisfaludy Sándornak és Horváth Endrének adván igazat, a kik a kritikai vetélkedést egyenesen ártalmasnak hirdették. Kazinczy pályája kezdetétől egyre bizonyítja s példáival is erősíti, hogy a vitatkozás a szellemi haladásnak erjesztő kovásza, melytől az egyszer fölszínre vetett kérdés ide-oda hullámoz, érlelődik s végre megtisztul. Ő készít ösvényt Kölcsénynek s védi a közönség rögzött előítéletei ellen. Érthető tehát, ha a Kölcsény bírálataiban mintegy a maga érdemeit is érezni látszik, a mit Szemere Pál nyíltan is kifejez. Kazinczy összehasonlítván a Kisfaludy Sándorról írott bírálatát Kölcsénynek a Kis Jánosról mondott ítéletével, arra a meggyőződésre jut, hogy «tojás és tojás egymáshoz inkább nem hasonlíthat», mint e két bírálat. De a két bírálat hatása már egészen különböző. Kisfaludy Sándor ellensége lett Kazinczynak, Kis János pedig megköszönte, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* a Kölcsény bírálatát kiadta.

De a Kölcey másik két bírálata, a Csokonairól és Berzsenyiről szóló, általános hatásában is hasonlított a Kazinczy bírálataihoz. Túlzás nélkül elmondható, hogy a közönség, sőt az írók legnagyobb része is a magyar költészet, sőt egyenesen a magyar nemzetiség ellenségét látta Kölceyben e bírálatok megjelenése után. Szerintök csak az irigység sugallhatta Kölcey ítéletét. A tanúltságot, az érett megfontolást, a biztos és nyugodt ítéletmondást s a hivatottságot egyedül Kazinczy érezte és üdvözölte Kölceyben.

Mit szólnak erre ellenségeink? Ezt kérdezték íróink. Az egymás sértegetése csak nem lehet hasznára a közszellemnek. A Dunán túl többen szándékoztak a *Tudományos Gyűjteménybe* írni, de látva, mily kegyetlenül bánt Kölcey a nemzet első költőivel, letették a tollat s még a folyóiratot sem olvassák többé. Sokak véleményét fejezte ki Horváth Ádám, midőn nyíltan kimondá, hogy Kölcey az egész nemzetet megsértette. A széphalmi mester nem győzte védelmezni a megtámadott bírálót. Csodálkozott a fölgerjedt ingerültségen s tudatlanságon, hogy egyes bírálatokból a nemzeti becsület sértésére következtetnek. Hát nem szabad a magyar költőkben hibát találni? kérdi, holott még a napban is vannak foltok. A közpálya emberének nem szabad nagyon érzékenynek lennie s a kimondott ítélet megett mindig gyanúsító vagy sértő szándékot keresnie. Csak az a kérdés: igazságos-e a bíráló ítélete? Ha igazságos, nemeslelkű ember nem veszi rossz néven; ha nem igazságos, megbocsátja a tévedést. «Hidd el, barátom — írja Horváth Ádámnak — a recenzióknak s tollesatáknak nagy hasznok van. Engem in effigie számárra ültete Somogyi . . . ő szégyenli, a mit tett, én nem szégyenlem, s engem vigyázóbbá teve a bántás.»

A dunántúli írók mindnyájan osztoztak Horváth Ádám fölfogásában, a ki Kölceyt vakmerő kritikusként ítélte. Még gróf Dessewffy József sem habozott kijelenteni Kazinczy előtt, hogy bizony Kölcey bírálatai homályt vontak a bírálóra. S mivel Kazinczy mindenütt, a hol csak alkalma nyílt, védte tanítványát, nincs mit csodálnunk, hogy részben őt is felelőssé tették a bírálatokért; nem minden ok nélkül, mivel a Csokonairól és Kis Jánosról mondott ítélet forrásai Kazinczy költői irányára mutatnak. Mindez sehogy

sem volt alkalmas a Kazinczy ellen folyton erősödő közvélemény csillapítására.

E közvélemény újabb táplálékot nyert a keszthelyi Helikon néven ismeretes ünnepélyekből. De Kazinczy tántoríthatatlanul folytatta irányát, midőn egyik legszorosabb követője is kételkedvén a harc sikerében, s megróván a harc eddigi eszközeit, a mestert gondolkodóba ejtő. Kölceyt értjük, a ki a *Mondolatra* írott *Feleletben* az újítás bátor és elszánt harcosának mutatta magát, de Pesten léte alatt arról győződött meg, hogy a nyelvújító harcnak mind keletkezése, mind kivált folytatása egyre ártalmasabb nyelvünk természetes fejlődésére. Híve maradt továbbra is az újításnak, de a túlzásokat szánó mosolylyal fogadta s kívánta: bár a neologismusnak még a neve is törültetnék el. Irodalmi állapotunk ziláltságát egyenesen annak tulajdonította, hogy az újítók minden szó mellett vitát kezdtek s türelmetlenül vagy egyáltalán nem is várták, hogy a közhasználat szentesítse az irodalomba csempészett új szót. Így magyarázható, hogy «az újítás dühe a Don Quixotte ridicüljéig hágott föl» Helmeceznél. De magának a széphalmi mesternek a fordításaiban is sok olyan újítást látott Kölcey, a melyekről egész bizonyossággal meg merte jövendőlni, hogy az utókorra nem hatnak által. Különösen az idegenből átvett s meghonosodott szóknak (phantasia, symphonia, theátrum) újra idegen alakra való csigázását (phantasie, symphonie, theater) nem tudta botránkozás nélkül olvasni.

Kölcey véleménye nem csekély hatással volt Kazinczyra, ki nem habozott bevallani, hogy fordításaiban ő maga is sok olyat talál, a mik miatt szégyenkeznie kell. Elveinek helyességét ezután is folyvást védi ugyan, de gyakorlati példáit nem mind javálja s a Lessing és Wieland műveiből fordított darabok átdolgozásában maga is a józan középút felé látszik törekedni. «Most — írja Kis Jánosnak — semmi újítást nem engedek, a mi nyereségére nincs a nyelvnek s minden szó leírása alatt látom a Somogyiáno-, Ruszekyáno-, Kisfaludyáno-, Tuladunaiáno Satyr korbácsát. A mi darabos, a mi tarka, nem lehet szép, s minden neologismus darabos.»

Íme az első lépés Kazinczy részéről az ellenvélemény meghallgatására s az újítás túlságainak beismerésére. Azon-

ban Kazinczy küzdelmeinek hatása a dunántúli írók fölfogásán is visszatükröződik. Jóllehet még mindig a nyelvszokást tekintik az újítás egyedüli zsinórmértékének, Horváth Endre és Pápay Sámuel nem tiltakoznak általánosságban az újítások ellen, sőt kimondják, hogy újítás nélkül egyetlen nagy író sem lehet el, csak a nyelv eredeti természetét ne sértse.

Az ellentétes fölfogások közeledése látszik Kazinczynak a Beregszászi Nagy Pál és Sipos József munkáiról írt bírálatában is, mely 1817 deczemberében jelent meg a *Tudományos Gyűjteményben*. Kazinczy e bírálatban az újításnak többször hangoztatott elveit igyekszik tisztázni a nélkül, hogy gyakorlati példáit erősebben védelmezné. Néhányat, mint *gyönyör, diadal, művész, szorgalom*, alkalmasint ügyesen védelmez, de most is a művészi szépet teszi az újítás alapjává, kimondván, hogy «a szépíró nem ismer főbb törvényt, mint azt, hogy írása szép legyen.» Mély meggyőződéssel hirdeti, hogy az ő iránya a nyelvfelföldést hatalmas lépéssel viszi előbbre; minden nemzet irodalma a mellett bizonyít, hogy a neologismusok bővítették a nemzetek eszmekörét s tették lehetővé a szellemi megújulást. A nyelvszokásnak sokat vitatott kérdését legalább stílbeli alapon világosabban értelmezi. Szerinte a szokás fogalma más az orthologusok s más az újítók előtt. Amazok csak a népnyelvi szokást ismerik alapnak, emezek ezt is, de a jó írók műveiben található nyelvszokást is, a «consensum eruditorum», mint Quintilián mondja. Nem érti, miért kell annak jobbnak lennie, a mi a népnél kezdődik, mint a mit az író tudatosan kezd. Tanításának az a hatása lett, hogy a népnyelvi szokásra most már nem hivatkoztak ellenfelei oly föltétlenül, mint előbb. Kazinczy sokat okúlt mind a Horváth Endre, mind a Dessewffy és Pápay ellenvetésein. Ezért mondja, hogy a mi a nyelvben «kár nélkül» megmaradhat: «illetés nélkül megtartassék»; de a nyelv tulajdon szépségeit idegen szépségek gyarapítsák, s «literaturánk nemzeti bélyeget és szint bírjon ugyan, de mégis olyat, hogy poetáinknak s prózaistáinknak remekműveik a szépnek örök példányaihoz hasonlíthassanak.»

Vajon czélját érte-e bírálatával Kazinczy? Ő úgy hiszi, sikerült megmutatnia, hogy mielőtt valaki bírálatot mond, igyekezzék elolvasni mindent, a mit a kérdés mellett vagy

ellen írtak. Ha más czélt — úgy mond — nem ért is el, annyit sikerült elérnie, hogy az orthologusok nem nézik le oly kevélyen a «nyelvrontókat», s Ruszek nem másoltatja oly sokak által a Kisfaludy Sándor hírhedt levelét, s a keszthelyi gróf nem téteti oly diadallal a maga levéltárába.

Valóban Festeticsre s a hozzá közel álló írókra nem kis hatással lehetett Kazinczy bírálata. Pedig már ismét «készült ellene valami», mint Horváth Ádám tudósította, nyilván a Horváth Endre bírálatára s a Takáts József értekezésére czélozván. *) Horváth Endre és Takáts József támadásai Kazinczyt mint írot nevetségessé, mint irodalmi vezért ártalmassá s mint embert hitelvesztetté akarták tenni, úgy gondolkozván, hogy így legkönnyebben sikerül az újítás folytatása elé gátat vetni. «Rettenetes az a düh — írja Kazinczy Döbrenteinek 1818 július 2-ikán — a mivel erántam túl a Duna viseltetni meg nem szűn. Én csendemből ki nem jövök; Horváth Endre engem oly nyomorúltúl támadta meg, hogy triumphálnom nem lesz mesterség. Engem el nem némitanak, mint Kölcséyt». Bay Györgynek pedig ezeket írja: «N. úr (tudniillik Horváth Endre) és Füredi Vida (tudniillik Takáts József) úgy hitte, hogy én is elkeserítettem magamat s elnémúlok, s bennem nagyon megcsalatkoztak; szólni fogok s mindaddig fogok, míg lélegzhetem. Ügyem védelmét el nem hagyom azért, mert ők akarnak magok maradni a pályán.»

Kazinczyt nemcsak mély meggyőződése vezette a harc folytatásában, hanem szembetűnő sikere is. Néhányan az újítás legkonokabb ellenségei közül is sokat engedtek merev fölfogásukból. Sipos József, az *Ó és új magyar* írója, már elismeri az újítás jogosultságát, sőt annyira jut, hogy a gyökér nélkül alkotott új szókat is kész eltűrni, csak «magyaráztasson meg értelmök». Trattner János, a ki míg Kazinczy kilencz kötetét nyomatta, nem egyszer szemére hányta az írónak, hogy szertelen újításai megrontják a művek kelen-dőségét, most arra inti a széphalmi mestert, hogy ne gondoljon másokkal, csak az öregek haragszanak az újításokra, az ifjabb írók mindnyájan dicsérik és követik őt. Döbrentei, a ki eddig sokszor ellenkezett vele, most nyíltan pártjára

*) L. a *Magyar Nyelv* 1905. évf. VI. füzetét.

áll. Bolyay Farkas készakarva elegyít beszédébe új szókat, hogy azok a közéletben is terjedjenek s a «felőlük való disputatio egyengesse az elméket».

S mindehhez járult a keszhelyi Helikonnak 1818 február 12-ikén tartott ünnepélye is, mely a Kazinczy elleni közvéleményt szintén mérsékelni törekedett. «A mi becsületed védését illeti — írja Horváth Ádám Kazinczynak — arra nekem főgondom van. Festeticsnél helyre is hoztuk azt én és Takács Judit avagy csak félig-meddig.»

A keszhelyi Helikon 1818 februári ünnepélye az előző évi ünnepély szerint ment végbe kevesebb vendég jelenlétében s valamivel kevesebb pompa mellett. A mi szempon-tunkból érdekes jelenség az, hogy ez ünnepélyen Kazinczynak, «literaturánk ezen elcsüggedhetetlen szorgalmú munkás jeles veteranusának» és Csokonai Vitéz Mihály emlékére ültettek fákat a Gyöngyösy fája mellé, a mivel — az akkori fölfogás szerint — mintegy be akarta bizonyítani a gróf, hogy a költészetnek régi és új iránya, a magyar és idegen műveltség közötti ellentét immár szünőfélben van; hogy a széphalmi vezér izgató tevékenységének a nemzeti szellem ébresztésére tett hatása éppen úgy méltánylatra tarthat számot, mint egy régi jeles költő, a kit az orthologusok folyvást az elsőik közé soroztak. A következő, 1819. év február 16-ikán (nem 12-ikén, mert 12-ike akkor péntekre esett) tartott utolsó ünnepélyen Kis János és Zrínyi Miklós emlékezetét tisztelték meg faültetéssel, a mi ismét symboluma akart lenni az új és régi költői irány összeolvadásának.

Kazinczyt e kitüntetés éppen akkor érte, midőn a Dunán túl a legerősebb támadásokat intézték ellene; midőn a harc heve a legizgatottabbakká tette a kedélyeket. Előbb, midőn Gyöngyösy emlékére ültettek fát, Kazinczy bizonyos szelíd gúnnyal fogadta a megtisztelés hírét. Gyöngyösy méltatlannak tartotta arra a helyre, hová a régi költői irány hívei állították, s kedvtelve és némi célzatossággal újságolta barátainak, hogy a Gyöngyösy fája kiszáradt, a gróf titokban másikat ültetett helyette. Most azonban ő is részesül-vén e kitüntetésben, fölfogása egyszerre megváltozott. «Festetics berkenyéje — írja Döbrentének 1819 május 4-ikén — nekem kedves, kivált hogy az enyém mellé ültették a Kisét. Különben az egész berkenye és mindaz, a mi ehhez hason-

lít, kevésbé piritana meg, ha minden más kapna is, én pedig nem. A keszthelyi azért kedves, mert Festeticstől jött, kit minden jó tisztelni tartozik, és a ki ezt úgy ülteté nekem, hogy engem soha sem látott, és én neki levelét soha sem (!) vettem. Még kedvesebb pedig ez a berkenye és a székesfejérvári theater kapujára írt nevem, hogy éppen akkor történt, mikor a Hymfianusok dolgoztattak.» (Horváth Endre és Takáts József támadásait érti.)

S tünődik Kazinczy: vajon mivel érdemlette meg e kitüntetést, hogy a keszthelyi Helikon, melyből egész Weimart jószolt fölhevült képzelete, őt is tagjai közé sorozta? Holott az előbbi ünnepélyek mintha nyílt tüntetések lettek volna éppen az újítás ellen. Őt a legföltünőbb módon tisztelte meg Festetics. Mert Kisfaludy Sándor, Berzsenyi és a többiek, a kiket 1817-ben a megtisztelés ért, s a kik — Berzsenyin kívül — egészen megrészegültek a váratlan kitüntetésről, magok is jelen voltak, s ők magok ültették fáikat; az élő írók között ő az első, a ki nem volt jelen, s mégis megtisztelték. Ezt soha sem remélte. Vajon azt jelenti-e ez a kitüntetés, hogy a keszthelyi Helikon, melyből idővel valami Akadémia-féle fog kifejlődni, nem azonosítja magát a Horváth Endre és társai fölfogásával? Vagy talán a Beregszászi Nagy Pál és Sipos József munkáira tett bírálata győzte meg Festeticset a nyelvújító küzdelem jótékony hatásáról? Vagy a Hunyadi János születéséről éppen ekkor megjelent dolgozata nyitotta meg szemét azoknak, a kik Kazinczyt a nemzet ellenségének tekinteni nem ártott? Vagy az a fáradhatatlan buzgóság, melylyel a *Tudományos Gyűjteményt* tőle telhetőleg támogatta, jöllehet a folyóirat alapítására az első ösztönt éppen a dunántúli írók adták? Vagy végre azért érte őt a kitüntetés, hogy a keszthelyi Helikon a maga hívei közé sorozhassa s eddig követett irányától eltérítse? Bármint legyen is a dolog, s bár igaz, hogy — mint Kazinczy hirdeti — «életet és halált az író maga ad magának s azt más-tól soha nem veszi,» Kazinczy kitüntetésében az ő irányának s egész működésének méltánylatát kell látnunk s oly lépést, mely az irodalmi pártokat minden esetre közelebb hozta egymáshoz. Horváth Ádám örömmel tudósította Kazinczyt, hogy Kisfaludy Sándor most már barátságosabban nyilatkozott róla, békülékenységet mutatott iránta, noha

még békejobbot nem nyújtott neki. Csak Ruszek forrt még ellene, de az is titkolta neheztelését, különben Festetics aligha tisztelte volna meg őt legelőbb a jelen nem volt élő írók között.

A könnyen hevülő s minden sértést könnyen feledni tudó Kazinczy a váratlan kitüntetésből szintén arra következtet, hogy immár lecsillapulván az ellene szított ingerültség, a vélemények szabadságának tisztelete ismét helyreáll. Most már Kazinczy késznek nyilatkozik meglátogatni nemcsak «azt a nagy embert, a kinek emlékezete örök áldásban lesz a nemzet előtt», hanem a dunántúli írókat is, hogy a nemzeti ügy harczosait a békés együttműködés kapcsolja össze. A megtisztelés módja is kedvére van és szívesen kezét fogna abban Kis Jánossal és Virággal: «Méltóztassék elhinni Excellentiád — írja Festeticshez 1818 márczius 25-ikén — hogy annak a nagyragyogású polgárnak javalása, kit annyi érdemek tettek halhatatlanná közöttünk és az egész Európa előtt, nekem kedvesebb minden bérnél, melyet a szerencse olykor ingyen ad, olykor gondolatlanul még hullogat is. Bár maradékaink, kik érdemeinket igazabban fogják megszabni, mint a jelen kor, javalhassák e tettet! Bár későbbi dolgozásaim méltónak kiálthassanak szerencsémre, melyet most egyedül Excellentiád jóságának köszönhetek».

Dessewffy József gróf némi humorral írja Kazinczy áradó ömledéseire, hogy Angliában a gazdagok a szegények adósságait fizetik ki, de nálunk Kazinczynak csak fát ültetnek. «Neked hiszem — folytatja — szép virágzó gyümölcsfát ültettek Keszthelyen; de meg kellett volna emlékezni a kert urának, hogy te magad is virágzol és eleget gyümölcsöztél; hogy hat gyermekek neveznek apának, és hogy sem a paradicsomban, sem a genealogiai táblákon sohasem terepült el oly bő gyümölcsű fa, a mely maga nyolcz személyeket táplálhatott volna». Kazinczy a kitüntetés örömei között mind erre nem is gondolt. Csak a nemzeti haladás kettős irányának egymásba hajlását ünnepelte, kivált midőn arról értesült Horváth Ádámtól, hogy a májusi vizsgálatok alkalmával nagyon várták Keszthelyre, s hogy levelét a gróf örömmel vette és szerette volna fölolvastatni, de nem akadt rá. Gondosan tudakozta Festetics Horváth Ádámtól Kazinczy anyagi sorsát, s talán, ha Horváth Ádám azt nem mondja, hogy

Kazinczy elég tisztességesen megélhet, Dessewffy óhajta szerint valami tetemesebb segélylyel is hozzájárult volna sorsa enyhítéséhez.

Kazinczy csakugyan készült Keszthelyre, nem annyira az ünnepély kedvéért, mint inkább Festetics és a dunántúli írók meglátogatása végett. Utazását olyformán szándékozott megírni, mint az erdélyit. De 1818-ban nem valósíthatta meg tervét egyre súlyosodó anyagi helyzete miatt. A jég elverte egész termését; lovai pedig olyan nyavalyába estek, hogy részint agyon kellett lövöldöztetni, részint potom áron elvesztegetni. Még a Wesselényitől kapott szép lovát is csak 72 frton adhatta el. Remélte azonban, hogy a következő évben teljesülhet szándéka.

S a mint régebben, kiszabadulása után, mikor Festeticsnél munkája kiadásában célt nem ért, minden egyes alkalommal szerette gúny tárgyává tenni a hiú csillogással vádolt Festeticset, most, miután úgy vélte, hogy Festetics közreműködésével a nemzeti élet haladása erős támaszt nyer, kifoghatatlan dicséretében. «Festetics — írja Horváth Ádám — 1818 július 2-ikán — gyönyörű fényben ragyog már is. Ki tett ennyit a nemzet fényeért? A ki úgy fénylik, az, nem bánom, sőt akarom, hogy teljes fényében ragyogjon... Bár trónusra ültették volna a végezek! Hol volnánk úgy!» Festetics halála után is azt vallja Kazinczy, hogy szerette a fényt, de «ő azt a fényt szerette, melyet minden jónak kell szeretni, nem a csillámlást».

Mivel Kazinczy reménye, hogy Keszthelyen személyesen megjelenhessék, meghíusúlni látszott, előbb egy kis szónoki beszédet akart küldeni a következő ünnepélyre, hogy a *Helikon* célját a nemzeti élet s az irodalmi küzdelem további folyamatára világosabban kifejtse, s mint Berzsényi várta, az intézetnek oly irányt adjon, a melylyel a közönség érdeklődését fokozhassa. Majd e tervéről lemondván, költeményben óhajtotta kifejezni a gróf iránti háláját, tapasztalván, hogy «valamint azok mondtak mindég egy megköszönő s beköszöntő beszédet, a kiket a francia Akadémia veve föl tagjai közé, Keszthelyen is az lett szokás, hogy a kiknek fa ültettek, verset küldjenek be.» — «Engem — írja Horváth Ádám — váratlanul ért a keszthelyi megtiszteltetés: lelkem azt mondotta, hogy literaturánknak sok férfait méltóbb

jussal tisztelheté meg Keszthely, mint engem, s én e történetben feljebb becsülöm azt a szerencsét, hogy ő Excellentiája a gróf mutat erántam figyelmet, mint azt, hogy a literatura nagyjai közé számít a berkenye s ezért hallgatni akartam». Félt azonban, hogy hallgatását hálátlanságra magyarázzák, s nem sokára megírta *Gróf Festetics Györgyhöz* című szép epistoláját s 1819 elején elküldötte a grófnak. Egyszersmind arra kérte Horváth Ádámot, az ünnepélyek legszorgalmasabb látogatóját, hogyha a februári ünnepélyen megjelen, kérje meg a grófot, hogy olvastassa föl a verset az ünnepélyen, ha magához méltónak tartja. Azt is megírta Kazinczy Festeticsnek, hogy a költeményt szeretné az újságokban közleni.

Kazinczy epistolája Berzsenyi ódájával együtt a keszthelyi *Helikon* költői munkái között bizonyosan a legértékesebb. Azonban tartalmánál még fontosabbá teszi nyelve és alakja. Kazinczy ebben maga is a régi költői irány híve Sándor-versével s a népies felé hajló nyelvével. «Oly schémát választottam — mondja erre vonatkozólag — melyben sohasem gyakorlám magamat: de most annyira megyen a misoxenia hevülése, hogy semmit sem szeretünk, a mi harmincz esztendő előtt régi nem vala, engedtem tehát én is a közönségessé váló izlésnek». A Döbrenteinek 1819 márczius 7-ikén írott levelében hasonlóképen magyarázza a költemény keletkezésének okait: «Keszthelyi megtiszteltetésem — írja — nekem egészen váratlanul jött. A grófot soha nem láttam, vele semmi összeérintésben nem voltam. Magát szentül tiszteltem(!), mert ki érdemel tehát tiszteletet közöttünk, ha ő nem? Nem nagyítás az, midőn én ötöt Nádasdy Tamáshoz, Bethlen Gáborhoz s a két kardinálishoz hasonlítottam (tudniillik az epistolában), de a poétai régióban élő embernek különös a nem poétai világ tisztelete, s ha magamat már méltónak ítéltém volna is, azt csak nem várhattam s nem vártam, hogy azok közt, a kik jelen nem voltak az ünnepen, én koszorúztassam meg legelsőben. Tudod ezenfölül, hogy a Keszthely környéke nekem nem barátom. Váratlanul érvén e megtiszteltetés, egy simplex prózai, de meleg levélben köszöném meg a vett kegyességet s feltettem, hogy verssel nem fogom, s ezt azért nem, hogy lássa a világ, hogy szinte pirit az ily kegyesség, az ilyen korán jött. Azonban egy barátunk levelé-

ből tudom, hogy Keszthely tölem verset várt. Félttem tehát, hogyha nem küldök, vadnak fognak nézni s hálátlannak ... Ezt a formát választottam, tudván, hogy ezt szeretik az újat és idegent filagóriáknak nézők. *) De azzal az istentelenséggel éltem, hogy a nálunk szokásban volt és így magyarnak képzelte módú versezetet egészen a francia epitrék stíljében csináltam.»

Kazinczy költeménye közjavallást nyert mind a grófnál, kihez intézve volt, mind az írónál. Nem kellett Festeticset kérni, hogy olvastassa föl az 1819. februári ünnepélyen, önmagától határozta el, hogy fölolvastatja, ezzel is jelét adván a széphalmi vezér iránti tiszteletének. Az írók közül kivált Dessewffy és Kis János halmozták el érte dicsérettel. Érezték, hogy a nemzeti irány, habár félénken s a közízlés hatása alatt, de jelentkezik már Kazinczynál is; sokat ígérő kezdetnek hitték e próbát, noha folytatásáról, illetőleg diadaláról nem is álmodhattak. Kazinczy saját vallomása szerint a közönség ízlésének engedett, nem a maga lelki sugalmának. Igaz, hogy régóta nyilvánult az irodalmi közvéleményben az az óhaj, hogy a régi magyar költői irány föleleveníttessék nemcsak külformában, hanem tárgyban és nyelvben is. Erre célzott a Gyöngyösy István emlékének megtisztelése. De Kazinczy eddig mindig lenézte a parlagias ízlést, a mely a külföldi irodalom művészi szépségeinek teljesen hijával volt a Dugonics, Gvadányi, Pócs András, Mátyás József, stb. verseiben. Csokonai magyaros formájú verseit is épen ezért csak mázolásnak tekintette. Kisfaludy Sándor regéit sem tudta méltányolni. Egyedül Kis János magyar idomú versei nyerték még tetszését, de ezek sem önmagokért, mint inkább azért, hogy Kis Jánost különben a maga költői irányához ragaszkodónak tartotta. Ellenben Szemere Pál sonettjeiben, Kölcsey sejtelmes dalaiban, Szentmiklóssy epigrammaiban, Ungvárnémeti Tóth László, Aranyosrákosi Székely Sándor és Döbrentei egy-egy ódájában a maga költői irányának oly fejlődését szemlélte, a mely hova-tovább győzedelmeskedni fog a töle megvetett régi irányon.

S íme most ő maga is a lenézett régi költői irány mű-

*) Célzás Horváth Endrére, a ki Kazinczy fordításait kilencz emeletű filagóriának nevezte említett bírálatában.

velőjéül lép a közönség elé, hogy megnyerje az idegen stil szépségeit megvetők tetszését. Eddig megelégedett, ha néhány barátja dicsérettel halmozta el, most a nagyobb közönség tetszésére vágyik, mintha érezné, hogy a két költői iránynak előbb-utóbb egyesülnie kell, s épen neki kell erre nézve a kezdő lépést megtennie. «Én talán sohasem írtam még valamit — írja Bay Györgynek 1819 november 4-ikén — a mely közönségesebben tapsoltatott volna, mint a Festeticshez írt epistola, s ez a tapsolás szintén bántott.» Épen ezért nem is tudja megtagadni önmagát. A köztetszéssel szemben ő semmi érdemet nem tulajdonít művének, a melyet versekbe szedett prózának tart. Igaz, hogy a közönség javálja, de ez nem biztos jele a mű valódi értékének. Ámde itt az egymással küzdő költői irányok összehétkítéséről esik szó először, s ha Kazinczy az egymáshoz közeledést előmozdíthatja, nem tartja írói ízlésével összeférhetetlennek, hogy a közönség ízlésének is kedvezzon. «Reménylem — mondja a Gyulay Lajoshoz 1819 márczius 16-ikán írott levelében — a gróf Festeticshez írott versezet, melyet olvasál a *Kurírban*, megint sokakat megenyhít erántam, itt legalább elhalmoznak javallással.»

Kis János nyíltan megmondja, hogy Kazinczynak ez a műve több szépséggel dicsekszik, mint akármely jambusa. És — folytatja — «ha formájok akaratom és tudtom nélkül részrehajlóvá találna is tenni, annyi bizonyos, hogy elmédnek ez új és szokatlan sugára oly oldalról is láttat és szerettet a publikummal, melyet az eddig nem is gyanított.» Kis János egyenesen Kazinczy művének tulajdonítja azt a szerencsét, hogy Festetics őt is megtisztelte, midőn az ő fáját és a Zrínyiét Kazinczyé mellé ültettette. Kazinczy szeretne ugyan ezzel hízelegni magának, mert csakugyan ezért emlegette a Festeticshez írt prózai és költői levelében Kis Jánost, Virágot és Zrínyit, de — úgy mond — erre még az önszeretet sem szédítheti. Annyi igaz, hogy a gróf az 1819 februári ünnepélyen Ányost és Faludit akarta megtisztelni, s talán mégis Kazinczynak tulajdonítható, hogy Zrínyi és Kis János részesültek a megtisztelésben. Egy okkal több, hogy Kazinczy a maga egész működésének méltánylatát lássa.

Igazat adhatunk Kazinczynak, hogy a dunántúli íróktól soha nem remélt méltánylatot, s nem hitte, hogy Festetics oly örömmel fogadja versét. De «midőn — írja Kis János-

nak 1819 márczius 16-ikán — az én üldözőim mindent elkövetnek, hogy Nabugodonozorra tegyenek, most már megtiszteltetésemnek . . . nagy örvendezéssel örvendek. Az talán elakasztja némely szidalmazó szájában a szót. Áldom azt a geniust, a ki nekem azt sugallá, hogy a Festeticshez szóló versezethez ezt a schemát vegyem. Gondolnám, erre a föl-olvasáskor azt fogták mondani: de bizony Kazinczy most is *a régi*.»

A keszthelyi *Helikon* megtisztelése részben az idegen-szerűségek túlzásaitól tartózkodó s a közizlés felé hajló Kazinczynak szól, részben pedig az elszánt izgató újabb erőt merít belőle, hogy a nyelvújító harcz utolsó csatáiban nem szabad lankadnia. A köztapsolás nem téríti el megkezdett útjáról. Ha a dicséret tömjénfüstje megszédítené, talán megelégednék azzal, hogy ismét *a régi Kazinczyt* kezdik benne látni. «De — úgy mond — szégyenlem és sajnálom, hogy a nemzet nem halad, és hogy némely hamis próféták tanításainak engedvén, be akarja maga előtt vágni a haladhatás útját.» Horváth Endre bírálatát és Takáts József támadását ingathatatlan meggyőződéssel czáfolja s kimondja utolsó szavát *Az orthologus és neologus nálunk és más nemzeteknél* czimű tanulmányában, régi elveit még egyszer hatalmas érvekkel védelmezve, túlzásait azonban maga is beismerve.

Immár ellenségei is elismerték, hogy nyelvünk csinosítása s gazdagítása nagyot haladt az utóbbi húsz év óta. Nem zúgolódtak ellene s az elvek igazságának meghódoltak. Természetesen az újítók is sokat okúltak. Belátták, hogy «merni ugyan kell, de az ellenfélre is kell hallgatni, mert olykor ők is jót mondanak.» Nyelvünk a maga egyszínű laposságából kilépett s a maga gazdag színeiben kezdett ragyogni. Bátran kérdezheti Kazinczy: vajon ott állanánk-e, ha mindenben hallgattunk volna a nyelvrontástól rettegőkre? S vajon sikerült volna-e a nemzetet fogékonyságra ébreszteni legféltettebb kincse, nyelve iránt, ha az újítások támasztotta eszmesúrlódás magával nem ragadja? Hisz egyfelől az olvasók és írók, másfelől pedig az írók és grammatikusok folyvást ellenkezésben állottak. Az olvasók nem értették az írók nyelvét, a grammatikusok pedig lépten-nyomon fönnakadtak az írók merészségein. Ki kellett törnie a nyílt harcznak. Sebeket mind a két félén kaptak és adtak. Kazinczy sem maradt

sértetlen; de, mint a hű katona, sem a sebeket, sem a halált nem rettegte. Most már szünő félben a harcz, s Kazinczy győzelme biztosnak látszik. «Nekem — írja Prónay Sándornak 1821 június 16-ikán — Méltóságos Báró, az minden érdemem, hogy mertem, és hogy a Beregszászi és Verseghy hadával s Horváth Endrével és társaikkal megvívтам». A mérkőzés heve épen akkor legnagyobb, midőn Festetics mintegy oltalmába veszi a széphalmi vezért. Ezért érzi magát leginkább lekötelezve a gróf iránt, mert oly oldalról nyer segílyt, honnan a legkevésebbé várja. Ez a körülmény kölcsönöz a keszhelyi *Helikon*nak némi fontosságot a nyelvújítás történetében.

A keszhelyi ünnepélyeken lett nyilvánvaló, hogy a mint Kazinczy hajlik az ellenfélhez, az ellenfél is hajlik ő hozzá nemcsak a nyelvben, hanem a költői irányok s az ízlés tekintetében is. Kazinczy, az idegen szellemnek a nyelvben és irodalomban legerősebb képviselője, nemzeti idomú versben ünnepli Festeticset; Kisfaludy Sándor, a nemzeti szellemnek akkor leghívebb kifejezője, idegen alakú versben, alkæi strófákban hódol Festetics áldozó készségének. A régi magyar és újabb idegen költői irányok, a nemzeti és külföldi műveltség egymástól eltérő útjai egyesülésének symbolumául tűnik elénk a keszhelyi faültetés a Gyöngyösy és Zrínyi, a Berzsenyi, Kisfaludy és Horváth Ádám (D. Takács Juditot figyelmen kívül hagyhatjuk), a Kazinczy és Kis János működésének s emlékének kapcsolatában. A *Helikon* című kis kötetben olvasható verses művek — nagyrészt csak szárnypróbálgatások — is a magyar versidom és az idegen formák összeegyeztetését mutatják.

Festetics nem érte meg a nemzeti és idegen szellem irányainak kibékítését. Az utolsó ünnepély (1819 február) után pár hónapra meghalt. Vele a helikoni ünnepélyek is megszűntek. A februári három ünnepélyen kívül még kétszer, 1817 és 1818 májusában, a georgikoni vizsgálatok alkalmával voltak ily ünnepélyes összejövetelek az írók és a közei vármegyék főbb tisztviselői, midőn az intézetbeli tanárok, tanulók és meghívott vendégek fontos gazdasági kérdéseket fejtegettek s inkább mellékesen áldoztak a múzsáknak. 1817 májusában Horváth Ádámnak a *Hyperboréi Zsenge* című melodramáját játszották el, a melyben régi mythologiai sze-

mélyek Apollót üdvözik a balatoni Parnassuson. Horváth Ádámon kívül, a ki háromszor látogatott el Keszthelyre, Dukai Takács Judit és Kazinczy Klára (1818-tól kezdve Horváth Ádámné) voltak az ünnepély látogatói, a kik egyszersmind alkalmi verseiket is fölolvasták. Kisfaludy Sándor és Berzsenyi csak egyszer voltak jelen. Amazt talán sértette a Kazinczy kitüntetése, emez pedig Kölcsey bírálata után hallani sem akart egyelőre a költőkkel való érintkezésről. Különben *Keszthely isteneihez* című ódája legmaradandóbb emléke a helikoni ünnepélyeknek.

Kazinczy a nyelvújító harcz s a magyar közszellem fölébresztésére irányult küzdelmének egyik szép epizódjául tekintette a keszthelyi *Helikont*. De a faültetésnek csekély és hiú emlékét hamarosan elfeledte. Midőn Dessewffy a mester hatvanadik születésnapjára írott versében Kazinczyt a nemzeti ébresztés vezéreül tünteti föl, a ki «gerjesztő jutalom híjával» vágott ösvényt a sokaság előtt: úgy érzi Kazinczy, mint ha a Capitoliumon kötöttek volna borostyánt homlokára s minden egyéb méltánylatról megfélekedzik. «Mi ehhez a megtiszteltetéshez és a superintendens Kiséhez — kérdi — a Festetics berkenyéje? Oh, láss szívembe s hidd, hogy ezért a berkenyéért pirúlok, valamikor eszembe jut. De Kis és Dessewffy közt állván, sublimi ferio sidera vertice.»

Ez az újabb hatásokra oly fogékony Kazinczy ítélete, a melyet nem szabad szó szerint vennünk. A Festeticstől nyert kitüntetés küzdelmeinek hevében jól esett neki, s nem volt oka érte pirúlnia. Ellenkezőleg akkor úgy érezte, hogy az ő irányából, mint forrásból táplálkozó művészibb ízlés lassankint átalakítja egész irodalmunkat, a melyben a magyar és idegen szellem egymással kibékülve s egymást erősítve teljesebb összhangba fog olvadni. A nyelvújító harcz pedig győzelemre jutván, vívmányait az egész nemzet elfogadja, minek biztató jeléül tekintette Kazinczy, hogy Festetics sem tartja őt immár nyelvrontónak s a nemzetiség ellenségének.

VÁCZY JÁNOS.

NYELVÉSZETI TANULMÁNYUTAM AZ ÉJSZAKI OSZTJÁKOK FÖLDJÉN.★)

Tekintetes Akadémia! Mielőtt osztják földi tanulmányutam lefolyását és annak eredményeit a tek. Akadémia elé terjeszteném, a kegyelet is úgy kívánja, hogy megemlékezzem Reguly Antalról, összehasonlító nép- és nyelvtudományunk halhatatlan emlékü úttörőjéről, ki a múlt század negyvenes éveiben ifjú hévvel, lelkesedéssel, akadályt nem ismerő kitartással buzgólkodott nyelvünk eredetének felderítésében.

Nemes törekvéseinek áldozata lett. Nagyratörő terveit, melyeket a 21 éves ifjú a meglett tudós határozottságával jelölt ki maga elé, csak részben valósíthatta meg. Hosszas és fáradságos utazásainak eredményeként gazdag anyagot hozott a Volga mellékén és az Ural vidékén lakó, velünk rokonnnyelvű népek területéről, de ifjú élete ketté törött, mielőtt azokat a tudomány közkincsévé tehetné volna.

Halála után Hunfalvy és Budenz értékesítik a becses hagyatékot. E tekintetben kivált Hunfalvy óriás eredményt ért el a *Vogul föld és népe* című nagyjelentőségű művével, mert ebben a magyar nyelv hovatartozóságát már kétségszövegbevonhatatlanul kimutatja.

A gyűjtemény legértékesebb részével az eszközök elégtelen volta miatt ő sem tudott boldogulni. A vogul szövegek nagy része, továbbá az egész osztják gyűjtemény megfejtetlenül maradt. Végre a vogulok hagyományos költészetét másfél évig tartó vogul-földi utazása után teljes egészében föl-

★) Fölolvastatott a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1905. május 1. és 22-ikén tartott üléseiben.

tárja Munkácsi Bernát. Buzgó munkásságának fényes eredménye az Akadémia kiadásában megjelent *Vogul Népköltési Gyűjtemény* négy vaskos kötete. Ehhez hasonló a finn-ugor-ság többi területén már nehezen lehet szerezni, mert a legtöbb helyen az ősi hittel együtt a régi hagyományok is elpusztultak vagy pusztulófélben vannak. A hasonló tartalmú osztják nyelvi anyag értékesítése megoldandó problémának maradt fenn a legutóbbi időkig.

* * *

Munkácsi vogul földi sikerei után már remélhattük, hogy a Reguly-féle osztják gyűjtemény megfejtése is jóformán csak idő kérdése. Ott a helyszínen meg lehet még találni a kulcsot hozzá. Munkácsi hírét vette, hogy az Ob-folyam alsó vidékén is dívik még az énekmondás. A megboldogult Pápai Károly több hős monda tartalmát fordításban le is jegyezte. Talált ilyen hősmondákat a Konda vidékén Patkanov Szerafim orosz tudós is, a ki statistikai és közgazdasági adatok szerzése végett Munkácsival és Pápaival egy időben járt a déli osztjakok között.★)

Ily előzmények után erős elhatározás támadt lelkemben az osztják tanulmányútra. A szerencsés véletlen erre az alkalmat előbb megadta, mintsem reméltem. Az 1897. év nyarán gróf Zichy Jenő úr ő nagyméltósága részéről azt a meg-tisztelő megbízást kaptam, hogy harmadik ázsiai utazása alkalmával végezzem a nyelvészeti kutatásokat. Nagy örömmel ragadtam meg az alkalmat, mert reméltem, hogy az utazási vállalat keretében az osztják nyelvre vonatkozó tervemet is megvalósíthatom. Nagylelkű mæcenásunk gondoskodott róla, hogy az utazási vállalatot megelőzőleg a szükséges előtanul-

★) Lásd: Patkanov: *Die Irtysch-Ostjaken und ihre Volkspoesie* című művének második részét: *Ostjakische Texte mit deutscher und russischer Übersetzung nebst Erläuterungen*. St.-Petersburg. 1900. A szövegek között öt hős ének is van; négy a Konda, egy pedig a Demjanka vidékéről. Ez énekek alapján a «Живая Старина» 1890. és 1891. évfolyamában «Типъ остяцкаго богатыря по остяцкимъ былинамъ и героическимъ сказаніямъ» (Az osztják hős tipusa az osztják regék és hős mondák alapján) című értekezésében érdekes képét rajzolja meg a régi osztják társadalomnak.

mányokat már orosz területen szerezhessem meg. E célból még ugyanazon év telén Szentpétervárra utaztam.

Az orosz fővárosban leginkább az orosz nyelvvel foglalkoztam, de gyakran megfordultam az ázsiai, archæologiai és az ethnographiai muzeumokban is, melyeknek gyűjteményei felette tanulságosak voltak rám nézve. Itt külön is megemlítem az ethnographiai muzeum értékes gyűjteményét a szibériai népek samanismusáról. Hogy a volgai és főképen az uralvidéki népekkel tüzetesebben is megismerkedhessem, összegyűjtöttem a rájuk vonatkozó irodalmi anyagot. Ilyen munkában töltöttem három hónapot.

Rövid tartózkodásomat Helsingforsban, hova 1898 márczius 6-án érkeztem meg, felette kedves emléküvé teszi az a szíves fogadás, melyben a finn-ugor nyelvészet kiváló képviselői (Donner, Genetz, Setälä, Krohn, Paasonen, Wichmann és Mikkola urak) részesítettek. E jeles tudósok tevékenységének színhelye a finn-ugor társaság (*Suomalais-ugrilainen seura*), mely 1883-ban közadakozás útján alakult meg, s azóta a finn-ugor népek nyelvének, őstörténetének és ethnographiájának kikutatásában óriási eredményeket ért el. Az egyes finn-ugor népek területén a társaság megbízásából évről-évre szorgalmasan gyűjtik az anyagot alapos készült-ségű fiatal tudósok. Az eredményeket a társaság közlönyeiben (*Journal* és *Mémoires*) teszik közzé. Nincs messze az idő, midőn az egész finn-ugor terület ki lesz aknázva a tudomány számára és az így összehordott anyag földolgozása után bizonyára szétfoszlik az a köd, mely a finn-ugorságra eddig ránehezedett. Az a nagy tevékenység, melyet itt tapasztaltam, még inkább fokozta munkakedvemet, s megerősített elhatározásomban, hogy a finn-ugor nyelvészet nagy épületéhez, melynek fölépítésén itt hangyaszigorlalommal fáradoznak, valamivel én is hozzájáruljak. Sajnos, csak kevés időt tölthettem e kiváló tudósok körében; sietnem kellett a tifliszi találkozóra. Márczius 15-én visszatértem Szentpétervárra, honnét már másnap Moszkván és Kieven keresztül Odesszába indultam. Itt vártak reám a társaim (Jankó és Posta), a kikkel azután együtt utaztam Tifliszbe, hová márczius 31-én érkezünk meg.

Előtanulmányaink eredményeit s a jövőre vonatkozó terveinket külön-külön a gróf elé terjesztettük. Ugyanekkor

én az osztják területet jelöltem ki olyannak, hol nyelvészeti tekintetben eredményes kutatást lehet végezni. Ezt az állításomat azzal okoltam meg, hogy a finn-ugor nyelvek közül épen az osztják nyelvterület az, mely legkevésbé van kiaknázva a tudomány számára, már pedig az a kevés anyag is, melylyel eddig rendelkezünk, nyelvünkre nézve nagy fontosságúnak látszik.

Előterjesztésemet a gróf úr helyesléssel fogadta, s az osztják földi tanulmányutam belekerült az expeditio programjába. Április hó 12-én már el is váltam az expeditiótól és a Kaukázus vadregényes vidékéről igyekeztem eljutni a finn-ugorság legtávolabbi csoportjához: az osztjakokhoz. Tifliszből a grúz hadi vasúton Batumba utaztam, itt hajóra szálltam és két napig tartó tengeri utazás után megérkeztem Novorosszijszkba. Innét vonaton egyenesen Kazán felé tartottam. Nagy volt örömem, midőn Szvizjazsknál április 19-én elértük a Volgát. A vonatunk itt megállapodott és a hatalmas folyón, melyet ekkor még vastag jégkéreg borított, gyalog átkeltünk a túlsó partra, hol egy másik vonat várta az utasokat. Majd nemsokára föltűntek előttem Kazán hatalmas tornyai és karcsú minaretjei. A fárasztó utazás után jóleső érzés támadt lelkemben, midőn délután 2—3 óra tájban az érdekes város falai között megpihenhettem. Itt mindjárt az első napokban megismerkedtem Szmirnov Iván Nikolajevics és Katanov Nikolaj Feodorovics egyetemi tanár urakkal, a kik szíves vendégbarátsággal fogadtak és meleg érdeklődéssel voltak vállalatom iránt. Mind a két tudós neve ismeretes az ural-altáji nép- és nyelvtudomány művelői előtt. Szmirnov, mint a keleti finn népek buzgó kutatója, nagyobb monographiákat írt a *cseremisze*kről (1889), *vojákok*ról (1890), *permjákok*ról (1891) és a *mordvák*ról (1895).*) Ezt a lelkes tudóst csak nemrég, 1904 május 29-én férfikora javaidejében ragadta el a kérlelhetlen halál.

Katanov, mint a török-tatár nyelvek alapos ismerője,

*) A *cseremisze*kről és a *mordvák*ról szóló rész 1898-ban francziánul is megjelent a «Publications de l'école des langues orientales vivantes» című vállalatban. *Les populations finnoises des bassins de la Volga et de la Kama par Jean N. Smirnov Étude d'ethnographie historique traduite du russe et revue par Paul Boyer.* Première partie. Paris, 1898.

szintén buzgó munkásságot fejt ki az egyes török-tatár nyelvek kikutatásában. Szívesen időztem e kedves tudósok körében, kiktől pontos áttekintést nyertem a volgai tartományokban lakó rokonnyelvű népekről, ugyancsak az ő segítségökkel e népek vallásos irodalmából és nyomtatásban megjelent népköltési termékeiből jóformán teljes gyűjteményt szerezhettem. Három hétig terjedő kazáni tartózkodásom alatt leginkább a csuvas népet és nyelvet tanulmányoztam. Midőn a készen talált irodalmi anyagot megszereztem, kíváncsi voltam ki a nép közé. E kirándulásomnak tulajdonképen az volt a célja, hogy a mennyire lehetséges, megállapítsam a csuvas nyomtatványok bizonytalan hangjelölésének helyes olvasását. Ezt ugyan csuvas tanulók segítségével Kazánban is megtehettem volna, de meg akartam ismerkedni ott a helyszínén magával a néppel is, tehát az ethnographiai érdek is kiszóllított a városból.

A csebokszári kerületnek egy kis faluja, Tyurlema (csuvasul: *T'erlemes*) volt első állomásom. Itt, miután közelebbről is megismerkedtem a csuvasokkal, kik az oroszok módjára kis faházakban laknak, elővettem Zolotniczkij csuvas szótárát és a helybeli tanító meg diákon (mind a kettő született csuvas) kiejtése szerint pontosan átírtam a szótárnak minden egyes adatát. Közben még népdalokat és kisebb meséket is gyűjtöttem. Majd átmentem egy napra a szomszédos faluba, Sendžas (or. Семенгина)-ba, hol még pogány csuvasokat is találtam. Ezek nagyon bizalmatlanul fogadtak, hiába kérdezősködtem, hitéletökről nem tudhattam meg semmit sem. Az ősi vallásra vonatkozólag azonban elég gazdag irodalmi anyagot kaptam Kazánban. Midőn a szótár átírásával elkészültem, az apró csuvas falvak érintésével útra keltem Csebokszár felé. Útközben néhány napra megállapodtam Visoko-Togajevóban, hol szemtanúja voltam egy népes csuvas vásárnak. Koskiban (csuv. *Čurāso*) betértem Szmélov atyához, ki maga is sokat foglalkozott a csuvas népköltési hagyományokkal. Egy kis gyűjteménynyel meg is ajándékozott. Koskitól nem messze egy kompon átkeltünk a Czivilj (csuv. *Šaval*) folyón és nemsokára Čigir-be érkeztem. Innét már csak 20 versztnyi utat kellett megtennem a rázós tarantászon Csebokszárig, hova május 22-én estefelé meg is érkeztem. Másnap épen heti vásár volt. A vásári

sokadalomban a csuvasok között helylyel-közzel cseremiszeket is láttam.

A meleg tavaszi napok, miközben a csebokszári kerületben lakó csuvasok között időztem, elég hamar megnyitották előttem az utat távoli célomhoz. A Volga és a Káma jege már teljesen eltakarodott, a gőzhajózás megindult. Csebokszárból már nem mentem tovább, egy volgai hajóval csakhamar visszatértem Kazánba. Itt gyorsan megtettem az előkészületeket a további utazáshoz. Június 4-én vettem búcsút az expeditio többi tagjaitól, a kik időközben szintén megérkeztek Kazánba és másfél napig tartó hajózás után a Káma-folyón eljutottam Permbe. Innen már az «urali vasúton» folytattam tovább az útam. Tyumén a végső pontja ennek a vasútnak. Ez már az óriási terjedelmű tobolszki kormányzóságban fekszik, annak egyik kerületi városa, de egyszersmind kereskedelmi góczpontja is, különösen nyáron. Számtalan hajó indul innét a Tura és Tobol folyókon Tobolszkon át Omszk és Tomszk felé. Egyike a legrégebbi szibériai városoknak. A tatár uralom idejében «Csangi-Tura» néven ismeretes volt már a XV. században. A hatalmas tyuméni khán gyakori támadásokat intézett a permiek ellen. Mig végre Jermák Timofejevics kozák rablóvezér az 1580. év augusztus havában megjelent társaival Csangi-Tura alatt és azt csakhamar el is foglalta. A következő évben az Irtis és Tobol összefolyásánál épült Szibir tatár főváros is Jermák hatalmába kerül. Kisebb-nagyobb ellenállás után meghódolnak a többi tatár városok is. Megdőlt Köcsüm szibériai khán-sága, de a hódító hadjáratnak maga Jermák is áldozatul esett. Jermák halála után csakhamar megjelennek az orosz vajdák és 1586-ban már megalapították a mai Tyumént, melynek első lakosai vicsegdai és usztjugi zürjének voltak. Ezek csakhamar virágzó kereskedelemnek vetették itt meg az alapját. Már 1596-tól kezdve ázsiai portékával karavánok jártak ide még Bokharából is.

Az érdekes multú városban mindössze két napig időztem. Ez idő alatt megtekintettem a város nevezetességeit. A tatár uralom nyomai sánczok és szakadékok alakjában még most is láthatók a város egyik részén, melyet még ma is «gorodišče»-nek (várrom) neveznek. Fölmentem a Szent Háromságról elnevezett kolostorba is, ez a Tura-folyó emel-

kedett partján fekszik. Itt van eltemetve a Nagy Péter csár nagyhírű kortársa, Lescsinszkij Filofej szibériai metropolita, ki, miután letette papi méltóságát, mint Feodor szerzetes hívő lelkesedéssel indult 1712-ben a vogulok és osztjások közé, hogy megnyerje őket a keresztyénség tanainak. Kiséréteben volt Noviczikj Grigorij kisorosz származású száműzött is, a ki a vogulok és osztjások hitéletéről saját megfigyelései alapján a legbecsesebb tudósításokat nyújtja.*) Feodor szerzetes, ki telve volt krisztusi szeretettel és egyszerűséggel, még életében meghagyta, hogy a kolostor udvarán, a templomon kívül temessék el, hogy a «járó-kelők tapossák hamvait» (дабы ходящие попирали ногами прах мой). A végső akaratát teljesítették. Midőn 1727 május 31-én meghalt, a a kolostor udvarán temették el, közel a székesegyház nyugati kapujához. A sirján vastetővel ellátott emlék áll, mely a hit-terítő képét ábrázolja.

Tyumenből másfél napig tartó hajózás után a Tura és Tobol folyókon Tobolszkba érkeztem. Itt találtam már Karjalainen urat, kit a helsingforsi finn-ugor társaság ugyan-csak az osztják nyelv kikutatása céljából küldött ki. Majd-nem három hétig együtt dolgoztunk a muzeum könyvtárában, hol elég sok érdekes és nehezen hozzáférhető irodalmi anyagot találtunk a vogulok-, osztjások- és a szamojédokra vonatkozóan. A könyvtár «Bibliotheca Sibirica» nevet visel, ezzel mintegy jelzi, hogy főképen a Szibériára vonatkozó anyagot gyűjtik itt össze.

Figyelemreméltó a muzeum ethnographiai osztálya is, melynek elég szép vogul, osztják és szamojéd gyűjteménye van. Ugyancsak Tobolszkban megszereztem az osztjakságra vonatkozó statisztikai adatokat is, melyek azonban koránt-sem pontosak.**)

*) Ez a munka sokáig kéziratban hevert a tobolszki székesegyház levéltárában, rövid címe a következő: Краткое Описание о Народъ Остякомъ (= Rövid leírás az osztják népről). Csak nemrég adta ki Majkov L. a Памятники древней письменности и искусства című gyűjteményes vállalatban. Sanktpeterburg, 1884.

**) Az osztjások a vogulokkal és a szamojédokkal együtt a tobolszki kormányzóság éjszaki részeit lakják. Az éjszaki másfajú népek (inorodczy) között számra nézve az osztjások foglalják el az első helyet. Az Ob folyam mentén mintegy 2000 versztnyi hosszú-

Július 1-én indultam az éjszaki tájakra Szmorodnyikov kereskedő hajóján az Irtisen lefelé. A parton kezdetben elég gyorsan váltakozott az orosz templomok zöldre festett kupolája a tatár falvak karesú minaretjeivel. A mint azonban 150 versztnyi távolságra jutunk Tobolszktól, már nem látjuk többé a minaretteket, csak az orosz templomok megszokott kupolájával találkozunk, ezzel is csak gyéren. Itt már jelentkeznek az osztjások is. Az Irtis mellékét azonban még jó darabig az oroszok foglalják le, míg az osztjások ennek jobb-oldali mellékfolyói, a Turtasz és Demjanka völgyeiben húzódnak meg. Demjanszknál (Tobolszktól körülbelül 249 versztnyire) már egészen osztják területen vagyunk. Itt hajdan osztják vár volt, Jermák kozákjai 1582-ben foglalták el. A XVII. század első felében pedig már orosz telepések érkeztek ide az Uralon túlról, kik fuvaros szolgálatra voltak kötelezve Tobolszk és Szurgut között. A falu a vízről alig látszik, egészen eltakarja a meredek part, csak mikor már egészen odahajóztunk, akkor látszott két-három háztető s a köből épült templom kupolája. Julius 3-án délután egy órákor érkezünk Repalovo-ba (Tobolszktól 408 v.) itt láttam először eleven osztjásokat. A hajónkra fölszállott egy osztják család, az öreg Iván Jevdakimovics a fiával és a menyével, a Konda mellékéről valók. A férfiak öltözéke csak annyiban különbözött az orosz parasztviselettől, hogy az övükön ott lógott a tokba rejtett kés és a tűziszerszám. Az asszony is szoknyában volt, de a fejét hosszú rojtú osztják kendő takarta. Typusuk azonban teljesen osztjásokra vallott. Mindkettő alacsony termetű, az öreg ember arczbőre homályos szőke, az ifjú osztjáké sötétbarna, szemök kissé ferdemetszésű,

ságban húzódnak éjszak felé és elfoglalják annak nagyobb és kisebb mellékfolyóit is. A déli osztjákság egy része az Irtis mellékén, továbbá Konda, Demjanka és Turtasz folyók völgyeiben lakik. Legtöbben vannak a berjozovi és a szurguti kerületekben. E két helyen jelentékeny túlsúlyban vannak az oroszok fölött is. Az óriási területhez mérten azonban az osztjások száma nagyon csekély, mindössze 18—20 ezerre tehető. — Karjalainen az 1890-iki összeírás alapján 18,000-re teszi az osztjások számát, mely az egyes kerületek szerint ilyenformán oszlik meg: a tobolszki kerületben van circa 2400, a szurguti kerületben 5800, a berjozovi kerületben circa 9100, a narymi kerületben 7000. (Lásd: *Anzeiger der Finnisch-Ugrischen Forschungen*. II. k. 77. l.)

mélyen ülő. A fiatal ember bambán néz maga elé, az öreg Iván Jevdakimovics elég élénken tekint körül a fedélzeten, megtölti a pipáját, rácsihol és vigan fújja a füstöt. A hajó kapitányától tudtam meg, hogy az öreg osztják kalauzolása mellett megyünk egy kisebb szállítmánnyal a Kondán fölfelé Bolcsarovóba.

A Konda-folyó medre hajózásra nem igen alkalmas, csak 1896 június 24-én (az orosz számítás szerint) tettek itt kísérletet első ízben. Másfél óra múlva már el is értük a Konda torkolatát. A nagyobb terhet ott hagytuk, csak a kisebb bárkát szállítottuk tovább. Alighogy belejutottunk a torkolatba, mely itt 5—6 versztnyire kiszélesedik, már lépten-nyomon találkoztunk osztjásokkal, a kik a hajó jelzésére kis lélekvesztőiken igyekeztek az útból kitérni. Hajónk csak lassan haladt előre. Iván Jevdakimovics ott állt a kormányos mellett, nagy figyelemmel nézi a vizet s jelzi az utat. A partvidék elég változatos képet nyújt. Jobbról-balról rengeteg erdőségek vannak. Az erdőkből idelátszanak az osztjások jurtjai. A part mentén nagy csapatokban lovak legelésznek, a hajó tülkölésétől megrezzenve menekülnek be az erdőbe. A kondai osztjások, úgy látszik, elég jó módban vannak. Másnap reggel korán már Bolcsarovóba (oszt. *ëne-jega-pügöt*) értünk. Kis egyházas község ez, mintegy 371 lakosa van. Az osztjások itt már teljesen orosz módra élnek. A bárkát itt hagytuk és most már, ismervén az utat, gyorsabb tempóban mentünk vissza a Konda torkolatához. Este félnyolczkor már megérkeztünk az elhagyott bárkához. Iván Jevdakimovics is búcsút vett tőlünk és kis lélekvesztőjén igyekezett vissza falujába.

Hajónk július 5-én éjjel után két órakor érkezett meg Szamarovoba. Ez a kis falu Irtis jobb partjának lejtőjén, két hegy közötti mélyedésben fekszik, szép fenyő erdőség környezi. Az egyik hegyen itt is osztják vár volt, Jermáknak egyik alvezére, Brjazga vette be. A mult században ez is, mint Demjanszk, fuvaros-állomás volt.

A világos éjtszaka már jelezte, hogy közeledünk a poláris vidékek felé. A mint a hajónk elhagyta Szamarovot, nemsokára elértük a hatalmas Obot, de már jóval előbb megpillantottuk az Ob jobb oldali emelkedett partját, az úgynevezett Tomszki-hegyeket.

A hol a két folyamóriás összetalálkozik, eltűnnek a partok, óriás áradvány (szor) képződik. Az Irtis szőke vizét azonban sokáig meg lehet különböztetni az Ob sötét vizétől; jó darabig egymás mellett folynak. De hajónk már a barna vizen úszik tovább s az Irtis meredek partját hátunk mögött hagytuk.

Az Ob folyam vidékén már mindinkább ritka az emberlakta hely. A jobb oldali meredek partot jóformán mindenütt tülevelű erdők szegélyezik, az egyhangú örökzöld szín közé a nyír fehér törzse hoz egy kis tarkaságot. Az erdőségeket patakok szagatják meg, majd tavak és ingoványos mocsarak következnek egymásután. Alig tudok helylyel-közzel egy-egy osztják telepet fölfedezni. A rengeteg erdők között nagy foltokban látunk fiatal erdőket. Negyven évvel ezelőtt óriás erdőségek voltak itt Szamarovtól kezdve majdnem egészen Berjozovig. A romokon idővel fiatal erdők támadtak, de ezekben már megesökkent a vadak száma, elpusztultak a czirbolyafenyők, a vidék elszegényedéséhez ez is nem kis mértékben járult hozzá. Hajónk többször megállapodott, tüzelőfát raktak be. Ilyenkor mindig kimentem a partra, megtekintettem az osztjások nyírhéjjal fődött sátrait, mindenütt csak szegénységet, nyomorúságot láttam.

Július 6-án elérjük Kondinszket. A falu a magas parton fekszik, elég festői, köröskörül tülevelű fák szegélyezik. A meredek partra két lépcső vezet föl, az egyik a faluba, a másik a kolostorba. Ezt a kolostort 1657-ben alapították hittérítés céljából. Az osztjások nem egyszer komoly támadásokat intéztek ellene. 1891-ben apáczaklastrommá változtatták, mert utóbb már csak két szerzetes volt itt, ezek sem sokat törődtek a kolostorral, még a templomot is elhanyagolták. A kolostorban most iskola is van az osztják gyermekek (többnyire leányok) számára, a tanulók száma azonban ritkán haladja meg a tízet. Az apácák a tanításon kívül kertészettel is foglalkoznak, ez azonban a zord éghajlat miatt nem igen sikerül. Nemsokára egy orosz halásztelephez (Горны песоѣк) érünk, hajónk a tüzelőanyag miatt itt is megállapodik. A telep gazdája, Noviczki Michail Stepanov, szívesen fogadott, meg is vendégtelt theával. Büszkén említette az egyik őst, Noviczki Grigorijt, a ki már 1715-ben írt az osztjákokról.)*

*) Lásd fentebb.

Innen már csak 100—120 versztnyi utat kellett megtennünk Berjozovig, a hová július 8-án éjfél tájban szerencsésen megérkeztünk.

Hajónk a Vogulka torkolatánál kötött ki. Az egész város a parton volt. A rendőrségi felügyelő, a ki már hivatalosan is értesült érkezésemről, megjelent a hajón és udvariasan följajánlotta szolgálatát. Egy kis kocsin elszállított a hatósági tisztviselők számára föntartott szállásra.

Mindjárt másnap, a hivatalos látogatásaim végeztével, megtekintettem a várost. Berjozov a Szoszva balpartján, a torkolatától körülbelül húsz versztnyire, három halmon terül el. Az északi oldalán a Vogulka (vogul *Vol-jā*, osztj. *Oʒal-joʒan*) ömlik a Szoszvába. A várost erdőség veszi körül, melyben a sok tűlevelű között helyenként még lombhullató is akad, például a nyír. Erről nevezték el a várost *nyir-város*-nak osztj. *sūmət vqš*, vogul. *ʒal'-ūs*).

Ivan Vasziljevics császár 1593-ban streliczeket, kozákokat és papságot küldött ide a város megalapítására. A vogulok, osztjakok és szamojédok kezdetben sokszor háborgatták a jövevényeket. Mindjárt két évvel a város alapítása után Luguj, a kunovái osztják kenéz támadta meg Berjozovot, de a támadókat visszaverték. Később 1607-ben a vogulok, osztjakok és szamojédok szövetkeztek és még hevesebb támadást intéztek a város ellen, de az akkori vajda, Cserkaszkij Péter csakhamar leverte a lázadókat, sokat elfogatott közülök, harmincz főemberöket pedig fölakasztatta. Az osztjakok és vogulok aztán le is csendesedtek, de a szamojédok még többször is háborgatták az oroszokat. Még 1851- és 1856-ban sem menekült volna meg a város a szamojédok támadásától, de a lázongó Vaul'a Pietomint Obdorszkban elfogták és az olombányákba szállították.

A XVIII-ik század második negyedében nagyhatalmú államférfiak (Mencsikov, Dolgorukov és Ostermann gróf) száműzetési helye lett Berjozov. Velök együtt II. Péter császárnak két menyasszonya is idekerült. A száműzötteket czölöpökkel körülvett várban őrizték. Ma már nyoma sincs ennek, a földjéből is jókora darabot elhordott a Szoszva. Az 1805-iki tűzvész alkalmával elégett az a fatemplom is, melyet a Szűz Anya tiszteletére Mencsikov herczeg építtetett. Azon a helyen most szép kőtemplom van, mögötte, közvetlen a part mellett

egy kis kápolnával. Állítólag ott porlanak Mencsikov halmvai. A templom előtt nem messze egy fakereszt jelöli Ostermann gróf sírját, Mencsikov leánya, II. Péter cár egykori menyasszonya, a szomszédos halmon épült székesegyház előtt van eltemetve.

Az iszprávnnyik adott mellém egy osztjákul tudó kozákokat, a kivel aztán sorba jártam a város végén levő vogul és osztják jurtokat. Nem találtunk otthon egy lelket sem, az ajtók is be voltak szögezve. Már épen visszafelé akartam indulni, midőn a vezetőm egy távolabb fekvő házikóra mutatott, melynek felszálló füstje sejteté, hogy ott végre valakit találhatunk. A mint az ajtó elé helyezett füstölőn, mely az egyedüli óvszer a szúnyogok ellen, átléptünk, bejutottunk a piszkos jurtba, hol két asszony épen fonalkészítéssel foglalatoskodott.

A vezetőm elmondja, hogy mi járatban vagyunk, de az öreg asszony mégis bizalmatlanul tekint reánk. Közelebről szemügyre veszem a házat, a házi berendezést. Megkérdzem egyik-másik tárgy nevét. A fiatal menyecske hűségesen felelget, de az öreg asszony folyton dünynyög. Végre a piszkos kárpit mögül gyermek sírás hallatszik, a menyecske odabúvik, elő sem jött aztán. Az öreg asszonyhoz pedig hiába fordultam kérdéseimmel, nem szólt egy szót sem. Mit tehattünk egyebet, ott hagytuk a duzzogó öreg asszonyt és visszatértem a lakásomra.

Elhatároztam, hogy a mint lehetséges, azonnal tovább indulok a Nagy-Ob melléki halászfalvak érintésével Obdorszk felé. De első sorban is alkalmas tolmácsról vagy tanítóról kellett gondoskodnom. Ez azonban rendkívül nehéz volt, mert olyan osztjákot, ki oroszul is jól tud, nem találtam, viszont az oroszok közt se akadt olyan, kinek osztják nyelvi tudása az én céljaimnak megfelelő lett volna. Végre mégis egy ilyent kellett fölfogadnom az öreg Kokoulin Mihály Andrejevics személyében. Az osztjákokat elég jól ismeri, gyermekkorától fogva érintkezett velök, nyáron együtt halásztak, télen is ellátogat hozzájuk czukorral, theával és egyéb czikkekkel megrakodva; csereberél velök. Ugyan Mihály Andrejevics osztják tudománya sem ütötte meg a kívánt mértéket, de a tisztaság és a másféleképpen teljesen megbízható volt.

Végre midőn teljesen hozzákészültünk az utazáshoz, a

hivatalos személyek és Mihály Andrejevics rokonsága jelenlétében július 18-án éjfél tájban egy fődött csónakon (úgynevezett kájükön) elhagytuk Berjozovot. Az evezősök, kik között két osztják is volt, hozzáálltak a munkához és mindinkább távolodtunk Berjozovtól, végre a reggeli szürkületben eltűnt a város s kiértünk a Szoszva torkolatához, hol már csak a hatalmas vizet láttuk. A pirkadó hajnalt csakhamar elűzte a fölkelő nap, mely két óra tájban már teljes pompájában ragyogott. A remek látvány még az osztjákjaimat is jó kedvre hangolta, folyton kisálkodtak egymással. Végre ebbe is beleuntak. Az egyik nemsokára elkezd dúdolgatni, a melódiája egyre hangosabb lesz, végre már szinte merész tonusba csap át, de hirtelen az ének megszakad és elhallgat egy pillanatra, mintha csak fuldokolna, aztán újra kezdi hal-kan s így folytatja tovább. E dalok tartalma szinte a balgaságig gyermekes, a versmérték is egészen szabálytalan. Nincs is kialakulva, mert az énekes kétszer el sem tudná mondani. Ilyen dalokat folyton csinálnak még a legképtelenebb dolgokról is. Nem lehetetlen, hogy osztjárom is «a messziről jött emberről» elmélkedett, ki oly nagy érdeklődéssel hallgatja énekét. Majd megérkeztünk az első állomásra: Pü-
 γor-ra, (oroszul Пыропские горы), a Kis-Ob és egy folyóág alkotta szigetre (Berjozovtól 45—50 versztnyire).

Az osztjások kíváncsian közeledtek a parthoz. Kíváncsiságuk nőttön-nőtt, midőn Mihály Andrejevics előadta nekik jövetelünk czélját. A szúnyogok elől csakhamar bemenekültem a közellevő kis faházikóba, melynek bejárata előtt szintén ott volt a füstölő. Én elhelyezkedtem a bejáratl szemben levő gyékénynyel takart deszkaemelvénnyre, a házigazda (*Veš-ojti*) nem messze tőlem szintén lekuporodott oda, az asszony-nép és a gyermekek a baloldali sarokban húzódtak meg. Mihály Andrejevics is nemsokára jött a duruzsoló szamovárral. Előkerült az élestárunk is és egynéhány üveg. Mihály Andrejevics a kis rumkával (így nevezik a pálinkás poharat), sorba kínálta a házinépet, még a gyermekeknek is juttatott belőle. De meg is ígérték ám, hogy minden kérdés-
 semre megfelelnek. A mint az éhségünket csillapítottuk, azonnal munkához fogtam. Leírtam a házat, annak egyes részeit, a házi berendezést. Osztjákjaim nem győzték keresni, hogy még mit is nem írtam le. Midőn a belső berendezéssel

elkészültem, a ház kültáját vettem szemügyre. A ház előtt magas karókra erősített állványon nagymennyiségű halat szárítottak. A parton meg a hálók voltak apró fácskákra teregetve. Leírtunk mindent, alig győztük a munkát. Sorbajártam a kis házikókat (összesen 7), mindenütt szívesen fogadtak. Örült a gazda, ha valami olyat találtam, a mit másutt még nem írtam le. Két nyírhéjjal fedett, kúpalakú sátor (ugynevezett csúm) is volt a faluban. Ezek bizony nagyon szegényesek. A sátor közepén volt a tűzhely, a füst a sátor nyitott csucsán távozik. A tűzhely fölött egy állvány van, melyre a fazekakat akasztják. Köröskörül apró venyigékre gyékény és rénszarvasbőr van terítve, ezeken ülnek, ezeken alusznak. Nem messze a falutól, a folyó partján, egy fiatal osztják éppen a ladikkészítéssel foglalatoskodott. Készséggel megnevezte a ladik egyes részeit, elmondva készítési módját.

Egészen belefáradtam a munkába, álmos is voltam. De szó sem lehetett a nyugalomról. A szúnyogok óriási rajokban zümmögtek körül, szinte halálra kínoztak bennünket. Az öreg Mihály Andrejevics végre bemenekült egy füstös jurtba, én pedig szúnyoghálóba burkolózva jártam-keltem a parton, szinte kétségbeesetten tekintetem a jövő elé. Kínos órák voltak ezek. Mihály Andrejevics már pihent egy kissé, kijött hozzám és azt tanácsolta, hogy menjünk tovább. A mint eltávolodunk a parttól, kevesebb lesz a szúnyog és nyugodtan alhatok. A mint kijutottunk a folyó közepére, a szúnyogok csakugyan megfogytak, a kimerültségtől nem-sokára mély álomba merültem. Mikorra fölébredtem, már meg is érkeztünk a következő állomásra, az usztromszki jurtokhoz (osztják nevén: *űsrəy-ou-kort*). Az idevaló osztjakok már nem fogadtak olyan barátságosan, mint amazok. Eleinte még csak megfelelték a kérdéseimre, de később már csak úgy szökdöstek előlem, a vakmerőbbek pedig még ki is nevettek. Midőn láttam, hogy nem boldogulok velők, ott hagytam őket és visszamentem csónakunkhoz.

Délután vogulok érkeztek a Szigva mellékéről. Ezek már sokkal barátságosabbak voltak. Elővettem Munkácsi vogul gyűjteményét és fölolvastam nekik a teremtés-mondából egyes részleteket. Nagy érdeklődéssel hallgatták. Letelepdedtek körém és kértek, hogy csak mondjam tovább.

menni. Az onder-jugani osztjakokat már Ahlqvist meséivel mulattattam.

Végre július 31-én megérkeztünk Kuševat helységbe. A Nagy-Ob jobb partján fekszik szép erdős helyen. Az egyetlen orosz falu Berjozov és Obdorszk között. A csinos fatemplom körül mintegy tíz faház sorakozik. A lakosai orosz kereskedők. Itt van egy kényelmes épületben az «inorodnaja uprava» (más szóval: a kunováti járáshoz tartozó bennszülöttek közigazgatási hivatala), melynek élén a sztarsina áll, az írásbeli munkát azonban a jegyző (pisar) végzi. A jegyzőt meglátogattam a statisztikai adatok miatt. Ez megmutogatta az utolsó kunováti kenéz, Artanziev herczeg ereklýeit: öt darab oklevelet és három díszöltözetet. Az egyik (még pedig a legrégebbi) égszínké selyem kaftán arany, ezüst sújtással; a másik piros bársony kaftán, melynek galléra virágokkal van hímezve, arany sújtásos szegélylyel, hozzá van még egy rövid, térdig érő vörös bársony nadrág is. A harmadik öltözet már sokkal egyszerűbb kiállítású, mind a mellett elég finom vörös posztóból készült ezüst paszomántos kaftán. Van még egy pár csizma is szattyán bőrből.

Az oklevelek között van a herczegi diploma (piros selyembe kötött pergament), mely szerint II. Katalin czárnő 1768 január hó 3-án Artanziev kunováti osztjakot a kenézi méltóságban megerősíti.

A többi írás már a kormányzóktól való. Az egyikben Nyugat-Szibéria kormányzója Artanziev Szemjon herceget, a kunováti járás előljáróját, 1852 december 30-án arról értesíti, hogy I. Miklós czár hűséges és buzgó szolgálatai fejében első osztályú díszkaftánnal jutalmazza meg. Hogy melyik öltözetre vonatkozik ez, nem tudom, de az égszínké kaftán nagy valószínűség szerint II. Katalin idejéből való.

Kuševatról két nap múlva már tovább megyünk. éjféltájban megérkezünk Laŋki-voš-ba (Menyét-város), itt evező-söket váltunk és indulunk tovább Kas-kort felé.

A meredek parton már messziről egy hosszúkás faépítmény vonta magára a figyelmemet, favárhoz hasonlított. Onnan gyalogösvény és a meredekebb részen pedig lépcső vezetett le a partra. Köröskörül szép szálás erdő terül el. Odébb katalmas tó nyúlik be az erdőségbe. A főenyés parton rénszarvas-csapásokat vettem észre. Később kitűnt, hogy

abban a várforma építményben száz darab rénszarvas tan-nyázik.

A kašgori osztjások a halászáton kívül már rénszarvas-tenyésztéssel is foglalkoznak, elég jó módon élnek. Télen a vadászat is kedves foglalkozásuk. A vadakat többnyire leleményesen összeállított cselekkel fogják, ezeknek egész sorozatát tanultam itt megismerni. Tirlin, egy értelmes osztják, mindent megmagyarázott. Elmentünk a cserénybe is. A szegény pára állatok alig tudtak vánszorogni, annyira leromlottak. A legnagyobb ellenségük ezeknek is a szúnyog. Az osztjások panaszkodtak is, hogy állományukból már eddig elhullott 50 darab. A cserényben is vannak füstölők, a szegény pára állatok ott húzódnak meg.

A következő állomáson Pit-lar-(fekete-tó)-on még nagyobb rénszarvasállományt találtam. A nyári meleg és a szúnyogok itt is sok kárt tettek.

Pit-lar-on Kartaganov Nikifor Kirilov vendége voltam. A házi gazdám szép, barna ember, egészen kivált a többiek közül. Bizonyos előkelőség látszott rajta, mely már a tiszta öltözékekben is nyilvánult. Az ősei valószínűen kenézek voltak. A többi osztjások tisztelettel közeledtek hozzá. Szorgalmasan felelt kérdéseimre, megmutogatott mindent. Munkánkat a kunováti sztarsina érkezése zavarta meg, a kivel valamely hivatalos ügyben Nikifornak is távoznia kellett. Csinos osztják kést adott emlékebe, az ajándékot én a törömmel viszonoztam.

Másnap (augusztus 6-án) mi is indultunk tovább. Útközben Par-awet-nál (oroszul Параватские юрты) is megállapodtunk. Ez emelkedett parton szép túlelű fáktól környezve sok faházikót pillantottam meg, de jóformán az egész falu lakatlan volt. Csak a jemšcikek (fuvarosok) tartózkodtak otthon, a többiek az egész nyarat a halászó helyen (úgynevezett peszokon) töltik, mely már innét távolabb van.

Itt láttam meg ismét az Uralt, mely már valóságos hegyláncznak mutatkozott, hóval fődött ormai idelátszottak, magától a hegyláncztól 100 versztnyire lehettünk.

A mint elhagytuk a paravatszki jurtokat, az Ob mindinkább szélesedik, már nem lehet látni a tulsó partot. A hatalmas folyó észak-nyugati hajlással Vandiasnál egyesül a Kis-Obbal, belőle azonban éjszakkeleti irányban egy kisebb ág.

az úgynevezett ikarszki Ob szakad ki, rátértünk erre az ágra és ezen folytattuk tovább az utunkat Kunzsolig (osztjákul *Kunžqlay-kort*), hová este felé érkezünk meg.

Itt a szúnyogok milliárdjai fogadtak bennünket. Alig vártam, hogy mehessünk tovább, azonban a jemsčikok nem voltak otthon, várnunk kellett. Csak egy öreg osztjákat találunk a tanyán, a ki ugyancsak meg volt rémulve, midőn Mihály Andrejevics följelentéssel fenyegette, mert hosszabb időre a jemsčikoknak nem szabad elhagyni az állomást.

Az öreg Sziberov Vaszka midőn megtudta, hogy mi járatban vagyok, azonnal elkezdett mesélni a gazdag szamojéd emberről, kinek két felesége, tíz fia és egy leánya volt. Megragadtam az alkalmat, s a fojtó füsttel teli jurtban azonnal munkához láttam és nagy vesződés után leírtam a legelső kapcsolatos osztják szöveget. Így mesélgetett az öreg majdnem reggelig, közben megjöttek a többiek is. Abban hagytuk a mesét. Mihály Andrejevicszel visszamentem a ladikunkhoz, de nem tudtunk nyugodni. Szerencsére másnap erős nyugati szél támadt, a szúnyogok nem háborgattak annyira, nyugodtabban dolgozhattam az öreg Sziberovval. Elmentem velők halászni is, az öreg megmutogatta a háló egyes részeit. Megmagyarázta a kalydan (érző háló) mutráját (minden csinját-binját). De az ősi hagyományokról nem nyilatkozott, félt Mihály Andrejevicsztől, hátha elmondja a papoknak. A jurtokban ugyan ott találtam az orosz isten (*rusz törôm*) képét, de a ladikunkhoz közel, az erdő sűrűjében, a vörösfenyőkre aggatott rénszarvas koponyák világosan jelezték, hogy mégis csak többre becsülik a saját *loyx*-jaikat (bálványaikat).

Másfél hetet töltöttem itt az öreg Sziberov társaságában. Ez idő alatt leírtam tőle egynehány mesét, bővült a szótári anyagom is. Még talán maradtam volna tovább is, jöllehet a sok kellemetlenséggel járó utazás nagyon megviselt, de, úgy látszik, az öreg Vaszka is belefáradt a mesemondásba, mert egy szép napon megszökött előlem. Augusztus 16-án délben elhagytuk a kunzsoli osztjákat és másnap korán reggel már megérkeztünk Obdorszkba.

Igy ért véget nyári utazásom, mely bizony a kiállott viszontagságokhoz képest igen csekély eredményt nyújtott.

* * *

Obdorszk közel a Pouj torkolatához a folyóba nyúló meredek, magas hegyfokon fekszik (az északi szélesség $66^{\circ} 34'$ és a keleti hossz $84^{\circ} 15'$ alatt). Hajdanában szintén erősség volt, a régi osztjak vár helyén épült 1595-ben. A mint a kozák őrség itt megjelent, az Obvidék fejedelmei hatalmukat elveszítették, csak azok nyerték vissza a kenézi méltóságot, a kik letették a hűségi esküt és megkeresztelkedtek. Az obdorszki kenéz is megjelent Moszkvában és fölvette a keresztséget, a mikor is Vaszilij nevet kapott. Boris Feodorovics czár kinevezte őt az obdorszki tartomány kormányzójává «egészen a Jegestenger partvidékéig.» Vaszilij kenéz építette az első keresztyén templomot Obdorszkban Szent Vaszilij tiszteletére. Utódai közül azonban a legtöbben megmaradtak ősi hitük mellett. Egyik dédunokáját, Tajsát 1714-ben Feodor szerzetes keresztelte meg Berjozovban, a keresztségben Alexej nevet kapott. Ez volt a megalapítója a későbbi Tajsin kenézi családnak, melynek az utolsó sarja volt Ivan Matfejevics Tajsin. Ennek a nagyapját II. Katalin czárnő erősítette meg a kenézi méltóságban 1768-ban, a mikor is küldött neki egy fényes diszöltözetet (bibor-bársony kftánt arany paszomántos gallérral, aranyvirágokkal áttört fehér atlasz mellényt, egy pár vörös szatytyánbőr csizmát, arany zsinórzattal díszített sötét bársony sapkát és egy övet vadászkéssel együtt).

A Tajsin kenézi család egykor híres volt a gazdagságáról, még Iván Matfejevicsnek is volt vagy 10,000 darab rénszarvasa, de utódai nagyon elszegényedtek, ma már semmiben sem különböznek a többi osztjakoktól — közönséges fuvarosok (jemščikek), a kenézi méltóság jelvényeit azonban kegyelettel őrzik.

Obdorszk mai lakossága legnagyobbbrészt oroszokból (378) és zürjénekből (290 lélek) áll, ez utóbbiak az Archangelszkij kormányzóságból telepedtek ide. Kereskedéssel és halászattal foglalkoznak. Mindnyájan jó módban vannak, jól berendezett, csinos faházakban laknak. Az osztjakok pedig a falu végén szegényes földházakban huzódnak meg.

Van Obdorszkban hittérítő állomás is, melyben két szerzetes és egy világi pap működik, de nem fejthetnek ki valami eredményes munkát, mert az osztjakok és a szamojédok még most is erősen ragaszkodnak a régi hagyomá-

nyaikhoz. Iskolájokban mindössze 10—15 osztják és számójéd gyermeket oktatnak. A hittérítők könyvtárában megtaláltam Vologodszkij szótárának a kéziratát is, mely főképen azért nevezetes, hogy jó ideig ez a szótár nyújtotta a legtöbb osztják nyelvi anyagot a finn-ugor nyelvészet művelőinek.

Obdorszkban mindjárt kezdetben szorgalmasan hozzáálltam az osztják nyelv tanulmányozásához, de alkalmas tolmácsot itt sem kaptam. Várom kellett, míg az osztjások a halászó helyekről visszatérnek. Ez csak szeptember hó vége felé következett be. Nagy türelmetlenséggel vártam-várokoztam, de keservesen csalódtam, mert ugyanakkor megérkeztek a tobolszki hajók is, hozták a sok pálinkát; nem lehetett látni egyetlenegy józan osztjakot sem. Végre október 10-én megérkezett Szobrin Andrej, az egyetlen írástudó osztják, a ki Ahlqvistnak is segítségére volt osztják nyelvi tanulmányaiban. Ezt kellett szerződtetnem. Mindjárt észrevettem, hogy az osztják nyelvi tudása nem sokat ér, az én céljaimra épen nem alkalmas. Szobrin ugyanis orosz nevelésben részesült, még kis gyermek korában elvitték Tobolszkba s midőn onnét visszatért, újra kellett neki tanulni a nyelvet. Ehhez járult még az is, hogy a szeszkes italok túlságos élvezése tönkretette az emlékező tehetségét is. Ma már képtelen egy-egy kapcsolatos szöveg elmondására. Helyette inkább egy nem írástudó értelmes osztjakot szerettem volna megnyerni tanítónak, ez azonban rendkívül nehezen ment, mert a nép félénken huzódzott tőlem. Végre hosszas rábeszélés után Muchrin Péter obdorszki osztjakot is sikerült szerződtetnem. Midőn a többiek megtudták, hogy hozzám elszegődött, minden áron le akarták beszélni, de Muchrin nem hallgatott rájuk, hűségesen megmaradt a szolgálatomban. Elég értelmes volt, hasznavehetőségét csakhamar bebizonyította.

Szereztem tőle egy csomó kapcsolatos szöveget és aztán ezt Szobrinnal pontosan átvettem. Ily módon az osztják nyelvben mind jobban-jobban megerősödtem. E közben szorgosan készülődtem a téli utazáshoz. Megszereztem a szükséges ruhaneműeket. Az egész ruházatom rénszarvasbőrből került ki. Olyan volt, mint a többi osztjásoké. A rendes ruházatom fölé a rénborju bőréből készült ruhát vettem,

mely szőrrel van befelé. E fölé még két más ruhát, még pedig egy csuklyával ellátott, szőrrel kifelé álló rénborjubőr ruhát, legfelül pedig egy másik vén rénszarvas bőrből készült az előbbihez hasonló szabású vastag ruhát. E ruhák zsákszerűek, úgy hogy fejfelé kell beléjük bújni, ily módon a hideg szél sehogysem juthat az ember testéhez. A lábamra pedig a meleg bőrharisnya fölé térden felül érő rénszarvasbőrből készült botosokat húztam. Az útra gondoskodtam még jó meleg lábzsákról is, ezt a derekamnál megkötötték. Ezenkívül még egy nagy prémtakaróm is volt.

Alkalmas szánról is gondoskodtam. A szánomat vastag nemezzel teljesen beborítottam, elül még ablakot is csináltattam rá, oldalt pedig jól záródó ajtóval láttam el.

A mint a téli utak megszilárdultak, ilyen fölszereléssel útra keltem ismét. A szánomat jó úton, tudniillik a folyók tükrén négy rénszarvas nagy gyorsasággal röpítette tovább. Az osztjakjaim (Szobrin és Muchrin) külön szánon követtek. Az éléskamránkat a harmadik szánra raktuk föl. Ez utazásomnak tulajdonképen az volt a célja, hogy fölkeresem az énekmondókat. Legelőször is a kunzsoli osztjakokat látogattuk meg a téli falujokban, mely a nyári lakóhelyüktől 4—5 versztnyire van befelé az erdőségben. Az öreg Sziberov ugyanis Obdorszkban meglátogatott és megígérte, hogy ha elmegyek hozzájuk, elmond egy pár hősi éneket (*tārnyār*). Az obdorszki ismerőseim midőn megtudták, hogy hosszabb időre elutazom, kétkedően csóválták a fejüket. Meg voltak róla győződve, hogy két-három nap múlva visszafordulok. Csalódtak várakozásukban. Három hétig jártam egyik téli faluból a másikba, fölkerestem mindazokat a helyeket, a hol csak reméltem, hogy valamit is találhatok. Az osztjakok kezdetben bizalmatlanul fogadtak, de lassanként megbarátkoztak velem. Ily módon eredményesen munkálkodhattam. Azokban a kis osztják kunyhókban, melyeket oly rémséges színben rajzoltak le előttem obdorszki ismerőseim, egészen jól éreztem magamat. Nem bántott a kényelem hiánya, osztják módra éltem közöttök. Reggeltől estig dolgoztam, csak annyi ideig pihentem, míg a szerény ebédemet elkészíthettem magamnak. Megtaláltam az énekmondókat is. Az öreg Szi-berovtól irtam le az első hősi éneket a bálványos öregről (*lonxan iki*), ezt követte a Xorəy-falvi leány éneke, de ezzel

aztán ki is merült az öreg tudománya. Innét tovább mentem a Poluj mellékére.

November hó 14-én reggel érkeztem vissza Obdorszkba a poluji osztyjakoktól, a hol Mada István (Estepan) házában éneken szegény, de mesében-regében gazdag napokat töltöttem. Útközben ugyanis értesültem róla, hogy a Vul pasl (Nagy folyóág) melléki nép (Obdorszktól éjszakkeletre körülbelül 40 versztnyre) nagy nemzetségi áldozatra készül, hol az osztyjakok hagyományos fegyvertáncza is nevezetes szerepet játszik. Erről a fegyvertánczról Erman *) és Beljavszkij **) után, a kik Savrov G. berjzovi körorvos közlése alapján leírták, a későbbi utazók is mindnyájan megemlékeznek, de Regulyn kívül (a ki 1845 január 15-én ezt Berjzovhoz közel jelping uos-ban látta, de nem írta le) egyik sem láthatta. Még jóformán ki sem nyugodhattam az úti fáradalmakat, midőn meghallom, hogy Vulpaslon már négy nap óta áldoznak. Rögtön indulni akartam, de nem kaptam rénszarvasokat. Végre másnap reggel két nártán (szánon) elszállítottak bennünket Tajsiné. Az utazás nem volt kellemes; erős szél támadt, hordta a havat, csak nehezen haladhattunk előre. A mint az Óbon átkeltünk és egy folyóágra értünk, már esteledett (délután 2—3 órakor). A rénszarvasaink kifáradtak, alig tudtak vánszorogni. A fuvarosok, talán szándékosan, eltévesztették az utat. Péter majdnem hajba kapott velök. Hosszas bolyongás után végre nem messze tőlünk észrevettük a fölszálló sziporkákat, nemsokára járt útra találtunk. A jó úton rénszarvasaink ismét futásnak eredtek és csakhamar megérkeztünk az áldozókhoz. Péter rögtön a jurthba sietett és megnyugtatta az egybegyülteket, majd visszavért és kíségetett a sok prémes holmi közül. Beléptem az isten tiszteletére berendezett jurthba. A jurtt meglehetősen tágas, egészen olyan, mint a többi nyári lakóházuk, csak a térfogata nagyobb. A jurtt közepén ott van a tűzhely, s vígan lobog a láng. A tűzhelynek az ajtó felé eső szélén egy megnyúzott rénszarvas fekszik, mellette ül a sámán. A többiek,

*) *Reise um die Erde durch Nord-Asien und die beiden Oceane in den Jahren 1828, 1829 und 1830.* Berlin, 1833. I. k. 674—680. l.

**) «Поѣзка къ Ледовитому Морю» (Utazás a Jegestengerhez.) Moszkva, 1833. (89—91. l.)

20—30 férfi, köröskörül a tűzhely mellett ülnek. Az asszonyok és gyermekek a távolabbi sarokban huzódtak meg.

A mint beléptem, nem valami barátságosan tekintettek rám; Péternek, úgy látszik, nem sikerült teljesen megnyugtatóni őket. A barátságtalan fogadás ellenére is letelepedtem közjök a tűzhely mellé. Péter e közben ugyancsak igyekezett eloszlatni aggodalmukat. Végre lassanként megszeliődtek, de azért egynémelyik még mindig bizalmatlankodott. Majd magam is beszédbe elegyedtem velök, erre aztán még nagyobb meglepetéssel tekintettek rám, szinte meghökkentek egy kissé, hogy megértettem a beszédjüket.

Igy telt, múlt az idő, egyszer csak azt vettem észre, hogy mindvalamennyien kiszivárogtak a jurtból, csak néhány férfi, az asszonynepek és a gyermekek maradtak vissza. Erre én is kifelé indultam, de nem eresztettek. A férfiak, úgy látszik, az én őrizetemre maradtak vissza. Ugyancsak bosszankodtam, de mégis beláttam, hogy jobb lesz nem erőszakoskodnom. Letelepedtem ismét a tűz mellé és beszédbe elegyedtem velök. Sőt elővettem a pálinkás poharat is és ily módon igyekeztem a jóindulatukat felém fordítani. Ez meglehetősen sikerült is, mert az öreg anyóka, a kit a többiek különös tisztelettel illettek, ki nem is a többi nő között, hanem a főhelyen ült, azzal nyugtatott meg, hogy nem-sokára visszajönnek és aztán elkezdődik a táncz, ezt már én is láthatom.

Miközben a többiek távol voltak, jobban szemügyre vettem a jurt belsejét. A széle-hossza 11 lépés. A tető nyolcz oszlopon nyugszik. Az oszlopokra egyméternyi magasságban egy eltorzult arc van vájva: ez a *jiljan* (alsóbbrendű osztják istensége). A *jiljan* homloka köré színes szalagok és rézgyűrűk vannak aggatva. A bejáratnál szemben volt elhelyezve a *lonx* (bálvány): másfél méter magas vastag posztó-selyem göngyöleg, mellette rendkívül sok rókaprém és 50—60 darab rozsdás szablya.

Mintegy két óra múlva visszatértek az áldozók is. A jurtban levők élénk érdeklődéssel fogadták őket. «*Tut manəs?*» («A tűz ment?») kérdezősködtek. Az áldozat nem sikerült teljesen, mert, mint beszédjükből kivettem, az erős szél a lángot elhajtotta félre.

Majd lakomához láttak. Thea, főtt rénszarvas hús és

fagyos hal nagy mennyiségben volt előttük. A lakoma végeztével néhány faggyúgyertyával kivilágították a jurtot, a tűzhelyen a tüzet kioltották.

A sámán intésére két ember fölnyalábolta a *loyy* mellé fektetett szablyákat és kiosztotta a férfiak között. Erre aztán azok szablyával kezökben a tűzhely két oldalán egymással szemben két sorban álltak. A sámán, a ki ez alkalommal szárnyas subát öltött, két kisebbfajta kalapácsot tartván a kezében, az egyik sor elé állt. A két kalapácsot összecsapta, erre aztán éktelen haj! kiáltásban törtek ki és jobbra-balra hajlongva a szablyákat majd letartják, majd fölfelé emelik, közben folytonosan kiabálják: haj! haj!

A sámán az egyik sor előtt lassan elhalad, a két kalapácsot mint valami szentséget tartja a kezében, előtte és utána szintén egy-egy szablyás férfi megy szintén jobbra-balra hajlongva, az előtte levő háttal megy előre. A sámán megint összeüti a két kalapácsot, erre éktelen kiabálás támad, majd ismét az egyhangu haj! haj! következik.

Midőn a sámán mind a két sor előtt elhaladt és közben-közben az adott jelre többször is fölkiáltottak, a szablyatáncz véget ért. Az egész actus mintegy félóráig tartott. A sámán a két kalapácsot a tűzhely fölött lévő gerendán helyezi el.

Kis idő múlva a jurt ajtaját nagy robajjal betaszítják. Két férfi jött be, az egyik asszonynak volt öltözve. Meglehetősen erős tréfákkal mulattatták az ünneplő gyülekezetet. Három ilyen jelenet után megint a táncz következett az előbb leírt módon. Ezután ismét alakosok jöttek. Az én Péterem is játszott, énekelt. Három jelenet után még egyszer eljárták a fegyvertánczot.

A mulatság éjjel után három órakor ért véget. Ekkor theához ültek, fagyos halat ettek és ott a jurtnban szép sorjában mindnyájan lenyugodtak. Én is ott helyezkedtem el közöttök, mert künn rettenetes hideg (35—40°) volt. Elég hideg volt a jurtnban is. Másnap, midőn fölébredtem, a bajuszomon hatalmas jégcsapok voltak. Az osztjások is föl-kászolódtak. Tüzet raktak, a tűz mellé letelepedtünk és theáztunk. Megvendégeltem őket pálinkával. Reggeli után kimentem a szabad levegőre. Messziről ide látszottak az obdorszki hegyek, előttem hatalmas hóval fedett síkság terült

el. A bálványos házhoz közel két-három földház romja látható, mögötte apró bokros berek. A berekből mintegy 150—200 lépésnyire egy hatalmas szomszéd sátor füstös tetőfái merednek az égnek.

A sátorhoz gyalogösvény vezet. A berek szélén egy furcsa formájú, feketére festett szán áll, a szán mellett három hatalmas posztó-göngyöleg. Közelebből is megakartam tekinteni, de valaki hirtelen megragadja a karomat és visszavezet a jurtba. (Ēreχ-iķi, az öreg vulpasli osztják, úgy látszik, folyton szemmel tartott, észrevétlenül mindig a nyomomban volt.)

No most már csakugyan kitört belőlem a harag. Az osztjások összeültek, tanakodtak s hosszas tanakodás után végre megengedték, hogy estére már én is részt vehetek az áldozásban. Nemsokára már új vendégek érkeztek, hozták az áldozati állatokat, egy nagyobb és egy kisebb rénszarvas bikát (mind a kettő fehér, mint a hó). A kis rénborjut a feketére festett szán mellé vezették. Ezen a szánon, melynek a talpfája mind a két végén föl van hajlítva, mert sohasem szabad megfordítani, a *χín-ort-poχ* (a járvány-vész bálványfia) göngyölegjét szállították ide. A szán küllőire veres festékekkel vérfoltok vannak festve. A posztó-göngyölegek pedig igazi vérrel vannak bemázolva.

A szán mellett tüzet raktak (*aj tut* = kis tűz). Az egyik osztják fölvelt egy kis galyat és arra hódpézsmát (*castoreum*) erősített, azt a tűzben meggyújtotta és a füstölgő galyat a fejünk fölé tartotta. Erre két osztják a kis rénborjú nyakára hurkot vet, azt meghúzza, az állat kiölti a nyelvét és a samán a fejszével fejbe kóllintja. Az áldozati állatot megnyúzták és azon nyersen majdnem az egészet fölfalták.

A legnagyobb türelmetlenséggel vártam az estét. Egész nap folyton érkeztek a vendégek. A samán ellátott a kellő utasítással. A mint besötétedett, az ifjuság különféle testgyakorlatot végzett. Fát húztak, birkóztak, futottak stb. A győztest hatalmas riadalommal fogadták.

Végre elérkezett a várva-várt pillanat. A férfiak kifelé indultak, velök tartottam én is. A bálványsátorhoz vezető ösvényen egymás után lépdeltünk. Elöttem ment a samán, utánam az osztjakom jött. A mint a sátorhoz értünk, a samán a bejárat előtt megállt és elvette tőlem az ezüst

pénzdarabot, melyet *Ort-jix*-nak (a bálványnak) kellett áldoznom, majd kézen fogott és a bejáratnál szemben levő bálványhoz (posztó-selyem és rókaprém gyöngyöleg) vezetett. Háromszor fejet hajtott előtte, nekem is hasonlóképen kellett cselekednem. Aztán kijelölte a helyemet, a hova letelepedtem.

Az osztjások egyenként járultak a bálvány elé és azon sorjában lekuporodtak a tűz mellé. A gyermekek és a nők ebben az áldozatban nem vehetnek részt.

A sátornak az alsó része egy méternyi magasságban gyékénynyel volt befödve. Közepén a tűzhelyen égett a tűz. Nemsokára megjelent a sátor bejáratánál a samán, öltözete semmiben sem különbözött a többiekétől. A bálvány elé járul, háromszor fejet hajt előtte és letelepedett lábainál. Három osztják a leüttöt áldozati állatot hozta. Hogy miképpen ölték meg, azt nem láthattam, de úgy hiszem, hogy a föntebb leírt módon történt ez is. Csak annyit tudtam meg később, hogy az állatot a sátoron kívül, közvetlenül a bálvány mögött, üttötték le. Az áldozati állatot a *lonx* elé helyezték és hárman hozzáfogtak a megnyúzásához. A mint ezzel a munkával elkészültek, a samán kivette az áldozati állat szívét, máját és a veséket, ezeket aztán egy nyirhédényben a bálvány elé helyezte. Az áldozati állat első részének darabjait az úgynevezett jótevő emberek (*jem verti xujgen*) a jelenlevők között kiosztották. Nekem is juttattak belőle egy darabot (az egyik elsőlábból). Az áldozati állat hátulsó részét földarabolták és egy hatalmas vasfazékban a tűz fölé akasztották.

A sátor ajtajában ekkor megjelent két osztják, az úgynevezett igézettevő emberek (*mūlasti xujgen*) egy-egy fahasábal. A fahasábját mindegyik nekitámasztja a tűzhely rudjának és monoton hangon elkezdtek énekelni olyformán, hogy a mint az egyik egy-egy sort elmondott, a másik énekes ugyanazt megismételte. Nem érthettem meg tisztán az éneket, mert a szöveget meglehetősen elferdítették. Az ének jó ideig tartott, mikor véget ért, mindegyik énekes a maga fahasábját, melyet éneklés közben a samán zsirral megkent, a tűzbe dobták. Erre aztán hatalmas máglyát raktak. Behoztak jegenyefenyőt hét teli öllel, nyírfát hét teli öllel. A nagy tűz mellett óriási hőség támadt, csakúgy izzad-

tunk belé. A hatalmas lángok felénk csapódtak, sok helyen még a gyékényt is perzselték. A samán ekkor nagy gyorsasággal hétszer megkerüli a tüzet és a vasfazék tartalmát, olvasztott zsírt a tűzre önti. A hatalmas láng erre a sátor belsejében egyet fordul és magasan fölszáll. Az áldozók óriási üvöltésben törnek ki: *kaj! kaj! kqlaj!*

Ezzel az áldozat véget ért. «A tűz szépen ment.» A bálványos házban a fegyvertáncz és az alakosok játéka következett.

Másnap reggel már visszatértem Obdorszkba, itt nyugodtan elmélkedhettem a látottakon. Osztjákom nem igen tudta megvilágítani a homályos részeket. Annyit megtudtam tőle, hogy ilyen nagy áldozati ünnepet minden harmadik évben szoktak tartani. Ebben részt vesznek más nemzetségek is. Az áldozat rendszeren hét napig tart. A főbálványt máshonnan hozták ide, a neve: *Ort-jiχ* (tk. Fejedelem-fi). Erről a bálványról megemlékezik Savrov is, azt mondja róla, hogy az osztjákoknak és a voguloknak ez a legfőbb bálványuk. Midőn Feodor szerzetes 1712-ben térítés céljából megjelent az osztjások között és bálványaikat tűzbe vetette, ezt a bálványt, melynek temploma a sarkali várban volt, a Konda folyó mellékén rejtették el a sűrű rengetegben. A bálvány alakja a következő: fából van a feje, az arca ezüstműből van kiverve, a törzsökét egy zsák pótolja, mely feszesen meg van tömve a neki szentelt drága prémeikkel; kezei posztóújjakból vannak, lába nincs. A bálvány posztó-kaftánba van öltöztetve és a bálványtemplom főhelyén asztalszerű állványon van elhelyezve. A Törim (az Ég) társa és segéde gyanánt tisztelik.★)

Könnyen lehetséges, hogy a vulpasli *Ort-jiχ* azonos ezzel.

Az áldozat egyébként szerencsés fordulatot jelez az én vállalatomban. Ettől fogva már nem huzódottak annyira tőlem, bizalommal közeledtek hozzám. A mint Szobrint elbocsátottam, Péter nyelve is föloldódik. Ezután már minden nap elmond egy-egy érdekes dolgot az osztják ritusból.

★) L. Beljavszkij idézett munkáját, hol jegyzetekben közli Savrov volt berjozovi körorvosnak az osztjákok vallási életére vonatkozó észrevételeit is.

Keresztkérdéseimmel gyakran zavarba hozom. Nem hagyom figyelmen kívül a még oly jelentéktelennek látszó dolgokat sem. A születésnél, házasságnál és a halálesetnél követendő szertartásokat leirom a legaprólékosabb részletekig.

Ezekről nem szívesen beszélnek. Hetekig is elvesződtem egy-egy szertartással, míg végre sikerült azt pontosan leírnom.

Az énekek miatt azonban nem volt nyugvásom. Muchrin Péterrel útra keltem ismét. Legelsőbben is a poluji ismerőseimet kerestem föl. Két szánon iramodtunk a Poluj folyó jégtakaróján a folyó forrásvidéke felé. A rénszarvasok eleinte ugyancsak röpitettek bennünket, de később erejüket veszítve, csak lassan haladtak tovább. A fuvarosok ütötték-verték a szegény pára állatokat. Éjnek idején érkezünk meg Pürörpöl-ba (Sziget-falu). Az öreg Mada nagy szívedséggel fogadott. «Megérkezett — úgymond — a nagy férfiú, ki talán nem is úgy jár, mint a közönséges ember, hanem szárnyas állatok hozzák.» A család meg is szaporodott. Mada fia megházasodott. A multkori ittlétem alkalmával jártak-keltek a leánydíj (*tin*) miatt, vegre szerencsésen megegyeztek a felek és összekerült a fiatal pár. Az öreg Kal, Mada testvéröccse is örült a viszontlátásnak. Csak most ismertem meg igazában, jóllehet már a multkor is sejtettem róla, hogy nem közönséges emberrel van dolgom. A homályosan világított jurtban ugyanis még egy másik párt is fődöztem föl. A főhelyen, az elülső sarokban ott volt a poluji osztjakok bálványa két hatalmas posztógöngyöleg alakjában: egy férfi- és egy nőistenség. Az arcot mindegyik bálványnál egy-egy cintányér pótolta. A férfiistenség posztógöngyölegét öv szorította át, a nőistenség fejét a rojtos kendő takarta.

Az öreg Kal a bálványok mellett nyugodott. Így tudtam meg, hogy ő a bálványok gondozója (*lonx taiŋi xuj*). Midőn észrevette, hogy megakadt a szemem a bálványon, rámutatott: «*xandŋ torŋm ši*» (az osztják isten ez). Erre én a bálvány előtt háromszor fejet hajtottam, oly módon, mint azt az áldozat alkalmával tanultam. Sokáig beszélgettünk. A sok kérdésre alig győztem felelni, csak reggel felé csöndesedtek el. Ott feküdtem az öreg Kal szomszédságában, mellettem pedig a kísérem helyezkedett el.

Másnap reggel, midőn kimentem a szabad levegőre,

künn az udvaron vérnyomokat láttam (épen tegnap áldoztak a bálványnak).

Kaľ is kijött, fölvette a fal mellé támasztott hótalpakat és vadnyomozó útra indult.

Az öreg Mada azonban otthon maradt és hűségesen felelgetett kérdéseimre. Majd a Pastør-nemzetség eredetéről mondott el egy érdekes mesét, mely élénken emlékeztet a mi csodaszarvas regénkre. A két Pastør üldözőbe vesz egy jávorszarvast, az üldözött állat messzi vidékre csalja a vadászokat, míg végre az egyik Pastør (a szárnyas) leteríti. Az ismeretlen vidék megtetszik nekik, ott letelepszének és ez lesz a későbbi hazájok.

A rege egyes mozzanatai följajzolódtak az égboltozatra, ott van a jávor csillagkép (*vqj χōs*), mely nem más mint a mi gönczölszekerünk, a regebeli ember hótalpas útja (*māš-χuj nimlaj još*) = a tejút vagy hadak útja, a regebeli ember kilőtt nyilai (*māš-χuj jūtām nāl*) = a hullócsillagok, a regebeli ember gombos öve (*māš-χuj sātāp*) = az Aquila hármasa.

Miközben így mesélgettünk, megijött Kaľ is. Megigérte, hogy másnap majd ő tart szóval. Mesél az isten hét fiáról és a tűzőzönről.

Este felé két szamojéd érkezett, Obdorszkból jöttek, bértértek egy kis pihenőre. Miután a bálványnak megadták az illő tiszteletet, elhelyezkedtek a vendéghelyen. Az öreg Kaľ azonnal a tisztjéhez látott. Egy hatalmas fagyos sügért apított föl s a teknő alakú fatálban a bálvány elé helyezte, a bálvány szekrényére egy virágos kerek fatálban még külön is tett egyes darabokat. Ugyanakkor a kis vascészében meggyújtotta a füstölőt is. Kis idő múlva a hosszú fatálat elvette a bálvány elől, engem kínált meg először, aztán a többieket. Evés után elővettem a pálinkás üveget és átnyújtottam Kaľnak. Ezt is a bálvány elé állította, csak azután itták meg. A mint ez elfogyott, másik üveg is került elő, ezt már a szamojédok hozták. Így vettem részt akaratlanul is az osztjások ételáldozatában (*pāri*) épen a szt. Karácsony előestéjén.

* * *

Ez alkalommal ismét egy hétig maradtam köztök. Az ilyen kirándulások bizony megviseltek, de ezt az áldozatot meg kellett hoznom a cél érdekében. Köztök lakva még

inkább hozzájok férközhettem, elleshettem a beszédjüket, megfigyelhettem a mindennapi életmódjokat. Sohasem felejttem el azokat a hosszú téli estéket, a mikor alvást színlelve feszült figyelemmel hallgattam beszédjüket, meséjüket. Ilyenkor pillanthattam bele igazán lelkök világába, azt önkéntelenül is megnyitották előttem.

Ǵäñgel-t, az énekest, ki a szomszédos házikóban lakott, még se tudtam megnyerni. A többiek igyekeztek őt rábeszélni, de kárba vezett minden fáradságuk; a zord tekintetű ifjút nem tudták hozzám csalogatni, nem bízott a «világ másik végéről ideszakadt férfiúban». Hogy egy ízben mégis hallgattam az énekét, azt ǵagas-nak, a leggazdagabb poluri osztjáknak köszönhettem. Ez véletlenül unokaöccsével együtt betért Madáékhoz. A tiszteletére Ǵäñgel is átjött. ǵagas csakhamar megbarátkozott velem. Az ismerkedés után megérted a beszéd a vulpasli áldozatról, a bálványokról stb. Midőn fölolvastam nekik a *bálványos öregről* szóló éneket, melyet a kunzsoli Sziberovtól szereztem meg, nagy érdeklődéssel hallgatták. Alighogy elvégeztem, Ǵäñgel is fölnyitja száját és elkezdti ugyanazt az éneket. Éneke jóval hosszabb volt és sok tekintetben eltért a gyűjteményemben levő töredéktől, de nem tudtam megszerezni tőle, mert midőn ǵagasék eltávoztak, Ǵäñgel is kifordult az ajtón, elő sem jött többé. Midőn láttam, hogy nem boldogulok vele, az esztendő utolsó napján visszatértem Obdorszkba.

Itt már nagyban készülődtek a szent ünnepekre, az orosz karácsony ugyanis a mi számításunk szerint épen január 6-ikára esik. A templomi ájtatosság után kezdődik a vigalom. Egész éjjel táncz-mulatság járja. Az ünnepi vígasság még véget sem ér, midőn megnyílik a vásár. A farsangi zajt föl váltja a vásári zürzavar és sürgés-forgás.

A vásár idejére a rénszarvastenyésztő osztjások és szamojédek az egész rénszarvasállományukkal igyekeznek Obdorszk felé. A falutól néhány versztnyire megállapodnak.

A gazdát és hozzátartozóit innét könnyű szánon gyors lábú rénszarvasok röpitik be a faluba (a rénszarvas-csorda őrizetére csak néhány ember marad vissza). Viszik mutatóba a prémes holmit a kereskedőknek. Az obdorszki kereskedő háza ezidőtájt valóságos kis korcsmává változik át. A tundra félvad gyermekei ott ülnek a szobapadlón, esznek-isznak,

majd megittasodván, elkezdik énekelni végnélküli vad énekeiket és kiabálnak torkuk szakadtából. A megvendégelés után kezdődik a kereskedés. De gyakran megtörténik, hogy el sem kezdik, sőt a szamojédok házról házra járnak, esznek-isznak és végre semmit sem adnak el. Azelőtt gyakran megtörtént, de ma már ritkaságszámba megy, hogy a részeg szamojéd odaadja a sok drága prémet jóformán ingyért.

A vásártér az egyik utca végén van, mely kinyúlik a tundrára. Itt mindkét oldalon czölöpökön álló kamrák vannak, a kamrák teteje szénával jó vastagon be van födve, ezekben rakják ki az obdorszkiak a portékáikat. A kamrák előtt egész sor szán áll, ezekről többnyire csere-kereskedést üznek. A szánok meg vannak rakva a szamojédoknak szükséges cikkekkel: téгла-thea, különböző színű posztó nyári öltözetre, rézcsörgők, melyeket a szamojéd nők fölaggatnak a ruháikra, övek, vasszettek, elhasznált ráspolyok, melyekből az osztjások, szamojédok késeket csinálnak, fejszék, tűzkő, egycsövű puskák, háló, vaspántos ládikák, mindenféle fatedények, ezeket a zürjének gyártják, kanalak, különböző nagyságú csészek. Az egyik szánon néhány darab rozsdás kardot is láttam, ezeket is megveszik samanizáló czelokra.

Az osztjások is megjelennek szegényes gyártmányaikkal, gyékényekkel, fagyos halzsírral, téli hallal, kutyaprémekkel és finom forgácscsal, melyet törülköző gyanánt használnak a szamojédok is. Az igazi vásár mégsem itt megy végbe, hanem a nagyobb kereskedők házaiban. Itt csak a szegényebb obdorszkiak kereskednek, a cikkeket ezek is a kereskedőktől veszik.

A vásár egyébként rendkívül érdekes látványt nyújt.

A sokadalomban ott taszigálódnak az esetlen szamojédok. Rájok egész csapat zürjén leselkedik. Ha a szamojéd valami prémet húz elő, azonnal rárohannak, rángatják erre-arra, mindegyik alkuszik rá. Régebben még úgy volt szokásban, hogy a zürjén hirtelen rátámadt a bátortalan szamojédra és kikapta a kezéből a prémet, aztán mint a szemfényvesztő, eltűnt a tömegben. Ma már a szamojédok is óvatosabbak.

Minthogy az obdorszki kereskedők évközben egész csomó cikket adnak hitelbe, ilyenkor aztán nem győzik összefogdosni az adósokat. Az úgynevezett tolmácsok egyebet sem tesznek, mint futkosnak az adós után, hogy máshol ne rakja

le az eladni valóját. A vásár eltart három-négy hétig. Ez idő alatt énektől hangos az egész falu. A második héten már megérkeznek a tobolszki kereskedők vagy megbizottaik, összeszedik a megvásárolt prémet az obdorszkiaktól, szánokra rakják és aztán nagyobb biztosság okáért kettesben-hármasban visszautaznak Tobolszkba s onnét az irbiti vásárra. Január végén elutazik oda egynéhány obdorszki és berjozovi kereskedő is.

Az osztjások és a szamojédok a vásár idején fizetik meg adójokat. A környékbeli osztjákság jóformán mind valamennyi megfordult ez időtájt Obdorszkban. A vásár még el sem kezdődött, midőn a vulpasli samán Ērey-iki meglátogatott. A mint a szobámba lépett, az ikon (szentkép) előtt háromszor fejet hajtott és aztán aggódó arccal fordult felém: «A népem fél, úgymond, úgy beszélnek, hogy te nagy bíró vagy, csak titkolózol.» Alig tudtam megnyugtatni, végre néhány pohár pálinkával eloszlattam aggodalmát.

Az orosz újév napján sajátságos eset történt. A nagy ünnepre a szamojédok is eljöttek, hogy áldozattal tiszteljék meg az orosz istent. A missionáriusok temploma elé, midőn bent a templomban a szerzetesek az ünnepi misét mondták, odavezettek egy szép rénszarvast és a magok módja szerint a templom ajtajával szemben *Nikolaj-iki*-nek föláldozták. Az áldozást csak későn vették észre, az áldozati állatot már föl is darabolták, mikor a papok elzavarták őket onnét. Az egyik szerzetes bevitte őket a község házára. A jámborok ugyancsak megszeppentek, hisz ők semmi rosszat sem akartak azzal. Az ő szemökben az orosz szent semmiben sem különbözik a többi lojx-tól, tehát pogány istenséggé változott.

Az orosz újév napján végre megjelent nálam a *pastor*-nemzetségbeli Szelimov Mikolka is, a legügyesebb énekes az egész környéken. Szinte meglepett az énektudásával, mert a szomszédos nemzetségek hősi énekeit mindvalamennyit tudja.

Másnap érkezett meg a posta is. Simonyi tanár úr szivességéből, ki az egész utazásomat meleg érdeklődéssel kísérte, megkaptam négy Reguly-féle éneket másolatban. Egy tekintet meggyőzött róla, hogy a Reguly-féle énekek nyelve nagyon eltér az obdorszki nyelvjárástól. Mikolka meg sem értette. Reméltem azonban, hogy Mikolka énekei mégis csak nyújtanak valami támasztékot a Reguly-féle énekek megértéséhez, igyekeztem megszerezni tőle mennél többet.

A *Nātay jax ār*-ral a Nāt vagy oroszosan Nadym folyó melléki nép énekével kezdtük. Ez bizony nehéz munka volt, mert közlöm a szöveget mondatolni sehogy sem tudta volna, úgy kellett azt leírnom éneklés után. Ha esetleg valahol megakasztottam, majdnem elülről kellett kezdeni. Midőn észrevette, hogy milyen nagy fáradságomba kerül, míg úgy a hogy le tudom jegyezni az éneket, azzal segített rajtam, hogy vonatottan énekelt és a nehezebb helyeket kétszer is elmondta egymásután. Utóbb már vele énekeltem én is. Ennek örült legjobban. Panaszkodott, hogy az osztjások már nem tanulják az énekeket, sokan már nem is szívesen hallgatják, mert nehezen értik meg az énekek ünnepies nyelvét. Ma már jóformán csak a maga mulatságára énekel. Midőn a mindennapi kenyérért jár, ének zendül meg ajkán, buzgó áhitat szállja meg lelkét, csodálattal vegyes félelemmel tekint a hatalmas ősökre. Bizony költői lélek lakozik ebben az egyszerű teremtesben! — Apró kis fekete emberke, amolyan Hüvelyk Matyi-féle. Midőn a hősök harczeit énekel, apró szemeiből villámok cikáztak, elragadott az előadás közvetlenségével. A Nadym-melléki nép éneke (után a *Lār vāš-ār* (a tóvárosi nemzetség éneke) következett. 15 ívnyi terjedelemben.

Ezután már elővettem a Reguly-féle énekeket is. Ezek egyfolytában vannak írva, minden írásjegy nélkül. Sok versződségembe került, míg verssorokra tudtam tördelni. Mikolka énekei segítségével egyes sorokat már megértettem, ily módon lassanként föl tudtam olvasni és az énekmondómnak most már csak a meg nem fejtett sorokat kellett valahogy értelmeznie. Az ilyen sorok értelmét magam még előbb megsejtettem, mint énekesem, mert az ilyen hősi énekekben meg vannak az úgynevezett állandó sorok. Ezeket összevetettem a gyűjteményemben levőkkel.

Az első Reguly-féle szöveg, melyet megfejtésem sikerült, a pelimvidéki isten éneke (a *Polam-törâm*) volt. Hozzáfoglunk a Reguly-féle *Lunx-āwat-īql ār* (Bálványhegyfoki ének) értelmezéséhez is, de előbb leírtam Mikolkától ugyanez ének háromféle más változatát. A megfejtés munkája még így is nehezen ment, Az énekesem ugyancsak zúgolódott, midőn a Reguly-féle szöveg nehéz helyeivel gyötörtem. «Ha ezt tudtam volna, úgymond, dehogy szegődtem volna hozzád. Ha

azt a fehér subáju, fehér botosú istenfia hajfonatos fejedelemhöst a bére nagy bérével szerződtetted volna, az talán ezt a négyféle nemzetség embere beszélte sok szót megértené, köldöke vágott osztják emberfia osztják-orosz-féle úrral együtt hogyan is tudná azokat összehozni!» Ily körülmények között a Reguly-féle szövegeket akárhányszor félre kellett tennem, mert attól tartottam, hogy Mikolka türelmét veszti és felém se néz többé. Annál többet vesződtem ezekkel a szövegekkel egymagamban. Úgy, esténként sokszor elolvastattam ezeket a rejtelmes szövegeket, igyekeztem a homályos helyeket a Reguly-Munkácsi-féle vogul szövegek és Mikolka énekei segítségével megvilágítani. Fáradtságos munkámnak meg is lett a sikere. Ily módon lassanként megszereztem a szövegek kapcsolatos értelmét. És mikor a közlőm jó hangulatban volt, okkal-móddal ezekből a szövegekből kisebb-nagyobb részleteket pontosan is átírhattam.

Időközben másik énekközlőm is jelentkezett az Obdorszktól nem messze eső χiš-pūyor-(Fövény-sziget)-ről. Ez meg sem volt keresztelve, pogány nevet viselt: Püríś. Énektudása ugyan messze mögötte maradt Mikolkának, de azért leírtam tőle a Nadym melléki nép énekét két változatban. Az előadása is lomha, színtelen volt, gyakran elvesztette a fonalat.

Mikolkát a mellőzés szerfölött bántotta: komoran, mogorván ült helyén s egykedvűen hallgatta Püríś rekedt krakogását. Egészen fölvidult, midőn ismét őt jelöltem ki énekesnek, de kikötöttem, hogy elébb a félben maradt Reguly-féle éneket kell megfejtenünk. Erre is ráállt. Kezdetben ugyan csak nagy szorgalmatossággal javítgatta a hibákat, de hamarosan megunta a fárasztó munkát. Így vesződtem, fáradtam osztjájaimmal 1899 márczius hó végéig. A sok szó- és nyelvtani jegyzeten kívül Obdorszk vidékéről leírtam 34 kézírati iv meseszöveget és 68 kézírati iv énekszöveget.

Most már csak az volt hátra, hogy fölkutassam azt a nyelvjárásterületet, a honnét a Reguly-féle szövegek származnak. Márczius 29-én búcsút vettem ez obdorszki ismerőseimtől és három szánnal elindultam a Kis-Ob mellett Berjozov felé. Egyik osztjákomat, Muchrin Pétert magammal vittem. Reméltem, hogy útközben rábukkanok a keresett nyelvjárársra is. Azt bizonyosan tudtam, hogy a Reguly-féle szövegek még olyan vidékről valók, hol a Berjozov vidéki

és a tőle délre fekvő nyelvjárasterületeket jellemző zöngétlen vagy gyöngén zöngés spirans l-hang helyett még tiszta l-hangot ejtenek. Az előbbinek nyoma sincs a Regulj-féle szövegekben. Sokáig nem időzhettem az egyes falvakban, mert áprilisban már nem biztosak az utak. Megtörténik, hogy az időjárás hirtelen enyhére változik, a hó olvadni kezd, ilyenkor aztán a szegény rénszarvasok útban maradnak. Az osztják jurtokban való hosszabb tartózkodás kényelmetlenségeit sem tudtam volna elviselni, mert a kimerültségnek a következménye már gyakran jelentkezett nálam ideges izgatottság alakjában. Csak Muzsiban, a Kis-Ob mellett fekvő zürjén helységben időztem három-négy napig. Az osztjások a falutól kissé távolabb (3—4 versztnyre) laknak az úgynevezett Xandi Muži-(osztják Muži)-ban. Ezeket akartam fölkeresni még az otthonukban, de megelőztek. A mint értesültek a megérkezéséről, rögtön hozzám jöttek. Énektudó vagy mesemondó azonban nem akadt köztök, de megtudtam tőlök, hogy As-kort-(Ob-falu)-ban két kiváló énekes van: az öreg Torikoptin és az unokaöccse Grigorij. Még arra is vállalkoztak, hogy ezeket értesítik. Másnap már meg is jelentek nálam mind a ketten. A fiatal csakugyan tud egynéhány éneket, két-három énekbe azonnal bele is kezdett, az öreg csak mesemondó. A figyelmem inkább az ifjú osztják felé fordult. Nyílt tekintete értelmes emberre vallott. Beszédje is nagyban eltért a többiekétől, tiszta, csengő hangja kellemes színt adott annak. Mindjárt arra gondoltam, hogy ha lehetséges, magammal viszem Berjozovba. Szerződést ajánlottam neki, nem is igen ellenkezett. Végre megegyeztünk. A szerződést írásba is foglaltuk. Én arra köteleztem magamat, hogy adok neki havonként 25 rubelt, ennek ellenében ő szolgálatkészséget és a mi a legfőbb, józanságot fogadott, mit a kézjeggyével is megerősített. A szerződésünket a sztaroszta a község pecsétjével is hitelesítette.

Kiriköri (Grigorij) másnap este ugyancsak pityókusan állított be hozzám. A foglalt elitták a zürjénnél. Elbúcsúzott a falubelieitől. Fogadkozott erősen, hogy a városban feléje sem néz a «kabaknak» (a koresmának). Ezt a fogadását meg is tartotta, két hónap alatt csak egyszer botlott meg, azt is keservesen megbánta.

Berjozovban a gyűjteményem tetemes új anyaggal bő-

vült. Torikoptin Gergely mindjárt az első hetekben elárulta, hogy a legnagyobb jártassága van az ősi hagyományokban. Az öreg apja híres-nevezetes samán volt, még a leghatalmasabb szellemeket is könnyű szerrel meg tudta idézni. Az örökébe, minthogy Gergely atyja korán elhalt, nagybátyja lépett.

Az én Gergelyem nagybátyja oldalán részt vett az áldozatokban, a varázslásban; megfigyelt mindent, az osztják rítusnak nem volt olyan része, melyet pontosan ne tudott volna. Az ő segítségével a Reguly-féle szövegek homályos helyeit is meg tudtam fejteni. A Reguly-féle *Nātən-jqχ-ār-t* bőséges jegyzetekkel ellátva átírtam As-korti dialectusban. Sok mesét mondott az «Asszony unokájáról» (e néven többnyire az osztjások kedvelt istensége az úgynevezett *Sarūi Ort* = Aranyos Fejedelem, a világ-ügyelő férfi szerepel), a mint ez száz meg száz fortélyával túljár a lomha *menk*-ek eszén. Nem fogyott ki az állatmesékből, talányokból sem. Két hősi éneket is leírtam tőle: az egyik a *Tək*-nemzetség bálványának az éneke (16 kézirati ív), a másik pedig a *Vušəŋ*-bércz áttörésének éneke 10¹ a kézirati ív.

Néhány hét múlva Kirikörinak (így ejtik ki az osztjások a Grigorij nevet) méltó társa akadt a Käsəm-vidéki Mikiskin Vaszka személyében, kinek segítségével a Käsəm-vidéki nyelvjárással foglalkoztam. Az osztják medvecultussal csak most ismerkedtem meg igazában. Obdorszk vidékén csak elvétele akad egy-egy földházas öreg (*mū-χəŋ-i-ki*), a tiszteletére, ha véletlenül «leereszkedik» hozzájuk, még csak éneket se tudnak mondani. A Siń-jā folyó vidékén, közel Torikoptin házához, már gyakrabban vannak medvetorok. Gergely tudta is az égből való leszállásának énekét (*vəj il-oŋləm ār*) és elmondott egy csomó mesét, hogy ez a szent állat az esküszegőket vagy a hamisan esküvőket miképen szokta megbüntetni.

Mikiskin Vaszka azonban a medvecultus tudományában Grigorijt messze fölülmulta. A Käsəm folyó melléki czirbolyafenyvesekben «az aranyos *məjpər*» (ez a medvének a becéző neve) elég gyakran rátalál arra a büntelen keblű férfiúra, kinek tűzhelyes háza zugába, mint csendes szél, oly jó elmével leereszkedik s ott a három deszka szélességű állványon tavi táplálékkal, halas táplálékkal bőséges házban üldögél a tiszteletére kiszabott négy vagy öt napig.

Ez idő alatt énektől hangos a ház. Tánczot ropnak előtte, kézügyes, lábügyes mesteri tréfával mulattatják a szent állatot. Mikiskin Vaszka sokszor énekelt, mókázott ilyen ünnepek alkalmával. Tudta is az énekeket jól, nem akadt meg akkor sem, ha mondatoltattam vele a szöveget. Négy medveéneket írtam le tőle. Három ezek közül az égből való leszállásának történetét adja elő, a negyedikben pedig maga, a hatalmas pelim-vidéki isten (*Polôm törôm*) beszéli el, hogy a szent állatot miképen terítette le és hogyan rendelte el a medveünnepeket.

E két hasznavehető közlőm segítségével leírtam újra a születésnél, a leánykérésnél és a lakodalmi szertartásnál szokásos mondókákat s néprajzi följegyzéseimet kiegészítettem a gyermekjáték-versekkel és a gúnynevekkel.

Megszereztem tőlök az áldozati szertartásoknál és a varázslásnál szokásos istenidéző igéket (*kaj-saw*). Így került a gyűjteményembe az osztják-vogul mythologia legfőbb nőalakjának, a *Kaltns*-anyának (*Kaltns anyi*) és az osztjások legkedvesebb istenségének a *Sgrni-Ort*-nak (Aranyos-Fejedelem) idéző igéje több változatban is.

Érdekes a megrontás ellen való igézet (tulajdonképen a rontó báb visszahozásának a módja.) Ebben a hatalmasabb osztják istenségek egyenként mind megjelennek. Elsőnek jön a Pāzet-folyó forrásvidékéről a *Pāzet-iki*, ezután a szamojédok földjén lakozó *Awet-ort* (Hegyfoki-öreg), majd a Sāk (Szigva)-folyó forrásvidékéről megérkezik a *Sāk-taj-iki* (a Szigvafői öreg), aztán a Šiš-falvi bálványszellem és végül a leghatalmasabb, a *Sgrni-Ort* (Aranyos-Fejedelem) is megjön a *zorən*-folyó forrásvidékéről.

Az osztjájkaim nem fáradtak el a munkában, napról-napra mindig tudtak valami újat mondani. Mikiskin Vaszka Šuil-kort-ból szerzett egy kisebbfajta varázsdobot is, melynek hívó hangjára szerinte az apró-cseprő bálványok meg is jelennek és elkezdünk varázsolni.

A tavasz közeledtével azonban (május vége felé) észrevettem, hogy a munkakedvök csökkenik. Grigorij naponként kiállt a Szoszva meredek partjára, hosszan elnézte a «vize megindult áradásos folyót». A meséből, a regéből kifogyott, nem mulattatott a megszokott mókáival sem. Ha künn jártunk, folyton a magasba figyelt. Egy alkalommal magából

kikelve mondja: «A réczék és ludak röpülése hallszik.» Én semmit se láttam, semmit se hallottam, de néhány nap múlva csakugyan az asztalunkra került a délvidékről át-röpült szárnyas. Ettől fogva nem volt maradása. Annyira elfogta a honvágy, hogy majdnem belebetegedett. Szerződése még nem járt le, de kérve kért, hogy bocsássam el, úgy sem vehetem már semmi hasznát sem. Szerettem volna ugyan még pár hétig magamnál tartani gyűjteményem revisiója miatt, de midőn láttam, hogy milyen nehezére esik a maradás, elbocsátottam. Nagy hirtelenséggel megtette az úti készületeket. Szerzett egy kis lélekvesztőt, abban elhelyezte minden czókmókját és azt a nagy üveg (15—20 l.) pálinkát, melylyel az övéit fogja megörvendeztetni.

A Szoszva partján elkövetkezett tőlem. A *Kaltns*-anya általmába ajánlott és néhány evezőcsapással eltávolodott a parttól. Eleinte mintha mámoros lett volna, bizonytalanul kezelte az evezőket, de a láz nem sokáig tartott, merészen nekivágott a szembejövő hullámoknak. A meredek partról még jó ideig láthattam a hullámokon tánczoló kis lélekvesztőt, mely az én derék osztjakomat hosszas távollét után visszajuttatja szülőfalujába.

Torikoptin távozása után néhány nap múlva fölkeresett egy osztják a Vogulka folyó forrásvidékéről, a sej-pūr-or-falvi Urtipenkov, a kinél a nyáron kellemes napokat töltöttem, utasította hozzám. Alig váltottam vele néhány szót, rögtön észrevettem, hogy az a nyelvjárás, melyen beszél, eltér mind az obdorszkitól, mind a kazymvidéki nyelvjárástól. Megtudtam tőle, hogy a Vogulka forrásvidékén beszélék ezt a nyelvet. Eddig azt hittem, hogy ott csak vogulok laknak. A vendégem sem tudta megmondani, hogy tulajdonképen *mansí*-e (vogul) vagy *χandi* (osztják), kis gyermekkorától fogva mindkét nyelven beszél. A Vogulka melléki lakosság többnyire kétnyelvű. Az osztjakok és vogulok nemcsak szomszédságban, de jóformán közösségben élnek. Hogy a voš-pirtəm-ur-kort-i osztják csakugyan igazat mondott, rögtön meggyőződtem róla, mert *Vogul nyelvjárások* című munkájából az északi vogul példamondatokat a legnagyobb könnyűséggel lefordította osztják nyelvre. Másfél hét alatt az ő segítségével az összes vogul példamondatokat leírtam osztják nyelven. Munka közben

észrevettem azt is, hogy ez a nyelvjárás leginkább megköze-
liti a Reguly-féle szövegek nyelvét.

Reguly az összes osztják énekeket, egy kis töredéken kívül, mely déli dialectusban van írva, Berjuszovban gyűjtötte. Ezt megírta Toldynak is. De nem jelölte meg e levelében sem a közlőjét sem azt a nyelvjárás-területet, a honnét az énekek származnak. Vogul hagyatékának földolgozása közben Munkácsi Bernát az írásai között talált egy szeletke papírt, melyre nyilván az osztják énekekre vonatkozó levél eredeti fogalmazványa van jegyezve. Ebből megtudjuk, hogy az énekek legnagyobb részét (80 ívet) egy szigva-melléki ember szájából írta le.*)

Manapság a Szigva mellékén csakis vogulok laknak, de Reguly idejében ezek még osztjákul is beszéltek. A Reguly-féle énekek értelmezése közben folyton kerestem-kutattam az énekek forrása után. Ezt meg is találtam. Az Akadémia kézírattárában a kezembe akadt egy kis füzet: *Reguly Antal Calendariuma* czímen (Jelzése: *Magyar Nyelvtörténet* 12-rét 22. sz.) Ez igénytelen kis füzet az eddigi kutatók (Hunfalvy, Budenz és Munkácsi) figyelmét elkerülte, pedig benne rövid bejegyzések alapján pontos leírását kapjuk Reguly urali és volgai utazásainak.

E napló alapján az osztják gyűjtemény eredete is világossá lett. Reguly 1844 november 24-én érkezik Berjuszovba. Itt mihelyt a hivatalos látogatásokat elvégezte, azonnal munkához fogott. Másnap este jön hozzá egy vogul, kit ő *Mirin pochlanak* nevez és később Nyikilov Maxim. Az elsőtől még aznap leír egy vogul éneket: a *Kasslah jeri-t* (*χασilah-paulin uj-eri*) = khaszilahfalvi medveének. L. Munkácsi *Vogul Népköltési Gyűjtemény* III. kötet 323. l.). A következő napon írja le az első osztják éneket a *Pulingaut eri-t* (*Pul'aj awat*

*) «Ich habe über 80 bogen gesänge geschrieben: so sammeln wir, was uns die Zeit noch reicht; denn in etlichen jahren wird alles dies verloren sein. Von den greisen, die noch gesänge kennen, giebt es auf der Ssoswa nur einen, auf der Ssigwa zwei und auf dem Ob hier auch zwei. Diese leute sind zwischen 70 und 100 und leben oder wenigstens die kraft ihres gedächtnisses kann binnen eines jahres geendigt sein. Diese 80 bogen habe ich alle aus dem munde eines einzigen mannes geschrieben; er ist von der Ssigva. Alle diese lieder sind kriegslieder.»

ār = Obdorszki ének). Ez nagy valószínűség szerint a később jött Nyikilov Maximtól való. Minthogy nem jelöli meg világosan a forrást, ilyen föltevésekre vagyunk utalva. A mint a *Pulingaut eri*-t befejezi (november 28-án), kezdi a *Leugudohar-t* (*Leu-kutapār* = szoszvaközépi ének). Két nap múlva ezt is leírja. Az énekes, kitől négy nap alatt 35 kéziratbeli ív terjedelmű szöveget írt le, úgy látszik, belefáradt ebbe a nehéz munkába vagy pedig a körülményei kényszerítették rá, hogy elhagyja Regulyt, a ki csak ezt a rövid mondatot jegyzi naplójába: der alte peschnik (= énekes) geht nach hause, ich halte ruhe.

Ezután egy pár napig szünetel az énekmondás, csak december 3-án (a régi számítás szerint november 21-én) ír le három vogul medveéneket, de már másnap fölfogad egy peš-nemzetségbeli embert (R. *pess ku* = *peš-ko*) énekesnek és december 5-én megkezdik az osztják *Saməs-vāš ār*-t (vagy a mint Reguly vogul címmel jelzi: *samasus eri* = Szamesz várának éneke),

Hogy ez a peš-nemzetségbeli ember csak a fentebb említett Nyikilov Maxim lehetett, erre vonatkozóan útbaigazítást találunk Reguly egyéb jegyzetei között. Egy helyen a *peš-rot* = peš-nemzetség (R. *pess ruot*) után mindjárt *chorum paul us* (*χᾱrᾱn paul*) van megemlítve, mely a Szigva jobb partján fekszik. Ugyanitt elmondja azt is, hogy a Mesi vagy *χᾱrᾱn*-falvi nép *Aχtes-ūs*-ból, a Szoszva forrásvidékéről származott ide. Ez a falu a nevét a mögötte elterülő *χᾱrᾱn tur* (R. *choring-turr*)-tól kapta. Egy másik helyen meg ezt írja: *Khorumpaul magam, achtes uosnel jim magam* (= a *χᾱrᾱn*-falvi nép *Aχtes-ūs*-ból származott nép). Der Nyikilov oberärsä (= űk apja) ist Nagl, er kam als kleiner Knabe mit seinem vater aus *Achtes uos* nach der Sigva u. erwuchs da, er hatte 7 söhne, von seinem sohn *Katang* (helyesen: (= *χᾱtn*) = hatyú) wurde Jaguschka geboren, dessen sohn Peter der vater *meines Maxim* war. Maxim ist geboren ungefähr 1770. er war sieben jahre alt, als Jaguschka starb, welcher 100 jahre alt war, er musste also 1680 geboren sein, Maxim ist also das 5te koleno (= iz).

Hogy ennek a Maximnak az egész nemzetségét így megörökitette, annak okát leginkább abban találom, hogy így módon az énekek eredete felől kívánt tájékozódást nyerni.

Meg vagyok róla győződve, hogy Reguly osztják gyűjtésének legnagyobb része, ha nem mind valamennyi, ettől a Nyikilov Maximtól való. Hogy ez vogul volt-e vagy osztják, azt már bajosabb eldönteni, mindkét nyelven egyformán beszélt. A napló szűkszavú bejegyzéseiből látjuk, hogy egy-egy osztják ének után pihenőül elmondott egy vogul regét, melyet Reguly is könnyen megértett.

Tőle való a *Vata kum* (*Vāta-γum mōjt* = *A kereskedő ember meséje*) című vogul társadalmi mese is. (L. *Vogul Népköltési Gyűjtemény* IV. köt. 324—344. l.)

Most már könnyen érthető, hogy az a nyelv, melyen a Reguly-féle osztják énekek vannak írva, miért áll olyan közel a voš-pirtəm-ur-kort-i közlő nyelvéhez.

Mikor ez az osztjakom is eltávozott, már kezdtem érezni a szellemi fáradság jeleit. Ideges izgatottságom mindinkább fokozódott. Hosszas tünődés után elhatároztam, hogy tanulmányaim színteréről az eddig elért eredményekkel visszavonulok. Berjozovtól Szamarovóig fedett csónakon akartam megtenni a visszaútat, mert útközben még Kondinszk (vagy Nizjam) vidékén is akartam tanulmányozni az osztják nyelvet, mely itt már erősen közeledik a déli földialectushoz. Meg is tettem ily célból az előkészületeket, de a tobolszki gőzhajó érkezése az egész tervemet megváltoztatta. Visszagondoltam a múlt nyári utazásom alkalmával kiállott szenvedésekre, elfogott a kétség, hogy a mostani állapotomban lesz-e elég erőm azokat elviselni. Nem kockáztatom-e azzal az összes eddigi eredményeimet. Végre mégis lemondtam tervemről és midőn visszaérkezett a hajó Obdorszkból, az egészségi állapotomra való tekintetből legjobbnak láttam, ha ezzel indulok visszafelé.

Búcsút vettem a berjozovi ismerőseimtől és egy heti utazás után a már ismert vidéken keresztül június hó 23-án reggel megérkeztem Tobolszkba. Itt miután a hivatalos látogatásaimat elvégeztem, még aznap este útra keltem Tyumén felé. Jekaterinburgból Ufa felé vettem az útam, ily módon a baskir földet is érintettem, de csak átutazóban. Cseljabinszktól kezdve az egyes állomásokon mindenütt találkoztam baskirokkal. Szorosan szemügyre vettem őket, megfigyeltem az egyes típusokat. Ezek elég változatos képet nyújtanak, majd a kazáni tatárookra, majd a kalmükökre em-

lékeztetnek, leginkább hasonlítanak az utóbbiakhoz. Moszkvában kipihentem az úti fáradalmakat és két nap mulva Kieven keresztül útnak indultam Budapest felé, hova másfél évi távollét után szerencsésen meg is érkeztem július 8-án.

Íme, tekintetes Akadémia, nagyjában vázoltam osztják földi tanulmányútam. Azóta már évek teltek el. E hosszú idő alatt igyekeztem értékesíteni a Reguly-féle osztják nyelvi hagyatékot, melynek nagy jelentőségét későbbi tanulmányaim alapján csak helyesebben tanultam megismerni, megítélni. Az isteni gondviselés nem vonta meg áldását munkásságomtól, mert azt a zárt, mely ezeket a népnyelvi kincseket oly sokáig elrejtette a tudomány elől, sikerült fölnyitnom. Az osztják hősi énekek java részét eredeti nyelven és fordításban néhány hét mulva már közzé is teszem egy nagyobb munkámban, mely a *Zichy Jenő gróf Harmadik ázsiai utazása* című sorozat ötödik kötetét foglalja el. Ez lesz az első pozitív eredménye osztják földi utazásomnak.

Mielőtt ezt a díszes helyet elhagynám, hálás köszönettel adózom Gróf Zichy Jenő úr ő nagyméltóságának, hogy hazafias áldozatkészségével ezt a rám nézve rendkívül tanulságos utazást lehetővé tette. Jól tudom, hogy az ellenérték, melyet e nemes áldozatkészséggel szemben nyújthatok, nem nagy, de a lelkem nyugodt, mert ezt a szerény eredményt is testi és lelki erőm teljes megfeszítésével érhettem csak el.

Köszönettel tartozom a tekintetes Akadémiának is, hogy értekezésemet szíves figyelmére méltatta.

. PÁPAY JÓZSEF.

A BUDAPESTI NEMZETKÖZI BÜNTETŐJOGI CONGRESSUS.*)

I. Nagy idők nagy embereire való visszaemlékezés kél lelkünkben, midőn a büntető jogtudománynak és az utóbbi évtizedek során oly nagy számban kifejlődött mellék- és segédtudományainak sok kiváló külföldi művelője gyűl össze magyar földön a végből, hogy e szakmák keretében megállapítsák a tudomány és törvényhozás, a megelőzés, a büntető ítélkezés és büntetés-végrehajtás terén szerzett legújabb tapasztalatokat, a haladást, mely megnyugtat, a fogyatkozásokat, melyeknek elhárítására minden nemzet legjobbjai vállvetve iparkodnak s egyúttal új utakat jelöljenek ki a jövő fejlődés számára.

Szép emlékeket az a tény ébreszt, hogy a magyar büntetőjog és büntető törvénykezés átalakítására irányuló törekvések össze vannak forrva újabbkori történelmünknek egy fényes korával, hazánk ébredésének időszakával.

A XVIII-ik század végén és a XIX-ik század elején a büntetőjog és a börtönügyi viszonyok reformja Nyugat-Európában és Észak-Amerikában az egész művelt közvéleményt és történelmi jelentőségű kiváló férfiak lelkét foglalkoztatta. Angliában Howard János és Bentham; Francziaországban Montesquieu, Voltaire, az encyklopedisták, Beaumont és Tocqueville, Olaszországban Beccaria, Filangieri, Németországban szintén kiváló férfiak, Észak-Amerikában Franklin és Penn foglalkoztak ezekkel a kérdésekkel. Az Egyesült-Államokban (az Angliából átterjedt reformmozgalom hatása alatt) a régi, minden osztályozást nélkülöző, rendszeres és okszerű mun-

*) A folyó évi szeptemberben fővárosunkban tartandó *VIIe Congrès pénitentiaire international* alkalmából.

kalkodást nem ismerő közös elzárás helyett új börtönrendszerek (a magánelzárási és a hallgató-rendszer) fejlődtek ki.

E külföldi mozgalmak oka nemcsak az emberszerető iránynak erősebb kifejlődése volt. Annak fölismerése is irányította azokat, hogy az «ancien régime» igazságszolgáltatása önző hatalmi érdekeknek szolgált és büntetési eszközei nem csupán célszerűtlenek, hanem az egész társadalomra veszélyesek is voltak.

Ugyanez időben a Magyarországon hatályban volt büntetőjog nemcsak mai mérték szerint mérve, hanem a külföldön már akkor végbement, illetőleg folyamatban volt átalakulással is egybeazonlítva, teljesen igazságtalan, helytelen és célszerűtlen volt; a szabadságvesztés-büntetésnek akkori végrehajtása pedig a legélesebb bírálatra méltó. A megyei és városi börtönök szégyenletesen nyomorúságos állapotban voltak és a henyeségben eltöltött közös elzárást a büntettek rendszeres iskolájává tették.

Nem a szakjogászok, hanem Széchenyi, Deák, Kossuth, Szemere Bertalan, br. Eötvös József, Szalay László és néhány más, szerényebb körben működött és kisebb hatású úttörő érdeme, hogy midőn hazánkat felrázták abból a dermedésből, melyben tudomást sem vett a külföld haladásáról, egyúttal a magyar közvélemény figyelmét akkori büntető igazságszolgáltatásunk és börtönügyi viszonyaink tarthatatlan voltára is ráirányították.

Széchenyi már a *Stádiumban* (1831.) tárgyalja a büntetőjognak és a büntetési rendszernek több kérdését.

Deák — a ki 1829-ben, mint Zala vármegyének tiszti ügyésze, törvénykezési cselekménynyel, védőbeszéddel kezdte közpályáját és a ki közvetlen tapasztalásból ismerte akkori törvénykezésünknek és igazságügyi igazgatásunknak összes fogatkozásait, — 1833 tavaszán a pozsonyi diétán első beszédeivel mindjárt támadta büntetési rendszerünknek némi helytelen rendelkezéseit; az 1840. évi V. törvénycikk által kiküldött országos választmányban, valamint az 1843—1844-iki országgyűlésen pedig az akkori főrendi és alsótábla számos kitűnő tagjával együtt dolgozott az egész magyar büntetőjog gyökeres átalakításának nagy munkáján.

Szemere Bertalan külföldi utazásáról írt könyvében íveken át tárgyalja az angol, francia, német büntetőjogot és

börtönügyi viszonyokat, majd értekezést ír a Borsodban építendő javító-fogházról (1838.), később akadémiai pályadíjat nyer a *büntetésről* írt könyvével (1841.).

Br. Eötvös József két könyvet is ír a *fogházjavításról*.

Szalay László a *Budapesti Szemlében* (1840.), később a *Publicistikai dolgozatokban* közzétett, ma is becses tanulmányaival szakszerűleg előkészíti a büntetőjogi codificatiót.

Kossuth *Pesti Hirlapja* oly éles támadásokat intéz akkori büntetőtörvénykezésünk és a büntetés-végrehajtás fogyatoszásai ellen, hogy Széchenyi — a forradalmi jellegűnek tekintett izgatás gyújtó hatásától félve és «túlzott philanthropia» miatt panaszkodva, — a *Kelet Népe*-ben szembe száll e támadásokkal, mire Kossuth és br. Eötvös József külön-külön röpiratban válaszolnak neki.

Az akkor előtérben állott büntetőtörvénykezési kérdések napirenden voltak a vármegyék tanácskozó termében is és felkeltették a közvélemény nagy részének érdeklődését, mert kapcsolatban álltak a megvalósulásra váró nagy alkotmányjogi és politikai reformokkal, főleg a rendi alkotmánynyal kapcsolatos törvénykezésnek a törvényelőtti egyenlőség elvére fektetett átalakításával.

A halhatatlan úttörőknek maradandó érdeme az, hogy egyéniségök egész súlyával, nagy népszerűségük nimbusával melléje állottak azoknak a helyes reformoknak, melyek keresztülvitelében az akkori conservatívek a magyar alkotmánynak végső veszedelmét látták.

Bizonyos, hogy igazságszolgáltatási kérdések hazánkban se azóta nem keltettek, se ezután nem fognak többé felidézni akkora érdeklődést, mint a mult század negyedik évtizedében. Természetes, hogy hatvan év mulva a tudományt és törvényhozást nagy részben más kérdések foglalkoztatják, mint Széchenyi és Deák korában.

Nem valószínű ugyan, de kívánatos volna, hogy abból az érdeklődésből, melyet hat évtized előtt hazánkban is szélesebb körökben tanúsítottak e kérdések iránt, napjainkban is maradjon fenn valami.

II. A *börtönügyi tudomány (science pénitentiaire)* fejlődése és keretei.

A tudományok történetében egyike az érdekesebb tüneteknek a tanszakok jellegének változása, kereteiknek átala-

kulása, a mi gyakran a tudományos művelés új irányainak hatása alatt, a tanszak haladásának természetes következménye gyanánt áll be. Ilyen átalakulásnak jellemző példája az a fejlődés, melyet a folyó évi szeptember 3-ikán Budapesten megnyitandó «Congrès pénitentiaire international»-nak hivatalos nyelvén, a francia nyelven, «sciences pénitentiaires» gyűjtőnév alatt egybefoglalt tanszak feltűntet. Az alábbi fejtegetésekből ki fog tűnni, hogy a most említett főnevek mellett használt «pénitentiaire» jelző sokkal többet, illetőleg egészen mást jelent, mint a mit a magyar jogi műnyelven a «börtönügyi» szóval megjelölni szoktunk. A francia műszót tehát vagy egyáltalán nem lehet egyetlen magyar jelzővel visszaadnunk, vagy pedig arra sokkal tágabb értelmű szót kell választanunk, mint a minő eddig a hazai munkákban szokásos volt.

1. Évezredekén át a büntető ítélkezésben — nem tekintve a compositionalis rendszer idejében fizetett váltságösszeget, melynek fele a sértettnek, fele a bírónak vagy a büntető hatalom birtokosának jutott — az igazi büntetés csak a kínzás volt s a megfélemlítés vagy elrettentés célját szolgálta. Csak a XVI. században kezdték egyes államokban, az elítélteket valóságos letartóztató intézetekben okszerűen foglalkoztatni. (London mellett Bridwell-ben 1555-ben, Hollandiában pedig 1595-ben építették az első börtönöket, melyekre ezt a mai értelemben vett elnevezést alkalmazni lehet.)

Még a haladásban előljáró nyugateurópai államokban és Észak-Amerikában is csak a XVIII. század végén*) kezdtek a börtönök építésével és berendezésével, illetőleg a szabadságvesztés-büntetés okszerű és emberies végrehajtásának kérdésével irodalmilag foglalkozni.

A börtönügyi irodalom első dolgozatai inkább leíró jellegűek, később következtek a mélyen szántó tudományos fejtegetések. Az utóbbi csoportba tartozó munkák és elhangzott vitatkozások fő tárgya több évtizeden át az akkor hatályban volt börtönrendszereknek, tudniillik a szabadságvesztésbüntetés végrehajtása alapvető elveinek kifejtése volt. Könyvtárt írtak össze arról: vajon az elítéltet teljesen el-

*) Úttörő volt Howard Jánosnak a börtönügyi reformot megindító könyve: *The state of the prisons in England and Wales* (1777).

szigetelő magánelzárás (északamerikai vagy philadelphiai rendszer), jobb-e vagy a közös munkáltatás hallgatási kötelezettséggel (auburni rendszer); később vajon a mérsékelt angliai magánrendszernek vagy a fokozatos, illetőleg az ir-rendszernek (melyek az elítéltet a magánelzárásból két, illetőleg három fokozaton *) át szoktatják a teljes szabadsághoz) van-e fölénye a másik fölött? A rendszereknek ez a küzdelme volt egyik alapvető kérdés az 1843-iki büntetőjogi codificatiónál is. A többség az akkor ismert amerikai magánelzárás mellett foglalt állást; br. Eötvös József és mások a hallgató-rendszert pártolták.

Időközben több új börtönrendszer keletkezett, s egyik vagy másik fölényének kérdése ma sincs végleg eldöntve. Azt hiszem, bizonyítottnak kell azonban venni azt, hogy a szabadságvesztésbüntetéstől — még a legmegfelelőbb intézetek és a legkifogástalanabb végrehajtás mellett — sem szabad csodatevő, minden romlott embert megjavító hatást várni; továbbá, hogy a büntetés sikerét magában véve egyik rendszer sem biztosítja, hanem a rendszernél fontosabb a végrehajtással megbízott büntönügyi hivatalnokok és közegek arravalósága, képzettsége, odaadása, lankadatlan kitartása; a végrehajtásnál pedig a helyes osztályozásra s ennek keretén belül az elítéltek szerfölött különböző egyéniségét figyelembe vevő individualisáló elbánásra kell súlyt helyezni.

Kétség nélkül helyesen történt, hogy a fejlődés későbbi szakában az irodalom az egész büntetési rendszert kezdte tárgyalni és ezzel kapcsolatban a tanszak határai is szerfölött tágultak.

Napjainkban ismeretes a szakférfiak előtt, hogy az a küzdelem, melyet a criminalitás növekedésével szemben az államnak és a társadalomnak saját biztonsága érdekében

*) 1. Magánelzárás; 2. nappal közös munkáltatás, éjjeli elkülönítéssel; 3. föltételes szabadságra bocsátás. (Ügynevezett progressiv-rendszer.)

1. és 2. mint föntebb; 3. közvetítő intézetbe helyezés; 4. föltételes szabadságra bocsátás. (Ir- vagy Crofton-féle rendszer.)

A magyar büntető törvénykönyv az egy éven alóli fogháznál a közös elzárást (a mi épen a büntetések legnagyobb százalékát kitevő rövid tartamú fogháznál a legrosszabb megoldás), a hosszabb fogház-, börtön- és fegyházbüntetésnél pedig részben az ir-, részben a progressiv-rendszert fogadta el.

folytatni kell, csak akkor lehet sikeres, ha a tudomány segítségével megállapítja a büntetendő cselekményeket előidéző egyéni, társadalmi, különösen gazdasági és egyéb tényezőket; foglalkozik a büntetettek egyéniségével, különösen a hivatásos büntetett osztályok (például sokszoros visszaesők, üzletszerű orgazdák) életviszonyaival, szokásaival és azok nyilvántartására, üzelmeik megfékezésére a hatóságoknak és rendőri közegeknek módot ad; meghatározza a bűncselekmények tényezőinek leküzdésére, illetőleg a criminalitás megelőzésére alkalmas eszközöket és a megtorlásnak megfelelő eszközeit és (különösen a visszaesések lehető megakadályozása végett) az elítélteknek a büntetés kiállása után tanúsított magatartására is figyelmet fordít.

A mai értelemben vett «science pénitentiaire» tehát nemcsak a büntetés-végrehajtás részleteinek, hanem a most felsorolt kérdések egész complexumának vizsgálatát fejtegetései körébe vonja és nem valamely határozott körvonalakkal bíró tudomány, hanem olyan tanszak, melynek határait különböző nemzetek írói különbözően vonják meg: legszélesebbre a francziák, jelentékenyen szűkebbre például a német szakférfiak.

Nem e folyóirat hasábjain, hanem a jogi szakirodalomban van annak helye, hogy rendszeri és módszertani kérdésekkel behatóbban foglalkozzam, s így szorítkozhatom annak hangsúlyozására, hogy a szóban forgó tanszagnak még elnevezése, a büntetőjoghoz való viszonya, illetőleg attól való önállósága és a tudományok rendszerében való elhelyezése is nagyon vitatott kérdés.★)

Részemről abban a véleményben vagyok, hogy a «science pénitentiaire» collectiv szakma, mely részben a jogi, bölcsészeti és természettudományok körébe vágó, tudományos jellegű kérdéseket tárgyal, részben pedig különböző ismékek összesége.

2. A fentebbiekhez járul, hogy a francia irodalomban a «pénitentiaire» jelző már elvesztette régi jelentményét. Az

★) L. bővebben: Finkey Ferencz sárospataki jogtanár alapos fejtegetéseit *A börtönügy jelen állapota és reformkérdései* című monographiájában (Budapest, 1904.; 5—33. l.) és *A magyar büntetőjog tankönyve* című művének II-ik kiadásában (1905.) 402. és köv. l.

írók azt nem többé a börtönügyi tudomány megjelölésére, hanem a büntetőjognak és legtágabb értelemben vett segédtudományainak összefoglalására használják és a tudományos egyesületekben, congressusokon és a folyóiratokban e jelző használata mellett fejtegetik a büntető perjog, a socialpolitika, a *præventio* valamennyi részletkérdését is.

Két példát hozok fel igazolásul.

A francziák legtekintélyesebb jogi társasága: a «*Société générale des prisons*» *) az utolsó években ismételve tárgyalta a bírói szervezetnek (esküdtszék, békebírák) és a bűnvádi eljárási jognak olyan kérdéseit, melyek a legtágabb értelmezés mellett sem vonhatók a börtönügyi tudomány fogalma alá. A társaság folyóirata, a *Revue pénitentiaire*, mely jelenleg a francia jogi folyóiratok közt első helyen áll, helyet ad hasábjain olyan közleményeknek is, melyek a jogtörténetet, a közjogot, illetőleg a társadalmi vagy természet-tudományoknak azokat a kérdéseit tárgyalják, melyek a büntetőjoggal valamikép kapcsolatba hozhatók.**)

Mindezt azért kellett érintenem, hogy (a fentebb [a II. alatti elején] kifejtettekre utalással) hangsúlyozhassam, hogy a fővárosunkban összeülő congressus nem a börtönügygyel, hanem a legtágabb értelemben vett büntetőjognak és segédtudományainak számos kérdésével fog foglalkozni és így a jelzőül használt «*pénitentiaire*» szót nézetem szerint nyelvünkön büntetőjoginak kellene fordítani.

III. *Congrès pénitentiaire international. Szervezetők; szakosztályaik; eddigi működésök.*

A culturnemzetek tudósainak tudományos együttérzését tanúsítja és minden tudomány haladásának egyik hathatós biztosítóka, ha egyes szakmák elméleti munkásai nem elszigetelve dolgoznak, illetőleg nemcsak honfitársaik tudományos munkájának eredményét veszik figyelembe, hanem a

*) Elnöke néhány év előtt Ribot, a volt francia miniszterelnök, a mérsékelt köztársasági csoport egyik vezére; jelenleg: H. Joly, az Institut tagja, a lélektan, társadalmi gazdaságtan és a sociologia kiváló művelője.

**) Például az 1905-iki XXIX-ik évfolyam értekezést közöl (424. és köv. l.) az új szerb alkotmányról, vagy (433. l.) ismerteti Toulouse könyvét, mely egyebek közt a feminista mozgalmakat, a válás reformját, a cölibatus kérdését stb. tárgyalja.

művelődés élén haladó összes nagy nemzetek szellemi munkájának méltatásával végzik kutatásaikat. A gyakorlati tudományok terén ezenfelül a nemzetközi tudományos munkásságnak az a nagy jelentősége is van, hogy a különböző államokban szerzett tapasztalatok ilyképen kicserélhetők és az összehasonlítás alapján levont tanulságok mindenütt értékesíthetők.

A nemzetközi tudományos congressusoknak jelentőségét fokozza még a külföldi legkiválóbb szakférfiakkal való személyes érintkezésnek eszmeébresztő hatása is.

1. Az 1846-ban M/m. Frankfurtban és 1847-ben Bruxellesben tartott nemzetközi börtönügyi congressusok magánkezdeményezés alapján ültek össze és kizárólag a börtönrendszerek kérdéseivel foglalkoztak.

Az 1872-ben Cincinnatiiban tartott amerikai nemzeti congressus kezdeményezte nemzetközi jellegű börtönügyi gyülekezetek összehívását. Ez eszme megvalósítása első sorban Winesnek, a «National prison Association of the United States» titkáranak köszönhető. A gyakorlatias szellemű angolok és amerikaiak felismerték, hogy a büntetési rendszer reformja csak akkor lesz megvalósítható, ha sikerül felkölteni a kormányok érdeklődését, s ha a congressusok határozatai alapján az egyes államok -törvényhozása és börtönügyi igazgatása megfelelő intézkedéseket fog tenni. A büntetési rendszernél, melynek annyi gyakorlati vonatkozása van, nem elég a tudósok eszmecseréje, hanem a haladás csak úgy biztosítható, ha mind az elmélet, mind a gyakorlat szakférfiai hitelesen értesülhetnek azokról a tapasztalatokról, melyeket különböző államokban a criminalitás leküzdésének módjai, különösen a bűncselekmények megelőzése és a büntetési rendszer eredményei stb. felől szereztek.

Ez igazság felismerésének köszönhető az újabb «Congrès pénitentiaire internationaux» szervezése. Több évre terjedő előkészítő tárgyalások folyamán kezdetben csak tíz állam hozzájárulásával *) elhatározottat, hogy ezek a congressusok időszakonként egybegyűljenek.**)

*) Az akkori magyar igazságügyi kormány elkésve válaszolt a nemzetközi bizottságnak; ellenben Horvát-Szlavonország (úgy, mintha önálló állam lenne) 1880-ban hozzájárult a nemzetközi megállapodáshoz.

**) Ezeket az adatokat bővebben kifejti Le Poittevin párisi egyetemi tanár a *Revue de droit pénal international* (1905.) pp. 90—96.

Az 1880. évi szabályzat és az ezt kiegészítő és magyarázó 1886-iki bizottsági határozat értelmében e gyűlekezeteknek állandó szervezete van, a mennyiben a congressusokon képviselt európai és amerikai államok hivatalos kiküldötteiből alakult állandó bizottság *) (*Commission pénitentiaire internationale*) végzi az előkészítés munkáját; megállapítja a napirendre tűzendő kérdéseket, felszólítja különböző államok tudományos egyesületeit és jogi íróit a közremunkálásra, intézkedik a beérkezett vélemények közzététele kérdésében és kiválasztja az előadókat, kik a szakosztályokban és a nagygyűlésen az egyes kérdések tárgyalásánál a vitát bevezetik.

A francia szakférfiak, főleg a *Société générale des prisons* ismételve kifogást tettek a miatt, hogy az elmélet munkásai (*représentants de la science libre*) — habár a nemzetközi bizottság által megállapított program keretén belül természetesen szabadon kifejtik véleményöket a napirendre tűzött kérdésekről, — mégis a nemzetközi bizottság más irányú munkájában csak akkor vehetnek részt, ha valamely kormány részéről hivatalos megbízatást kaptak; különösen nem dönthetnek arról, hogy minő kérdések és mily szövegezésben tárgyaltassanak.**)

A nemzetközi bizottság jelenlegi szervezetének fentartása azzal van indokolva, hogy a kormányok állandó érdeklődésének fenmaradását csak hivatalos képviselők biztosítja és hogy a hivatalos küldöttek hathatósabban eszközölhetik ki a congressus megállapodásainak keresztülvitelét a törvényhozásokban és a börtönügyi igazgatás részéről. Mind-egyik szakosztály és a nagygyűlés ugyanis határozatokat hoz, de a képviselt kormányok nincsenek kötelezve azokat végrehajtani.

2. Eddig hat congressus tartatott és pedig: Londonban

*) A bizottság mindig azon állam képviselőjének elnöklete alatt működik, melyben a jövő congressus tartatni fog. 1900 augusztus óta a bizottság elnöke: bellyei Rickl Gyula, a magyar igazságügy-miniszterium min. tanácsosa. 1880 óta a bizottság nagyérdemű főtitkára: Guillaume, a svájci statisztikai hivatal agg igazgatója.

**) Az e tárgyban 1902—1903-ban váltott iratok közzöltek a *Bulletin de la Commission pénitentiaire internationale 5-eme série*, 2. volume, pp. 261—360.

(1872); Stockholmban (1878); Rómában (1885); (ettől kezdve rendszeresen ötévenként) Szent-Pétervárt (1890), Párisban (1895) és Bruxellesben (1900.) Az Egyesült-Államok kormányja már meghívta a bizottságot a Washingtonban 1910-ben tartandó VIII. nagygyűlésre.

A congressusok előmunkálatai (a véleményezők rapport-jai), valamint a képviselt kormányok hivatalos jelentései a *Bulletin de la Commission pénitentiaire internationale* című folyóiratban; a szakosztályok és nagygyűlések tárgyalásai pedig az *Actes du congrès pénitentiaire international**) kötetekben tételnek közzé.

Az eddigi congressusok programja, valamint tanácskozásai keretei és iránya híven visszatükrözik a «science pénitentiaire»-nek azt a fokozatos fejlődését, melyet fentebb (II. alatt) kifejtettem.

Ennek felel meg az is, hogy 1878-tól a congressusok három, úgymint: törvényhozási, börtönügyi és a megelőzés eszközeit tárgyaló szakosztályban dolgoztak; 1895 óta pedig négy szakosztály van, úgymint: «büntető törvényhozás; börtönügyi kérdések; megelőző intézkedések és a gyermekekre és fiatalokra vonatkozó kérdések».

A szakosztályoknak ez a beosztása bizonyítja, hogy a tulajdonképeni börtönügyi kérdések mind a véleményezésnél, mind a tanácskozásoknál háttérbe szorultak s a munkálkodás főleg a praeventio, a gyermekvédelem, a socialpolitika és a büntető törvényhozás körében mozog.

3. Nagy tévedés volna azt hinni, hogy a börtönügyi szakosztályban most is csak a börtönök állapotának javításáról, vagy a «szegény rabok» sorsáról volna szó. A bruxellesi congressus megnyitó ülésén a belga igazságügyminiszter, Van den Heuvel**) kiemelte, hogy csak felületes emberek gondolhatják, mikép a börtönügyi tudomány «túlzott sentimentalismussal van impregnálva». Dánia akkori igazságügyminisztere, Goos (most Kopenhágában a büntetőjog egyetemi tanára), válaszában a következőket mondta: «Nem lehet elégszer ismételni, hogy a büntetési rendszer reformja semmi-

*) Eddig huszonhárom nagy terjedelmű kötet.

**) *Actes du Congrès pénitentiaire international de Bruxelles 1901.* pp. 4—11.

kép sem jelent valami határozatlan emberiességi érzést, melynek csak az volna a célja, hogy eltompítsa azokat a fegyvereket, melyekkel az állam az igazság és a társadalmi érdekek nevében a büntetendő cselekmények ellen küzd. Ebben a küzdelemben az emberi társaságnak egész erejét alkalmazni kell. A küzdelemnek csak akkor volna vége, ha a büntettek eltűnnének a társadalom életéből. De a komoly gondolkodók nem engedhetik át magokat olyan álmoknak, melyek utópiák maradnak, hacsak az emberi természet nem fog megváltozni . . . A büntetési rendszer reformjának mindig az volt a jelszava, hogy az államnak az eddigieknél jobb fegyvereket adjon, olyan fegyvereket, melyek lehetővé teszik, hogy ezt a küzdelmet a szükséges erővel folytathassa. Erre annál inkább szükség van, mert a büntettek száma nagyobb mértékben növekszik, mint a népesség».

4. Néhány hó előtt az angol legtekintélyesebb börtönügyi társaság, a «Howard Association» volt érdemes titkára, Tallack *) vázlatosan egybefoglalta a nemzetközi büntető congressusok eddigi eredményeit. Ez a kísérlet azonban még ennek a kiváló szakférfinak nem sikerült. Több mint száznegyven kérdésben hozatott eddig határozat,**) és csak a legtözetesebb vizsgálat alapján, szakszerű fejtegetésekkel lehetne megállapítani azt, hogy egyrészt a büntetőjogi tudományok haladásából, másrészt a törvényhozások és börtönügyi igazgatás reformjaiból mi vezethető vissza a büntetőjogi congressusok tanácskozásaira. Egészben azonban ezek a tárgyalás a büntetőjog folytonos haladását jelentik és nemcsak a gyakorlati tapasztalatok felhasználása útján, hanem tudományos jelentőségek következtében is méltán sorakoznak a nemzetközi tudományos munkásságnak egyéb termékei mellé.

IV. *A budapesti congressus napirendjén* négy szakosztályban összesen tizenhat kérdés szerepel.

Legszélesebb körök érdeklődését kétség nélkül a büntetőbírói szervezetnek az az alapvető kérdése fogja magához vonni, mely némely államokban már több, mint egy

*) *Bulletin de la Comm. pénit.* 5-ème série II. 125—135 pp.

**) E határozatokat közli a *Bulletin de la Comm. pénit. int.* 5-e série T. I. pp. 381—476.

század óta van napirenden és hazánkban a mult század negyvenes éveiben vármegyéink tanácskozó termeiben, a folyóiratokban és a napi sajtó hasábjain éveken át, ismételve több oldalról tárgyalatott: az esküdszék előnyeinek és fogatkozásainak kérdése. (I. szakosztály, 4. kérdés.)

Az esküdszék, melyet az «alkotmányozó nemzetgyűlés» 1791-ben az angol előképnek több irányú megváltoztatásával vett át, — francia alakjában diadalmas körül a XIX. század folyamán bejutott a legtöbb európai állam törvénykezésébe, de, (nem tekintve azokat az államokat, melyek, mint Hollandia, következetesen elzárkoztak előle), működése ellen Francia-, Német- és Olaszországban, húsz év óta főleg a büntetőjog új irányainak művelői részéről sok panasz emeltetett. Az intézmény, melyről évtizedek előtt a legmagasztalóbb dicséreteket zengették, s melytől annyian a legtöbb jót várták, nem maradt ment a legélesebb támadásoktól sem. Hiába, ez a sorsa az emberiség legtöbb reményének!

A kérdést ezúttal a görög küldöttek (egyikük: Skousès már többször s jelenleg is külügyminiszter) javasolták napirendre tűzni és pedig esküdszékellenes szövegezésben. A nemzetközi bizottság (helyesen) czélszerűbbnek találta oly általános szövegezést megállapítani, mely a döntésnek nem praëjudikál, de lehetővé teszi, hogy az esküdszék hívei és ellenzői egyformán teljes részletességgel kifejtthessék álláspontjokat.

A minden oldalról való megvitatásnak kétségtelen előnye lesz, hogy ezen ma már nem annyira alkotmányjogi és politikai, mint inkább első sorban törvénykezési tárgyra nézve a culturállamok hivatott képviselői az írásbeli rapportokban és a felszólalások útján előadhatják a gyakorlatnak különböző nemzeteknél szerzett legújabb tapasztalatait.

A programm többi pontjai közül csak néhány jelentősebbet érintek.

Az alkoholismusra (III. szakoszt. 1. kérdés) és a szokásszerű iszákosokra (II. sz. 4. k.) vonatkozó kérdések általában a socialpolitikust, a nemzetgazdát, a jogászt és az orvost, hazánkban pedig — a hol az alkoholismusból annyi nyomor és büntett ered — széles társadalmi rétegeket érintenek.

A törvényszéki orvosnak, a psihiaternek, a jogásznak és a psychologusnak működési körébe esik a korlátozott beszámíthatóságnak újabban sokat vitatott themája. (II. szakoszt. 4. k.)

A büntetési rendszert kívánja tökéletesebbé tenni a pénz-büntetés reformját felvető (I. sz. 1. k.) kérdés. Jogi szempontból még a csalás tényálladáki ismérveire és az gazdaságra vonatkozó (I. sz. 2. és 3. k.) kérdések fontosak.

Agriculturnál államban, mint Magyarországon, széles néprétegek érdekeit fogja érinteni az, vajon a szabadságvesztésre ítélteteket lehessen-e mezőgazdasági, szőlőművelési és a szabadban végzendő más közérdekű munkával foglalkoztatni. (II. sz. 5. k.)

Kiváló orvosok fognak nyilatkozni arra nézve, hogy a tüdővésznek a letartóztató intézetekben régóta tapasztalt terjedését, mely az elítélteken kívül másoknak életét is veszélyezteteti, mily módokon lehetne korlátozni? (III. sz. 2. k.)

Az a tény, hogy a culturállamok képviselői hivatalosan vetik fel azt a kérdést: vajon az államnak feladata lenne-e intézkedni az elítéltek gyermekeinek gondozása felől, (I. sz. 1. k.) biztató tanúsága annak, hogy a büntetőjog folytonos haladása révén a társadalom biztosabban lesz megvédve a büntetett osztályoktól, melyek az elítélteknek a büntettekre gyakran hajló, erkölcsileg elhagyott gyermekeiből is jelen-tékenyen szaporodtak.

A gyermekekre és fiatalokra vonatkozó többi kérdések (IV. sz. 2—4. k.) az újabban nálunk is megindult gyermek-védelmi mozgalmak munkásainak figyelmét fogják felkölteni. Szükség is volna szélesebb körű érdeklődésre, mert ezek a mozgalmak csak társadalmunknak az eddiginél sokkal hatásosabb közreműködése esetén fognak sikeresekké válni.

A fentebbiekből kitűnik, hogy a budapesti congressuson a tulajdonképeni börtönügyi kérdések csak másodszorban szerepelnek, az anyagi büntetőjog, a bírói szervezet, a büntető törvénykezés, a socialpolitika, a praeventio, a törvényszéki elmeorvos, a közegészségtan és az általános állami feladatok körébe eső kérdések fontosabbak; tárgyalásuk hosszabb időt vesz majd igénybe és bizonyára kiváló szakférfiak közreműködésével fog történni.

A szakosztályok tanácskozásain felül Wlassics Gyula és

Földes Béla egyetemi tanároknak, továbbá a francia, az északamerikai és a német hivatalos küldötteknek általános jelentőségű kérdésekről tartandó nagyobb előadásai remélhetőleg szélesebb körök érdeklődését fogják fölkelteni.

Az eddigi előkészületek alapján bizton várhatjuk, hogy a büntetőjognak és melléktudományainak magyarországi művelői nagy odaadással fogják a congressuson kötelességeket teljesíteni. Sok külföldi állam kiváló tudósai közül már többen helyezték kilátásba megjelenésüket.

Talán nem csalódom tehát, ha azt a reményt táplálom, hogy a budapesti congressus tanácskozásai és megállapodásai a tudomány és a törvényhozás előbbrevitele szempontjából az előző nagygyűlések színvonalától nem fognak elmaradni.

BALOGH JENŐ.

A MAGA EMBERSÉGÉBŐL.

Kilenczedik közlemény.*)

VI.

— Eljöttem, hogy emlékeztessenem önt, Antonovics Christían, hogy mára tűzte ki a próbát ... — mondotta Andrej ott állván az igazgató előtt, lakásának dolgozó szobájában.

— Oh — igaz, igaz. Jól tette, hogy emlékeztetett, mert én bizony megfелеdekstem volna róla, — mondotta az igazgató. — Jól van, jól. Tüstént jövök, s majd elintézzük a dolgot. Nos hát? Nagyon bízik ötletében?

— Föltétlenül, Antonovics Christían.

— De hátha nem válik be, mi lesz akkor önnel?

— Maradok az, a ki voltam.

— No ez derék. Ez nagy előnye önnek. Ez annyit tesz, hogy az ötlet egészszséges és egészszséges forrásból is fakadt. Ment minden képzelgéstől. A föltalálók képzelgése: ez ropant veszedelmes dolog. Mostanában különösen sok az ilyen képzelgő föltaláló. Az ember ezerszer bebizonyíthatja előtök, hogy ötletök botorság, a gyakorlatban is meggyőződhetnek róla, de azért mégis továbbra is hisznek benne és ráalapítják egész életüket. Tehát tüstént jövök. Az ellen talán nincsen kifogása, Szareptov, hogy csak egy mérnököt hívtam meg. Egyébiránt én leszek a második. Mert hát, Szareptov úr, magam is mérnök vagyok, s nem is az utolsók közül való.

— Tudom, — felelt Andrej.

— De ön talán azt szerette volna, hogy az egész gyár

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1905. évi 337., 338., 339., 340., 341., 342., 343. és 344. számában.

jelen legyen az ön diadalán? — kérdezte Antonovics Christían alig észrevehető mosolylyal.

— Nem, ennek nincsen semmi jelentősége; nekem csak az kell, hogy ön ott legyen.

Az igazgató fölkel, odament Andrejhez és a vállára tette kezét.

— Tudja, Szareptov, — mondotta rendkívül barátságosan: — én gyanakszom, hogy ön abba a hibába esett, hogy kissé felületesen fogta föl a dolgot. Dilletáns módon. Egyébiránt ne beszéljünk erről előre; most menjen, tüstént megyek én is.

Andrej kiment. Az igazgató skepticismusa legkevesébbé sem hozta zavarba. Hiszen a kazánkovács műhelyben már bevált, ezt a műhelyvezető is elismerte. A kalapácsoknak az ő ötlete szerint való használatával csaknem ötven százalék időmegtakarítást értek el; ha ezt számokba foglalják, óriás összeg jön ki.

A kazánkovács-műhelyben a szokott munka folyt. Tizenegy óra felé járt az idő. A derült tekintetű és derült arczu fiatal mérnök már ott volt. Még nem ismerte Szareptovot, de hallotta, hogy egy valóságos csoda van a gyárban, — egy ember, a ki ott hagyta az egyetemet, és mint közönséges munkás kezdett dolgozni a gyárban. A műhelyvezető megismertette őt Andrejjel.

— Tehát ön az? — kérdezte a mérnök derülten nézve rá.

— Igen, én vagyok, — felelt Andrej és gondolta magában: «vajon miért van ennek olyan jó kedve?»

Pedig hát a mérnök egyszerűen azért volt olyan jókedvű, mert pompás egészségnak örvendett, mert nagyon fiatal volt s bár csak nemrég került ki az iskolából, már is jól fizetett, kitűnő állásra tett szert.

Egy fertályóra mulva megérkezett az igazgató.

— Nos tehát, — mondotta, miközben odalépett egy hatalmas kazánhoz, a melynek tetején már ott ült két munkás: — legyenek szívesek mindenekelőtt úgy dolgozni, mintha Szareptov úr nem is volna a világon.

A munkások elkezdtek beverni egy szeget olyan módon, mint az a gyárban és az egész világon szokás volt. Az igazgató megnézte óráját, megjegyezte magának, mikor kezdték a munkát, azután körüljárt a műhelyben, odament a gépek-

hez és a kazánokhoz, beszélgetett a vezetőkkel és megvizsgálta munkájokat.

Andrej ott maradt a kazánál, a melyen a próbát tették. Mikor elhangzott a kalapács utolsó ütése, gyorsan odament az igazgatóhoz és jelentette neki.

Az igazgató órájára nézett.

— Huszonegy percz, — mondotta: — egészen pontosan. Most sziveskedjenek dolgozni Szareptov úr módszere szerint, — kiáltott oda a munkásoknak.

E közben alig észrevehető mosoly jelent meg ajkán. A munkások már előzőleg megismerkedtek Andrej módszerével, s elkezdtek kalapálni egy másik szeget, a melynek a helye az előbbi mellett volt kijelölve. A műhelyvezető, a kinek szintén tetszett Andrej ötlete, már mindent előkészített.

Az igazgató megint órájára nézett s elkezdett más dolgokkal foglalkozni.

A munkások iparkodtak. Andrej mindenképen azon volt, hogy elleplezze izgatottságát, a melylyel a munkát figyelemmel kísérte, és úgy találta, hogy a munkások úgy dolgoznak, a mint kell. S ime az utolsó ütés figyelmessé tette őt, hogy ez a munka is be volt fejezve. Körülnézett. Az igazgató ott állt mellette, s előbbi mosolyával nézett rá; az óra már ott volt a kezében.

— Tizenkét percz, — mondotta az igazgató.

— Épen kilencz percczel kevesebb, — mondotta Andrej lángoló szemekkel.

— Ez igen nagy különbség, — szólt a műhelyvezető.

— Igaz, kétségkívül nagy különbség, — mondotta az igazgató, de ajkairól egy pillanatra sem tűnt el az a gúnyos mosoly. — Mit szól hozzá Ivanovics Vaszilij? — szólt a fiatal mérnökhöz fordulva.

A fiatal mérnöknek még nem voltak szilárd műszaki meggyőződései, s azért azt felelte, a mit az imént a műhelyvezetőtől, és magától az igazgatótól hallott.

— Nagy különbség, kétségkívül.

— De ki kell próbálni, — mondotta az igazgató.

— Hogy-hogy kipróbálni? — kérdezte Andrej, a ki azt hitte, hogy ez volt a próba.

— Kipróbálni úgy, a mint az egyszerű arithmetikai kérdéseket ki szoktuk próbálni: az összeadást a kivonás által, és

viszont. Szét kell szedni, és megnézni, mi lesz akkor az eredmény?

— Szétszedni?

— No persze. A nélkül csak fél kísérlet volna az egész.

— Csakugyan, igaza van, igazgató úr, — mondotta Andrej, a ki egyszerre belátta, hogy csakugyan így van.

A műhelyvezető intézkedett, hogy a munkások hozzá-lássanak a szétszedéshez. Ehhez le kellett szállniok a kazán tetejéről és be kellett bujniok a kazánba.

Ez a munka sokkal gyorsabban ment, mint az előbbi, mert mind a két szegen egyszerre dolgoztak. Tíz percz múlva mind a két szeg ott volt a műhelyvezető kezében.

— Most majd meglássuk, mi a különbség, — mondotta az igazgató.

Andrej csak nézett, s már is egészen tisztán látta, hogy van különbség, — még pedig nagyon jelentékeny, és szabad szemmel is teljesen észrevehető. De azért az igazgató mégis kötelességének tartotta a dolgot megmagyarázni. Kezébe vette a régi módszer szerint levert szeget és így szólt:

— Ime ezt a szeget egyenes ütésekkel verték be, s épen azért teljesen egyenes; még mindig olyan szeg, a milyen-nek lennie kell; tüstént be lehet verni újra, s pompásan meg fog felelni hivatásának. Míg ez a szeg — kezébe vette a másik szeget: — ferde ütésekkel veretett be, — s azért a közepén elgörbült, következésképen nagyobb mérvű nyomásnak nem képes ellentállani, bármely pillanatban eltörhetik, s akkor a kazán használhatatlanná lesz, — nemde, Szareptov úr?

— Úgy van, igazgató úr, — felelt Andrej erősen remegő hangon.

— Tehát láthatja, — mondotta az igazgató — hogy a próbára föltétlenül szükség volt.

— Igen, látom.

Andrejnek sáppadt volt az arcza és össze voltak rándolva szemöldökei. Egyszeriben belátta, hogy roppant ostoba hibát követett el, s bosszús volt nem azért, hogy az ötlet mit sem érőnek bizonyult, hanem azért, hogy olyan könnyelmű és könnyenhívő volt. Szégyelte magát az igazgató előtt, a kit ide bolondított egy olyan kísérletre, mely nevetségesnek bizonyult.

Az igazgató is észrevette, milyen lelki állapotba jutott Andrej, s kezét a vállára téve így szólt:

— Ne csüggedjen, Szareptov úr. Nem tesz az semmit, hogy most az egyszer bakot lőtt. Az mindenesetre nagyon szép, hogy önben megvan a törekvés előremenni: most már csak az kell, hogy ez a törekvés tudásra támaszkodjék. A dilettantizmusnak talán mindenütt helye lehet, csak a műszaki téren nem. Ezen a téren a dilettantizmus mindennél veszedelmesebb, mert sokszor badarságokra vezet. Én előre tudtam, hogy ez lesz a vége. Hiszen olyan tiszta a dolog. A kalapács meghajtása nem történhetik nyomtalanul. Az igaz, hogy gyorsítja a szeg mozgását, de valahol hasonló elhajlásban kell kifejezésre jutnia. A mint láttuk is. No de mindegy, Szareptov úr, nagyon szép, hogy önben megvan a kutató szellem. Ez már maga is nagy dolog.

A műhelyvezető nagy zavarban volt, a fiatal mérnök pedig úgy állt ott, mintha nem is az igazgató, hanem ő leplezte volna le a hibát.

Az igazgató a műhelyből kilépven, kissé félrevonult a mérnöktől és a műhelyvezetőtől és így szólt Andrejhez:

— Jöjön el hozzám ebéd idején, Szareptov, kieszeltem valamit az ön számára.

Andrej nagy, kérdő szemekkel nézett rá. Láttá arczán, hogy az, a mit kieszelt, kedvező lesz rá nézve, de nem mert kérdezősködni, csak egyszerűen meghajtottá magát.

Az igazgató elment. Andrej visszafordult és szemközt találkozott a műhelyvezetővel, a ki hidegen nézett rá.

— No lássa, — mondotta a műhelyvezető — engem is belekevert ebbe a historiába. Sohasem hittem az ilyen újításokban, csak most az egyszer . . .

— Mester úr, — mondotta Andrej komolyan, de azért szelíden — ha nem volnának hibák, úgy azok a nagy fölfedezések sem volnának, a melyekre oly büszke a technika. Egy fölfedezésre egy millió hiba jut.

— Lehet, hogy úgy van, de azért kellemetlen, hogy idefárasztotta az igazgatót és üres szószátyárnak bizonyult. Én magam is szóltam neki a dologról. Ezentúl majd nem fog hinni nekem.

— De hiszen az igazgató legkevésbé sem haragszik — mondotta Andrej.

— Honnan tudja, haragszik-e vagy sem? Az ő arcza olyan, hogy az ember nem ismeri ki magát rajta.

Andrej el akarta mondani, hogy bizonyítéka is van rá, hogy az igazgató nem haragszik, még pedig az, hogy ebéd idejére hívta őt magához; de nem volt benne biztos, vajon kellemes lesz-e ez az igazgatónak. Volt a gyárban egy tekintélyes párt, mely lépésről lépésre figyelemmel kísért mindent, a mi csak történt. Matvejevics Iván az utóbbi időben nagyon haragos volt és «adatokat gyűjtött», mert nyíltan hadat akart üzeni Antonovics Christiánnak. Azt, hogy magához hívta ezt a fiatal embert, a ki furcsa alkalmaztatásával már amúgy is magára vonta a figyelmet, s még hozzá magához hívta akkor, a mikor sikertelen ötletével alkalmatlanságot szerzett az igazgatónak és a mérnöknek, esetleg részrehajlásnak, komázásnak magyarázhatnák. És Andrej nem szólt semmit.

Észrevette, hogy még a munkások is, a kik felfödözése miatt nagy véleménynyel voltak róla, most szinte gúnyosan néztek rajta végig. Egyáltalában az a félóra, mely még az ebédig hátra volt, nagyon kellemetlenül telt el a kazánkovácsműhely magas boltívei alatt.

Andrej türelmetlenül várta a füttyszót, mely a munkásokat elszéleszti ebédre. Most mindenben ellenségeskedést, és főképen kárörömet látott a fölött, hogy kudarcot vallott. Már néhány nappal azután, hogy felfödözésének híre ment, úgy a műhelyvezető, mint a munkások is szokatlan figyelemmel kezdték őt körülvenni. Mind váltig erősítették, hogy valami nagy felfödözést csinált, melynek következtében biztos az előléptetése. Senki sem tartotta kizártnak, hogy ebből a fiatal emberből még valami lehet, s azért már előre meghódoltak előtte, a magok részére akarván őt hódítani.

De egyszerre kiderült a hiba, s valamennyien szégyeltek magokat időelőtti meghunyászkodásukért, nem tudták ezt neki megbocsátani, s rossz szemmel kezdték rá nézni.

Ha nem lett volna az igazgató jóindulatú viselkedése, a ki vállára tette kezét s szeliden és jóakarattal beszélt vele, a mi minden bizonynyal valamennyiöknek föltűnt, úgy ezek a ferde pillantások leplezetlen gúnyba mentek volna át, s Andrejnek még súlyosabb perczeket kellett volna átélnie. De az igazgató viselkedése féken tartotta őket. Mindegyikök-

nek eszébe jutott, hogy ez a fiatal ember mégis csak kedves embere az igazgatónak, s hogy mindezek ellenére is előre-mehet — s ez visszatartotta őket.

De ezenkívül Andrejnek érdemei is voltak. A minap, mikor Matvejevics Iván megbántotta a munkásokat, ő, a kiről mindnyájan tudták, hogy az egész dologban legkevésbé sincs érdekelve, valamennyiöknél haragosabb kifejezést adott fölháborodásának. S ugyancsak ő volt az, a ki valamennyiök tudtával és beleegyezésével elment az igazgatóhoz, és föl-nyitotta szemeit. Erre senki más nem mert volna vállalkozni. Valamennyien félték az igazgatótól és féltették a bőrüket. Erről szintén nem volt szabad megfeledkezniök.

Annál kinosabbak voltak Andrejre nézve ezek a szúrós pillantások olyan emberek részéről, a kiknek semmi rosszat sem tett, s a kikkel szemben mindössze az volt a bűne, hogy a képzelt győzöből legyőzötté lett. Ez óvatosságra intette őt, nagyon jó lecke volt neki.

Őszintén megörült annak a füttynek, mely az ebéd órájának elkövetkezését jelentette. A kazánkovácsműhely munkásai el kezdtek sietni, ledobták kötényeiket, mások kabátot húztak az ingükre és egymás után kimentek a műhelyből. Az összes műhelyekből özönlött ki a nép, mely a kapuban egészen összetorlódott.

Andrej egyedül maradt a műhelyben. Rendesen a műhelyvezető szokott legutóljára elmenni, de most Andrej maradt utolsónak.

— Hát ön nem megy ebédelni? — kérdezte a műhelyvezető.

— Nem, én idebenn maradok, — felelt Andrej — itt ebédelek egy ismerősömnél.

Sok alkalmazott lakott a gyárban s így ez a felelet teljesen elfogadható volt. Andrejnek lehettek ismerősei és a műhelyvezető hitt neki. Kiment.

S mikor a műhelyekben és az udvaron csönd lett, Andrej is kiment s elkezdte nézni az iroda ajtaját, lesván, mikor távozik onnét az igazgató. Végre megjelent Antonovics Christján egyedül és elindult lakása felé. Andrej bevárta, míg eltűnik a kapu alatt, azután maga is elindult arrafelé.

Már az ebédlőben találta az igazgatót egy tányér leves mellett.

— Aá, Szareptov, no ez szép, hogy nem késett el. Ma nagyon sietek. Szabadságot adok magamnak.

Szombat volt, a mikor az igazgató rendesen falura utazott, a hol családja lakott. Csak hétfőn korán reggel szokott visszatérni. Rendszerint csak este szokott elutazni, de ma úgy látszik megengedte magának, hogy valamivel hamarabb eltávozzék a gyárból.

— Lássa — kezdte magyarázni az igazgató: — ma a feleségem születésnapja van, s azért akarok korábban menni. Üljön le.

Andrej leült. Már neki is terítve volt. Az igazgató nyilván már előbb intézkedett. Az inas behozta neki a levest.

— Nos hát, milyen hangulatban van? — kérdezte az igazgató.

— Nem épen a legjobban, igazgató úr, — felelt Andrej.

— Miért? A kudarcz miatt?

— Részben igen, a kudarcz miatt, de nem abban az értelemben, a mint ön gondolja.

— Hát ugyan milyen értelemben?

— Rossz szemmel néznek rám. Mindenki gúnyosan néz reám!

— Hjah, ez elkerülhetetlen. Ez teljesen elkerülhetetlen. A tömeg mindig ilyen. Csak hősöket és legyőzötteket ismer. A hősök előtt meghunyászkodik, a legyőzötteket lábbal tiporja.

— Bocsánatot kell kérnem öntől, Antonovics Christian, hogy meggondolatlanságommal terhére voltam...

— Azt épen nem lehet mondani, hogy ez meggondolatlanság volt, — mondotta az igazgató, — ön nyilván sokat gondolkozott rajta.

— Bizony, sokat gondolkoztam.

— Azt hitte, hogy minden oldalról meggondolta a kérdést s megfontolta a legapróbb részleteket is... És ön csakugyan meg is fontolt mindent, a mi rendelkezésére állott, csakhogy nem állott a rendelkezésére minden, sőt nagyon is kevés. Tudja, ez épen olyan, mintha valaki egy könyvesboltban rábukkanna egy szép és okos könyvre, megszeretné és vakon rá bizakodnék, s bármit mondanának is, bárminő új fölfedezéseket csinálnának is a tudósok, ő mindig csak belenézne könyvébe, s ha benne találná azt, a miről beszélnek, akkor azt mondaná: igen, ez igaz, ez így van. Ha pedig

a könyvben nincsen szó róla, akkor azt mondja: nem, ez nem igaz, ez lehetetlen, mert hiszen az én könyvemben nincsen benne. Így támadnak a dilettánsok. A mint láthatja, én nagy ellensége vagyok a dilettantismusnak. A dilettans tud valamit, amolyan közhelyeket. De nem tudja azt és üresnek látja azt, a mitől a valóságban minden függ; nincs készütsége, nincsenek meg az elemi ismeretei. De önnek, Szareptov, semmi oka sincs az elkeseredésre; ha érdekli önt az én nézetem, úgy meg kell mondanom önnek, hogy ez a kísérlet nemcsak hogy nem győz meg engem az ön használhatatlanságáról, sőt ellenkezőleg, megerősít engem abban a fölfogásomban, hogy önnek jó feje van. Hiszen minálunk olyan ritkaság az olyan ember, a ki az igazságot keresi. Nálunk senki sem keresi az igazságot. Itt van mindjárt az a fiatal mérnök, a kit ma látott. Jelen volt azon a kísérleten, de még csak meg sem próbálta megérteni, hogy miről is van tulajdonképen szó. Az egész dolgot így fogta fel: meghívtak, hogy legyek jelen, nos, hát jelen vagyok, de láttam szeméből, hogy épen séggel nem törődik velem, hogy mi történik körülötte. Így gondolkozott magában: itt van az igazgató, ha ő azt mondja, hogy jól van, — én is azt mondom. Mi közöm hozzá? Pedig neki megvannak az ismeretei, tudományosan képzett ember, még pedig annyira, hogy ha csak egy keveset akart volna gondolkozni, tüstént rájött volna, hogy ön eltévesztette a dolgot, s hogy másként nem is lehet, még pedig a technika legelemibb törvényeinek alapján. De ön kutat. Ez fontos dolog. Önnek tehát, Szareptov, tudományos készütséget kell szereznie, szilárd és alapos tudományos készütséget, önnek föltétlenül föl kell szerelnie magát alapos, megfelelő, és a mi a fő, rendszeres tudmánynyal.

— Hiszen folyton csak erről álmodozom, igazgató úr.

— Csakhogy nem helyes utat választott erre.

— Hogyan? Itt, a hol lépten-nyomon láthatom a technika törvényeinek a gyakorlati alkalmazását, itt nem lehetnék szert kellő készütségre? — kérdezte Andrej őszinte csodálkozással.

Egyszerre félelem és elkeseredés volt kiérezhető hangjából. Megvillant fejében az az aggasztó gondolat, hogy az igazgató, a ki jó ember és hajlandósággal is van iránta, nem akarja őt egyenesen elküldeni, hanem tapintatosan értésére

akarja adni, hogy rossz utat választott. Más szavakkal azt akarja, hogy Andrej maga vonja le azt a következtetést, hogy továbbra is itt maradnia a gyárban, — ez a helytelen út. Következésképpen mennie kell.

— Igen, igen, igen, — mondotta Antonovics Christian nagyon komolyan. — Itt ön teljesen elegendő készültséget szerezhet magának arra, hogy műhelyvezető legyen. A műhelyvezető mindent tud, a mi az ő műhelyében történik és úgy tudja, a mint az meg van állapítva. De nem ismeri mindennek a tudományos alapját. Ismeri a gyakorlatot, de az elméletet már nem éri föl észszel. A legcsekélyebb változás, a legkisebb újítás, egyetlen lépés előre — s tüstént elveszti a fejét. Akkor azután egész készültségével együtt nem ér egy fakovát sem. Ime, ezért olyan conservatívek valamenynyien a technikában, ezért ragaszkodnak annyira a régi szokásokhoz. Ugyanaz a műhelyvezető, a ki, mondjuk, a kazánkovács műhely élén áll, valósággal nullává lesz a hengerelő műhelyben. Ott minden új és ismeretlen lesz előtte. De a tudományosan képzett ember sehol sem jön zavarba. A műszaki téren semmi sem lesz előtte új és ismeretlen, mert ismeri az alaptörvényeket, s mindenre tudja alkalmazni ezeket a törvényeket. Megértette az én gondolatmenetemet?

— Igen, értem. De hát hogyan és mi módon lehet megszerezni ezt a készültséget?

— Ennek csak egy útja van. A technika törvényeinek rendszeres tanulmányozása, kezdve a legelemiebbektől a legszövevényesebbekig.

— De hol? Kinél?

— Hogyan, hol és kinél? Vannak nekünk erre kitűnő szakintézetek. Be kell lépnie a technológiai intézetbe. Ön matematikus, nem lesznek nehézségei. A fölvételi vizsgálaton nyilván leveri összes pályázó társait és föl fogják venni.

Andrej figyelmesen nézett igazgatójára, iparkodván megérteni, vajon csakugyan komolyan beszél-e?

— Antonovics Christian, ön talán nem tudja, hogy nekem egyáltalában semmim sincs, és hogy az egyetemet is részben azért hagytam ott, hogy ne kelljen semmit elfogadnom nevelő apámtól, s hogy ne kelljen függőm senkitől?

— Ezt én tudom. De nem tesz semmit.

— Hogy-hogy, nem tesz semmit?

— Nem tesz semmit. Teljesen értem önnek azt a kívánságát, hogy ne függjön senkitől, de semmit sem látok abban, hogy attól az ügytől függjön, a melynek magát szentelni akarja.

— Ezt nem értem.

— Nagyon egyszerű a dolog. Csak azt az egyet kell biztosan tudni, hogy ön komolyan és mélyen akarja a technikai tudományokat tanulmányozni, s hogy ennek akarja-e szentelni magát.

— Hogy akarom-e? Antonovics Christian, szomjazom utána! Nem adtam-e már ennek bizonyosságát is ön előtt?

— Igen, azt hiszem, hogy adta. Nos tehát, Szareptov úr, engedje meg, hogy följajnljam önnek, hogy legyen a mi ösztöndijasunk.

— Ösztöndíjas? Kie?

— Természetesen a gyár ösztöndíjasa. Ön tanulni fog s ugyanakkor itt a gyárban is lesz, minden időben rendelkezésére fognak állni az összes osztályok és műhelyek, s így meg lesz adva önnek a mód arra, hogy elméleti ismereteit a gyakorlatban is érvényesíthesse.

— De hát lehetséges ez, Antonovics Christian?

— Ha egyszer mondom. Addig, a míg tanul, havonként ötven rubelt kap tőlünk. Ez tökéletesen elég, sőt az ön szerény igényei mellett nagyon is sok. És majd ha elvégzi a tanfolyamot, akkor alkalmazást kap nálunk a gyárban...

— Antonovics Christian...

Andrej letette a kést meg a villát, és úgy érezte, hogy a hirtelen örömtől szinte elállott a lélekzete.

— Antonovics Christian... De hiszen ez... ez nagyon jó... ez nagyon jó volna... Erről én nem is álmodtam.

— No igen, ön erről nem is álmodott, de azért ezt meg lehet csinálni, — mondotta Antonovics Christian nyugodtan. — Úgy is épen mostanában szabadult föl nálunk egy ösztöndíjas hely. Ebben az évben fejezte be tanulmányait egy mérnök, a kit egyik vidéki gyárunkban alkalmaztunk. Ezt az ösztöndíjat tehát megkaphatja.

— Tartok tőle, Antonovics Christian, hogy mai kudarczom... Már talán beszélnek róla...

— De hát mitől fél tulajdonképen?

— Hogy nem adják oda nekem az ösztöndíjat.

— Kicsoda? Ez kizárólag én tölem függ.

— Öntől? No akkor...

— Akkor egyszerűen elfogadhatja. Csak arra kérem, jól vessen számot magával. Vajon csakugyan meg van-e önben a legkomolyabb hajlandóság arra, hogy magát a mi szakunknak szentelje. Mert ha ön most elfogadja az ösztöndíjat s azután egy év, kettő múlva meggondolja a dolgot és ott hagyja az iskolát, ez nekem nagyon kellemetlen volna.

— Nem, nem, Antonovics Christian, hiszen valósággal égek a vágytól, hogy tanulhassak. Véghetetlenül hálás vagyok önnek azért, s rá fogok szolgálni bizalmára. Ezt bizony tudom...

— Én hiszek önnek. Az ön szava nekem elég. Halod-e, — szólt oda az igazgató az inasnak, — menj a telefonhoz, hívd oda Markovot és kérd ide hozzám. Azt is mondd meg neki, hogy hozza magával azt az írást, a melyről ma reggel szólottam neki.

Az inas kiment.

— Lássa, — folytatta az igazgató, — én már ma reggel gondoltam önre s intézkedtem, hogy elkészítsék a szükséges iratot. Még nem írtam alá, mert nem volt meg az ön beleegyezése, de most aláírom. Tüstént ösztöndíjasunkká lesz.

Andrej ott ült az asztalnál, gépiesen ette a puddingot s azt a mély örömet érezte, mely nem jut kifejezésre hangos, lelkes szavakban, hanem csak ott csillog a szemekben. Épen akkor, a mikor kudarczot vallott és el volt készülve a legrosszabbra, villant fel előtte hirtelen egy ilyen fényes csillag s egész jövőjét, összes terveit és ábrándjait, a melyek mindezideig csak tántoríthatatlan önbizalmára és erejére támaszkodtak, bevilágította sugaraival és olyan közel hozta hozzá, mintha már valóra váltak volna. Fejében még nem voltak határozott gondolatok és képek, de úgy homályosan már lerajzolódott előtte, hogy ez milyen fordulatot fog előidézni az emberekhez való viszonyában, elképzelte Viktorovna Jevpraxia bámuló arczát, Mihajlovics Arkadij kételkedését s Katya és Marfusa örömét. Életének minden fordulatánál ezek voltak azok, a kik legelőbb eszébe jutottak. Elég sok időt élt át velök együtt és lelki erejéből elég sokat osztott szét közöttök.

A belső ujjongástól erősen vert a szive és Antonovics

Christian látta az arcán, hogy milyen boldogságban úszott ez a fiatal ember az ő figyelme következtében.

Bejött Markov titkár és tiszteletteljesen átnyújtotta az igazgatónak a kért iratot. E közben előzékenyen meghajtotta magát Andrej előtt is, ámbar nem ismerte őt s ámbar Andrej egyszerű munkásruhába volt öltözve s kezei feketék voltak a koromtól és a füsttől.

De Markov tudta, hogy ez ugyanaz a Szareptov, a kiről abban az írásban szó volt, a melyet magával hozott. Ez az igazgató rendelete volt, a melyben Szareptovot kinevezte a technológiai intézetben a gyár ösztöndíjasává, föltéve persze, hogy Szareptov a fölvételi vizsgát jól leteszi s így az intézetbe fölveszik.

— Nem ismerik egymást? — kérdezte az igazgató Markovtól. — Ez a mi titkárunk, Markov, ez pedig Szareptov, a mi ösztöndíjasunk és leendő mérnök.

Markov kezét nyújtott Andrejnek; azt mondta, hogy nagyon örül és hogy már sokat hallott Szareptovról. Ez egészen rendjén volt, mert Andrejről csakugyan sokat beszéltek a gyárban, legnagyobbbrészt persze rosszat, de most, a mikor olyan sikert ért el, minden valószínűség szerint majd jobb véleménynyel lesznek róla.

A titkár elbúcsúzott tőle és az igazgatótól s kiment, magával vivén az iratot is. Az igazgató megitta kávéját, rágyújtott egy szivarra és fölkel.

— Nos tehát, van szerencsém üdvözölni önt, ösztöndíjas úr, — mondotta tréfás bizalmassággal. — Most pedig menjen haza, öltözzék át és menjen el az intézetbe. Minden eshetőségre itt a névjegyem. Egyébiránt ott már ismernek bennünket...

— Nagyon köszönöm, Antonovics Christian. Majd elmegyek névjegy nélkül is, — mondotta Andrej.

— De miért?

— Hiszen valamit csak a magam erejéből is el kell érnem. És tudom, hogy el is érem, hiszen összes matematikai tudományom még egészen frissen megvan a fejemben.

— No, ebben én legkevésbé sem kételkedem, de nem mindig elég ám a puszta tudomány, lehetnek egyes formalítások is. Azt tanácsolom, hogy minden eshetőségre vegye magához ezt a névjegyet, azután pedig egész lelkemből sikert

kivánok. Igaz, ott a jövő héten kezdődnek a vizsgálatok. Lássá, nem késtem el.

— Köszönöm, Antonovics Christian. Igazán nem is tudom, hogy adjak kifejezést hálámnak.

— Ha jóra való mérnök válik önből, akkor én teljesen meg leszek elégedve.

— Pedig az válik, föltétlenül az válik, — mondotta Andrej mély meggyőződéssel.

— No lássa, ez minden, a mi nekem kell. Most pedig megyek a feleségemhez.

— Jó mulatást kívánok, — mondotta Andrej.

— A viszontlátásra hétfőn, Szareptov úr.

Andrej ujjongó érzésekkel telve távozott. Keresztülment az udvaron, a hol még csönd és elhagyottság uralkodott. Az apró kis mozdonyok, a mögójök aggatott apró kocsikkal ott állottak szanaszét, nyilván azon a helyen, a hol őket a déli fűttszó érte. A műhelyekből a gépek halk zúgása hallatszott, mintha ők is pihentek volna.

Andrej kiment az udvarból a kis kapun át s meglátta régi ismerőseit, a kapust, a ki mint annakelőtte, úgy most is hűségesen ott ült a padon. Mindig üdvözölte Andrejt s kötelességének tartotta beszédbe ereszkedni vele.

— Hazafelé megy? — kérdezte tőle a kapus.

— Igen, — felelt Andrej, s lelke annyira tele volt örömmel, hogy szerette volna legalább a kapussal megosztani. — Most már nem jövök ide többé zubbonyban, — tette hozzá.

— Hogy-hogy? Elhagy bennünket? Megúnta a dolgot?

— Nem, nem úntam meg, de most ösztöndíjas leszek, azután meg mérnök. Az igazgató megtett ösztöndíjasnak.

— Mi az, valami jó?

— De nagyon is jó ám.

A kapus nem tudta, mi az az ösztöndíjas. De megértette közléséből, hogy mérnök lesz, azt pedig, hogy mi a mérnök, már nagyon jól tudta, mert a gyárban nagyon sok volt a mérnök s valamennyinek kitünő volt a fizetése.

— No, akkor hát gratulálok, — mondotta.

— Köszönöm, köszönöm, — kiáltott föl Andrej örömteljesen s a kapus mély csodálkozására kezét nyújtott neki. Ez derekasan megrázta a kezét, örvendve ennek a nagy kitüntetésnek. Hiszen egy leendő mérnök állt előtte.

Andrej haza ment, gondosan megmosakodott és átöltözött. Fejében még korántsem volt rendben minden. Azt nagyon jól tudta, hogy helyzete egyszerre jóra fordult, hogy egy hatalmas ugrást tett előre, de viszont valami elégedetlenséget érzett lelkében, furcsa volt neki az a tudat, hogy egyedül éli át ezeket a boldog perczeket s szeretete volna, hogy mások is tudjanak róla, azok, a kikről föltehetette, hogy érdeklődnek iránta.

Alig tudott uralkodni magán ebben a pillanatban, s ha nem egy olyan kötelező tényről lett volna szó, hogy tüstént elmenjen az intézetbe, lehet, hogy nem állta volna ki s elszaladt volna Szareptovékhoz, mindent elmondott volna Katjának, sőt Mihailnak is és megosztotta volna velök örömét. Sőt talán még magával Mihajlovics Arkadij-val is megosztotta volna s fölkereste volna a nagymamát, Viktorovna Jevpraxiát is.

Kellett, hogy mindannyian tudjanak erről, még pedig azért, hogy megszűnjenek őt szánni, mint egy olyan embert, a ki önbizalma következtében «örvénybe vetette magát, s a kinek el kell pusztulnia». El kell ismernünk, hogy önbizalmának megvolt a maga alapja.

De most nem ment el hozzájuk, fogta írásait és elment a Zagorodnij Proszpektre, a technológiai intézetbe. Ott megtudta, hogy a vizsgálat a jövő hét keddjére van kitűzve, de itt megint újabb akadály gördült elé: tudtára adták, hogy a folyamódások elfogadását már rég megszüntették.

Antonovics Christian névjegye segítette ki a bajból. Ez segített rajta s kivételt tettek a kedvéért. Beadta folyamódását, átnyújtotta iratait és sokkal nyugodtabban távozott az intézetből.

— Most még semmit sem lehet tudni, — mondotta magában. Én ugyan meg vagyok győződve arról, hogy a vizsgálatot leteszem. Furcsa is volna, ha nem tenném le, miután nyolcz esztendő töltem a gymnasiumban, kettőt pedig az egyetemen, a matematikai szakon. De azért mégis azt, hogy ösztöndíjas vagyok, majd csak akkor mondhatom, ha csakugyan az leszek. Különben meg azt mondhatnák rólam, hogy nagyon is korán elkezdtem dicsekedni vele.

De ma már nem ment vissza a gyárba. Nem akarta látni azokat a szürös pillantásokat, a melyek most, hogy már bizo-

nyára híre ment ösztöndíjassá történt kineveztetésének. alkalmassint még határozottabbakká lettek. Azt fogják majd mondani, hogy az igazgató részrehajló vele szemben. Sőt Matvejevics Iván még talán azzal is fenyegetőzik, hogy jelentést tesz a dologról a vezetőségnek. Ettől ugyan Andrej nem igen félt. Tudta, hogy az igazgató, a gyárra való hasznos voltának tiszta tudatában, senkitől sem fél s ez elegendő volt neki. Ő maga is megvetéssel viseltetett minden titkos aknamunka és minden olyas iránt, a mi nem a tényleges erőre, hanem mindenféle ravasz furfangra és cselekvésre támaszkodik.

De miután föltétlenül szüksége volt arra, hogy örömét valakivel megoszssa, Mglinszkijt választotta ki erre a célra és az intézetből egyenesen elment hozzá. Úgy sem volt nála azóta, hogy a csizmadiához költözött.

Az augusztusi nap minden erejét megfeszítette, hogy az őszi hidegek beállta előtt kitegyen magáért. Az utcákon minden lépten-nyomon, házi holmival megrakott szekerekkel találkozott. Ezek a hivatalnokok holmijai voltak, a kik vonultak be a városba nyaralóhelyeikről. A házak körül széles deszkakerítések meredtek az égnek s mögülök meszes por szállott az utcára. Néhol új, többemeletes házak épültek. A főváros sietett és serényen készülődött a téli idényre.

Andrej olyan vigan lépdelt, mint már nagyon régóta nem. Attól az időtől fogva, hogy Mglinszkijtől elvált, sokkal több volt a szomorúsága, mint az öröme. Az igaz, hogy anyagi kudarczai még nem voltak, a melyek kiábrándították és mélységesen megrendítették volna. De mégis, mikor eszébe jutottak azok az idők, a mikor sehogy sem bírt találkozni az igazgatóval, s mikor elfogta a kétség s már-már arra gondolt, hogy megváltoztassa terveit, elszorúlt a szíve. Egy kis gyöngeség, s lehet, hogy félúton abban hagyta volna a dolgot, s most talán valami rossz úton volna s nem érte volna el azt, a mit ma elért.

«Soha sem szabad az útról letérni. Mindig egyenesen kell menni, a mig csak lehet, küzdeni kell az eszméért az utolsó csepp véréig, s ha az ember minden tekintet, és minden üzleti számítás nélkül az eszmének szenteli magát, úgy föltétlenül eléri azt, a mire törekszik.»

Így gondolkodott Andrej, miközben pajtásához ment és égett a vágytól, hogy mielőbb közölhesse vele diadalát.

VII.

Mikor Andrej oda ért ahhoz a házhoz, a melyben Mglinszkij lakott, ugyanakkor az utcza másik vége felől egy bérkocsi robogott arra s nagy robajjal megállt a kapu előtt. Egy kis böröndöt pillantott meg a bakon. A kocsiból egy kopott diákköpenybe öltözött fiatal ember szállt ki, a kinek fején hátra volt csapva a sipka.

Andrej tüstént megismerte Mglinszkijt. Hangosan üdvözltek egymást.

— Hát te honnan jössz ezzel a czók-mókkal? — kérdezte Andrej csodálkozva.

— Épen most érkeztem vissza vidékről, a hol a nyáron át leczkéket adtam valakinek, — felelt Mglinszkij, miközben kifizette a kocsit. — Három hónapon keresztül tömtem a tudományt két kiskorú földbirtokosnak a fejébe. Egész kincstárt hoztam magammal: teljes hetvenöt rubelt és mellé egy millió új eszmét. És te? . . .

Fölmentek az emeletre. Jegorovna Fekla nagy örömmel fogadta egykori lakóját. Mglinszkij szobájában nyitva voltak az ablakok s Jegorovna Fekla büszkén ujságolta, hogy a szoba egész nyáron át így szellőződött.

— Arról jótállok, hogy most azután tiszta a levegő benne, — mondotta Jegorovna Fekla.

— No mi majd hamarosan megrontjuk, — szolt Mglinszkij.

Azután tüstént szamovárt kért, s elkezdett kirakodni, s helyreállítani a szokott házirendet, mely legfőképen a rendtelenségben jutott kifejezésre.

— No mi ujság? Mi van veled? — kérdezte Andrejtől. — Akkoriban, ha jól emlékszem, óriás reménységekkel tele mentél el innen.

— Meg is valósultak, — mondotta Andrej.

— Ugyan! Hát csakugyan vannak olyan remények, a melyek meg is valósulnak?

— Bizony vannak. És képzeld csak, épen ma, csak az imént valósultak meg. Épen ma. Azért is jöttem hozzád, hogy megoszszam veled örömemet.

— Szóval boldog vagy. Oh milyen ritkán hall az ember

megvalósult reményekről, s mennyivel gyakrabban olyanokról, a melyek összetörtek. —

— No én nem hiszek ebben! — mondotta Andrej. — összetört remények . . . Ez annyit tesz, hogy az ember maga törte össze őket . . . nem volt elég óvatos! . . . Fogta, vitte, elejtette . . . és összetörte. Ennyi az egész! . . .

— Csakugyan úgy okoskodol, mint egy boldog ember.

— Nem. Hiszen én még soha sem voltam boldog ember. Sokat türtem és voltak pillanataim, a mikor kész lettem volna lemondani. De mégis erőt vettem magamon.

— Erre nagyon, de nagyon kíváncsi vagyok. Mondd el, kérlek, az egészet, — mondotta Mglinszkij.

Behozták a szamovárt, a barátok leültek és Andrej elkezdte mesélni viselt dolgait. Olyan ékesen szólóan, olyan tisztán és formásan beszélt, mint talán még soha. Egyáltalában sohasem igen tudott folyékonyan beszélni. De most, mintha csak fölemelte volna valami a levegőbe. S érezte, a mint elbeszélése révén megkönnyebbült, s a mint idegei mind jobban megnyugodtak a szerint, a mint Mglinszkijnek mind több és több eseményről lett tudomása.

Végre elérkezett mai megütközésének leírásához.

— És képzeld csak, épen ebből a megütközésből származik egész boldogságom. S mindez onnan van, hogy én magam annyira bíztam magamban, ez indította az igazgatót is a bizalomra. Mert hiszen semmi olyat sem vittem véghez, a mire irántam való bizalmát alapíthatta volna.

Elmondta kudarczot vallott fölfedezésének történetét, a szúrós pillantásokat, a mai ebédet az igazgatónál és fölkiáltott:

— S íme most a gyár ösztöndijasa vagyok! Ajánlottak havonként ötven rubelt s azután állandó alkalmazást a gyárban. Szerinted ez szerencse? Még ha úgy van is, még ha ez csakugyan szerencse is, úgy mégis ott hevert a gyár magos falai mögött. Érette be kellett menni, állhatatosan küzdeni, hogy az embert bebocsássák. És ha tudnád, hogy mennyi fáradságomba került épen ez, hogy bejussak, hogy meghallgassanak. Ha nem lett volna bennem erély és önbizalom, ez a szerencse ott heverhetett volna akár az idők végtelenségéig, s nyilván valaki más kapta volna meg mind a két kezével. Önbizalom, ez minden, a mire az embernek szüksége van

ahhoz, hogy önállóságra tegyen szert. Az önbizalom az, a mit én a gyermekek és az ifjak nevelésének a sarkkövévé tennék. Ha bizol önmagadban, mindig eléred azt, a mire törekszel.

— Hjah, lelkem, de hátha nincs miben biznod? Hátha olyan semmiség vagy, hogy merő utálattal nézsz magadra?

— Ezt én nem ismerem el. Ha nem vagy hülye, úgy bizton van benned valamiféle erő. Nézd meg az embereket, a kik semmiből önállóságra vergődnek. Talán bizony ezek lángelmék. Nem, ezek — a legközönségesebb emberek: többé vagy kevésbbé eszesek. De mivel érnek czélt? Erélylyel, jellemmel, a czélokra való törekvésben tanusított szilárdsággal, szóval önbizalommal, s hivatásukba vetett hittel. Az ember csakis így emelkedhetik.

Izgatottságában fölkel s föl és alá kezdett járni a szobában.

— A te önbizalmad már közel jár az önkívülethez, — mondotta Mglinszkij tréfásan.

— Kell is, hogy úgy legyen. Csakis az önkívülettel, az elragadtatással lehet másokat is elragadni, és bizalmat ébresztetni bennök magunk iránt. Bennem mindig ott lappangott az elragadtatás, és lehet, hogy ez ragadta meg igazgatómat is. Miért bizott meg bennem mindjárt az első találkozás után, s miért vett föl a gyárba? Nyilván bizalmat keltettem benne. És mivel? Kizárólag az önbizalmammal, mely közeljár az önkívülethez. No de elég lesz rólam, beszélj most valamit magadról. Mit csinál a chemiád?

— Az én chemiám egész nyáron pihent, és én szinte az önkívületig unatkoztam nélküle.

— Az önkívületig, ez derék.

— Igen ám, csakhogy csak unatkoztam az önkívületig. Ha az önkívületig dolgoztam volna, az csakugyan derék dolog lett volna, de az önkívületig unatkozni, az igazán mondom, az önkívületig unalmas. Egyébiránt a könenyt mégis csak megkaptam.

— Hogyan? Laboratorium nélkül?

— A természet laboratoriumában. Egyszerűen a patak-ból. Képzeld csak, micsoda ötlet! Akármiféle viztartályból olesón hozzájutni és fölhasználni világításra. Mert ég ám a hunczut, csakhogy rosszul. De ha el lehetne érni, hogy jól égjen, akkor lehet csinálni az összes tengerekben soha ki nem alvó világító tornyokat.

-- Ej, ej . . . ez igazán szinte önkívületre ragadja az embert.

-- Hát miért volna épen csak a te kiváltságod önkívületbe esni, s az enyém nem? De egészben véve még sem töltöttem annyira unalmasan az időt, mint ilyen esetekben szokás. Ezenkívül kedvet kaptam a villamossághoz, vittem magammal egy féltuczat Bunsen-féle elemet és egész nyáron át a villamosságnak a talajra való hatását tanulmányoztam.

Azután Mglinszkij részletesen elmondta, hogyan kísérletezett a villamossággal, a féltuczat Bunsen-féle elem segítségével. Két ágyba sajátkezüleg vetett ugorkát. Az egyiket szabadon hagyta nőni, a másikkal meg kísérletezett.

Andrej nem tudta teljesen megérteni, mennyiben voltak fényesek ezeknek a kísérleteknek eredményei. De minden valószínűség szerint kellett valaminek lenni a dologban, mert Mglinszkij egészen ábrándos hangulatba jutott és így szólt:

— Érted te, hogy miről van itten szó? Lásd, ha ezeket a kísérleteket szélesebb alapokra fekteti az ember, — de ehhez persze annyi pénz kell, a mennyi se nekem, se neked nem lesz soha, — akkor lehetővé válik a villamosságot a földművelés szolgálatába hajtani. Képzeld el csak, mekkora erő ez, s erre még eddig senki sem gondolt. A paraszt is erő, és a villamosság is erő. Ezt a két erőt egyesíteni kell, a miből olyan eredmények származnak, a melyektől hanyatt vágódik Európa. A villamosságnak kell szolgáltatnia mindent, mert hiszen benne meg van minden. Egyesíti magában a természet összes erőit. Neki kell szolgáltatnia a parasztot, a melegséget, a nedvességet, a trágyát, s akkor lehetetlenekké lesznek téve az éhínségek.

Szóval kiderült, hogy Mglinszkij épen annyira lelkesedett a villamosságért és terveiert, mint Andrej a technológiáért és fölfedezéseiért. Pedig mind a ketten még vajmi kevésbé értettek a szakukhoz.

Andrejnak, a mint pajtását hallgatta, a ki mindazt, a mit a chemiától és a villamosságtól várt, megvalósíthatónak is tartotta, eszébe jutottak Christián szavai a dilettantizmusról. Annyira ráillettek ezek a szavak, hogy jobban már nem is lehet. Minél kevesebbet tud az ember, annál szabadabb szárnyra engedi képzeletét.

— Én azt tanácslom neked, hogy képezd ki magadat

specialistává, és lépj be a technológiai intézet kémiai tanfolyamára, — mondotta Andrej.

— Eh, dehogy is pajtás, ott legfeljebb arra tanítanak meg, hogy kell szöveteket festeni. Nagyon szépen köszönöm. Nem akarom magamat holmi moszkvai gyárak számára kiképeztetni. Én a tiszta tudomány alapján akarok maradni. Most szereztem magamnak hetvenöt rubelt, ennek a felét a laboratóriumom kiegészítésére szánom, s olyan kísérleteket fogok tenni, hogy táncolni fog bele a világ.

Mglinszkij kijelentette, hogy tüstént hozzá akar látni a laboratórium kiegészítéséhez.

Andrej, a ki nem tudta, mit csináljon ma idejével, ajánlkozott, hogy elmegy vele. Amugy is kellett egy könyvet vennie, hogy a vizsgálatra kissé rendbeszedje tudományát.

Elmentek.

— Ha neked mindegy — szólt Andrej, — úgy menjünk a Vyborgszkáján keresztül.

— Ugyan minek? Rettenetes kerülőt csinálunk.

— Roppantul szeretnék megint azon a vidéken járni, a hol azelőtt laktam.

Mglinszkij végre engedett szeszélyének, s így keresztülmentek a Litejnij hídon, s Andrej valami különös gyönyörűséget érzett szívében, mikor ott járt a Szareptovék háza közelében, a hol talán még most is azt hitték, hogy ő elpusztult és áldozatává lett önbizalmának. Rettenetesen szeretett volna befordulni abba az utcába, a melyben ez a ház állott, és elmenni ablakai alatt. De eszébe jutott, hogy Szareptovék még falun vannak és lemondott róla.

Később nagyon megdicsérte magát ezért az önmegtartóztatásért. Hiszen Mihajlovics Arkadij nem lakik falun, ezt tudta (külföldi utazásáról nem volt tudomása) és így csak vele találkozhatott volna, s a vele való találkozás csak egész napra elrontotta volna kedvét.

Bementek egy könyvesboltba és egy gyógyszertárba. Andrejnek még volt egy kis pénze abból, a mit kölcsön vett az igazgatóságtól, s megvette a szükséges könyvet. Mglinszkij pedig összevásárolt egy sereg üvegholmit és mindenféle vegytani szerezket, a melyeknek rendeltetését és jelentőségét csak ő ismerte, mire elváltak.

Délután öt óra felé járt az idő. Andrejnek nem volt

egyéb dolga, mint hogy hazamenjen. Szokatlanul emelkedett hangulata, azután, hogy Mglinszkijvel jól kibeszélte magát, jelentékenyen alábbszállott. A könyvvel kezében elment haza s miután a szobájában még a nap derekán sem volt az olvasáshoz elegendő világosság, lámpát gyújtott, és nekiült a könyvnek. Ekkor egy fölfedezést tett, mely az első pillanatban elszomorította. Tudása ugyan teljesebbé lett, az igaz, de valahogyan szétforgácsolódott, úgy hogy olyasféle munkát kellett végeznie, mintha irgalmatlanul szanaszét szórt tárgyakat kellene összerendeznie. «Oh ez elég munka lesz két napra is» — gondolta magában, és elhatározta, hogy két napig ki sem megy a szobából. Az igazgató ugyan azt mondta, hogy: «vizontlításra, hétfőre,» — de az mindegy. Semmi szüksége sincs rá, hogy vele találkozzék. Semmi fontos közlendője nincsen, hacsak az nem, hogy a folyamodását elfogadták, és hogy kedden fog vizsgálatot tenni, de ez nem olyan fontos. Jobb, ha akkor találkozik vele, a mikor már túllesz a vizsgán.

Egészen elmélyedt a könyvébe. Megvolt benne az a tulajdonság, hogy mikor úgy neki feküdt valaminek, képes volt az egész világról megfeledkezni. Megtörtént vele, még a Szareptovék házában, hogy belekezdett valami könyvnek olvasásába, s elmulasztotta a reggelit meg az ebédet is, mert nem tudta ott hagyni azt a könyvet. Ki nem állhatta a befejezetlen munkát. És most ezekben a napokban, hogy a vizsgálatára készült, theán és kalbászson élt, a mit a csizmadia egyik inasa hozott föl neki.

Csak kedden reggel ment ki lakásából, s elhatározta, hogy mielőtt az intézetbe megy, jól kisétálja magát, hogy fejét kissé kiszellőztesse. Úgy érezte, hogy teljesen el van készülve, s bár a jelölteknek szabadságában állott a vizsgálatokat három napra beosztani, eltökélte, hogy leteszi ma valamennyit. Rettenetesen erőt vett rajta a türelmetlenség.

Augusztusnak még akkor vége lett, a mikor ott gunnyasztott sötét odujában, — s elkezdődött szeptember. A természetben azonban semmi különösebb változás sem volt, de a mint a nap magasabbra hágott, a levegő is fölmelegedett. Tiszta volt az ég, és semmi sem jelezte az ős közzeledését.

Alapos séta után friss fejjel, és mint magában tréfálkozva gondolta, «tisztá szívvel» elment az intézetbe. Itt már

jártak-keltek a messziről érkezett fiatal emberek és reszkette tünődtek sorsukon. Sok volt a versenyző, de csak kevés az üres hely. Mind sandán és bizalmatlanul néztek egymásra s nem igen ismerkedtek egymással. De Andrej több társával megismerkedett, a kik megkérdezték tőle: «Honnan jön? A reálból vagy a gymnasiumból?»

A reálisták azt hitték, hogy előjoguk van az intézetbe való belépésnél. A gymnasisták számára ott az egyetem, a melytől ők meg vannak fosztva. S határozottan rossz szemmel néztek az olyanokra, a kik gymnasisták voltak. «Mit is keresnek ezek az intézetben? — tünődtek magokban! — csak elveszik az utat mások elől. Öt facultas áll rendelkezésükre, mi szükségök van tehát a technológiai intézetre.»

Így okoskodtak a reálisták; a gymnasisták meg úgy gondolkodtak, hogy ők nem okai annak, hogy szüleik gymnasiumba járatják őket, noha a positiv és alkalmazott tudományokhoz van kedvök.

Némelyek gondokba voltak merülve, mások valósággal le voltak sújtva. Egyikök titkon bevallotta, hogy egyszerre három intézetben is készül vizsgálatot tenni. «Valamelyikbe csak bejutok.»

Voltak olyanok is, a kik az egyetemen már végigjárták a matematikai szakot. Ezek egyszerűen magokkal hozták oklevelüket, s ennek révén fölvtették őket. Tőlök nem kívántak vizsgálatot.

Andrej is irigység tárgyává lett. Persze neki is kellett vizsgálatot tennie, de azzal a két évvel, a mit az egyetemen töltött, előnyben van, itt pedig mindaz, a kinek csak valami kis előnye is volt, közös ellenség számba ment.

Andrej fölismerte ezt a hangulatot, s kellemetlen volt ott ödöngnie leendő társai közt. Még megtudják, hogy egy gyárnak ösztöndijasa, s ekkor esküdt ellenségeivé lesznek. Csaknem valamennyien szegények voltak, valamennyien számítottak ösztöndíjra, s íme egy olyan kapta meg, a ki még vizsgálatot sem tett.

Miért is van az, hogy az emberek soha sem örülnek más ember sikerének, csak irigykednek rá és boszankodnak. Egyáltalában az élet mind jobban és jobban meggyőzte őt arról, hogy az emberben sokkal több a gonosz, mint a jó érzés.

Nemsokára megélénkültek a folyósók. Egyes termekben

megjelentek a tanárok. A jelöltek is bementek és alávetették magokat a vizsgálatnak. Sokan sápadt arczczal, lesújtott kifejezéssel és kétségbeesett szemekkel jöttek ki. Ezek olyanok voltak, a kik nem kaptak megfelelő osztályzatot. A vizsgálatot csak a legkitünőbb osztályzatokkal lehetett letenni.

Andrej nyugodt volt. Az ő tudásához csakugyan semmi kétség sem fért. Nagy önbizalommal ment neki, és ez az önbizalom kifejezésre jutott feleleteiben is, a melyek tisztaságukkal és pontosságukkal eltértek a többiekétől.

Három óra felé járt az idő, mikor az intézetből kilépett, a tanárok könyveiben a legkitünőbb osztályzatokat hagyván maga után. Egyenesen a gyárba ment. Tudta, hogy az igazgató ilyenkor az irodában van, s esetleg nagyon el lehet foglalva, de se baj. Most van rá ürügye, hogy bemenjen hozzá.

Íme, ott van a gyárban. Furcsa benyomást tettek rá most ezek az óriás műhelyek, a mint mellettök elhaladt. Még nem is olyan régen némi borzadálylyal nézett föl reájok, mint valamire, a mi reá nézve teljesen megközelíthetetlen, és zavartan hallgatta a gépek zúgását, a pörölyök zuhogását. Azután lassanként hozzászokott mindehhez és kezdte magát otthonosan érezni benne, most pedig már valósággal otthon volt ebben a környezetben. Most mindezek az épületek, és mindaz, a mi a gyárudvarban van, rendelkezésére fog állani. Mindenfelé úgy fog járni, mintha a magáéban járna, s mindenki fogja próbálni új ismereteit. És azután, azután... De itt megállott a képzelete. Az, a mi azután következik, olyan nagyszabásúnak ígérkezett, hogy szinte elállott a lélekzete tőle. Csak azt érezte, hogy azután véglegesen meghódítja ezt a gyárat, és gazdává lesz ott, a hova csak nem régen mint idegen tette be a lábát.

Bement az irodába és megkérdezte, ott van-e az igazgató. Azt mondták, hogy igen és így Andrej minden bejelentés nélkül bement hozzá. Kopogott az ajtón, s nyomban fölhangzott a megszokott igazgatói fölkiáltás: «tessék besétálni.»

— Áá, Szareptov! Mi az, hogy hétfőn nem keresett föl engem? — kiáltott föl Antonovics Christián.

— Nem akartam ok nélkül az idejét rabolni, — felelt Andrej. — Most is csak azért jöttem, hogy bejelentsem, hogy az imént tettem le a fölvételi vizsgálatot. Mindenből a legjobb osztályzatot kaptam.

— Erről meg voltam győződve. Tehát, most — diák?

— Igen, az vagyok.

— Akkor még föl kell vennie a pénztárnál a ruhára valót. Azt hiszem száz rubel jár ki.

— Még ez is? — kérdezte Andrej őszinte csodálkozással.

— Igen. Tudja, ez már így szokott lenni, — mondotta az igazgató mosolyogva — ha jól megy valakinek a dolga, mindenben jól megy. Tehát menjen el a pénztárhoz, ott már tudják az ön ösztöndíjassá történt kineveztetését. De ne higye ám, hogy ez talán valami rettenetes nagy vagyon. Tetőtől talpig föl kell öltözködni s még téli kabátot is kell vásárolnia. Még jó, ha elég lesz. Most azután kérem, jöjön el hozzánk a gyárba, melynek minden titka föltárul előtte. És ne feledkezzék meg az ön szigorú igazgatójáról sem. Ebéd idején... Mindig nagyon fogok örvesteni. Tudja-e, Szareptov, mit bámulok én önben? — folytatta az igazgató. — Azt, hogy önben orosz létére is megvan az, a mi szerintem az oroszokból hiányzik. Én már huszonöt esztendeje vagyok itt és szeretem ezt az országot. Sok megfigyelést tettem és sokat gondolkoztam. Az oroszok nagyon tehetségesek. Sőt azt mondhatnám, hogy túlságosan. A tehetség szanaszét hever nálunk az útszélien, mint valami haszontalan és kidobott holmi. Csak egy hiányzik belőlök, az önbizalom, s ennek következtetésépen a czéltudatos törekvésben való kitartás. Innen van az, hogy oly könnyen helyet engednek maguk közt a más nemzetbelieknek. Itt van mindjárt egy példa: hogy van az, hogy én, a ki nem vagyok orosz, hanem norvég...

— Ön norvég, Antonovics Christián? — vágott közbe Andrej.

— Igen, norvég vagyok. Tehát én, a ki nem vagyok orosz, hanem norvég, én állok ennek a gyárnak élén, akkor, a mikor annyi a tehetséges és nagytudományú orosz mérnök is. Az igazat bevallva, egyedül azért, mert én rendületlenül törekedtem erre. Közülök is sokan törekedtek, de látva, hogy a küzdelem nehéz, félreálltak s beérték kevessebbel is, én pedig nem értem be. Kitüztem magamnak ezt a czélt és egyenesen megindultam feléje, pedig nehéz volt az utam, Szareptov, nagyon nehéz, ezerszer is elbuktam, zuzódásokat szenvedtem, de megint csak fölkeltem, és olykor

súlyos sebekkel borítva, mentem előre. Sebaj, hajthatatlanul és kitartóan mentem előre . . . És ime, elértem. És önben is megvan a bizalom önmaga iránt, és az a kitartás a haladásban, és ez az, a min én csodálkozom.

— Én nem vagyok tiszta orosz, Antonovics Christian, — mondotta Andrej.

— Hogy-hogy? — kérdezte az igazgató csodálkozva.

— Nem, svéd vér is van bennem. Már beszéltem önnek származásomról, mely a legnagyobb mértékben demokratikus: anyám svéd szakácsnő volt, apám pedig orosz szakács.

— Lám, tehát innen van. No ez csak azt mutatja, hogy ez jó vegyülék, szerencsés összetétel. Így hát mi mind a ketten skandinávok vagyunk. Igazán csodálatos véletlen.

Az igazgató egyszerre földerült. Már huszonöt éve nem volt hazájában, és bizonyára minden tekintetben, úgy a nézeteiben, mint az erkölcsi fölfogásában régen orosz ember lett belőle. De azért mégis megszólalt benne a vér, s abban a véletlen támogatásban, a melyben egy olyan fiatalembert részesített, a ki legalább részben honfitársának bizonyult, a sors ujjsmutatását látta.

— De úgy-e bár, ön itt született? — kérdezte.

— Igen, Pétervárott születtem.

— Tehát nem is látta a mi csodás félszigetünket. De én emlékszem, jól emlékszem hatalmas szirtjeire, csodálatosan kanyargó partjaira, üde zöldjére . . . Hiszen én ott nőttem föl és ott nevelkedtem . . . De mindkettőnket, Szareptov, Oroszország táplált és nevelt, s azért neki kell szolgálatokat tennünk. A mint látja, én minden erőmből azon vagyok, legyen hát ön is rajta. Valamiképen csak le kell rónunk hálánkat iránta. Ezt azért mondom, mert ön most a helyes és az egyenes úton van, de azért, kedves Szareptov, kívánjuk ennek a csodálatos tehetségekben gazdag, gyönyörű országnak, kívánjuk neki, hogy fiai tegyenek szert kitaratásra, a magok erejében való bizalomra, s a céltudatos törekvésre, mert ezé a titokzatos országé, — s ezt, Szareptov, a legmélyebb meggyőződéssel mondom, — ezé a titokzatos országé a jövő.

Az igazgató egészen elérzékenyült, megfogta Andrej kezét és erősen megszorította. Andrej maga sem sejtette, hogy ennyi hév és ennyi érzés lakozik benne.

Mikor búcsúzott Antonovics Christiántól, ez visszatartotta.

— Jöjön el hozzám egyszer egy ünnepnapon, Szareptov. A napokban hazajön a családom, s okvetetlenül meg akarom önt vele ismertetni. Az akarom, hogy a házamnak állandó vendége legyen.

Andrej megköszönte és elment. Bement a pénztárhoz, fölvette a ruhapénzt, azután a lakása mellett elmenve besietett a városba. Már ismert egy olyan üzletet, a hol diákruhákat árulnak, s így egyenesen oda ment.

Minthogy az ösztöndíjat, mint a pénztárnok mondta, csak szeptember végén folyosíthatják neki, nem akarta kiadni minden pénzét, s a téli kabát vásárlását későbbre halasztotta. Annál is inkább, mert noha már szeptember volt, az idő még jó hosszú időre nyáriasnak ígérkezett.

Azután elment haza és közölte házigazdájával, hogy lakásából kiköltözik. Most már módjában volt tágas és világos szobát bérelni, s minthogy szeretett volna mindezekkel a dolgokkal mielőbb végezni, tüstént nekiindult új lakást keresni.

Csakhogyan ez nem bizonyult valami könnyű dolognak. Aznap nem talált semmi alkalmasat. Útközben valahol megébredt, s akkor került csak haza, mikor már besötétedett, s nagyon fáradtnak érezvén magát, tüstént lefeküdt, s egy végtelenül boldog ember álmába szenderült.

PATAPENKO N. J. után, oroszról

AMBROZOVICS DEZSŐ.

KÉRLELÉS.

Tátra-Széplak, 1905 július 25.

A Kárpátok mögül setét felleg-tábor
Nyomúl felénk, látom, a lengyel határból,
Ott talán már előbb kiontotta mérgét
S hogy tovább vonuljon, esdekelve kérték.

A magyar-alföldre mutatja irányát
S mindig ijesztőbben terjesztgeti szárnyát,
Már villáma villan, már haragja dördül,
Zúg, reszket a fenyves, koronája megdül.

Fenyegetni jön-e, vagy megtörni minket?
Kopárrá tiporni áldott mezeinket,
Hogy ne teremjen a veritékes munka
Csüggesztő nyomornál egyebet számunkra?

Vagy csak figyelmeztet, s majd azután tér meg,
Hogy minket az égből őrszemmel kísérnek
S tévedést, bűnt, mely a népet ostromolja,
Ott van, a ki látja, a ki megtorolja . . .

Állj meg a Kárpáton, felleg-tábor, állj meg!
A magyar alföldön ez egyszer ne szállj meg;
Lásd, nemzetem ott küzd végzetes átkával,
Súlyos jelenére gyászszos multja rá vall.

Lásd, vihar nélkül is mily viharban állunk!
Béke és nyugalom nem lakik ma nálunk,
Sőt az élet mérgét önmagunk keverjük,
Magunkat botorúl önkezünkkel verjük.

És ha ránk csakugyan figyelsz a magasban
S ellenünk haragot rejtegetsz magadban:
Táborod bennünket mindig megtalál itt,
Csak most ne zúdítsd ránk haragod villámit.

LÉVAY JÓZSEF.

HEINÉBÓL.

I.

A sárga lomb megreszket,
Hullong le a levél, —
Ah, mind a mi szép, a mi kedves,
Elhervad, sírba tér.

A ligetnek sudárin
Bús napfény rezgedez :
Talán a távozó nyár
Utolsó csókja ez.

És mintha sírnom kéne
Szívem legmélyibül ;
Lelkemben búcsuóránk
Újonnan fölmerül.

Elhagytalak, bár tudtam :
A bánat eltemet !
Én voltam a távozó nyár,
Te a haldokló liget.

II.

Mit akar ez árva könnyű?
— Látásom' bántja csak —
Mely régen mult időkből
Szememben megmaradt.

Sok csillogó testvére
Mind, mind szétfolyt vala,
Öröim- s bánatimmal
Nyom nélkül szétfolya.

Szétfolytak szinte, mint köd,
A kis kék csillagok,
Melyek szivembe mosolygák
Az örömet s bánatot.

Oh, mint hiú lehellet,
Szétfolyt szerelmem is!
Te régi, árva könnyű,
Folyj szét immár te is!

LEHR ALBERT.

BEKSICS ÚJ RÖPIRATA.*)

Magyarország múltja, jelene és jövője: mind együtt van e sajtáságos könyvben. Szerzője a múlt mélységeit kutató történet-philosoph, boldog önérzettel büszkélkedő reformer és mellékesen próféta is Isten és néhány philosophiai jelszó kegyelméből. Beksics tanult s tehetséges ember, ez tagadhatatlan. Érdeklődik a történet, a nemzetgazdaság, a politika s az irodalom iránt. Élénken író publiczista; lelkesedéssel tárgyalja a nemzeti fejlődés nagy problémáit s van más érdeme is, de ebben a könyvében hibái föltünőbbek, mint érdemei.

Mindig valami nagyot akar mondani, valami igen jelentőset s mélyre hatót. Ez igen szép igyekezet, de nem mindig sikerül, kivált ha az igyekezet nagyon is szembetűnő. Azon kívül a szerző compositiója nem a legegyszerűbb, előadása nem szabatos, sokat beszél, gyakran ismétli önmagát s logikájának gyöngesége miatt ellenmondásokba is bonyolódik. Ezt a jellemzést nem akarjuk a szerző egész munkásságára vonatkoztatni, de erről a könyvéről nem mondhatunk jobbat.

Főbb gondolatai vizsgálatából eléggé ki fog tűnni, hogy nem vagyunk igazságtalanok. Nézzük először a múltra vonatkozó gondolatait. A 11. lapon olvassuk, hogy «ha a török invasió elmarad, a magyar állam egészen máskép alakul. A magyar nemzet vérvesztései megszűnnek, s faji expansitása szükségkép a Kelet és az Adria felé viszik . . . Magyarország a török pusztítás nélkül ma egyik legnagyobb, legerősebb állam, a magyar nemzet egyike volna a legnagyobb nemzeteknek Európában. Valószínű, hogy hatalma kiterjedne ma is a Fekete-tengerig s messze le az Adria vonalán». Így alkotja a szerző történetphilosophiáját köz-

*) Mátyás király birodalma és Magyarország jövője. Irta Beksics Gusztáv. Budapest, Franklin-Társulat. 1905. Ára 4 K.

helyekből s nagytűzésekkel. Hogy a török vész megakasztotta a magyar állam fejlődését, elég régen tudjuk. De mi történt volna a török vész nélkül? Azt ilyen könnyen nem szabad eldöntenünk. Mert hiszen a török vész épen arra a korra esik, a mikor a középkori államokból modern államok fejlődnek. A mohácsi vész nemcsak azt jelenti, hogy a török erősebb volt, mint a magyar, hanem azt is, hogy a magyar állam nem bírt eléggé korán kibontakozni a középkorból. Szolimán azt az államot győzte le, melynek pénzügyei rendezetlenek voltak s mely az ő tűzéréssével s gyalogságával szemben a régi nemesi fölkelésre támaszkodott. Az ily elmaradottság megboszúlta volna magát Szolimán nélkül is. Azután mivel bizonyítható az, hogy a magyar nemzetnek nagy faji «expansitása» volt? A középkorban egyes hatalmas egyéniségek kiterjesztették a magyar állam határait, de a magyar faj még a szoroson vett magyar határon belül sem hódított a kellő mértékben. Ha Boszniában, Szerbiában, Bulgáriában, Ausztriában stb. vége volt a magyar uralomnak, vége volt ott a magyar életnek is. Mély nyomokat legalább nem hagyott azokon a vidékeken. És a történetíró vigyázzon a föltételes mondatokkal való következtetésekre. Vajon a magyar faj centrifugális természetével megmaradhatott-e volna keleti nagyhatalomnak a mind erősebben központosított államok szomszédságában, még ha a török nem tör is be Európába?

Szintén ily délibábos világtörténeti merészséget követ el a szerző, midőn azt állítja, hogy a cinquecento csak Magyarország vérének árán jöhetett létre. Velencez ugyanis nem merte a törököt Róma ellen segíteni s így a török csak Magyarországon keresztül juthatott céljához — Itália és Németország elfoglalásához. Tehát a cinquecentot ily módon Magyarországnak köszöni a világ. A török megpróbálkozott az olasz hódítással is a XV. században, az igaz, de hogy a cinquecento hazájában meggyökerezze, annak két akadály volt. Az egyik az, hogy a vállalat nehezebb volt, mint a minőnek látszott s a másik az, hogy a XV. és XVI. század fordulóján Ázsiában és Afrikában is sok dolga akadt a török hatalomnak a Szolimán pedig egyenesen Magyarország felé tört, Olaszország felé nem igen irányult törekvése. A mohácsi véstől Buda elfoglalásáig elég ideje lett volna Szolimánnak a cinquecentót megakadályozni, mert ekkor mit sem kellett tartania Magyarországtól.

Sokat köszönhet Európa a magyar vitézségnek s a magyar

ellenállásnak a török vész idején, de erőszakoljuk a történeti kapcsolatot, ha a cinquecento megmentését is Magyarország-nak tulajdonítjuk, nem is tekintve azt, hogy a török fegyverek aligha bírták volna elfojtani az olasz népnek akkor már hatalmasan fejlődő művészetét és irodalmát.

A történetkutató szigorú módszere s óvatos következtetései nem tetszenek a szerzőnek. Sokkal kényelmesebb dolognak tartja a nagy szavak vesszőparipáján való lovaglást. A mohácsi vészről azt mondja, hogy «a magyar tölgyet, mielőtt elérte volna nagygyá növéseinek határát, s mielőtt teljes pompájában fejthette volna ki koronáját, a korai zivatar derékban ketté törte.» Eddig úgy tudtuk, hogy szegény Magyarország Mátyás halála után nem annyira fejlődő tölgyhöz, hanem odvasodó fához hasonlított. Nem, úgymond szerzőnk, «teljes politikai, társadalmi és katonai züllés volt ez, de még sem népdecadentia!»

Már most azt kérjük, képzelhető-e társadalmi, politikai és katonai züllés népdecadentia nélkül? De a mi szerzőnk mindent bebizonyít. Szerinte Massaro velencei titkár jelentése legfényesebb bizonyíték arra, hogy a magyar nemzet a mohácsi vész előtt nem mutatta a decadentia, hanem csakis a politikai anarchia képét, Magyarország a velencei titkár szerint «népes, gazdag és hatalmas ország volt a mohácsi vész előtt s a magyar nemzet képes lett volna minden ellenségén diadalmaskodni, ha összetart és a közjó iránt érdeklődik.» Hiszen ép abban van a baj, hogy nem bírt összetartani, nem bírt a közjó iránt érdeklődni. Különben itt szerzőnk igen furcsán használja föl Massarót. Massaro rettentő képet fest a magyar nemzetről. Csak egy pár sort idézünk jellemrajzából: «A magyarok egyáltalán a világ legrosszabb nemzetsége, nem szeretnek s becsülnek egy népet sem, egymást sem szeretik, mindenki a maga hasznát nézi, s kifosztja a közjövedelmet, hihetetlenül nagy a gyűlölködés és a versenygés köztök . . . Hogy mindent összefoglaljak, a magyarok a világ söpredéke; és ha Isten nem nézné a király jóságát és ártatlanságát, bosszúálló keze már szétzúzta volna a magyarokat.» Már most akár mit gondolunk az elfogúlt, de nem értelmetlen Massaro e jellemrajzáról, hivatkozhatunk-e reá annak bizonyításául, hogy a magyar a mohácsi vész előtt nem mutatta a decadentia képét? S ha meggondoljuk, hogy Massaro 1523-ban írva ép a nemzet romlottsága miatt gondolt egy nemsókára következő catastrophára, azt hisszük, hogy másképp kellene fölhasználnunk jelentését. Mert a hazafiság

nem követeli tőlünk, hogy eltakarjuk az igazságot. Pedig a szerző a történeti tények komoly vizsgálata helyett folyton arra törekszik, hogy minél szebb dolgokat mondjon a múltból. Noha úgy sejtjük, hogy ismeri az igazságot, de mintha félne kimondani azt. «Mohácsra nem azért jutottunk — úgymond — mert nem szerettük a hazát, hanem azért, mert ki voltunk fáradva s nem volt fegyelmünk.» Úgy van, nem volt fegyelmünk. Már pedig az igazi hazaszeretetet magába foglalja a fegyelem fogalmát; csak az szereti a hazát, a ki alá tudja rendelni e szeretetnek gőgjét, önző kapzsiságát s irigységét. Kifáradva pedig nem voltunk. A mohácsi mezőn a magyar nemesség bámulatos volt személyes vitézség s harczy kedv dolgában, sőt épen az volt a baj, hogy nagyon is türelmetlen volt. Ha lett volna annyi fegyelem az országban, mint a mennyi harczy kedv a csatamezőn, többen lettek volna Mohácsnál a magyarok s hamarabb és jobb helyen szállhattak volna szemben a törökkel. Nagyon sokat kellene írunk, ha a szerző minden történeti okoskodásának hibáját ki akarnók mutatni, eléggé jellemzik a már idézettek a szerző módszerét és írói célját. Főthemája történeti elmélkedéseinek az, hogy Mátyás Magyarországhoz akarta kapcsolni az osztrák tartományokat. Szerinte Mátyás e politikájában ősi ok és ható törvény nyilatkozik. És ez a ható ok nem szűnik meg működni. Fejlődésünk törvénye kívánja, hogy Mátyás birodalmát fölújítsuk, vagyis hogy Ausztria ha nem is a miénk lesz, legalább érezze főnhatóságunkat.

Mátyás politikáját új tényekkel, vagy új fölfogással nem világítja meg a szerző. Ha csak azt nem vesszük egészen újnak, hogy Mátyásnak meg kellett volna elégednie az osztrák tartományokkal s nem kellett volna a német császárságot kívánnia. De hiszen Mátyás különösen azért akart úrrá lenni Ausztriában, hogy könnyebben elérhesse a császári méltóságot.

Császári méltóság nélkül nem hitte állandónak s utódjára átszállíthatónak a nyugoti hódítást.

Nem választhatjuk szét céljait, a cseh és osztrák föld birtoka Mátyás vágyaiban összeforrott a császári méltóság birtokával. Bírálhatjuk e vágyakat együttvéve, de ha egy részöket dicsőítjük, más részöket hibáztatjuk, a helyes történeti módszer ellen vétünk. Vagy hihetjük-e azt, hogy a német birodalom fejedelmei megnyugodnak a magyarok ausztriai uralmában, ha Mátyás nem törekedett volna a császári méltóságra? Azt meg épen nem mondhatjuk,

hogy Mátyás nyugoti hódításában fejlődésünknek törvényét kell látnunk. Különös törvény az, mely egy ezredéves történetben alig egy évtizeden át érvényesült. Inkább azt kellene mondanunk, hogy a középkori és az újkori magyar történet tanúsága szerint a tulajdonképeni Magyarország egymagában meg nem állhat. Reászorúl hódításra, vagy ha erre nem képes: szövetségesre. A középkorban nemcsak Ausztriában kereste e szövetségest. Ha nagyon erős volt a magyar, ő volt a szövetség ura. De ez nem mindig volt így, több századon át leigázott fél volt a szövetségben. Azonban az Isten különös kegyelméből támadt Magyarországnak egy államférfia a XIX. században, a ki oly kiegyezést kötött Ausztriával, mely fölüjította Mátyás ideálját. A magyar faj 1867-ben a Habsburgok monarchiájában hegemoniát szerzett. Befolyása a külügyi politikára döntő volt; az egységes hadsereg, melynek költségét még csak felében sem fizette, az ő érdekeit szolgálta a határon belül s kívül is. Tág tere nyílt a számbeli s kulturai gyarapodásra, még tágabb s még kedvezőbb, mint Mátyás idejében. Azt vártuk volna, hogy a szerző Mátyás korának e fölüjítását dicsőíteni fogja szokott lelkesedésével. De nem így végződik könyve. Nem tagadja ugyan meg Deákot, hanem mégis váratlan következtetésekre jut kacsaringós utakon!

Vizsgálja a magyar nép lelkét s állapotát s azután különböző javaslatok alapján nagy jövőjéről elmélkedik. Körülbelül oly ábrándosan elmélkedik a magyar nép lelkéről s állapotáról, mint a hogy történetéről elmélkedett. Csak egy két példát. «A ma élő európai nemzetek közül csak a magyarról bizonyítható be, hogy soha egy pillanatig sem nyugodott bele, akár az idegen hódításba, akár saját királyának erőszakos rendszerébe.» Szabad-e így beszélnünk? Szabad-e ennyire nagyítanunk a magyar szabadságszeretetét s ennyire kicsinyítenünk a többi nemzetét? Bizony Mátyás király alatt megnyugodott a magyar nemzet nagy része a király erőszakos rendszerében. Sőt néha a király méltatlanságát is alázatos hízelgéssel fogadták magyar hívei. A francia s az angol szabadságszeretet eléggé ismeretes a világtörténetben. A németekről sem mondhatjuk, hogy a népek szabadságáért «soha vért nem ontottak». Nem hallotta volna a szerző Arminius nevét, az I. Napoleon ellen kitört mozgalmat s az 1848-iki év történetét?

Hasonlóan ábrándos néppsychologia az, mikor azt mondja a szerző, hogy Ausztria nem áll fölöttünk «culturailag». Az

osztrák németiség bizony fölöttünk áll. Tudományos és művészeti élete sokkal jelentékenyebb, hirlapjai, iskolái s közigazgatása sokkal jobbak, mint a mieink. Azt mondja a szerzőnk, hogy a hajdan sárba fúló magyar alföldi városok «egynémelyikéből a cultura és gazdagság fényes központja keletkezett.» Bár úgy volna! De hasonlítsa csak össze a szerző Szabadkát s Vásárhelyt a nem oly nagy Innsbruckkal, vagy Salzburggal s kénytelen lesz elismerni, hogy messze elmaradtak a magyar cultura és gazdagság fényes központjai az osztrák városok mögött. Ily chauvin phrasisokkal nem rakhatjuk le a szebb jövő alapját, mert minden igazi haladásnak szükségképi kelléke az önismeret egyéneknél épen úgy, mint nemzeteknél.

Már pedig Beksics sokat foglalkozik a magyar jövőjével s ez igen sympathikus vonása munkásságának. Elismerésre méltó szorgalommal vizsgálja azt a kérdést, hogy mikép lehetne gyarapítani a magyar számbeli erejét. Figyelemre méltó, a mit a birtok elaprózásáról, az erdők ápolásáról, a kerti gazdaságról s az iparfejlesztésről mond. Elhiszszük, hogy ha minden ajánlata s reménye megvalósúlna, a 20 millió magyarság nem volna ábránd. De két kérdést nem vizsgál eléggé. Az egyik az, hogy vajon az intensívebb gazdagodás és számbeli gyarapodás elérhető-e egyedül a kormány, vagy egyes vállalatok intézkedései útján? Nem kell-e tekintetbe vennünk a magyar faj sajátosságait is? Nem kell-e gondolkodnunk azon, hogy miért nem használta föl a magyar nép ezt az áldott földet, «Isten maga telkét», jobban, mint a hogy fölhasználta? S ha itt megtaláltuk a hibát, nem kellene-e azt vizsgálnunk, hogy a magyar nép munkakedve, élelmessége, takarékosága s családi erényei miképen volnának fejleszthetők?

A másik kérdés, a mit a szerző nem eléggé vizsgált, az, hogy vajon az a politikai áramlat, mely magával ragadta a magyar népet, biztosíthatja-e jövőjét? Erről a súlyos kérdésről aránylag röviden és elég különösen szól szerzőnk. Ezeket mondja: «A decentralistikus iránynak... két módja van az érvényesülésre. Az egyik a Deák-féle personál unió, a Deák-féle paritás a nemzeti jelleg érvényrejutattása által a közösügyekben. Ennek a personál uniónak alapján állanak közjogi munkáim, a melyekben bizonyítom a nemzet souverain jogait. És bizonyítom, hogy e jogokat a közös ügyek nem rombolták le. A másik a tiszta personál unió... A tények a Deák-féle personál uniót helyezik

homloktérbe. Gróf Andrássy Gyula missiója megbukott ugyan, s további ellentétek következhetnek. A napi események hullámozása azonban nem érintheti azon törvényeket, a melyek döntenek a népek és államok alakulása fölött. Az evolutio törvénye tovább fog működni, mert csak fejlődés és visszafejlődés létezik. És így Magyarország előreláthatólag el fog jutni, ha nem is Mohács előtti nagyságának formájához, de ami fő, annak lényegéhez.»

Így végzi szerzőnk. És ez a vég meglepő. Már a munka olvasása közben föltűnt, hogy a szerző többször s nagy tisztelettel idézi Gróf Andrássy Gyulát (az ifjabbat) s egyszer Darányit is. Már ekkor sejtettük, hogy a conservatív 67-esek nem számíthatnak többé kiváló publicistánk támogatására, de ha voltak kételyeink ez iránt, a befejező sorok végleg eloszlatták azokat. Csakhogy e sorokban igen különös eszméket találunk. Beksics közjogi munkáiban azt bizonyítja, hogy Deák kiegyezése nem rombolta le a nemzet souverain jogait. Fölösleges volt ezt bizonyítani. Ép oly kevésbé rombolta le, mint akár a bécsi béke, vagy az 1848-iki törvények. Sőt Deák kiegyezése szilárdabb biztossítéka a nemzeti jogoknak, mint az 1848-iki törvények. De különös az, hogy Deák-féle personál unióról beszél a szerző. Deák nem akart personál uniót 1867-ben, veszedelemnek tartotta az ily uniót s azért nem kell ezt a nevet használnunk művének jellemzésére.

S mi az a Deák-féle paritás és nemzeti jelleg érvényre jutása? Talán ezt akarta följújtani gróf Andrássy Gyula missiója? Ma már tudjuk, hogy a gróf, Deák kiegyezésének hajdan oly lelkes híve, a magyar vezényszót követelte a királytól. Ha a gróf ekkor azt hitte, hogy missiója egyezik Deák kiegyezésének szellemével, végzetesen tévedett. Tévedett, mert midőn Deák a vezényszó meghatározását a királyra bízta, nem azért tette, hogy egy-két évtized múlva a nemzet elvitassa a királynak e jogát. Jól tudta Deák, hogy a nemzet e régi kívánalmának megújítása megzavarná azt, a mi egyik legértékesebb sajátsága a kiegyezésnek, megzavarná a nemzet és a király egyetértését. Azért mondták Deák és az idősebb Andrássy, hogy az 1867-iki kiegyezés kiszámíthatatlan nemzedékek számára van megkötvé. Jól tudták a kiegyezés alkotói azt is, hogy a magyar vezényszót kicsikarni a királytól nem szabad, mert az ily kicsikart eredmény a nemzet jövőjén megboszúlja magát. Azt is számba vették, hogy a hadsereg egységét a különböző

vezényszavak kockáztatják s hogy az egész monarchiában senkinek sincs nagyobb szüksége a hadsereg egységére, mint a magyar nemzetnek. Szüksége van erre belső s külső ellenségeivel szemben. Számba vették még azt is a kiegyezés alkotói, hogy a magyar vezényszó föladása árán óriási előnyöket szerzünk. Megerősödünk számban, műveltségben s jöhet még idő, ha jól használjuk föl helyzetünket, a mikor a király önkényt megadja azt a maga dynastiája s monarchiája érdekében a kipróbált hűségű és hatalmas magyar nemzetnek, a mit most erővel akarnak kicsikarni tőle.

Ezért bátran mondhatjuk, hogy az ifjabb Andrássy missiója tökéletesen ellenkezik az 1867-iki kiegyezés betűjével és szellemével. Ha sikerül e missio, bonyodalmak következnek trón és nemzet, Magyarország és Ausztria, a magyar faj s a nemzetiségek közt. Ezek a bonyodalmak javunkra nem válhatnak. Ha nem sikerül a missio s ha a 67-es kiegyezés hívei meghódolva a népszerű áramlatnak, tovább is ragaszkodnak követelésökhöz, mi más következhetik ebből, mint 1867 tökéletes bukása, mint a provisorium meghosszabbítása s a magyar állam züllése? Mind ezen az evolutio törvénye sem segíthet.

Attól tehát távol vagyunk, hogy az Andrássy missiója megvalósítsa a húsz millió magyar ábrándját. Ép ellenkezőleg veszélyezteti a magyar államot. Pedig Deák műve újra életre varázsolta Mátyás király birodalmát. Azért stilszerű lett volna, ha szerzünk Deák művének hű értelmezésével és dicsőítésével fejezi be munkáját.

d.

TIBETRŐL.*)

Launay Adrien e két kötetben elbeszéli a tibeti hittérítés eseménydús történetét Odoric de Pordenone idejétől (1328—1329) napjainkig (1901-ig). A legrégebb utazóknak azonban, t. i. az 1656-diki évet megelőző eseményeknek ő csak rövid tíz lapot szentel s erre az időközre nézve, nézetem szerint, az angol Graham Sandberg kis munkája, melyet nemrég ismertettem e folyóiratban, sokkal tanulságosabb és alaposabb is, mint az övé. A későbbi idők története, különösen a XIX. század második felében működött hittérítők munkája természetesen már sokkal részletesebben van elbeszélve, helyenként talán ismét túlságos bőbeszédűséggel.

Bennünket magyarokat leginkább az a néhány lap érdekelt, a melyeken a szerző honfitársunknak, gróf «Bela Széchényi»-nek utazásával foglalkozik. Sok furcsa dolgot mesél s azért egész terjedelmében közlöm elbeszélését.

Szerzőnk szerint a gróf, mielőtt tibeti kalandos útjára elindult, «M. de Loczi savant géologue» és «M. Kreitner géographe» társaságában elment Pekingbe, hol a gróft nagy tisztességgel fogadták és reá mint a Tibetbe készülő magyar expedito főnökére egy «assistant au trône impérial de Chine» czímét ruházták. Azonkívül útleveleket adtak neki, a melyek nagyon komolyaknak látszottak és kíséretül négy mandarint rendeltek mellé vörös «tunique»-be öltöztetett «satellites»-jeikkal, a mi különös kitüntetésnek volt a jele. Hogy a vállalat annál jobban sikerüljön, a gróf egy zászlót készíttetett, melyen ilyen fölírat állott:

*) *Histoire de la Mission du Thibet, par Adrien Launay.* Lille-Paris 1903. 8-r. 2 kötet és II. + 440. VIII. + 470 lap. — *Atlas des missions de la société des missions-étrangères.* Ugyanazon szerzőtől, 2-rét 27 földabroszszal.

«Egy királyfi, a Béla királyok maradéka, Tibetbe utazik, hogy ott a dálai lámának hódolatát kifejezze és a tibeti nyelvet, a magyarok nyelvének rokonát tanulmányozza.» Szerzőnk szerint e főirat első része sérelmes volt a catholicismusra nézve, második részének helyessége pedig tudományosan még nem igen van megállapítva.

Az utazók az északi útvonalat választották, t. i. ugyanazt, a melyet annak idején Huc és Gabet követtek. Kunbunba érkezve, gazdag ajándékokat ajánlottak föl az élő Buddhának és viszonzásúl egy arany bálványt kaptak tőle.

Midőn Mgr. Biet, a római katolikus püspök, értesült a magyar utazók szándékáról, egy levelet írt (1879 július havában) egy Mons. Vinçot nevű úrnak, melynek tartalma később valónak bizonyult be. A püspök szívesen állana «ezen urak» szolgálatára. Megelégedéssel értesül arról, hogy Tibetbe szándékoznak menni, de nagyon sajnálja, hogy nem választottak alkalmasabb módot céljuk megvalósítására. Tibetbe szerinte csak egy úton lehet hatolni, t. i. Kelet-Indián át. Ha ez egyszer sikerülne, úgy meg lehetne tenni a kísérletet Szü-csüen és Bathang felől is. De ha az első kísérletet Bathang felől próbálják meg, úgy kudarczot fognak vallani, mert az európai katonák sokkal meszebbre vannak a keleti határtól, hogysem félelmet gerjeszthetnének. Azok az utazók, a kik Bathangban jelentkeznek, túlságosan el vannak szigetelve és túlságosan gyöngék, míg ellenben a másik határon az angol katonák csak nyolcz vagy tíz napi útra vannak Lhasszától. Ha önnek — t. i. Vinçot úrnak — sikerülne az utazókat rábeszélni, hogy Kelet-Indiából próbáljanak Tibetbe jutni, és nem Khinából, úgy nagy szolgálatot tenne nekik is, nekünk is, s azonkívül a tibeti ügynek is, mert Tibetet csakis India felől lesz lehetséges föltárni. A püspök erősen meg volt győződve arról, hogy a magyaroknak Bathangba érkezve meg fogják tiltani a tovább utazást.

Szerzőnk szerint Mgr. Biet e véleményét nemcsak saját tapasztalataira alapította és azon félelemre és gyűlöletre, melyet európai emberek a lámákban gerjesztenek, hanem azzal a körülményre is, hogy még egy telivér khinai embert is, névszerint Hoang mandarint is föltartóztatták, a ki Khinából Tibeten át akart Európába utazni. Igaz ugyan, hogy némelyek véleménye szerint a mandarin föltartóztatása puszta komédia volt és célja port szórni az európaiak szemébe, mert ezentúl a khinaiak azt mond-

hatták: «Hogyan várhatjátok el tőlünk, ti európaiak, azt, hogy úti levelet adjunk nektek a határt Lantennél átléphetni, midőn még saját mandarinjainkat is föltartóztatják ott?»

Mgr. Biet a mennyei birodalom kormányának taktikáját olyképen jellemzi, hogy ámbár Pekingben úti leveleket állítanak ki az európaiak számára Tibeten átutazhatni, egyúttal gyorsfutárokat küldenek Bathangba, Kiangkába, Lhasszába, hogy idejekorán módot nyújtsanak az ottani hatóságoknak valami útmódot találni, hogy a határnál az utazókat, a kik a pekingi útlevelekkel ellátva oda megérkeznek, föltartóztathassák.

A dolog valóban úgy történt, a mint azt a püspök előre megjövendölte.

Midőn Tá-tszien-lú tibeti kiskirálya (roitelet) parancsot kapott, hogy őrségéből nyolcz embert gróf Széchenyi Béla és utitársai mellé küldjön el tiszteletbeli kíséretül, néhány khinai katona a magyar expedícióhoz csatlakozott és az egész társaság július 18-dikán tovább utazott. E kíséretnek főadata volt az utazókat Degué tartományba, mely Lhasszától független, elkisérni és visszavonulni abban a pillanatban, a melyben az expeditio átlépi a tibeti határt, mert e ponton túl az utazók biztonságáért már nem reájok, hanem a Lhasszában székelő khinai császári biztosra hárult a felelősség. De nemsokára ezután Tá-tszien-lú első mandarinja, midőn a püspöknél látogatást tett, olyképen nyilatkozott előtte, hogy Kan-szúból az utazókat valószínűleg Csén-tú-ba fogják visszakisérni, a nélkül, hogy megengednék nekik, hogy lábukat tibeti földre tegyék. Ha pedig ez nem bizonyúlna lehetségesnek, úgy meg fogják nekik engedni, hogy Csén-tú-ból Tá-tszien-lú-ba és Bathangba menjenek. Ott azután ismét föl fogják tartóztatni és arra kényszeríteni őket, hogy épen úgy, mint annak idején Mr. Gill, az angol utazó, Jün-nán és Birmáh felé folytassák útjokat a nélkül, hogy Tibetet érintenék.

Minden úgy történt, a mint azt a khinai kormány kívánta.

Midőn a magyarok Szi-lin-fú-ra érkeztek, Kán-szú és Kunkunor határán, Czo czo-táng, Kán-szú alkirálya, kereken megtagadta kérelmüket, hogy vezetőket adjon nekik, a kik őket Lobnoorba vagy pedig Tibetbe elkísérjék, mert szerinte teljes lehetetlenség lett volna azon az úton Lhasszába jutni; egyszerűsmind azt tanácsolta nekik, hogy a khinai mandarinok szokásos útját (grande route) kövessék Tá-tszien-lún és Bathangon át, biztosítván őket, hogy miután ezen út mentében mindenütt

khinai katonai állomások találhatók, minden pihenő helynél, bárminemű veszély nélkül fog utazhatni és akadály nélkül eljuthatni a szent városba (értsd a lámák Rómájába), melyet magától érthetőleg oly annyira meglátogatni vágyódnak.

E beszédnek hitelt adva, a magyarok félbeszakították az északi útirányt és elutaztak Csén-tú-ba; a hova megérkezve azonban Szű-csüen alkirálya minden módon le akarta őket beszélni tervökről. De miután ékesszólásával czélt nem ért, megígérte, hogy katonai kíséretet fog adni nekik tisztességből és őrizetül Lantenig, az ő tartományának végső határáig, négy napi útra Bathangon túl. Egyszersmind tudokra adta, hogy Szong, a khinai császári residens Lhasszában értesítve van az ő utazásukról és Lantenen túl majd neki kell gondoskodnia katonai kíséretéről és vezetőkről Tibet földjén.

Tá-tsién-lú-ban az utazók a tszung-li-jámentől (a khinai külügyminiszteriumtól) egy levelet kaptak, a melynek még inkább meg kellett őket erősítenie — álmodozásaikban. E levélben gratuláltak nekik, hogy megváltoztatva eredeti tervöket, a khinai mandarinok követte rendes úton határozták el Lhasszába jutni. Egyszersmind megküldötték nekik Szong, az ottani császári rezidens üzenetének másolatát, melyben ez megígéri, hogy el fogja küldeni a kívánt katonákat, kik az utazókat a határtól a tibeti fővárosig elkísérik.

A nyílt jellemű és őszinte gondolkozású gróf Széchenyi Béla (plein de franchise et de droiture) sehogy sem tudott megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy a főnforgó körülmények közt vállalatával kudarczot valljon. Biet püspök azonban intette őt, hogy annyi kedveskedés mögött valami furfangnak kell lapangnia; de a gróf nem hitt neki, és a püspök azért csak annyit tehetett érdekében, hogy kiszabadította őt Csáo, a régi bathangi mandarin körmei közül, a ki mint majordomus vagy pedig kamarás állott a gróf szolgálatában és a ki megrabolta őt s megrabolta a khinai kormányt is. Béla gróf tudniillik összes úti költségeit rendesen Csáo közvetítésével fizette; ez pedig a pénzt szépen zsebre gyúrte s a gróf úti számláit, megsokszorozítva, saját kormányának számlájára róttá föl. Midőn azután a püspök figyelmeztette Csáo sáfárkodására a gróft, ez megharagudott és elcsapta a gazembert, és egyszersmind följelentette őt Szű csüen alkirálynak. A tolvaj mandarint erre elmozdították hivatalából és hallomás szerint a szégyen megölte őt. Biet püspök egy Táng

nevű keresztyén khinait ajánlott a grófnak a hűtlen majordomus helyébe és azonkívül még egy Péma nevű kikeresztelkedett lámát is, ez utóbbit, mint bizalmas embert, a ki többé-kevésbbé konyított a földrajzi tudományhoz. Erről az emberről nevetve mesélik azt, hogy midőn Kreitner főhadnagy, az expeditio geographusa, legelső ízben megkérdezte tőle egy hegycsúcs nevét, ő azt felelte neki: «Nem tudom; itt a hegyeknek nincsenek neveik». Minthogy pedig e felelettel a főhadnagy nem igen volt megelégedve, a mit a szemes Péma rögtön észrevett s minthogy a mi ex-lámánk nem akarta elveszíteni a reá nézve kellemes állást, okosnak tartotta hasonló feleletet ezentúl többé nem adni. S azért valahányszor Kreitner megkérdezte tőle ezután egy-egy hegycsúcs nevét, a mi khinai geographusnak teljesen zavartalanul mindig talált számára egy nevet — élénk képzelőtehetségének gazdag tárházában, ha esetleg földrajzi tudománya cserben hagyta őt. Szerzőnk nem vállal el semmi felelősséget e mese valódiságáért, de Tibetben valóban megtörtént dolognak tartják azt.

Magyar utazóink tehát elhagyták Tá-tszién-lút, teljes bizodalmat vetve a tszong-li-jámén és a lhasszai rezidens leveleinek jóhiszeműségébe. Biet püspök reményei azonban korántsem valának oly vérmesek, mint az övéik és ő csakugyan nemsokára hírt kapott, hogy aggodalmai teljesen alaposak voltak.

1879 november 18-dikán ugyanis már azt írja a püspök Vinçot és Martinet uraknak, hogy tegnap a bathangi mandarint, a ki éppen megérkezett oda, fölkereste hivatalában (au prétoire) és kérdőre vonta, hogy miért hagyta el állomását, jóllehet tudta, hogy a tibeti katonák össze készülnek gyülekezni a határon, hogy ott tüntetést rendezzenek és elfogják a magyar utazókat és azt is, hogy a francziák keresztyén állomásai veszélyben forognak. A mandarin erre egy hivatalos iratot mutatott, melyet éppen Tin-páo-csén-től, Szü-csüen alkirályától kapott. Ebben ez arról értesíti őt, hogy miután Szong, a császári residens Lhasszában azt jelentette a tszong-li-jámennek, hogy nem lesz képes az idegeneket megvédeni, a tszong-li-jámen fölszólítja az alkirályt, hogy törekedjék az utazókat Tibetbe tervezett útjukról lebeszélni. Szong volt az, a ki az «osztrák magyaroknak» biztos és tiszteletteljes utazást ígért előbb. Tin-páo-csén tehát utasítja Tá-czien-lú, Lytháng és Bátháng mandarinjait, hogy tartóztassák föl az utazókat és úgy intézkedjenek, hogy ezek ne lépjek át a határt Lantennél, hanem fordúljanak vissza.

Ezt a parancsot valamivel később a lhásszai hatóságok egy körlevél alakjában elküldték valamennyi láma-kolostornak és így hangzott:

«Jelentsétek ki a magyar utazóknak: «Nektek európaiaknak nem szabad Tibetbe jönni! Térjetez vissza hazátokba!» Ha ezek az európaiak megbánják tervüket és hajlandóknak mutatkoznak e parancsnak engedelmeskedni, úgy nem fognak Tibetbe jönni. Ha azonban makacskodnak és erőnek erejével folytatni akarják útjokat az országba, úgy adjátok a ti elhatározásokat és tibeti ügyeiteket a lhásszai császári residens tudtára.»

A püspök rögtön megküldötte e hírt gróf Széchenyi Bélának.

A gróf azonban még most sem akarta a dolgot elhinni, Lythangban azonban már némi kételyei támadtak, mert midőn az ottani kolostort meg akarta látogatni, a lámák kődobálással fogadták. Bathangban végre kisült az egész család. Mert midőn az utazók itt az annyiszor megígért és bejelentett katonai fedezetért folyamodtak, kereken azt adták tudtokra, hogy ne is álmodjanak arról, hogy lábokat tibeti földre tehessék, mert Lantennél 400 láma áll készen, hogy a továbbutazást megakadályozzák. Sőt a mi több, 200 láma fölhatalmazást kapott, hogy fölfegyverkezve Szü-csüen földjére nyomulhassanak. E kétszáz ember, khinai területen az első védelmi vonalat képezve, Csurupalongnál, Bathangtól egy napi járásra várakoznak «az osztrák-magyarokra» oly czélból, hogy ott meleg fogadtatásban részesítsék őket.

Mindazonáltal a mi földrajzi kutatóink engedélyt kaptak, hogy Nieu-küig mehessenek, hogy ott a kék folyót megnézhesék. El is indultak oda, de puskalövésekkel fogadták őket. Most végre ők magok is belátták, hogy teljes lehetetlenség volna útjokat tovább folytatni s azért Jün-nan felé fordultak és visszatértek Európába a nélkül, hogy lábokat Tibet földjére tették volna.

A gróf Bathangból Tá-li-fü-ba való elutazása előtt írt Biet püspöknek — szerzónk hosszú részleteket közöl a levélből — és tudtára adta, hogy válasz érkezett a tszong-li-jámentől a megelőző napon (1879 decz. 3.), melyben e hivatal őszintén bevallja, hogy nincsen elegendő hatalma, illetőleg tekintélye Tibetben, hogy a grófot ott oltalmába vehesse. Ily körülmények között a gróf Jün-nan tartományon és Birmáhn keresztül tér vissza Európába.

A khinai külügyi hivatal közölte vele a tibeti nemzetnek, a lámáknak ép úgy, mint a világiaknak eskűjét, mely így hangzott: «A jövőben, nemzetségről nemzetségre, nem törődve sem az étellel, sem a halállal, örök időkre meg fogják tiltani idegeneknek a tibeti területre való lépést. Ha azonban ennek ellenére valaki arra határozná el magát, hogy a határuknál megjelenjék, úgy meg fognak védeni valamennyi szorost és barátságos úton fognak igyekezni reábeszélni az utazókat, hogy útjuk irányát megváltoztassák. Ha pedig ezek nem hallgatnának a jó szóra és át akarnák lépni a határt, úgy ők össze fogják gyűjteni az egész tibeti hadsereget és élet-halálra harcolni az idegenekkel.»

A tszong-li-jámén hivatkozott a tibetiek konok butaságára és ítélő tehetségek teljes hiányára, melyet már az eskű szavai is elárúlnak, és figyelmeztették a grófot arra, hogy komoly és veszélyes következményekre kell elkészülve lennie, ha ez előzmények után vakmerő módon kísérletet tenne tibeti földre lépni. Egyszersmind tudtára adták, hogy miután a lhásszai császári residensnek nem sikerült a tibeti népséget, a megegyezkedés szerint, fölvilágosítani és azonfölül még tehetetlennek is bizonyította magát a reá bízott ügyet elintézni, a császár már elrendelte az ő megbüntetését.

Levele végén a gróf fölkiált, hogyha az egész dolog merő komédiának volt szánva, úgy nagyon ügyesen volt az kigondolva és briliáns módon keresztül vive és eljátszva.

Szerzőnk erre azt jegyzi meg, hogy a tszong-li-jámén bizonnyára nagyon meg volt elégedve a gróf levelével, mert fényes bizonyítékul szolgált nekik arra nézve, hogy a császári kormány-nak parancsai pontosan teljesítették.

Érdekes még az a kivonat is, melyet szerzőnk közöl Biet püspök egy leveléből, melyet ez fivérének, «son vicaire apostolique», írt.

«Többet adtam nekik (t. i. a magyaroknak), mint a mennyit kaptam tőlök, mert úgy vélekedtem, hogy nem szabad túlságosan zsugorinak lennem oly egyének irányában, kik mint befolyásos emberek hasznosak lehetnek a hittérítés ügyének. Ezzel kapcsolatban meg kell említenem azt, hogy oda ajándékoztam ez uraknak az egész czukorkészletet, a mi még nálam volt, tekintettel arra, hogy az a khinai, ki mint kamarás volt nálók alkalmazva, annyi kenyeret és czukrot zabált, hogy már több nappal előbb elfogyott a készletök. Ezek az urak adtak nekem egy kézi fűrészt, egy rézkalapácsot és néhány forrasztásra

használható ónkarikát; továbbá egy bádognyírásra használható olló-féle szerszámot és fonalakból font talpakat a havon való járásra, tehát többnyire olyan portékákat, a melyekre többé már úgy sem lehetett szükségök.

Launay továbbá azt írja, hogy ugyanabban az időben, a midőn a magyarok kelet felől próbálkoztak Tibetbe jutni, éjszak felől is megjelent hasonló czélból egy expeditio az orosz Przsjeválszky ezredes vezetése alatt, de ennek kísérlete is, mint tudjuk, teljesen meghiúsult.

A fegyveres tibetiek, kik a magyar gróf és utitársai ellen tüntettek, az «ellenség» elvonulása után megtámadtak és kiraboltak Szű-csüen területén egy Bongmet nevű falút és megszalasztották annak keresztyén lakosait. Azonkívül feltörték a hittérítők házának ajtóit, beverték az ablakait és darabokra zúztak mindent, a mi kezök ügyébe esett.

De szerzőnk szerint ez csak előleges csatározásnak volt tekinthető. A tibeti lámák sokkal merészebb terven törték fejöket, mert általános támadást szerveztek «a napnyugati ördögök» (értsd a francia hittérítők) ellen, a kik, igaz, magok nem merészkedtek Tibet földjére, de «az osztrákokat» (értsd magyarokat) és az oroszokat ők hívták meg. Ők voltak felelősek azért is, hogy épen akkor két amerikai járt Pekingben útlevelet szerezni Tibetbe; továbbá azért is, hogy az angolok még az év folytán Tibetbe készültek nyomulni.

Akár komédia volt mind e fenyegetés, akár komoly dolog, a hittérítők egyideig bizony nagyon kellemetlen helyzetben valának. Szerencsájökre Szű-csüen alkirálya az ő pártjokat fogta és a bathangi új mandarin, Ky-csé-üen is az alkirály biztatására határozott állást foglalt el a keresztyének mellett a lámák követségével szemben, a mi csakhamar lelohasztotta a tibetiek harczy vágyát.

Launay közli e mandarin hivatalos jelentését francia fordításban, melyben számot ad a békesség helyreállítására tett intézkedéseiről és a hittérítők kártalanításáról. Gróf Széchenyi Béla ez okiratban «az idegen Ma-kia» (magyar) név alatt szerepel.

Mint látjuk, szerzőnk könyvének itt közölt részletei érdekes pótlásokat szolgáltatnak Kreitner főhadnagynak még 1881-ben megjelent vaskos művéhez, melyben a magyar expeditio elemeinyeit, viszontagságait és kalandjait «a távol keleten» leírta.

KROPF LAJOS.

ÉRTESÍTŐ.

Alba Nevis. A Hét csuda. Költemények. Budapest, Légrády testvérek könyvnyomdája. 1905. 160 lap. Ára ?

Versíró nőink nem csekély számát egygyel szaporítja — bár nem gazdagítja — az előttünk levő csinos kis gyűjtemény. A *Hét csuda* név kíváncsiságot ébreszt mielőtt a gyűjteménybe tekintenénk. Hiszen a csudából nem hét, de egy is elég volna mai napság. Könyvecskénk első lapján egy meglehetősen fátyoltalan nőalakot látunk, mely a kezében tartott fehér virágra me-rengve néz. Alatta az *Alba Nevis* név. Aligha nem ez lesz az első csuda, vagy annak valamely félig takart részlete. Később jobban meg fogunk róla győződni.

A *Hét csudát* az első költemény tárja fel előttünk. Méltó közelebből megismerkedni vele. Tudniillik a titkokat fürkésző nagy tudósnak tündöklő angyal jelen meg álmában s így szól: «bár bölcsék királya vagy, meglehet: A teremtésnek van hét fő (?) csudája, S a hét csudát tudós! nem ismered». Feltüntet neki patak partján «testhez tapadó lepelben egy édes arczó, hamvasszőke lányt, kiről a lepel lassanként lejobb-lejobb csúszik; végre egészen le a fűbe hull.» Előttünnek rajta az ingerlő részletek: 1. a fül (?), 2. a haj, 3. a szemek, 4. az ajak, 5. a váll, 6. a hókebel és végre a 7-dik, maga a lepel nélkül ott álló «hamvas arczó szőke lány...» A tudóst «reszkető, izzó mámor fogta el». Eltakarta két szemét s zokogva szólt: «a Hét csuda! de én már agg vagyok s ezt meg nem fejthetem, uram, soha sem!»

El kellett ezt mondanunk azok kedvéért is, a kik a hét csuda megfejtésére (!?) az agg tudósnál alkalmasabbak. Hiszen a szerző maga is talán inkább ezeket tartotta szem előtt. De el kellett mondanunk azért is, hogy lássék mindjárt az író ki-indulási pontja, felfogása, ízlése, mely a test külső szépségén s

az ahhoz fűződő gyönyörökön túl, magasabb régióban nem igen keres eszméket és érzelmeket s ez első művével, még formai tekintetben is, csaknem egész gyűjteményéhez megadja a hangulatot és mértéket. Különös, hogy ezt a nő-kiállítást épen egy nő kezéből kellett vennünk.

A *Hét csuda* a könyvecske első szakaszának a címe. A cím-lapról azt hinnők, hogy az egész köteté. Magában foglalja a gyűjteménynek csaknem felét. Nem szorosan vett lyrai versek, azaz nem az író egyéni érzelmeit és benyomásait tükrözők. Inkább elbeszélő- és festő-félék; de az elburkolt eszme mindenütt a szerelem, még pedig legtöbbször annak érzéki vonatkozása és nyilvánulása. Ennek minél élénkebb, mondhatni, nyersebb feltüntetésére törekszik. Sokszor az utolsó leplet is elveti. Úgy látszik, megbarátkozott Erdős Renével, ki még nyersebb és puczérabb dalokat énekelt nem rég a szerelemről. Azonban a mi költőnőnk mind festőnek, mind elbeszélőnek rendkívül gyarló. Tárgyait nem bírja élénk állítani természetes valóságukban, vagy valószínűségeikben. Úgy elönti azokat a legzagyvább színekkel, úgy a cifra szavak árjába fojtja, hogy az erdőtől nem látjuk a fát. Szinte erőlködni látszik, hogy valamiképen a természetesség korlátai közt ne maradjon előadása. Ezek a versek megannyi karácsonyfák, melyek tele vannak aggatva különféle csillingelő, fényeskedő haszontalan csecsebecsékekkel. Ez alkotási, vagy inkább kiállítási mód miatt némely darabja igazán összevisszaság, sőt képtelenség.

Csak olvasni kell többek közt, mit ír egy *Almafáról*, melyet magános pusztán az árok mellett látott meg. «Ezer karjával felnyult a magasba, mintha kutatná ott fenn a messze égben, szilajan, szinte örületben égve, hogy hol az isten?» És *A Liliumok nászáról* mint énekel hosszan, csillogó üres dagálylyal. Azt hinné az ember, virágrege. De nem az, hanem az ifjú szerelmesek ölelkezése: «a boldog, dicső ifjúság, két forró lélek egybeolvadása, egy mámoros, egy röpke percz emléke, örök rejtély, mit a bölcsök bölcse sohse fog megfejteni: a szerelemnek csendülő gyümölcse». Ime! a *Liliumok nászából* a szerelem csendülő gyümölcse született. Ez talán a nyolczadik csuda. Még furcsább, a mint *Liza halálában*, mint egy visszaemlékezés képen a szerelmes ifjú szerelmi édelgését rajzolja, «kétszer csudálta — a leánynak — fehér keble halmát, a gyönyörűt, az álomremeket (?) mi megvakítná magát «a napot, részeggé tenné a szentek

szentjét s bűnbe sodorna isteneket és a többit». És ezt nem férfi, hanem nő festi így! Ily testszínű vonásokkal vezet bennünket azon pontig, melyen «a szenvedély lecsapott a szerelmesekre s vörös szárnyával, fojtó tűzével, zsarnok mámorával lángba borította az egész világot . . .» Ha fokozatot lehetne állítani a darabok efféle szertelenségére nézve, azt mondhatnók, hogy ebben a szakaszban a *Nap* című érdemli az elsőséget. Alig van egyben annyi cifra szóhalmaz, annyi handabanda, melynek semmi tartalma, csak üres, színes tajtéka.

A mi a stílt, a mi az előadás nyelvét e cyclyusban illeti, foly az neki könnyen, szinte ömlik. De nem is korlátozza se a versek szabatossága, se a forma. Darabjai teljesen formátlanok. Inkább próza, mint versek, hosszabb és rövidebb sorokra szaggattak. Maga is érezni látszik ezt s szinte éreztetni akarja, midőn némely költeményben kis betűvel kezdi a sorokat. Épen ezért idéztük mi is a fentebbi részleteket csak egyfolytában. Bizonyynyal senki sem vette észre, hogy azok versek akarnak lenni. Látni való, hogy a hét csudát, melyet «az agg tudós» már nem bírt megfejtetni, e szakaszban részletenként maga az író fejtette.

A következő részben *A többi* cím alatt már inkább tisztán lyrai darabokat veszünk. A költő itt saját értelemvilágából igyekszik meríteni. A mit előbb csak képekben és rikító színű festményekben mintegy elrejtve takargatott, itt mint egy szerelmes szív őszinte, nyílt ömledezése jelen meg: szerelem, mindig és mindenütt csak szerelem. Azonban itt sem sokkal tartózkodóbb az, mint az előbbi szakaszban volt. Néha bőrig átlátszó ritka fátyolt terítget ingerlő tárgyaira. A szerelmes ifjú itt is szabadon édeleg kedvesével, kinek «galambpihéjű puha vánkos ringatja lágyan szőke fejét s fehér keblének márványos halmán ingecskéjének fodra inog, remeg». S az ifjú, «kinek minden porczikája lázban eped», egyszerre azt kérdi a lánytól: «ki volt a másik?» Tehát ő már nem első. És a lány őszintén feleli, hogy «csitri lány korában» eltévedt a sűrű erdőben. Az elhagyott úton egyszerre egy ember jött felé, ifjú, erős, a nevét sem tudja. Ez volt az első. Az ilyen rajzban vajon talál-e költői gyönyört más valaki, magán az írón és Erdős Renén kívül?

Az sem utolsó őszinteség, midőn *Szeretem* című versében, rajongó szerelméről szólva így tépelődik:

A küzdelem, ah! oly nehéz, keserves,
 S az ifjúságban nincsen így öröm.
 Ha erős volnék gyöngé lenni (?)
 Csak egyszer, s aztán — jöjön, a mi jön!

Ha oda dőlnék izmos, két karodba,
 Ha elfojtanád csókoddal szavam...
 S én küzdenék még félig öntudatlan
 És aztán — aztán megadnám magam.

Hogy egyébről ne szóljunk, úgy látszik, annak az «izmos két kar-nak» nagy tekintélye van előtte. Másik versében is úgy zengi: hogy: «jött egy ember, a ki nem volt külön, okosabb a többinél, csak a két karja forróbb, izmosabb, ha testemre tapadt... megszorította a karom, hogy felzúdult rá minden csepp vérem,» s nem azt mondta, hogy: «szeressen kérem! hanem hogy: szeress! akarom!»

Mutatgassuk-e még tovább a pőrére vetköztetett múzsa efféle tántorgásait? vagy reá mutassunk-e végül erre a példátlan zagyvalékra, melyben csudálatos magyarázatát vesszszük annak, mikép? mily kotyvalékból írta meg a jó isten az első szerelmes levelet? ... Nem folytatjuk.

Néhány *szomorú vers*szel záródik a gyűjtemény. Valamivel enyhébb hang szól azokban. Az elvesztett kedvesek után szomorgó bús emlékezet, a gyermeki szeretet ragaszkodása, a családi élet öröme és szenvedése jutnak kifejezésre s egy pár költeményben megható bensőséggel és természetességgel (*Karácsony*). De még most is, midőn itthon, bizonyynyal fájó csalódások után, anyja mellett búsong, «a leány szívvel játszó hűtelen legényt» emlegeti (*Itthon*). Mintha a kísértő árnyak abból az igen is mámoros multból visszajárnának s az erős édes mámorból keserű volna az ébredés. Van azonban mégis, a mi a gyűjteményben figyelemre és méltánylásra érdemes. Ilyen: a tévelygéseiben is élénknek látszó képzelet, mely nem találta még meg a maga művészi korlátait; a szenvedély tüze; a kifejezések bősége, dús képei és ragyogása, melyek azonban most még nem a tárgyhoz és a helyzethez illőnek meg. Ha az író meg szabadul, a mint azóta talán már meg is szabadult az érzelmek azon egyoldalúságától, mely őt e gyűjteményben rabul ejtette; ha természetes egyszerűséggel önti költői formába a tárgyakat, eszméket és érzelmeket, melyek bel-sejében előbb jól megérlelődnek: versírónőink számát nemcsak szaporíthatja, hanem gazdagíthatja is.

—y.

Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts. (Ca. 840—940.) Von J. Marquart Leipzig, 1903. 8-rét L+558 pp. Ára 36 márka.

Bajos e munkáról még csak rövid ismertetést is közölni s azért jelen sorok célja csupán az lehet, hogy az érdekeltek figyelmét reá fölhívjam.

A munka, mely a berlini tudományos akadémia támogatásával jelent meg, nyolcz fejezetre oszlik. Ezekén kívül van még öt többé-kevésbbé hosszú excursus, egy csomó *Zusätze und Berichtigungen*, továbbá *Weitere Bemerkungen über Bulgaren und Magyaren*, betűrendes névmutatók külön-külön a latin, görög, örmény, syriai, zsidó és arabs betűkkel írt nevekhez és végre egy *Quellen und Stellenverzeichniss*.

A nyolcz fejezet közül leginkább a következők fogják érdekelni a magyar szaktudósokat: 1. *Bělawěža=Itil*; 2. *Die Bekehrung der Chazaren zum Judenthum*; 3. *Die ältesten Berichte über die Magyaren*; 4. *Der Raubzug der Magyaren gegen Konstantinopel im Jahre 934 bei Mas' üdi*; 6. *Mas' üdis Bericht über die Slawen*; és 7. *Analyse der Berichte des Gaihāni über die Nordländer*.

A szerző hol egyetért Vámbéry Árminnal és gróf Kuun Gézával, hol polemizál velök. Hogy csupán egy-két vitás kérdést érintsek, a szerző szerint a magyarok nem törökök, hanem ugorok (Ugrier).

A *Λαβαρτοιόσφαλοι* név körül forgó vitát illetőleg szerzőnk Vámbérynek ad igazat, hogy *Persis* alatt nem a tulajdonképeni Iránt kell értenünk, hanem az ettől függő tartományokat, és egyszersmind egyet ért Thúry Józseffel, ki szerint a szavartiaszfali néptörzs nem más, mint az örmény krónikásoknál említett «fekete fiúk» (Savardi = sevordik = «schwarzen Söhne»). Szerzőnk idézi Thúry cikkét a *Századokban* (XXXI. 317. és 391.), a cikket magát azonban nem olvasta el, hanem csak abból a kivonatból ismeri, melyet Pecz Vilmos közölt belőle a *Byzantinische Zeitschrift*-ban. Marquart szerint az illető passusból teljesen világos az, hogy Biborban született Konstantin császár arabs-perzsa forrásokból vette azt át. Közöl egyszersmind más helyen egy dissertatiót a név etymológiájáról, melyet illetőleg magára a könyvre kell utalnom az érdeklődő olvasót.

Lebediának voltaképeni fekvését szerzőnk szerint nem leszünk képesek megállapítani mindaddig míg az ottani *Χιδμός* folyót, *ὁ καὶ ἐπονομαζόμενος*-t nem leszünk képesek teljes biztonsággal azonosítani. A Činhul-lal való azonosítás, mely a Molotnia két forrás-ágának (Quellflüsse) egyike, nem igen találó, és magában véve a Jeja is épen oly joggal volna figyelembe vehető.

A szerző elmond sok szép dolgot, de találgatásaiban ő is eltéved, mint eltévedt előtte már sok más író, «phantasiereiche Leute — mint írja — die der Versuchung natürlich nicht widerstehen können».

Még csak egy kiállítási hibát akarok megemlíteni, mely fölötté megnehezíti a munka forgatását, tudniillik azt, hogy minden lap homlokán nem az illető fejezetnek, hanem az egész munkának a címe van adva. Minthogy ez utóbbi minden ívnek első lapján is előfordúl, a szokott helyen alúl, csakis a könyvnyomtató a megmondhatója annak, hogy e berendezésnek mi lehet a célja.

K. L.

Le roman personnel de Rousseau à Fromentin. Par Joachim Merlant, Paris, Hachette et Cie, 1905.

E mű a személyes regény történetét tárgyalja. A személyes regényről Brunetière azt tanítja, hogy az tulajdonképen lyrai költemény, mert az író leplezve vagy leplezetlenül, de a mikor csak teheti, mindig önmagát állítja előtérbe. Összevegyül a regény főszemélyével s akár személyes élményeit mondja el, akár pedig — mint Eötvös a *Karthusiban* — saját erkölcsi fejlődésének igazolására valamely költött cselekvénnyel lép fel, mindig ő: az író van színpadon. Beszél magáról, a mennyit csak tud, vallomásokat tesz, a mennyi csak jól esik neki, s a regény többi személyeinek nincs egyéb feladatuk, mint hogy őt magyarázzák. A világot a maga hangulatán keresztül nézi s érzelmeinek ítélőszéke előtt itéli meg. S így a személyes regény voltaképen még több, mint lyrai, mert legtöbbször a regényformának czukros vizébe rejtett napló vagy önéletrajz, melyet azonban a regényíró nem az olvasónak, hanem önmagának szánt orvosságul. Vele könnyít magán.

A személyes regény jogosságát tehát ugyanazzal a mértékkel kell mérnünk, mint minden személyes természetű műnek: önélet-

rajznak, naplónak, útleírásnak, levélgyűjteménynek jogosságát. Önéletrajzot, naplót, útirajzot vagy levelet mindenkinek joga van írni — ilyen kedvtelést a könnyen író francziák könnyen megengedhettek magoknak — de irodalmi művekké ezek csak akkor lesznek, ha szerzőik személyéhez egyéb érdekek is fűződnek, mint saját bajaik vagy sikereik, szenvedéseik vagy örömeik.

A szerelem köz-sorsa mindnyájunknak, de a szerelemnek, ha lyrai költeményekben nyilatkozik, egyéni árnyalatokkal kell bírnia.

Annál nagyobb érdeklődéssel olvassuk azonban egy Saint-Simon, Rousseau vagy Chateaubriand vallomásait, a kiknek lelki élete szétfeszítette a szürke általánosság kereteit, noha ők sem tudtak menekülni a személyes természetű irodalmi műveknek attól a hibájától, mely ezeknek elmaradhatatlan járulékuk volt mindig és lesz is mindaddig, míg ilyen műveket írni fognak: az őszinteség hiányától. Saint-Simon mindenkit megcsipdesett, hogy ekként minden gyanu ellen vértézve legyen s Rousseau sem olyanok rajzolta magát, a milyen valóban volt, hanem a milyennek szerette volna, hogy az utókor lássa őt, illetőleg a milyennek képzelte magát, vagy — udvariasabban szólva — a milyen lenni szeretett volna. Chateaubriand meg épen a legnagyobb szépítő művésze korának s az önéletrajzi irodalomnak. Ezért Sainte-Beuve finom malitiája azzal vádolja őt, hogy csak arra tudott emlékezni, a mi neki hosszú élete alatt kellemes volt. Kellemetlen emlékeit képtelen volt visszaidézni emlékezetébe, már nem is megszokásból, hanem mert ez neki aggkorában természetévé vált.

Ha tehát már az önéletrajz sem őszinte, annál kevésbé lehet őszinte a személyes regény, melynek regény voltánál fogva joga is van ahhoz, hogy ne legyen őszinte. S valóban, mi ezt sokkal könnyebben megbocsátjuk a regénynek, mint az őszinteség túlmagas fokát. Hisz épen az őszinteség túltengése a legnagyobb hiba csaknem minden személyes regényben.

Merlant könyvének többféle fogyatkozása van. A tárgyalt regényekben állandóan philosophiai mélységeket keres még ott is, a hol csak bőbeszédűséggel és ömlengéssel van dolga, s az irodalmi vonatkozásokat szándékosan mellőzi.

A személyes regény első nyomait a XVII-ik században keresi, pedig az a XIX-ik század első két tizedének műfaja volt.

Igaz ugyan, hogy a XVII-ik század derekán s a XVIII-ik század első felében be-benyomul egy-két személyes vonás a regénybe, de ez általában megmaradt az élet tükrének, más emberek értelmi és érzelmi élete rajzának s csak az a regényíró tudott tökéletes alkotást nyújtani, a ki tökéletesen függetleníteni tudta magát művétől.

Az író, ha megjelent is a *Gil Blas*ban, *Manon Lescaut*ban, *Vie de Marianne*ban s a *Paysan parvenu*ban, csak egy-egy pillanatig marad felszinen s aztán újra eltűnik a főcselekvény mögött.

Személytelen jellemét a regény Rousseauval veszíti el. De a *Nouvelle Héloïse* még nem önéletrajz, mint Merlant gondolja. Röpirat az egyén s az érzelmi élet jogai mellett, de Rousseau-nak csak az eszméi vannak benne s nem egyuttal élményei is. A *Nouvelle Héloïse* nem személyes, hanem egyéni. Az egyéniség, mely annyi ideig háttérben volt, kitört a lelkekből s formát keresett magának. S találhatott volna-e alkalmasabb formát, mint a regényt, melyről századok óta mindenütt az a fölfogás uralkodott, hogy minden belefér?

Az első regényalakú confessio Chateaubriand *René*je volt. Ez már személyes mű. Chateaubriand maga is azt akarta, hogy *René*ben őt lássák. Egy Staëlnéhoz intézett leveléből kitűnik, hogy szülőföldjét, a Bretagnet amerikai útjából való visszatérése után 1801-ben látogatta meg először azóta, mióta onnan elszakadt.

«Utaztam — írja messidor 5-én — meglátogattam az atyai házat (*le toit paternel*); a forradalom átviharzott rajta s ez önnek mindent megmagyaráz. Még atyám hamvait is kidobálták sirjából.»

Ebben az évben írta a *Renét* s ezért oly élénk, közvetlen és elragadó benne az a részlet, mely a Bretagneról szól. *René* azonban fordítva cselekszik, mint Chateaubriand: ő előbb látogatja meg szülőföldjét s csak azután megy bánatával Amerika földjére. Önéletrajzában, a *Sírontúli emlékiratok*ban tehát Chateaubriand úgy igazítja helyre e kis ellenmondást, hogy a *toit paternel* látogatását 1801-ről ő is amerikai útja elé teszi.

Kár, hogy ilyen és ehhez hasonló irodalmi adatokat nem használt föl a szerző s csak a regényhősök világnézetének ismertetésére törekszik. E részt azonban túlságosan engedékeny s erkölcsi szempontjai egyáltalában nincsenek.

A különczködés mindenféle formában hiba s a kipróbált erkölcsi igazságoktól való eltérés veszélylyel jár. Merlantnak ki kellett volna mutatni, hogy a személyes regények hősei — bár miféle czímen is, de majdnem mindig lelki betegek. Rendesen a gőgnek s az önmagokban való fölfuvalkodottságnak áldozatai. Staëlné Delphineje minden különvéleménnyel szembe száll; túlságosan bízik önmagában, a maga erkölcsi értékében s ítélete biztosságában és fölszabadítja magát mindazon szabályok alól, melyeket évszázadok munkájával állapított meg az emberiség közlelkiismerete. Corinne habozás nélkül fölveszi a *femme supérieure* czímét s azt hiszi, hogy e tulajdonságával messze kimagaslik embertársai és társnői közül. Sand-Lélia mindennél inkább bámulja saját tehetségét; Obermann (Sénancourtól) meg épen a Nietzsche *surhomme*ja még jóval Nietzsche előtt. Nietzsche összes tanai megvannak a személyes regényekben s ő azokat a görög élet helyett e forrásokból is meríthette volna. René pedig, bár egyszer elkeseredésében tehetetlen gyermeknek nevezi magát, Chactastól utóbb kikényszeríti a «nagy lélek» jelzöt, — s Adolphe, ha emlegeti is gyengeségét, ezt mindig azzal a kikötéssel teszi, hogy gyengeségei oly természetűek, a milyenekkel csak kevés ember dicsekedhetik.

A góg tehát az a betegség, mely ez önmagokkal eltelt emberek lelki életén rágódik.

Ám e betegség néha egyéb alakot is ölt.

Werther — például — öngyilkosságot követ el és pedig nem épen azért, mert nem bírhatja szerelme tárgyát, hanem mert ő is oly túlérzékeny, mint René és a többi regényhősök.

Az ember ugyanis vagy beleún a szerelembe, vagy kétségbe esik annak a nőnek elvesztése miatt, a kit szeretett, de pusztán szerelemből nem igen leszünk öngyilkosok. Azok a szerelmesek, a kik megölik magokat, már születésök óta szivökben hordták és táplálták azt az életsömört, melynek öngyilkosság alakjában való nyilatkozására a szerelmi csalódás csak közelebbi alkalmul szolgált.

Obermann egy olyan ember önvallomása, a ki nemcsak lelkileg, hanem testileg is beteg. E testi betegség a maga természetes rendje szerint habozásban, bizonytalanságban nyilatkozik; Obermann képtelen arra, hogy valamely biztos irányú gondolatot termeljen és érvényesítse egyéniségét, mely szüntelen szétmállik vagy kisiklik akaratának ellenőrzése alól.

Obermann határozatlanságával egy egész nemzedék kegyébe

jutott. E nemzedék vezére és szóvivője egy ifjú orvosnövendék: Sainte-Beuve volt.

Később ő lett a lyraiságnak legnagyobb ellensége, de lelkének egy-két húrja titokban még visszarezgett ifjúkorába, s ez közvetve mutatkozott is abban az ellenszenvben, melyben a nyíltan is bevallott *impersonnalité* előharczosa: Flaubert iránt viseltetett.

A személyes regény mellett folytatott küzdelem azonban nem kizáróan a regény lyraisága, hanem általában az irodalom és művészet lyraisága mellett is folyt. S valóban, mihelyt a francia lyra megalakul, e küzdelem célját vesztí és 1820-tól kezdve egyre kisebb hullámokat vet. A személyes regény, úgy látszik, takarodót fű, mert a lyrai költészettel és a hatalmas erővel bontakozó történeti regénynyel szemben már nem tudja megállni a helyét.

Ha meg akarunk győződni arról, hogy a személyes regény mennyivel inkább lyrai, mint romantikus, sőt mennyivel inkább lyrai költemény — bár hosszú és néha unalmas prózában írva — mint regény csak azt kell néznünk, milyenné válik egy és ugyanazon tárgy a lyrai költészet s a személyes regény eszközeivel földolgozva. Lamartine *Lacja* és *Crucifixe* mellett ott a *Raphaël*, ámde ki adná oda a *Lacot* vagy *Crucifixet* a *Raphaëlnak*? Vagy ki cserélné föl Musset *Éjtszakáit* a *Confession d'un enfant du siècle*lel?

Az 1830-iki forradalom után abban az általános lázban, mely mindenkit hatalmába ejtett, a lyra újra elhagyja azt a területet, a melyre már egyszer visszavonult és nemcsak a regénybe, hanem a drámába is behatol. A személyes regény, melyet most részint bizalmas regénynek, részint byroni regénynek hívnak, néhány évig újra népszerűségnek örvend.

Mindazonáltal fejlődésének ez utolsó lépcsőjén már nem bízik annyira a maga erejében, mint valaha, s nem szorítkozik csupán a szerző személyes közléseire, hanem a *bizalmasság* ürügye alatt olyan elemeket is fölhasznál, melyeknek érdeke sokszor igen távol esik a szerző személyétől. Sainte-Beuve a *Volupté*-ben a maga megfigyeléséből már messzeterjedő társadalmi következményeket von le. A *Confession d'un enfant du siècle* szerzője pedig már nem merte művének tárgyát olyannak föltüntetni, mint a melynek értéke és jelentősége csak a maga életére terjed ki, hanem azt oly befolyások eredménye gyanánt mutatja be, me-

lyeknek egy egész század hódolt. A kapcsolat természetesen igen laza, de a személyes regény sorsára nézve igen jellemző. A mi pedig Sand George-ot illeti, ő már első regényeitől kezdve társadalmi eszmékkel kíséri személyes visszaemlékezéseit.

Ma már a személyes regény befejezte pályafutását s átengedte helyét a személytelen regénynek, mely nem más, mint erkölcsrajz. Az egyiknek a másikba való átmenetét a történeti regény közvetíti. A történeti regény gyökerei már 1830 előtt is meglehetősen szétágaztak, mert nem szabad felednünk, hogy Balzac tulajdonképen a Walter Scott regényeinek világánál találta meg azt az utat, melyet annyi ideig hasztalanul keresett s hogy a történeti regény a realista regényben folytatódik. 1829-ben kezdenek megjelenni Balzacnak azok a regényei, melyek együttvéve a *Comédie humaine*t fogják kitenni. Ugyanabban az időben mutatja meg Stendhal a *Rouge et le Noir*ban, miként lehet hasznát venni a pszichológiának. S a pszichológiát ő nemcsak arra használja, hogy a közönséget beavassa az emberi élet nyomorúságaiba, hanem hogy egy független életet élő típusban egy egész nemzedék lelki életének áttekintését nyújtsa.

Azt a szolgálatot, a mit Balzacnak a történeti regény tett, Sand Georgenak a társadalmi regény teljesítette. S ha a *Meunier d'Angibault* és a *Compagnon du Tour de France* ma tökéletesen olvashatatlanok is, de mégis eszközei voltak annak, hogy George Sand feledje saját szenvedéseit, rokonszenvével mások nyomora felé forduljon, s szellemi láthatárát tágabbá s egyuttal derültebbé tegye.

A személyes regénynek nagy sikere volt. Ám azok az okok, melyek e sikerét előidézték, ma hidegen hagynak bennünket. A személyes regény érdeke és actualitása — ugymond Doumic — megszűnt s mi már nem találunk lelki életünkben oly mozzanatokat, melyeket a személyes regények szerzői annyi gonddal rajzoltak.

A mellett azonban, hogy a regény fejlődésében fontos fejezetet jelent, előkészítette a modern regény útját is. Hogy mindig saját élményeiről beszélhessen s azoknak központjába önmagát állíthassa: a regényírónak valószerűségekre kellett törekednie s le kellett mondani a valószínűtlen helyzetek színrehozatalától, a mi azelőtt oly gyakori eset volt. Azonfölül a személyes regény állandóvá tette a lelki élet elemzését, melytől az előtt majdnem minden regényíró idegenkedett s a regény keretébe belevonta az

erkölcsi világrend nagy kérdéseit és a társadalmi eszmék megvitását is.

Most a személyes regény holt műfaj, de jöhet idő, mikor a lyraiság láza ismét kitör az embereken s akkor lehet, hogy a személyes regény is új életre ébred. S ha a jövőben néha-néha — bár elszigetelten — fel fog lépni, mindig azoknak műfaja lesz, a kik — ha csak egyszer-kétszer is — szükségét érzik annak, hogy bizalmas önvallomással forduljanak a közönséghez. S az önvallomások érdekességét bizonyára mindig csak fokozza az, hogy a regényszerűség fátyolával vannak eltakarva.

Merlant a személyes regények sorát Fromentin *Dominique*-jével zárja le, mely e műfajnak kétségkívül legobjectivebb s legmérsékeltebb alkotása, de épen annyira elszigetelt is.

m. b.

Le Capitole Romain, Antique et Modern. Par E. Rodocanachi. Paris; Hachette et Cie, 1904. — Recent Excavations in the Roman Forum, 1898—1904. By M. Burton-Brown. London; Murray, 1904.

Az újabb római ásatások az érdeklődők figyelmét szinte szokatlan mértékben terelték a Forumra s annak antik és középkori épületeire. Történetírók, archæologusok, sőt amatőrök is elkövelték azt a hibát, hogy Rómának más nagy érdekű részeit egyoldalúan mellőzték, — a Capitolium történetével meg épen keveset foglalkoztak, úgy hogy azt az utazók ma már csak muzeuma s a róla nyíló szép kilátás kedvéért látogatják, és nem gondolnak azokra a nagy történeti érdekekre, melyek századok óta hozzá fűződnek. Ezt azonban szinte természetesnek fogjuk találni, ha a Capitoliumon levő épületek jelen állapotát tekintetbe vesszük. Míg a Forum épületei megőrizték antik jellemöket, addig a Capitoliumon mély nyomokat hagyott hátra a renaissance-kori építészet s ez már maga is kizár minden a XVI-ik századnál korábbi kapcsolatot a történelemmel. Pedig a Capitolium történelmi s művészeti érdekekben egyaránt versenyez a Forummal, nemcsak azért, mert a régi Rómának vallási és katonai központja volt, hanem mert igen sokat megőrizett történetlen méltóságából a középkor s a mai napok folyamán. Van tehát tér egy oly mű számára, mint a Rodocanachié, ki e föl-

adatra való rátermettségét már előbb bebizonyította a régi Rómának és a középkori Itáliának erkölceiről és politikai fejlődéséről, különösen pedig a Cola di Rienziről írt műveivel.

E műve több okból érdemel figyelmet. Három részre oszlik, melyek közül az első az ó-kor, a második a középkor s a harmadik az újkor Capitoliümával foglalkozik. Az első rész kiváló francia építészek s különösen a Rómában élő Homo közreműködésével készült. Kétségkívül nagy szolgálatot fog tenni azoknak, a kik a római topographia iránt érdeklődnek. — Rodocanachi bőven ismerteti az összes ásások eredményeit, sőt egész sereg modern és nem modern tekintélyre hivatkozik, a kik a felszínre került emlékek megfejtésére vagy értékelésére befolyással voltak. A mennyire művének terjedelme és szelleme engedi, szól az Arx s a Capitoliüm azonosítására vonatkozó régi vitáról is. Tudjuk azonban, hogy ennél még sokkal szenvedélyesebb vitákra szolgáltattott alkalmat a Jupiter Optimus Maximus óriás alapépítményeinek kiásása 1876-ban a Palazzo Caffarelli mellett, melyeknek alapján az archæologusoknak sikerült — legalább megközelítően — visszaállítaniok az egész épület tervrajzát és alakját. A Capitoliüm dombjának egyéb ó-kori emlékeit is igen szépen és melegen jellemzi a szerző, s néhány friss adatával érdekesen egészül ki az adatoknak az a hatalmas tömege, melyet Hülsen *Bilder aus der Geschichte des Kapitols* című művében fölhalmozott.

A Forummal ellentétben a Capitoliüm története nem szűnik meg a nyugat-római birodalom bukásával, hanem Róma municipalis életének központjává lesz.

Mindenesetre érdekes jelenség, hogy az a domb, melyen Rómának első czitadellája emelkedett s a mely először nyitott asyllumot kétes multú és kétes erkölcsű menekülteknek, a középkor elején mint az administratio székhelye kezd új életet. Ezt talán az a szerep vonta maga után, melyet újjászületése előtt játszott. Ide jöttek ugyanis a rómaiak jó tanácsot kérni Junótól s Jupiter oltalma alatt itt őrizték — legalább részben — az állami kincseket. S választhatott volna-e Róma városa alkalmasabb helyet a levéltár s a történetíró hivatal számára, mint a dombnak két kimagasló pontja közt levő területet? A Capitoliümon volt a Tabularium is, mely ma a római köztársaság kevés fönmaradt emléke közt a legértékesebbek egyike. A köztársaság idején ugyanis itt tartották üléseiket a helyi administratióval megbízott tisztviselők.

A történelmi érdekek számai közt azonban az volt a leg-erősebb és legkevésbé elszakítható, mely a római senatust a Capitoliumhoz fűzte. Rodocanachi pontról pontra mutatja ki — s természetesen fogyó arányban — azokat a különböző phasisokat, melyeken át a senatus — valamikor az egész világ ura — számban és tekintélyben megfogyatkozva, a középkorban már csak egyetlen senatortól volt képviselve. Ennek hatásköre eleinte igen kétes volt. A szokás folytonossága és a mult idők lelke azonban a Capitoliumot s főként a Palazzo del Senatorét oly természetű tekintéllyel ruházta föl, mely mintegy emelte annak a politikai élet terén betöltött hivatását. Legendák keringtek nemcsak Itáliában, hanem még a messze Északon is azokról a műkincsekről, melyeket a Capitolium tartalmazott. A könyvnek igen eleven része az, hol a szerző e műemlékeket tárgyalja.

Ám a classikus épületeket Genserich vandáljai fosztották ki 455-ben, a régi márványokat pedig bőven használták föl új építkezési anyagul a keresztyén építészek. Így veszett el a Juno Moneta templomának még a helye is, bár maga a templom kétségkívül valahol az Araceli temploma mellett emelkedett. Az Araceli hajójában levő néhány oszlop a Juno Moneta templomából került oda.

A XV-ik század elején a Capitoliumon lassanként valódi őserdő nőtt, kivéve a klastrom és a Palazzo környékét; de a Palazzo olyan siralmas állapotban volt, hogy Flavio Biondo szerint egy régi római polgár megcsömörlött volna tőle. Azokban a zavaros időkben, melyek a Nagy Szent Gergely pápa kora s a pápáknak a «babyloni fogságból» való visszatérése közé esnek, a Capitolium újra gyülekező és tanácskozó helye volt Róma lakóinak. A Palazzo szétmálló téglafalaival és négy egyenlőtlen tornyával egyrészt a senatorok tanácstermét foglalta magában, másrészt pedig kisebb termeiben a város előkelő idegen vendégeinek adott szállást. A megrögzött gonosztevők kivégzése végett rendszeren a Palazzo mögött szokták fölállítani az akasztófát; a Palazzo előtti tér pedig arról nevezetes, hogy itt kezdte meg dicsőséges pályáját s itt esett áldozatul a gyalázatnak Cola di Rienzi. Petrarcát is itt koronázták meg a költészet hervadhatatlan babéraival.

Még vonzóbbá válik azonban a könyv ott, hol a szerző a szabad római népnek a pápaság által való fokozatos fölszivásáról s egyes bőkezű pápáknak a Capitolium szépítésére vonatkozó

terveiről ad számot. Róma a XV-ik századon túl eső korokra nézve a legtöbb tervrajzzal dicsekedhetik Európa összes városai közt. Ezek alapján pontosan megállapíthatjuk a régi romoknak s az újabb épületeknek viszontagságait. — Olyan kisebb könyvben, mint a Rodocanachié, bajos dolog eredeti rajzokat közölni. Ő tehát ügyesen kiválogatta a legjobbakat Martin Heemskerck és Hieronymus Kock rajzaiból, továbbá Lafrei és du Pérac metszeteiből s ezeket közölte könyvében. Ha nem mindig megbízhatók is e rajzok és metszetek, melyek főként a nyomdai sokszorosítás útján sokat veszítettek eredetiségökből, az emlékező tehetséget mindenesetre kellemesen támogatják s Rodochanachi művének értékét is emelik.

Kisebb térre szorult össze már a capitoliumi muzeum kialakulásának vázlata. A *Rugitella del gran*ótól és Melfi érsek márványaitól igen hosszú út vezet a százados gyarapodás bőségig; a műemlékek — mint tudjuk — különböző korokban épült termekben vannak elhelyezve, melyekhez különböző történeti emlékek kapcsolódnak.

Végül a szerző idézeteket közöl de Brossenak és néhány XVIII-ik századbéli névtelen francziának leveleiből. Ezek az idézetek nemcsak azért érdekesek, mert fogalmat nyújtanak a muzeum akkori állapotáról és állományáról, hanem azért is, mert bemutatják a régi utazók utazásbeli kitartását és finom művészi érzékét — a miben a mai *globe-trotting* turistákat jóval fölülmulták. A fejezet néhány érdekes adattal zárul a híres óráról, Lotóról, a külállamok képviselőinek fogadásáról: — s mindez csak fokozza a Capitolium történetének százados báját.

Rodocanachinak tehát aránylag igen szűk téren igen nagy anyagot sikerült földolgoznia. Műve kétségkívül kimerítő történetét tartalmazza a Capitoliumnak s a vele kapcsolatos eseményeknek, sőt a Capitolium történetében mint valami gyűjtőpontban az egész Róma története összpontosul.

Legyen szabad egy-két fogyatkozást is megjelölnünk. A SS, Sergius és Bacchus templomának fekvése nem kétes, mint a hogy Rodocanachi a 17-ik lapon állítja. Apsisa a Vespasianus templomának még meglévő három oszlopa mellett állott, mint Heemskerck rajzaiból is látjuk. Szembeötlő továbbá a szerző közönye Róma multjának más nemzetiségű kutatói iránt, a kiknek nevét rendszerint hibásan közli: *Asbit* ír, e helyett: *Ashbi* és *Christophore Hewestont*, e helyett: *Christopher Hewetson*.

A *Boldéienne* szóban továbbá igen nehéz fölismereni a hires oxfordi könyvkiadó cég nevét.

Ilyen apróbb fogatkozások azonban semmit sem vonnak le a könyv értékéből, melynek olvasását a színes, élénk és könnyed stílus igen kellemessé teszi.

A mily mértékben mellőzték eddig a Capitoliumot, olyan érdeklődés tárgyául szolgált már századok óta a Forum. A Forum — mint Boissier írja — valósággal szíve volt Rómának. Modern városaink legnagyobb részében helyet cserél századok során a tevékenység és az élet; Párisban például a Szajna bal partjáról a jobb partra, a város egyik végéről a másikra ment át. Róma hívebbnek mutatkozott a régi hagyományokhoz. Attól a naptól kezdve, midőn Halicarnassusi Dionysius szerint Romulus és Tatius, egyik a Palatinusnak s a Céliusnak, másik a Capitoliumnak s Quirinálnak telepítvényese, elhatározták, hogy egyesülnek a közös ügyek intézésére azon a nedves és egészségtelen síkon, mely a Capitoliumtól a Palatinusig nyult, folyvást ez volt a város gyűléseinek s tanácskozásainak helye. Daczolt az első invasiók pusztításaival, túlélte Rómának a visigótoktól és vandaloktól való megszállását. Minden katastropha után úgy a hogy kitatarozták s olykor a barbárok magok is, mint például Theodorik, rajta voltak az önalkotta romok helyreállításán. Lassanként azonban rom romra szaporodott, a Forumot belepte a por s ma már a föld alól kell kiásnunk a régi épületmaradványokat és műemlékeket.

A Forum látogatóinak igen hasznos szolgálatot tesz Burton-Brown műve: *Recent Excavations in the Roman Forum, 1898—1904*. E mű tömör és könnyen érthető formában közli mindazt, a mire az amateurnek szüksége van, hogy megértse a Forumot mai alakjában s értékelni tudja az újabban kiásott emlékeket is. Számos felszínre került emlék eddig nem volt kielégítően megfejtve; ezekre nézve a szerző nem fáraszt bennünket hypothesisekkel és hosszadalmas vitaanyaggal, hanem csak a tények és végeredmények megjelölésére szorítkozik. A könyv terve igen világos; a hol pedig a szöveg alapján nem tudunk eléggé eligazodni, ott elég jó rajzok támogatják emlékezetünket. A mű függeléke kimerítő bibliographiát tartalmaz és megfelelő szemelvényeket közöl azokból a classikus írókból, a kik művöknek egyik vagy másik részében a Forummal is foglalkoztak.

Röviden megemlékezik a szerző a Santa Maria Antiqua fölfedezéséről, s egy Rushforth monographiájából átvett reproductiót is csatol hozzá.

Boni kutatásainak ennél népszerűbb és könnyebben érthető összefoglalása eddig még sehol sem jelent meg. Magát a tájékoztató előszót is Boni írta.

Kár, hogy a legújabb ásatásokat, melyekről 1904 májusában több külföldi napilap és szakfolyóirat kimerítő értesítéseket közölt, a szerző már nem dolgozhatta fel.

i. m.

Külföldi kézikönyvek rólunk.

Hogy egyes utirajzolók vagy regényírók a magyar viszonyokról teljesen tévesen írnak — azt fájdalom, már megszoktuk, azon változtatni nem igen lehet, ámbár kívánatos volna. Mindig fognak akadni egyes olyan külföldi utazók, mint az a francia hirlapíró, ki őszinte dicsérettel adózik a magyar sziveségnek, a mely oly nagy, hogy már a határon: Pozsonyban az állomáson fiatal parasztlányok magyarul üdvözlik az idegent: *Frí chez wassère*, a mi — mondja a francia — annyit jelent mint: *bon jour!* Mindig fognak akadni oly fölületes regényírók, mint a német Wachenhusen, a ki egy regényében elbeszéli, hogy a szép magyar grófnő, a mint a fiatal tiszt belépett, édes mosollyal elébe ment, magyar szokás szerint üdvözölvén őt egy oly rontott magyarságu káromkodással, melyet se grófnő, se más nő nem szokott mondani Magyarországon.

Nehezebben lehet túrni és sokkal ártalmasabb reánk, hogy azok a külföldi kézikönyvek és lexikonok, a melyekből százezren merítik ismereteiket, hazánkról vaskos tévedéseket közölnek. Épen most jelent meg például egy népszerű francia lexikon: *Nouveau Dictionnaire Encyclopédique Illustré* (Armand Colin.) Igen tetszetős könyv. Nagy kötet, öt vagy hatezer illusztrációval, térképpel stb. Ára szépen kötve tíz korona. Ez olcsó és szép lexikonnak bizonyára óriás elterjedése lesz a francia közönség körében. Ha benne lapozgatunk, csakhamar észreveszszük, hogy magyar adatai majdnem mind tévesek vagy föltűnően hiányosak. A legnagyobb magyart, Széchenyi Istvánt nem találjuk a könyvben: csak a Széchenyi-családról emlékezik meg. Andrássy Gyulá-

nak, a nagy államférfinak és Arany Jánosnak a keresztnévét nem is említi. Csak ennyit mond rólok: gróf Andrássy, magyar államférfi, Arany magyar költő. (Arra persze nem gondol, hogy két Andrássy államférfi és két Arany költő van). Deáknál említi a keresztnévét, de németül: Franz. Munkácsyt Lieb-nek mondja, «úgynevezett Munkácsy». A földrajzi adatok sem jobbak: a Szamos «egy osztrák-magyar folyam». Magyarország Ausztriának egy része. Presbournál meg sem említi, hogy magyar neve is van: Pozsony. Budapest egy osztrák-magyar város, melynek két partját egy híd köti össze. (Hogy már egy negyedszázad óta több híd van, nem tudja.)

Nem kellene az ilyenek ellen föllépnünk? Már úgy értem, irodalmilag, de nem csupán magyar nyelven, mert ez nem használ a külfölddel szemben, hanem a külföldiek nyelvén? Mily jó volna, ha valami közlőnyyel rendelkeznénk, a melyben ilyen hibákat ki lehetne mutatni, úgy hogy a külföldi szerkesztők, írók és kiadók okulhatnának belőle. Mert nem kell gondolni, hogy a Colin-féle *Dictionnaire Encyclopédique* az egyedüli új lexikon, a mely sok téves adatot közöl rólunk. Ugyancsak az idén jelent meg a nagyhírű Spemann-czégnél egy *Kunstlexikon*. Szintén olcsó, tetszetős könyv. Rövid idő alatt, mint mondják, 80,000 példány kelt el belőle. E műben Munkácsyról azt olvasni: «Munkácsy Mihály voltaképen Lieb, született 1844 február 20. Munkácson Morvaországban». Ugyan e könyvben hiában keresem Lotz Károly nevét. Egy szintén az idén megjelent német műtörténetben azt olvasom, hogy Munkácsy voltaképen egy Lieb nevű német zsidó ember volt. Bizonyosságul hivatkozik Munkácsy egyik ismerősének, Ilgesnek könyvére Munkácsyról, pedig Ilges azt írja, hogy Munkácsy régi tiroli nemes családból származott.

Ezeket az adatokat, melyek téves információkat tartalmaznak hazánkról, könnyen lehetne szaporítani, én azonban csak az idén megjelent könyvekből böngésztem. Óhajtott volna, hogy külföldön is föllépjünk a magunk érdekében és az ilyen tévedéseket diszcreditáljuk, különben soká fognak ismétlődni.

Nyílt levél a szerkesztőhöz.

Igen tisztelt Szerkesztő úr! K. B. úr a *Budapesti Szemle* legutóbbi, augusztusi számában *A nemzetiség történetbölcseleti szempontból* című munkám két állítása ellen emel kifogást. Engedje meg, hogy álláspontomat röviden megvédelmezzem.

Első állításomat: azt, hogy a magyar nemzet úgy jött létre, hogy egy török törzs ugor nemzeteket vetett maga alá és azoknak nyelvét átvette, több ízben volt szerencsém kifejteni a *Budapesti Szemle*ben is, másutt is. Sajnálom, hogy tisztelt dolgozó társát nem bírtam meggyőzni, talán sikerül később.

Második észrevételével azt az állításomat akarja czáfolni, «hogy minden modern nemzet úgy jött létre, hogy két külön nép egy uralkodó és egy alávetett egyesült s mindig, kivétel nélkül az az eset, hogy az uralkodó nép, mint kisebb, tanulja meg az alávetettek nyelvét». Itt már okoskodásának olyan félreértés az alapja, mely sajnos, olvasásának bizonyos felületességére mutat.

K. F. úr ellenem azt hozza föl, hogy a római nyelvet átvették a legyőzött népek. Engedje meg, azt én is tudom, sőt második fölolvasásomban el is olvashatja. Ha már tudományomban nem bízik, ilyen elemi dologra nézve sem, emlékező tehetségemben legalább ennyire bízhatnék. Mint ő maga idézi, én a 94. lapon *modern* nemzetekről szóltam. Már pedig a modern olasz úgy jött létre, hogy a román elnyelte a hódító gótot, longobardot és normant; a spanyolt a romanizált gót és arab alkotta meg; a francziát a romanizált frank; az angolt a normannoktól alávetett szász. De még tovább keleten is, a győztes uralkodó bolgár lett szlávva és nem alattvalója tanulta meg az ural-altáji nyelvet. Szintúgy szlávva lett az orosz birodalmat megalapító varég is. Ebben tehát általános szabályt látok és ha tisztelt dolgozó társa tud modern nemzetnél ezzel ellenmondó kivételt, nagyon megköszönöm fölvilágosítását. Addig azonban, engedelmével állításomat teljesen föntartom.

E sorok közlését eleve is megköszönöm és mély tisztelettel maradok

Norderney, 1905 augusztus 12-én

őszinte híve
Marczali Henrik.

Új magyar könyvek.

Alba Nevis. A hét csuda. Költemények. Budapest, 1905. Nagel O. (8-r. 168 l.) 2 K 20 f.

Balogh Tihamér dr. A nyakmerevülés orvoslása. Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8-r. 15 l.) 40 f.

Beksics Gusztáv. Mátyás király birodalma és Magyarország jövője. Budapest, 1905. Franklin-T. (8-r. VIII, 256 l.) 4 K.

Bernát István. A magyar földbirtok tehermentesítése. Budapest, 1905. Kilián utódai. (8-r. VIII, 206 l.) 3 K.

Berzeviczy Albert. Beszédek és tanulmányok. 2 kötet. Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8-r. 484, 534 l.) 10 K.

Bródy Sándor. Egy rossz asszony természetrajza. (Egyetemes Regénytár. XX. évf. 11. sz.) Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8-r. 138 l.) 1 K.

Brück Miksa dr. A gyermekek akut fertőző betegségeinek therapiája. (Therapia VII. köt.) Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8-r. 260 l.) 6 K 40 f.

Chyzer Kornél dr. Az egészségügyre vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteménye. III. kötet. 1900—1905. Budapest, 1905. Grill. (8-r. 601 l.)

Csiki Ernő. Magyarország bogárfaunája. Vezérfonal a magyar korona országainak területén előforduló bogarak megismerésére. I. köt. 1. füzet. Budapest, 1905. Kilián F. utóda. (8-r. 80 l.) 2 K 40 f.

Dessewffy Arisztid. Párbajjellenes mozgalom Magyarországon. Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8-r. 24 l.) 1 K.

Döntvénytár, büntetőjogi —. Az anyagi büntetőjog és a bűnvádi perrendtartás körébe tartozó elvi jelentőségű határozatok gyűjteménye. Kiadja a Jogtudományi Közlöny szerkesztősége. V. kötet. Budapest, 1905. Franklin-T. (8-r. XXXII, 371 l.) 4 K.

Éber Ernő. Fajok harcza. Adatok az erdélyi nemzetiségi kérdéshez. Budapest, 1905. Kilián. (8-r. IV, 175 l.) 2 K.

Éhen Gyula. A polgár. Budapest, 1905. Nagel O. (8-r. 97 l.) 1 K 40 f.

Erdélyi Géza. Egy elhibázott élet története. Regény. Gyoma. 1905. (Budapest, Lampel R.) (8-r. 148 l.) 2 K.

Fayer László dr. A magyar bűnvádi perrendtartás vezérfonala. Teljesen átalakított negyedik kiadás. Budapest, 1905. Franklin-T. (8-r. I—XXVIII, 816 l.) 16 K.

Festetics Rudolf gróf. Emberevők között. Nyolcz évi csendes-oczeáni hajózás a «Tolna» Yachton. Francziából fordította Sárosi Bella. (A magyar földrajzi társaság könyvtára. VI. kötet.) Budapest, 1905. Lampel. (8-r. 278 l.) 7 K.

Finkey Ferencz dr. A magyar büntetőjog tankönyve. Átdolgozott és bővített második kiadás. Budapest, 1905. Grill. (8 r. XXIII, 899 l.) 16 K.

Fodor Ármin dr. Magyar magánjog. I. köt. Általános rész. Irták Kiss Mór dr., Kolozsváry Sándor dr., Szladits Károly dr., Almási Antal dr. Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8-r. XIX, 549 l.) 11 K.

Fókányi László. Állategészségügyi törvények, rendeletek és elvi határozatok. I., II. kötet. Budapest, 1905. Nagel O. (8-r. 301, 716 l.) 10 K.

Grecsák Károly. Magyar Döntvénytár. A magyar kir. Curia, kir. ítélőtáblák, nemkülönben más legfelsőbb fokú ítélőhatóságok elvi jelentőségű határozatai. VI. kötet. A magyar büntetőtörvényekhez a bűnvádi perrendtartás és a sajtótörvényhez hozott felsőbbirósági határozatok. A törvények szakaszai sorrendjében betűrendes tárgymutatóval összeállította Németh Péter. Budapest, 1905. Politzer. (8-r. VI, 807 l.) 12 K.

Görgei Arthur. Gazdátlan levelek. Második kiadás. Budapest, 1905. Kilián Fr. utóda. (8-r. 56 l.) 2 K.

Gyöngyösy László. Gyöngyösy István élete és munkái. Budapest, 1905. Lampel R. (8-r. 87 l.) 3 K.

György Aladár. A föld és népei. Népszerű földrajzi és népismeikézikönyv. Második újból írt kiadás. V. kötet. Magyarország. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. 716 l.) 15 K.

Hertzka Tivadar dr. Váljunk el! Hogy jutunk önálló vámterülethez, s hogy vehetjük hasznát, ha megvan. Budapest, 1905. Lampel R. (8-r. 87 l.) 1 K.

Hubert Emil dr. A művészi zene népszerűsítése. Budapest, 1905. Politzer Zs. (8-r. 86 l.) 2 K.

Imling Konrád dr. A vegrehajtási törvény (1881. évi LX. törvényczikk) magyarázata. 4. jav. és bőv. kiadás. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. 588 l.) 12 K.

Iványi Béla dr. Egy 1526 előtti ismeretlen kéziratos formula könyv. Budapest, 1905. Faragó Zs. (8-r. 68 l.) 1 K.

Kimnach Ödön. Magyar-sumir kis kézi szótár. Budapest, 1905. Lampel R. (8-r. 124 l.) 1 K.

Kisfaludy-Társaság évlapjai. Új folyam. 39. kötet. 1904—1905. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. IV, 405 l.) 7 K.

Kolossváry Ödön. Magyarország mederrendező és árvédelmi munkálatainak fejlődése 1899-ig. Budapest, 1905. Nagel O. (8-r. VII, 201 l.) 4 K.

Kollányi Ferencz. A magyar nemzeti muzeum Széchenyi országos könyvtára. 1802—1902. I. kötet. A könyvtár megalapításától gróf Széchenyi Ferencz haláláig. Budapest, 1905. Ranschburg G. (8-r. 485 l.) 6 K.

Kozári Gyula. Átöröklés és nemzeti nevelés. Természet-bölcséleti és neveléstani tanulmány. Budapest, 1905. Nagel O. (8-r. 124 l.) 2 K 40 f.

Körösy József dr. Budapest székesfőváros szegényügye az 1900—1902. évben. (Budapest székesfőváros statisztikai hivatalának közleményei. 37. kötet.) Budapest, 1905. Benkő Gyula. (8-r. 83 l.) 2 K.

Král Miklós dr. Magyar tengerészeti igazgatás. Budapest, 1905. Lampel R. (8-r. 246 l.) 5 K.

Kubinyi Lajos. Kisbirtokosok tanácsadója. Válogatott források nyomán. Harmadik teljesen átdolgozott kiadás. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. 224 l.) 3 K 20.

Lorimer George Horace. Egy dollárkirály levelei fiához. Budapest, 1905. Budapesti Hirlap. (8-r. 243 l.) 4 K.

Lux Terka. Lenczi naplója. Fáni és Dani. Budapest, 1905. Faragó Zs. (8-r. 229 l.) 2 K 40 f.

Makara Lajos dr. A végtagok sebészeti bántalmainak gyógyítása. (Therapia VIII. kötet.) Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8-r. 276 l.) 7 K.

Mariska Vilmos dr. A magyar pénzügyi jog kézikönyve. Nyolczadik, teljesen átdolgozott kiadás. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. XX, 917 l.) 18 K.

Matlekovits Sándor. Közös vámterület és a gazdasági elválás. Budapest, 1905. Pallas. (8-r. 224 l.) 3 K.

Márki Hugó dr. Schwartner Márton és a statistika állása a XVIII. és XIX. század fordulóján. Budapest, 1905. Grill. (8-r. 126 l.) 2 K 50.

Melich János. Szláv jövevényszavaink. I. köt. 2. rész. A magyar nyelv keresztyén terminológiája. Budapest, 1905. Pfeifer. (8-r. 182—448 l.) A két rész ára 6 K.

Merrimann Charles Eustace. A dollárkirályfi levelei papájához. Budapest, 1905. Budapesti Hirlap. (8-r. 262 l.) 4 K.

Műveltség könyvtára, A—. A technika vívmányai az utolsó száz évben. Szerkesztik Hollós József és Pfeifer Ignác. Budapest, 1905. Athenæum. (8-r. IX, 707 l.) 24 K.

Nagy Dezső. Dynamika. Budapest, 1905. Kilián F. utóda. (8-r. XI, 404 l.) 8 K.

Neumann Szigfried. A női betegségek gyógyítása. (Therapia IX. kötet.) Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8-r. 395 l.) 8 K.

Olcsó könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Budapest, 1905. Franklin-t. (16-r.)

55—58. szám. *Pap Endre* költeményei. Harmadik kiadás. (167 l.) 80 f.

Pekár Gyula. Delilah nyoszolyája és egyéb elbeszélések. (Egyetemes Regénytár. XXI. évf. 11. köt.) Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8-r. 159 l.) 1 K.

Platz Bonifác dr. Az ember eredése, faji egysége és kora. Budapest, 1905. Szt. István-t. (8-r. X, 361 l.) 5 K.

Philip F. C. Bűnhődés. Budapest, 1905. Budapesti Hirlap. (16-r. 373 l.) 1 K 60 f.

Relković Neda. Budaváros jogkönyve. (Ofner Stadtrecht.) Budapest, 1905. Benkő Gy. (8-r. 308 l.) 5 K.

Remekírók, magyar—. A magyar irodalom főművei. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r.)

3. köt. *Gyöngyösi István* munkái. Az első kiadások után sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Badics Ferencz (383 l.)
8. « *Csokonai V. Mihály* munkáiból. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Bánóczi József. (276 l.)
12. « *Kisfaludy Károly* munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Heinrich Gusztáv. I. kötet. Költemények. Irene, Kemény Simon. (296 l.)
15. « *Katona József* és *gróf Teleki László*. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Rákosi Jenő. (279 l.)
44. « *Arany János* munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Riedl Frigyes. IV. kötet. Buda halála. Csaba királyfi. Az utolsó magyar. Édna. Öldöklő angyal. Daliás idők. Murány ostroma. (345 l.)

Roscher Vilmos. A szegény-gyámoltás és szegényügyi politika rendezése. Magyarra fordította: Kiss János. Szeged, 1905. Schulhof K. (8-r. XV, 340 l.) 6 K.

Salgó Jakab dr. A szellemi élet hygienája. (Népszerű főiskola könyvtára 2. köt.) Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. 191 l.) 2 korona.

Sóbányi Gyula. A Duna balparti mellékfolyóinak hydrographiája. Különös tekintettel a terasse-képződményekre. (Mathematikai és természettudományi közlemények. XXVIII. 3.) Budapest, 1905. Akademia. (8-r. 160 l.) 5 K.

Stassik Ferencz. Magyar kisajátítási jog. Nagybecskerek, 1905. Pleitz. (8-r. 378 l.) 12 K.

Staub Móricz dr. A Cinnamomum-nem története. A magyar tud. Akadémia és a m. kir. földtani intézet támogatásával kiadja a Magyarhoni Földtani-Társulat. Budapest, 1905. Kilián F. utóda. (4-r. VIII, 138 l.) 10 K.

Szabó Endre. Sírva vígadók. Regény. Budapest, 1905. Érdekes könyvtár kiadóhiv. (8-r. 144 l.) 1 K.

Szabolcsy Antal dr. Mennyit kell az államvasutaknak jövedelmezniök, közlekedés-politikai tanulmány. Budapest, 1905. Hornyánszky V. (8-r. 67 l.) 2 K.

Szalóki Elek. Parasztszívek. Tanyai történet, három részben. Balassa Ármin dr. hasonló című egyfelvonásos népszínműve után. (Fővárosi színházak műsora. 205., 206. sz.) Budapest, 1905. Lampel R. (8-r. 72 l.) 60 f.

Szendrei János. A magyar viselet történeti fejlődése. 174. szövegközi képpel és hat táblával. Budapest, 1905. Akadémia. (8-r. 223 l.) 12 K.

Tarczali Dezső. Névtelen könyv. Elbeszélések. Budapest, 1905. Lampel R. (8-r. 127 l.) 2 K.

Tomcsányi Móricz dr. A vagyoni felelősség elve a közigazgatásban. Az állam (közhivatalnokok) vagyoni felelősségének rendszere. Budapest, 1905. Grill. (8-r. XV, 215 l.) 5 K.

Tormay Cecile. Apró bűnök. Elbeszélések. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. 159 l.) 3 K.

Vadnay Károly. Irodalmi emlékek. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. 598 l.) 6 K.

Várhelyi Ferencz. 600 új matematikai példa a középiskolai tananyag köréből. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. 291 l.) 5 K.

Verne Gyula. A Grant kapitány gyermekei. Fordította Vértesi Arnold. Negyedik egyedül jogosított kiadás. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. 671 l.) 5 K. 60 f.

Verne Gyula. Névtelen család. Francziából fordította Huszár Imre. Második kiadás. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. 456 l.) 4 K.

Veszely Ödön dr. Pædagogia. Nevelés- és tanítástan. (Tudományos zsebkönyvtár. 171—172. sz.) Budapest, Stampfel. 1905. (8-r. 168 l.) 1 K 20 f.

2135

TI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

343. SZÁM.

1905. JÚLIUS.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1905.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A HADI TAKTIKA ÚJABB FEJLŐDÉSÉRŐL. — B. K.-tól	1
II. A DUNÁNTÚLI KIVÁNDORLÁS ÉS SZLAVONIAI MAGYAR- SÁG. (II.) — Hegedüs Loránttól	11
III. MILLERAND MŰVE. (II.) — Joób Lajostól	53
IV. A MEZŐGAZDASÁGI MUNKÁS- ÉS CSELEDSEGÉLY- PÉNZTÁR. — Návay Lajostól	76
V. A MAGA EMBERSÉGEBŐL. (VII.) — Regény. — Patapenko N. J. után, oroszról — Ambrozovics Dezsőtől	96
VI. KÖLTEMÉNYEK: 1. <i>Csermely</i> . — Léway Józseftől. — 2. <i>A sellők</i> . — Heine után, németből — Lehr Alberttől	124
VII. SAND GEORGE TÁRSADALMI ESZMÉI. — Szabó Károlytól	127
VIII. AZ AKADÉMIAI PÁLYADÍJAKRÓL. — n-től	140
IX. ÉRTESÍTŐ: Jörgné Draskóczy Vilma: <i>Versek</i> . — rf-től. — Poestion C. J.: <i>Eislandblüthen</i> . — rdr.-től. — Brunetiére F.: <i>Histoire de la littérature française classique 1515—1830. I.</i> — Horváth Jánostól. — <i>Új magyar könyvek</i>	145

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Stefansplatz 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnymása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten ujabbán megjelent és minden
könyvkereskedésben kapható :

MÁTYÁS KIRÁLY BIRODALMA ÉS MAGYARORSZÁG JÖVŐJE.

IRTA

BEKSICS GUSZTÁV.

Ára füzve 4 K.

KÜZDELMEIM.

IRTA

VÁMBÉRY ÁRMIN.

VÁMBÉRY ÁRMIN KÉT ARCZKÉPÉVEL, TIZ EGYÉB MELLÉKLETTEL ÉS
SZÖVEGKÉPEKKEL.

Ára füzve 10 K. — Vászonnkötésben 12 K.

A FÖLD ÉS NÉPEI.

NÉPSZERŰ FÖLDRAJZI ÉS NÉPISMEI KÉZIKÖNYV.

IRTA

GYÖRGY ALADÁR.

MÁSODIK ÚJBÓL IRT KIADÁS. — ÖTÖDIK KÖTET.

MAGYARORSZÁG.

13 színes melléklettel, 19 egész lapnyi rajzmelléklettel, 419 a szöveg közé nyomott
rajzzal és egy térképpel.

Ára díszes vászonkötésben 15 K.

E kötettel e nagyszabású és gazdagon illusztrált munka befejezést nyer.

A már előbb megjelent négy kötet tartalma:

I. köt. Amerika. II. köt. Afrika. III. köt. Ázsia és Ausztrália. IV. köt. Európa.

Egy-egy kötet ára díszes vászonkötésben 15 K.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten újabban megjelent és minden
könyvkereskedésben kapható:

A MAGYAR HONFOGLALÁS MONDÁI.

MILLENIUMI DIJJAL JUTALMAZOTT PÁLYAMŰ.

IRTA

Dr. SEBESTYÉN GYULA.

KÉT KÖTET.

KIADJA A KISFALUDY-TÁRSASÁG.

A két kötet ára füzve 12 K. — Vásznonkötésben 15 K 20 f.

IRODALMI EMLÉKEK.

IRTA

VADNAY KÁROLY.

KIADJA A KISFALUDY TÁRSASÁG.

Ára füzve 6 K. — Vásznonkötésben 7 K 60 f.

A KISFALUDY-TÁRSASÁG ÉVLAPOI.

ÚJ FOLYAM.

HARMINCZKILENCZEDIK KÖTET.

1904-1905.

Ára vászonkötésben 7 K.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

8/2135

TI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

344. SZÁM.

1905. AUGUSZTUS.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1905.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

Lap

I. A NŐ AZ EGÉSZSÉGÜGY SZOLGÁLATÁBAN. — Dr. Farkas Lászlótól	161
II. A DUNÁNTÚLI KIVÁNDORLÁS ÉS A SZLAVONIAI MAGYARSÁG. (III.) — Hegedűs Loránttól	178
III. MAGYAROK MÁRIA TERÉZIA 1743. ÉVI PRÁGAI KORONÁZÁSÁN. — R. Kiss Istvántól	203
IV. A MAGA EMBERSÉGÉBŐL. (VIII.) Regény. — Patapenko N. J. után, oroszról — Ambrozovics Dezsőtől	216
V. A PEHELYRUHA. — Költemény. — Japánból. — Balogh Benedektől	260
VI. JAVAL EMIL ÚJ KÖNYVE. Francziából dr. Siklóssy Gyulától	274
VII. TAINE ÉS A COMMUNE. — Berkovics Miklóstól	294
VIII. ÉRTESÍTŐ: Marczali Henrik: <i>A nemzetiség történetbölcseleti szempontból.</i> — K. B.-től. — Salgó Jakab: <i>A szellemi élet hygiénája.</i> — m. l.-től. — Ricketts S. S.: <i>The Prado and its Masterpieces.</i> — i. m.-től. — 1. Holzhausen P.: <i>Heinrich Heine und Napoleon I.</i> 2. <i>Bonaparte, Byron und die Briten.</i> — Rácz Lajostól. — Robertson G.: <i>Schiller after a century.</i> — Yolland Arthurtól. — <i>Újabb művek a japánokról.</i> — Ágner Lajostól. — <i>Új magyar könyvek</i>	300

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Stefansplatz 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten ujabban megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

OLCSÓ KÖNYVTÁR.

Szerkeszti

GYULAI PÁL.

Egy-egy szám ára 20 fillér.

Legujabban megjelent számok:

- 1377—1381. sz. **Theuriet A. A rózsakirály.** Francziából ford. *Gerő Attila* 1 K.
1382—1384. « **Berczik Árpád. Ministerválság.** Eredeti vígjáték három felvonásban 60 f.
1385—1387. « **Szigligeti. II. Rákóczi Ferencz fogsága.** Eredeti történeti dráma öt felvonásban 60 f.
1388—1389. « **Macaulay T. B. Goldsmith Olivér.** — **Bunyan János.** Angolból fordította *Aszalay Gyula* 40 f.
1391—1393. « **Arany J. A nemzeti versidomról és asszonánchról.** 60 f.
1394—1397. « **Rousseau J. J. Az emberek közötti különbségek.** Francziából fordította *Bogdánffy Ödön* 80 f.
1398—1399. « **Avszejenko G. V. Zsuzsanna kisasszony.** Elbeszélés. Oroszból fordította *Ambrozovics Dezső.* 40 f.

A KISFALUDY-TÁRSASÁG ÉVLAPJAI.

ÚJ FOLYAM.

HARMINCZKILENCZEDIK KÖTET 1904—1905.

Ára vászonkötésben 7 K.

Tartalomjegyzék: *Az 59. ünnepélyes közülés.* Beöthy Zsolt elnöki megnyitó beszéde. — Vargha Gyula titkári jelentése. — Kozma Andor: Csokonaihoz (költemény). — Ferenczi Zoltán: Csokonai emlékezete. — Pekár Gyula: Csokonai völgyény (elbeszélés). — *Székfoglalók.* Négyesy László: Bajza József emlékezete. — Beöthy Zsolt elnöki beszéde Négyesy Lászlóhoz — Csengeri János: Euripides Hippolytosa. — Beöthy Zsolt elnöki beszéde Csengeri Jánoshoz. — *Petrarca születésének 600-ik évfordulójára.* Beöthy Zsolt elnöki ülésmegnyitó beszéde. — Radó Antal: Petrarca emlékezete. — Hegedűs István: Arezzói emlékek. — *A havi ülések felolvasásaiból.* Fiók Károly: Hitopadese (műfordítás). — P. Thewrewk Emil: A magyar Homer-fordítás. — Dr. Viszota Gyula: Kisfaludy Károly mint hirlapíró. — *Elhunyt tagok emléke.* Bajza Józsefről. Elnöki ülésmegnyitó beszéd. Beöthy Zsolttól. — Jókai Mór elhunyt. — Beszéd Jókai Mór ravatalánál, Beöthy Zsolttól. — Jovanovics János elhunyt. — Beszéd Jovanovics János ravatalánál, Beöthy Zsolttól. — Közlemény Jovanovics Jánosról. — Óman Viktor Emanuel elhunyt. — Helmeczy Mihályról. Négyesy László beszéde az ünnepi lakomán. — *Bírálatok és pályázatok.* Sebők Zsigmond: Bíráló-jelentés a kisebb regényre kitűzött Lukács Krisztina-jutalom pályázatáról. — Radó Antal: Bíráló-jelentés a Széher Árpád-jutalom ügyében. — Csengeri János: Különvélemény ugyanazon ügyben. — Alexander Bernát: Bíráló-jelentés az ifj. Bojári gróf Vigyázó Sándor-jutalomra beérkezett pályaművekről. — A Társaság jutalom-tételei. — *Mirëio.* Gábor Andor: Mirëio, Mistral provencai költeményének műfordítása. A Társaság dícséretével kitüntetett pályamű. — *Tájékoztató közlések.* A Társaság személyzete (elnökség, tisztviselők, állandó bizottságok). — Rendes, levelező, elhunyt és alapító-t. gok névsora. — Tagválasztás. — A Társaság irodalmi ünnepélyei. — A Társaság részvétele irodalmi, művészeti és közművelődési ünnepélyeken. — A Társaság kiadványai. — Írók életrajzai. — Balassa Bálint hamvai. — A csurgói Csokonai-szobor. — A Jókai-emlék. — A Péterfy-alap. — Nagyobb új alapítványok. — A Társaság 1904. évi zárszámadása és 1905. évi költségelőirányzata. — A Társaság vagyona.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestén újabban megjelent és minden
könyvkereskedésben kapható:

A
MAGYAR BÜNVÁDI PERRENDTARTÁS
VEZÉRFONALA.

Irta

Dr FAYER LÁSZLÓ

egyetemi ny. r. tanár.

TELJESEN ÁTALAKITOTT NEGYEDIK KIADÁS.

Ára 16 korona.

A
MAGYAR BÜNTETŐJOG KÉZIKÖNYVE.

Irta

Dr FAYER LÁSZLÓ

egyetemi ny. r. tanár.

HARMADIK BŐVITETT KIADÁS.

I. kötet: Bevezető rész és általános tanok. — II. kötet: Különös rész.

A két kötetből álló teljes munka ára 20 korona.

A VÉGREHAJTÁSI TÖRVÉNY

(1881. évi LX. törvényezikk)

MAGYÁRÁZATA.

Irta

Dr IMILING KONRÁD

kir. ítélőtáblai tanácselnök.

NEGYEDIK, JAVITOTT ÉS BŐVITETT KIADÁS.

Ára 12 korona.

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

345. SZAM.

1905. SZEPTEMBER.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1905.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

EGYETEMI KÖNYVTÁR
SZEGED.
FOLYÓÍRATOK

TARTALOM.

	Lap
I. A KESZTHELYI HELIKON. — Váczy Jánostól — — — — —	321
II. NYELVÉSZETI TANULMÁNYUTAM AZ ÉJSZAKI OSZT- JÁKOK FÖLDJÉN. — Pápay Józseftől — — — — —	354
III. A BUDAPESTI NEMZETKÖZI BÜNTETŐJOGI CONGRES- SUS. — Balogh Jenőtől — — — — —	396
IV. A MAGA EMBERSÉGÉBŐL. (IX.) — Regény. — Patapenko N. J. után, oroszról — Ambrozovics Dezsőtől — — — — —	410
V. KÖLTEMÉNYEK: <i>Kérlelés</i> . — Léway Józseftől. — <i>Heinéből</i> . (I—II). — Lehr Alberttől — — — — —	437
VI. BEKSICS ÚJ RÖPIRATA. — d.-től — — — — —	441
VII. TIBETRŐL. — Kropf Lajostól — — — — —	449
VIII. ÉRTESÍTŐ: Alba Nevis: <i>A hét csoda</i> . — y.-tól. — Marquart J.: <i>Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge</i> . — K. L.-tól. — Merlant J.: <i>Le roman personnel de Rousseau à Fromentin</i> . — m. b.-tól — 1. Rodocanachi E.: <i>Le Capitole Romain, Antique et Moderne</i> . 2. Burton-Brown N.: <i>Recent Excavations in the Roman Forum, 1898—1904</i> . — i. m.-tól. — <i>Külföldi kézikönyvek rólunk</i> . — s.-tól. — <i>Nyílt levél a szerkesztőhöz</i> . — Marczali Henriktől. — <i>Új magyar könyvek</i> — — — — —	457

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Stefansplatz 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnnyomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten ujabban megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

OLCSÓ KÖNYVTÁR.

Szerkeszti

GYULAI PÁL.

Egy-egy szám ára 20 fillér.

Legujabban megjelent számok:

- 1377—1381. sz. **Theuriet A. A rózsakirály.** Francziából ford. *Gerő Attila* 1 K.
1382—1384. « **Berczik Árpád. Ministerválság.** Eredeti vígjáték három felvonásban 60 f.
1385—1387. « **Szigligeti. II. Rákóczi Ferencz fogsága.** Eredeti történeti dráma öt felvonásban 60 f.
1388—1389. « **Macaulay T. B. Goldsmith Olivér.** — **Bunyan János.** Angolból fordította *Aszalay Gyula* 40 f.
1391—1393. « **Arany J. A nemzeti versidomról és asszonánchról.** 60 f.
1394—1397. « **Rousseau J. J. Az emberek közötti különbségek.** Francziából fordította *Bogláncfy Ödön* 80 f.
1398—1399. « **Avszejenko G. V. Zsuzsanna kisasszony.** Elbeszélés. Oroszból fordította *Ambrozovics Dezső.* 40 f.
-

A KISFALUDY-TÁRSASÁG ÉVLAPJAI.

UJ FOLYAM.

HARMINCZKILENCZEDIK KÖTET 1904—1905.

Ára vászonkötésben 7 K.

Tartalomjegyzék: *Az 59. ünnepélyes közlés.* Beöthy Zsolt elnöki megnyitó beszéde. — Vargha Gyula titkári jelentése. — Kozma Andor: Csokonaihoz (költmény). — Ferenczi Zoltán: Csokonai emlékezete. — Pekár Gyula: Csokonai völgyén (elbeszélés). — *Székfoglalók.* Négyesy László: Bajza József emlékezete. — Beöthy Zsolt elnöki beszéde Négyesy Lászlóhoz — Csengeri János: Euripides Hippolytosa. — Beöthy Zsolt elnöki beszéde Csengeri Jánoshoz. — *Petrarca születésének 600-ik évfordulójára.* Beöthy Zsolt elnöki ülesmegnyitó beszéde. — Radó Antal: Petrarca emlékezete. — Hegedűs István: Arezzói emlékek. — *A havi ülések felolvasásaiból.* Fiók Károly: Hitopadese (műfordítás). — P. Thewrewk Emil: A magyar Homer-fordítás. — Dr. Viszota Gyula: Kisfaludy Károly mint hirlapíró. — *Elhunyt tagok emléke.* Bajza Józsefről. Elnöki ülesmegnyitó beszéd. Beöthy Zsolttól. — Jókai Mór elhunyt. — Beszéd Jókai Mór ravatalánál, Beöthy Zsolttól. — Jovanovics János elhunyt. — Beszéd Jovanovics János ravatalánál, Beöthy Zsolttól. — Közlemény Jovanovics Jánosról. — Öman Viktor Emanuel elhunyt. — Helmecey Mihályról. Négyesy László beszéde az ünnepi lakomán. — *Bírálatok és pályázatok.* Sebők Zsigmond: Bíráló-jelentés a kisebb regényre kitűzött Lukács Krisztina-jutalom pályázatáról. — Radó Antal: Bíráló-jelentés a Széher Árpád-jutalom ügyében. — Csengeri János: Különvélemény ugyanazon ügyben. — Alexander Bernát: Bíráló-jelentés az ifj. Bojár gróf Vigyázó Sándor-jutalomra beérkezett pályaművekről. — A Társaság jutalom-tételei. — *Mir-ío.* Gábor Andor: Mir-ío, Mistral provincei költeményének műfordítása. A Társaság dicséretével kitüntetett pályám. — *Tájékoztató közlések.* A Társaság személyzete (elnökség, tisztviselők, állandó bizottságok). — Rendes, levelező, elhunyt és alapító-tagok névsora. — Tagválasztás. — A Társaság irodalmi ünnepélyei. — A Társaság részvétele irodalmi, művészeti és közművelődési ünnepélyeken. — A Társaság kiadványai. — Irók életrajzi. — Balassa Bálint hamvai. — A csurgói Csokonai-szobor. — A Jókai-emlék. — A Péterfy-alap. — Nagyobb új alapítványok. — A Társaság 1904. évi zárszámadása és 1905. évi költségelőirányzata. — A Társaság vagyona.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestben újabban megjelent és minden
könyvkereskedésben kapható:

A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETÉNEK ÚJ ALAKULÁSA.

TÖRTÉNELMI ÉS MÁS IRODALMI ADATOKBÓL S FOLYÓ ESEMÉNYEKBŐL

ÖSSZEÁLLITOTTA

öreg PÓR IMRE.

Ára 5 K.

A MAGYAR HONFOGLALÁS MONDÁI.

MILLENNIUMI DIJJAL JUTALMAZOTT PÁLYAMŰ.

IRTA

Dr. SEBESTYÉN GYULA.

KÉT KÖTET.

KIADJA A KISFALUDY-TÁRSASÁG.

A két kötet ára füzve 12 K. — Vászonkötésben 15 K 20 f.

MÁTYÁS KIRÁLY BIRODALMA

ÉS

MAGYARORSZÁG JÖVŐJE.

IRTA

BEKSICS GUSZTÁV.

Ára füzve 4 K.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.